Debreceni Református Hittudományi Egyetem
Hittudomány, Gyakorlati Teológia
Témavezető: Dr. Bodó Sára, Egyetemi docens

A magyar református hittankönyvek történeti és elvi tanulságai

Hittankönyv-elméleti alapvetés

PhD értekezés

Készítette: Szászi Andrea
Református lelkipásztor, vallástanár

Debrecen
2011

Tartalomjegyzék

Tartalomjegyzék **1**
Bevezetés **2**
1. A hittankönyv kutatás alapkérdései **5**
1.1. A tankönyvelmélet, mint a hittankönyv-elmélet segítője *5*
1.2. A hittankönyv-elméleti alapfogalmak körvonalai *11*
2. Magyar református hittankönyv-történet **21**
2.1. A katechetikai szóhasználat kérdései *21*
2.2. A keresztyén nevelés és a tankönyv *22*
2.2.1. A reformáció kora: a hittankönyv születésének igénye 23
2.2.2. A káté, mint a hittankönyv prototípusa 25
2.2.3.A klasszikus hittankönyv születése és „Hübner uralma” 31
2.2.4. A hittankönyv útkeresései a II. világháborúig 40
2.2.5. A stagnálás időszaka: 1945-1989 68
2.2.6. Hittankönyvi koncepció igénye: 1989-től napjainkig 73
3. Napjaink hittankönyv koncepciójának körvonalai **92**
3.1. A hittankönyv szerepe és jelentősége a hittanoktatásban 92
3.1.1. A hittanoktatás bibliai alapjai 92
3.1.2. A hittanoktatás fő célja 95
3.1.3. A modern teológia válaszai a hittanoktatás néhány kérdésére 96
3.1.4. A Szentírás szerepe a hittanoktatásban 99
3.1.5. A hittanoktató szerepe a katechézisben 100
3.1.6. A hittankönyv szerepe és kritériumrendszere a hittanoktatásban 103
3.2. A tanulóközpontú hittankönyv a pedagógiai-pszichológiai felfedezések tükrében 106
3.2.1. Fejlődéslélektani megközelítés 107
3.1.1.1. Erik H. Erikson és az epigenetikus elv 107
3.2.1.2. James W. Fowler és a hit fejlődésének fázisai 112
3.2.2. Tanuláselméleti megközelítés 116
3.2.2.1. Jean Piaget és a genetikus episztemológia 116
Exkurzus: differenciált tudásfelfogás és a konstruktivista pedagógia 120
3.2.2.2. Howard Gardner és a sokrétű intelligencia elmélet 122
3.2.3.A hittankönyv a közegyházi elvárások tükrében 134
3.3. Kitekintés: példák a hatékony hittankönyv-családra 136
„The Story of God and His People” - amerikai presbiteriánus hittankönyv-család 136
„Wir gehören Zusammen” , a fejlődés centrikus hittankönyv-család 141
Koncepcionális és tematikus hittankönyvek egymás mellett élése - magyar evangélikus hittankönyv-család 142
Az egyházi identitás megerősítése és a tankönyvelmélet hatása alatt: az új római katolikus hittankönyv-sorozat 145
Napjaink hittankönyv-koncepciójának vázlata 150
An outline for today CE concept 152
Függelék 156
Felhasznált irodalom 176

Bevezetés

„ Haurit aquam cribro, qui vult discere sine libro.”
(Szitával merít vizet az, aki tankönyv nélkül akar tanulni.)

A fönti, középkorban közismert rigmus, amelyet diákok és tanáraik már a 14. századi Magyarországon is mondogattak remekül illik e bevezetés mottójául.[1] Ez a népszerű mondás nagyon jól összefoglalja azt a gondolkodásmódot, mely a tankönyv hasznáról és jelentőségéről a pedagógiai szemléletben az évszázadok alatt kialakult. Napjainkra teljesen természetessé is vált, hogy tankönyvekkel találkozunk a tanítási - tanulási folyamatban, mely azonban nem mindig volt ilyen természetes.

Mint speciális tanítási - tanulási közeg, a hittanoktatás is igényel tankönyveket, melyek mára hittankönyv néven lettek ismertté és elfogadottá. E témához azonban számos kérdés kapcsolódhat.

Mikortól jelent meg a könyv, mint a diákok eszköze a tanulásban, a hitre nevelésben? Mi is maga a hittankönyv? Mikortól találkozhatunk hittankönyvekkel a keresztyén nevelésben? Használtak-e, és ha igen milyen hittankönyveket magyar reformátor őseink, és az elmúlt évszázadok katechétái? Felfedezhető-e fejlődés a hittankönyvek terén? Hol van a helye, és mi a szerepe a hittankönyveknek a hittanoktatásban? Melyek az igazán hatékony hittankönyvek kritériumai? Milyen szempontokat kell figyelembe vennie a hittankönyvek íróinak ahhoz, hogy igazán jó és hatékony segédanyagot készítsenek a 21. század hittanoktatása számára?

Számtalan kérdés kerül elő, ha a hittankönyvek ritkán fejtegetett témájához nyúlunk. Ezek rövid áttekintésére és összegzésére vállalkozik ez a PhD értekezés - a téma terjedelme miatt természetesen a teljesség igénye nélkül.

Mielőtt a disszertáció bevezető téziseit, illetve módszertani stratégiáit ismertetném, hadd szóljak röviden arról, hogy miért is fontos e kérdés áttekintése. Ehhez először a rendszerváltozás utáni katechézis helyzetképét szükséges felelevenítenünk. Bár már a 80-as években enyhült a hittanoktatást végzők felé a szorítás, de kiteljesedni a lelkészek, hittanoktatók még ekkor nem mertek. Ahogyan kisdiákként én magam is tapasztaltam, kezdetben szombat délutánonként, majd a ’89-es váltás után hétköznap is részt lehetett venni hittanórákon, melyeket én magam is lelkesen látogattam. A lelkesedésem, és a könyvek iránti kisgyermekkoromtól tartó szeretetem vitt odáig, hogy minden lehető hittankönyvet, gyermekbibliát igyekeztem megtalálni és elolvasni, összegyűjtve belőlük mindazt a tudást, a hitre, a Szentháromság Istenre vonatkozó ismeretet, amit összefoglaltak. Mint ahogyan sok más kortársam, a családi Károli Bibliával hiába próbálkoztam ekkor még. Érthetetlen és megfoghatatlan volt a számomra, bár egy-egy mondata megfogott és megérintett. Az elgondolkodtató és érthetőbb hittankönyvek és gyermekbibliák azonban társsá, baráttá váltak a számomra. Valószínűleg innen az elfogultságom, a szeretetem a hittankönyvek felé, és az igény, hogy felnőttként szeretném, ha a hittanoktatásban részt vevő gyermekek, fiatalok ugyanígy társat találnának a kezükbe adott hittan tankönyvekben.

Kiindulópontom másik fele a hivatás oldaláról fakad. Lelkészként, vallástanárként az óvodai hittanoktatástól kezdve egészen a gimnáziumi korcsoportig minden korosztály hittanoktatásában lehetett alkalmam szolgálni. Tanítottam gyülekezeti katechézis keretén belül egy bihari gyülekezetben, szatmári egyházközségben, és a debreceni nagyvárosi gyülekezetek speciális közegében is. E mellett lehetőségem adódott református általános iskolában, református gimnáziumban és hallássérültek intézetében is a hittanoktatás szolgálatát végezni. Ez idő alatt szembesültem azzal, hogy a jól felépített, alapos hittankönyv jó szolgálatot tehet a tanulónak, de hasznos segédeszköz lehet a hittanoktató számára is.

[1] Mészáros István: A tankönyvkiadás története Magyarországon, Tankönyvkiadó, Budapest, 1989. 8-9.

Ezt erősítették meg azok a gondolatok, melyekkel a Református Pedagógiai Intézetnél végzett munkám által találkozhattam, a lelkészekkel, katechétákkal való találkozások révén. A dolgozat hasznos adalékát szolgáltatják ezek a visszajelzések, fölmerült kérdések és igények, melyeket az RPI keretein belül gyűjthettem és kaphattam. Ugyancsak itt nyílt lehetőségem a hittankönyvek hátterének, és fejlődési tendenciáinak a vizsgálatára, illetve a róluk szóló visszajelzések gyűjtésére is. Mindezekkel együtt még inkább megszilárdult bennem a gondolat, hogy még napjainkban is hiányterület a magyar református hittankönyvek történetének áttekintése.

Maga a terület azonban rendkívül széles körű. Már a korábban felsorolt kérdések is azt mutatják, hogy számos oldalról megközelíthető a téma. Ahhoz, hogy az óriási terület mégis megfoghatóvá váljék egy rendkívül fiatal tudomány, a tankönyvelmélet kutatási módszereit hívhatjuk segítségül. Míg maga a tankönyv több mint ezer éves, a tankönyvelmélet alig 60 esztendőt tudhat maga mögött. Magyarországon pedig kb. 30 éve van jelen ez a tudományág.[2]

Jelen disszertáció tehát e terület néhány módszerének segítségével hittankönyv-elméleti alapvetést kísérel meg három részben.

1. A hittankönyv kutatás alapkérdéseinek fejtegetése során kerül sor a hittankönyv-elmélet kapcsolódó alapfogalmainak a tisztázásra. Ehhez a részhez a tankönyvelmélet fogalmai és alapozó tézisei adják a kiindulópontot.

2. A könyvtörténet történeti elemző módszere ad segítséget a második nagy egységet képző „Magyar református hittankönyv-történet" c. részben, mely az 1517 és napjaink között megjelent magyar református hittankönyvi használatú anyagokat veszi vizsgálat alá. A háttérkutatás alatt több száz káté, hittankönyv és egyéb anyag került a kezembe, melyek mindegyikére kitérni izgalmas lenne, de ez sajnos lehetetlen. Éppen ezért azok a dolgozat a hittankönyvek fejlődéstörténetét vizsgálva olyan kulcspontokat emel ki, melyek nagyobb változást, előrelépést hoztak a magyar református hittankönyvek történetében.

3. A múlt feltérképezése után a jelen, illetve egy fejlődést elősegítő koncepció alapvonalainak felvázolása szintén célom. Ehhez részben a tankönyvkészítés faktoranalízisének módszerét használom, mellyel a hittankönyv funkcióját, szerepjátszásának folyamatát, oktatás folyamatában való szerepét, és más taneszközökkel való kapcsolatát helyezem vizsgálódásaim középpontjába. A terjedelmi korlátok miatt a hatékony hittankönyv kritériumrendszerét a dolgozat nem vizsgálhatja minden oldalról, de ebben az egységben fölvázolásra kerül egy pedagógiai-pszichológiai alapokon nyugvó irány a 21. század hatékony hittankönyvei számára.

Szintén e rész feladata egy rövid külföldi, illetve felekezetközi kitekintés napjaink jól bevált hittankönyv sorozatainak irányában. Ennek megfelelően röviden néhány olyan példát hoz a fejezet, mely saját fejlődési tendenciánk meghatározásában is segítséget jelenthet.

Módszertanilag önálló egységet nem alkot a dolgozatban, de az empirikus véleménykutatás módszere hasznos háttérként szolgál a MRE-ban jelenleg is használatban lévő hittankönyvekről szóló véleményekkel, tapasztalatokkal kapcsolatban.

Végül, a bevezetés végén hadd kerüljön megfogalmazásra egy olyan alaptézis, mely munka vezérelve:

A hittankönyvek a keresztyén nevelésben, (melyet oktatási - nevelési folyamatként tekinthetünk), használatos tankönyvek. Ezek a tankönyvek a diákok számára készültek segédanyagként. Minden korban volt valamilyen segédeszköz e célra, melyek az adott kor katechetikai és antropológiai gondolkodásmódját, valamint módszertanát magukban hordozzák. Napjainkban igény van egy hatékony hittankönyvre, mely tanulónak és hittanoktatónak segítséget jelent a hitből hitbe való nevelés folyamatában.

[2] Karlovitz János: Tankönyv - elmélet és gyakorlat, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2001. 23-24.

Amikor egy PhD dolgozat készül, az évek hosszú sora alatt sok hatás éri a szerzőt, melyek formálják a gondolkodást, ihletet vagy éppen erőt adnak a további munkához. Beszélgetések, találkozások, gondolatok, melyek nélkül ez a mű sem született volna meg, illetve nem ebben a formában és tartalommal készült volna el. Éppen ezért hadd álljon itt a dolgozat elején néhány szó mindazokról, akik segítsége, együtt gondolkodása, bátorítása hozzájárult e munka elkészültéhez. A lista természetesen nem teljes, hiszen a gondviselő Isten irányítása révén sok olyan emberrel sikerült találkoznom, akik valamilyen módon hatottak a szakmai fejlődésemre, Istené legyen a hála értük, és ezekért a találkozásokért és hatásokért!

Édesanyám és nagymamám emlékének ajánlom ezt az értekezést, akiknek a bátorítása, bölcsessége, Istenre mutató cselekedetei révén lehettek első találkozásaim a mindenható Istennel, és akik egész életükben mellettem álltak bölcs és bátorító szavaikkal. Köszönöm húgomnak, nagynénémnek és páromnak, hogy támogató jelenlétük és szavaik erőt adtak, amikor a dolgozat írásának kihívásaival küzdöttem.

Bölcs tanítóimat is köszöneti illeti, akik szakmai formálódásomat támogatták. Köszönöm a DRHE oktatóinak, akik mind a református teológus-lelkész, mind a református teológus - vallástanár, illetve a Doktori Iskolában folytatott tanulmányaim alatt ismereteikkel, tudásukkal segítették elmém, gondolataim fejlődését és új tudományterületeket nyitottak meg előttem. Kimondhatatlan köszönet illeti Dr. Bodó Sára egyetemi docenst, aki a teológia kezdeti éveitől kezdve mentoromként állt mellettem, valamint a PhD tanulmányok, illetve a doktori dolgozat elkészítésének idején bölcsességével, tudásával, és szíve szeretetével segítette e munka elkészülését.
A bölcs tanítókról való megemlékezés között szeretnék köszönetet mondani külföldi tanulmányaim témavezetőjének, Dr. Richard Osmer (Princeton Theological Seminary, NJ, USA) egyetemi professzornak, aki megismertetett az angol nyelvterület protestáns katechetikai gondolkodásmódjával és új valláspedagógiai felfedezéseivel is.

Szintén köszönet illeti mindazokat a munkatársakat, barátokat, akikkel a tanulmányok, gyülekezeti munka, illetve iskolákban/óvodákban végzett hittanoktatás révén beszélhettem, akiktől tanulhattam a katechézis helyzetéről, kihívásairól és lehetőségeiről. Hála legyen Istennek ezekért az építő, elgondolkodtató és fejlesztő találkozásokért és mindazokért a formáló helyzetekért, melyekben Ő irányította és vezette fejlődésemet!

Soli Deo Gloria!

1. A hittankönyv kutatás alapkérdései

1.1. A tankönyvelmélet, mint a hittankönyv-elmélet segítője

Tankönyv és hittankönyv. Jól ismert és sokat használt fogalmak, mind a pedagógiában, mind pedig a katechézisben. Mi is a hittankönyv? Milyen kapcsolatban áll a tankönyvvel? Sőt, ha ezen a vonalon indulunk el, akkor föl kell tennünk a kérdést: „Mit is nevezhetünk tankönyvnek?" Karlovitz János tankönyvkutató vizsgálatai alapján a 20. századi Magyarországon két nagy szélsőség van a tankönyvek értelmezésében: egy ún. szűk és egy ún. tág értelmezés. A tág értelmezés szerint minden oktatásban használatos könyv tankönyvként értelmezhető, míg a szűk meghatározás szerint csak azok a könyvek tankönyvek, melyek szándékosan az oktatás számára készültek, didaktikai célzattal.[3] Ez a két szélsőség azonban nemcsak napjainkra jellemző, hanem már a korábbi évszázadokban is megfigyelhető. Ugyancsak kérdésként merülhet föl a kutatás során az is, hogy mit tartunk könyvnek. A tág értelmezés alapján minden adathordozó könyvnek számít, melyre az ember saját közléseit rótta, míg a szűk értelmezés a nyomtatás feltalálásától számítja a könyvek fogalmát.[4] Jelen dolgozat a könyv és tankönyv fogalmának szűk értelmezésével dolgozik, így tankönyvként a nyomtatásban megjelent, tanítási célzattal készített könyveket tekinti.

A tankönyvi fogalom szűk értelmezését a hittankönyvekre alkalmazva hittankönyvként olyan nyomtatott formában megjelent tankönyveket értünk, melyek a keresztyén nevelésben, hitbeli nevelési célzattal, diákok számára készítve kerülnek használatba. Ezek a nyomtatott, diákok számára készült keresztyén nevelési segédanyagok már a reformációtól kezdve léteznek. Hogyan és milyen szempontok alapján vethetőek igazán alaposan vizsgálat alá ezek? Milyen területeket kell vizsgálnunk, és milyen fő kérdéseket kell föltennünk ahhoz, hogy a hittankönyvek kutatása hasznos és előre tekintő helyzetfelmérés, napjaink realitását és igényét figyelembe vevő hittankönyvi koncepció készülhessen? A válaszkereséshez segítségül hívhatunk egy világi tudományt, a tankönyvelméletet. Azért is lehet ez hasznos a számunkra, mivel a föltett kérdésekre választ adó, részletes és kidolgozott hittankönyv-elmélet napjainkig nem létezik. Jelen fejezet áttekintése kiindulópontként szolgálhat, és megteremtheti a közös gondolkodás fogalmi alapjait a hittankönyv-elméleti kérdések feltételéhez, és a válaszok megtalálásához.

A dolgozat kezdetén kell hangsúlyoznunk azt is, hogy a tankönyvelméleti (a későbbiekben pedig a hittankönyv-elméleti) kérdések nem értelmezhetőek és vizsgálhatóak az adott kor ismerete nélkül. Karlovitz János, a magyar tankönyvkutatás kimagasló egyénisége megállapítja, hogy a tankönyvek az adott kor társadalmának hű képét adják. Éppen ezért a tankönyvekből le tudja a szakértő szem szűrni a kor uralkodó tudományművelési felfogását, módszertani kultúráját, és a vezető pedagógiai irányultságokat. E mellett a tankönyvek minőségét és kiadását is meghatározta az adott ország gazdasági szintje, a társadalmi-gazdasági élet fejlettsége, s a korszak technikai fejlettsége is.[5] A hittankönyvek terén mindezekhez hozzájárulnak a kor vezető katechetikai, illetve teológiai irányzatai is, valamint a közegyházi gondolkodásmód, melyek a hittankönyvek gondolkodásmódjában megjelennek. A hittankönyvek tehát nem légüres térben keletkeztek, így a hittankönyvek kutatása során fontos szót ejteni és kitérni az vizsgált korszak sajátosságaira, melyek az adott könyvre hatással lehettek. Sőt, arról se feledkezzünk el, hogy tankönyvek és hittankönyvek az egyes korokban egymás mellett kerültek használatba. Fontos szempont lehet számunkra az is, hogy a tankönyvek fejlődése időszakonként a hittankönyvek fejlődésére is hatással volt. A hittankönyvi fejlődés kulcspontjairól és azok sajátosságról a második fejezet során részletesen szó lesz. Az alapozáshoz azonban

[3] Karlovitz János: Tankönyv..., 9-10.
[4] Várkonyi Nándor: Az írás és a könyv története, Széphalom Könyvműhely, 2001. 56.
[5] Karlovitz János: Tankönyv..., 15-17.

most nézzük meg a világi tankönyvekre ható változásokat, melyek a tankönyvelmélet megszületéséig vezettek, és amelyek a háttérből hatottak a hittankönyvekre is.

A klasszikus tankönyv születése

A nyomtatás feltalálása az írott anyag, illetve iskolában használt segédletek terén is változást hozott. Ez az időszak a klasszikus tankönyvi paradigma megszületése, hiszen a nyomtatás révén a könyvek hozzáférhetőbbé váltak, és közvetlenül a diákok kezébe kerülhettek. A tankönyvek terén pedig mindenképpen az lehet az első kritérium, hogy diákok számára készült segédeszközként funkcionálhassanak.

Az első tankönyv, amely nyomtatványként jelent meg, 1471-ben Landshutban (Németország) került kiadásra.[6] A nyomtatással megnövekedett a könyvek, illetve a tankönyvek száma, így e korszaktól érdemes különválasztva kezelni a magyar tankönyv fejlődését. Mivel jelen dolgozat szempontjából elsősorban a magyar fejlődés a fontos, így elsősorban a magyar tankönyvi sajátosságok kerülnek kiemelésre. Általános tankönyvtörténeti téren annyit érdemes megemlítenünk, hogy ezek a nyomtatott anyagok kezdetben nagyon drágák voltak. Éppen ezért csak a legnépszerűbb, legtöbbet használt művek kerültek nyomtatott formában kiadásra. Ennek megfelelően, külföldön és hazánkban is az első nyomtatott tankönyvek főként ábécéskönyvek voltak. Hazánkban ezek a reformátor-nyomdászok (pl. Heltai Gáspár, Bornemissza Péter) nevéhez kötődnek.[7]

Az oktatás terén a nyomtatás elvben mentesítette a diákokat a tankönyvek másolása alól, de a könyvek drága ára és a diákok financiális hátterének hiánya miatt ez csak részben valósulhatott meg.

Nemcsak a könyvnyomtatás, hanem a reformáció is változásokat hozott a tankönyvek terén. A fő változás a népnyelvi írások megjelenésében (előtérbe kerülésén), és a Biblia olvasására való felkészítésének pedagógiai gondolatában jelentkezett. Ennek megnyilvánulásaként több ábécéskönyv született. Ha ezeket nézzük, a korai magyar anyagok a Luther és Melanchthon által készített „Fibel" –t követik. Módszertanilag a mechanikus betűztetést, silabizálást támogatják, s nem jelenik meg az önálló írás-tanítás, sokkal nagyobb a hangsúly az olvasáson, illetve az olvasási készség elsajátításán. A reformáció szellemében a cél az volt mindezzel, hogy a Biblia olvasására váljanak képessé a tanulók.[8] A magyarul nyomtatott tankönyvek között katekizmusokat is találhatunk, melyek a kérdés-feleleten alapuló feldolgozási módszert részesítik előnyben.[9] Ezek azonban már elsősorban a katechézishez kapcsolódtak, s nem általános műveltség átadása volt a céljuk.

Szintén a reformáció hatásaként a Szentírás tanítása újra előtérbe került, s a Biblia mint tanító könyv (a hitre nevelés tankönyveként) jelent meg az iskolákban.

A hatékonyság növelése: a tankönyvi minőség fejlesztése és a magyar nyelvű műveltségi ismeret átadását megcélzó tankönyv megjelenése

A tankönyvi formálódás következő nagyobb mozzanata a 17. században Apáczai Csere János és Comenius munkához kötődik, melyek a későbbi változások előszelei voltak.

Ezen időszak előtt a könyv és tankönyv nagyrészt még ugyanazt jelentette, melyeket tanító könyvekként emlegettek.[10] Comenius hozott újabb változást a tankönyvi fogalom értelmezésében „*Orbis Pictus*" című írásával, melyet a klasszikus tankönyvek között tartunk számon.[11] E tankönyvben (s más tananyagaiban szintén) a szerző a gyakorlatba ülteti át mindazokat az elveket, melyeket megfogalmaz a „*Didaktica Magna*" című módszertani írásá-

[6] Várkonyi Nándor: i.m. 237.
[7] Fülöp Géza: Olvasók, könyvek, könyvtárak, (A kezdetektől 1848/49-ig), Művelődéstörténeti olvasókönyv, Magyar Médiapedagógiai Műhely, Budapest, 1993. 23. fejezet
[8] Drescher Pál: Régi magyar gyermekkönyvek, (1538-1875), Magyar Bibliophil Társaság, 1934. 7.
[9] Horváth Márton: A magyar nevelés története, Tankönyvkiadó, Budapest, 1988. 52.
[10] Karlovitz János: Tankönyv ...,, 3.
[11] Jan Amos Comenius: Orbis Pictus, Wéber Simon Péter, Pozsony, 1793.

ban.[12] Elméleti munkájának érdekessége, hogy fölismerte a tanulói képességek közötti különbözőségeket, és e gondolat pedagógiai következményeire is utal. Ezzel Comeniusnál a részben tudatos tankönyvfejlesztés alapjait fedezhetjük fel, aki a következő kérdéseket tette föl:

- Hogyan tanulhat minden tanuló ugyanazon könyvből?
- Hogyan lehet egy tárggyal foglalkoztatni minden tanulót?
- Miként lehet egy munkával többféle eredményt elérni?
- Miképp lehet fokozatosan tanítani?
- A felmerülő akadályokat hogyan lehet elkerülni és eltávolítani?

Mindezeket a kérdéseket mérlegelte, majd megoldásként módszertanilag hangsúlyozta a magyarázat fontosságát, mint a tanulói megértés elősegítésének módszerét. E mellett kiemelte a szemléltetés jelentőségét, mint a figyelem felkeltésének és lekötésének eszközét.[13] Elveinek gyakorlati megvalósulásával találkozhatunk az első, tankönyvi alapelvek alapján elkészült tanítást célzó könyvben az „*Orbis Pictus*"-ban is. Saját tanterve alapján készült más tankönyvei is ismertek, melyek tankönyvcsaládként, egymásra épülve tartalmazzák a népiskola 1-6 osztályára vonatkozó anyagokat.[14] Itt tehát már nemcsak a puszta tananyag jelenik meg a tankönyvekben, hanem Comenius - didaktikai szempontjai alapján - színesítésre és szemléltetésre is törekszik a hatékonyság növelése érdekében.

Bár részletesen nem szükséges kitérni rá, utalni mindenképpen érdemes az első népnyelven megjelent tankönyvre, mely Apáczai Csere János nevéhez fűződik. Ez a munka nem más, mint az 1655-ben kiadott „*Magyar Encyclopaedia*". Sajnálatos tény, hogy bár a könyv hiánypótló volt, hiszen Apáczai összefoglalta kora tudományos eredményeit elsőként magyarul, kortársai mégsem fordítottak túl sok figyelmet rá. Másrészt viszont ez a tankönyv csak apró változásokat hozott a tankönyvi fogalom formálódásában. Jelentős hatása csak egy-két évszázaddal később volt.

Az általa készített mű olyan tankönyvek példájaként tekinthető, mely nyelvében minél szélesebb réteget céloz meg. Ugyanakkor tartalmilag az adott időszak legkorszerűbb tudományos ismereteit feldolgozó és magába foglaló tankönyvek sorába tartozik.[15] Ezek mellett érdemes itt megemlíteni azt a tényt is, hogy a korábbiakban megjelent magyar nyelvű anyagok elsősorban a Szentírás tanításához kapcsolódtak, míg Apáczai műve elsősorban világi anyagot kívánt átadni. Ezen a téren is nóvumnak számított tehát a munkája.

Az említett két tankönyvben (Comenius és Apáczai műveiben) közös, hogy nagy volumenű munkák voltak, melyek azonban csak évszázadokkal később fejtették ki hatásukat. Éppen ezért a tankönyvi fogalom tényleges változásával is akkor találkozhatunk majd. Jelenleg vizsgált időszakunkban azonban a tankönyvek - tartalmukat tekintve - még mindig gyűjteményes kötetek, melyek legalább egy-két évfolyamra való komplex tananyagot tartalmaznak. Az iskolával való összefonódás egyértelmű, nem láthatunk jelét a szétválasztás apró szándékának sem.

Tantárgyi szaktankönyvek megjelenése, tankönyvkiadók megjelenése és szétválása

[12] Comenius Didactica Magna-ját 1657-ben adták ki először latin nyelven, magyarul csak a 18. században jelent meg.

[13] Comenius: Didactica Magna, Seneca Kiadó, Budapest, 1992.

[14] A tankönyvek címei és tartalmuk a következőek:

I.-II. o. Ibolyáskert, Rózsaliget - általános elemekkel foglalkozik

III. o. Rétikert- művészetek, földrajz

IV. o. Bölcsesség útvesztője, csalókertje, mely módszertanilag már aranymondásokat is tartalmaz, s ebben a szerző a memorizálás szerepét hangsúlyozza.

V. o. Lelki balzsambokor - mely az eddig tanultak alkalmazása.

VI. o. Lélek paradicsoma - Szentírás tartalmával, főbb egyházi énekek, imák - vallásoktatásra szánva.

[15] Apáczai Csere János: Magyar Encyclopaedia, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1959.

Tankönyvi értelemben az Apáczai által elindított népnyelvűsítési folyamat a felvilágosodás korának nagy harcát jelentette. Bár a Ratio Educationis (1777) hangsúlyozta az anyanyelven folyó elemi oktatás fontosságát, a gyakorlatban II. József németesítő törekvései a nemzeti nyelvű tankönyvkiadást akadályozták. A Ratio Educationis rendező hatására kétnyelvű tankönyvek jelentek meg. Az osztrák iskolákban kiadott tananyagokat fordították le nemzeti nyelvre, ezek jelentek meg kétnyelvű kiadásban.[16] Ez azonban csak az állami iskolák, és egyházi téren a katolikus oktatás ügyét rendezte. Kiadói szempontból is változást jelentett ez a rendelet. 1799-ben a Budai Egyetemi Nyomda megkapta az állami és a katolikus iskolák kizárólagos tankönyvkiadási jogát, míg a protestáns tankönyveket saját kollégiumuk, vagy könyvnyomtató műhelyük készítette.[17] A protestáns iskolák már korábban kiépítettek egy ún. művelődési intézményhálózatot, melynek kulcsai az iskolák voltak (kollégiumok), s melyekhez könyvtárak és könyvkiadó műhelyek is kapcsolódtak. Ezekben a műhelyekben jelentek meg azok a magyar nyelvű tankönyvek, melyeket a protestáns iskolák használtak.[18] Ilyen volt pl. Losontzi István „*Hármas kis tükör*" (1773) című írása is. Emellett a protestáns, és az állami - katolikus iskolák ügye folyamatosan szétvált, tankönyvek szempontjából is.

A reformkorban az elemi iskolák fejlesztése fontos üggyé vált, s ezzel együtt a tankönyvi fejlődés is megjelent. A sokasodó tananyag mellett egyre inkább szétváltak (főként a középfokú oktatásban) a szaktárgyi tankönyvek anyagai, s külön tantárgyakra lebontva jelentek meg. Ennek nyomai már a 17. században is felfedezhetőek, de konkrét szaktárgyi tankönyvek csak később, az 1800-as években jelentek meg.[19] Az elemi iskolákban ez főként nyelvtan- és ábécéskönyveket jelentett. A tananyag színesítésként, élményszerűbbé tétele céljából több esetben illusztrációk is megjelentek a tankönyvekben. Művészi jellegével pl. kiemelkedett 1829-ben Döbrentei Gábor „*Pali és Miska olvasni tanul*" című munkája.[20]

A kor tankönyvi fogalmához kapcsolódik az öncélú, önálló gyermekkönyvek megjelenése és terjedése a 18. század közepén.[21] A tankönyvi fogalom a korábbi tág értelmezésből szűkülni kezdett, és szétválasztásra került a gyermekkönyv és a tankönyv fogalma.

A tankönyvpiac szélesedése és az önálló „hittankönyv" születése; a céltudatos tankönyvírás (tankönyvfejlesztés kora)

A 19. század közepére újabb változásként további kiadók jelentek meg a tankönyvpiacon. Ennek oka a szaktárgyi, és hatékony tankönyvek egyre sürgetőbb igénye volt. Különböző iskolák tanárai vállalkoztak a hiánypótló művek elkészítésére, s ezek az írások részben magyar nyelven születtek meg. [22]

A szemléletmód változását jelzi a 19. század második felében a profán és a vallásos tananyag közötti különbségtétel.[23] Míg korábban a vallásos vonatkozás elkerülhetetlen volt, és egy szaktantárgyi könyv is a Szentírással indított, [24] ekkorra megjelent az ún. vallás tankönyv. Ez önálló célzattal, csak a hittanoktatás szükséges tananyagát foglalta magában. A hittankönyv igényét mutatja Eötvös József 1848-as reformja is, mely kiterjedt a középiskolákra és gimnáziumokra. Ebben ő a vallástant rendkívüli tantárgynak minősítette, s minden felekezet magánoktatásának keretébe utasította azt.

---

[16] Ratio Educationis, 1777. - fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Dr. Friml Aladár, Kath. Tanáregyesület, 1913., In: Pedagógiai Könyvtár 1. kötet, szerk. Kornis Gyula

[17] Fülöp Géza: i.m. 23.

[18] Madas Edit - Monok István. A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1730-ig, Balassi Kiadó, Budapest, 1998. 80.

[19] Horváth Márton: i.m. 55-58.

[20] Fülöp Géza: i.m. 41.

[21] Drescher Pál: i.m. 5.

[22] Fülöp Géza: i.m. 41.

[23] Drescher Pál: i.m. 12-14.

[24] Pl. a már említett Losontzi István féle *„Hármas ki tükör"* eredetileg egy földrajz könyv, mely ószövetségi ismeretekkel indít, s aztán a vallástanra építve beszél történelemről és földrajzról.

A kor paradoxona, hogy bár a tankönyvpiac szélesedett, mégis folyamatosan tankönyvhiányra panaszkodtak az iskolák. Kifogásolták még a megjelent művek nagy terjedelmét, valamint adatokkal és szabályokkal való zsúfoltságát is. A tankönyvek túlterheltsége, hiánya vagy éppen használhatatlan volta miatt módszertanilag a tananyag diktálása, kéziratok bemagoltatása és a meg nem értett szövegek visszamondatása továbbra is elterjedt volt.[25]

A tankönyvi változások egyik háttér tényezője az iskolarendszer folyamatos átalakulása volt. A népiskolák és középfokú oktatási intézmények mellett különálló módon léteztek egyházi iskolák is. Az 1868-as XXXVIII. tc. intézkedett a népiskolai közoktatás kérdésében, majd 1883-ban megszületett a középiskolai törvény. Az 1868-as XXXVIII. tc. határozott a kötelező és ingyenes hatosztályos elemi népiskoláról, a népiskolai közoktatásról, ami az egyházi iskolák fennmaradását pozitívan érintette. Lehetőséget kaptak ezzel a további fejlődésre.[26] Ez a szabályozás érintetlenül hagyta a felekezeti iskolák iskolaállítási és fenntartási jogát, és az állam folyamatos anyagi támogatásban részesítette az iskolákat.

Eötvös reformjai után azonban sok új tankönyvre volt tehát szükség, és a kultuszminiszter szívügyének tekintette a népiskolák tankönyv ellátásának korszerűsítését. Ennek érdekében 1868-ban tankönyvbizottságot hívott életre, melynek tagjai nemcsak a tankönyvekkel, hanem már a tanári segédkönyvekkel (vezérkönyveknek nevezték őket) is foglalkoztak. Itt a legszükségesebbek anyagok, azaz népiskolai olvasókönyvek és tankönyvek írása és fejlesztése állt a középpontban. Új tankönyvek olyan módon születtek, hogy ismert szakembereket kértek fel tankönyvek írására, de emellett bárki szabadon pályázhatott kéziratával. Ennek eredményeként a század végére kb. 200 népiskolai tankönyvet használtak.[27]

20. század: tantervek és tankönyvek együttélése. Tankönyv, mint a tantervek anyagát összegző iskolai könyv; tankönyvelmélet, mint önálló tudományág és a tankönyvcsalád fogalmának megszületése

A megszületett új tankönyvek szaktárgyakra készültek. Megjelentek az első tanári segédkönyvek, és külön anyagként mindazok a munkáltatások, melyek az órai munkához tartoztak. Ezek a tankönyvek elsősorban a kiadott tantervekre épültek, s a tanterv anyagát kívánták összefoglalni és elsajátíthatóvá tenni a diák számára.

A folyamatos változások ellenére a 20. század első felében azonban általános tankönyvi koncepcióval mégsem találkozhatunk. A tankönyvek minőségét és tartalmát a szerzők által fontosnak tartott átadandó információk, és a követett pedagógiai elvek határozták meg. Így jelentek meg az állandó szemléltetések (mint képek, ábrák) és a feladatok. Az életkori sajátosságok figyelembevétele leginkább a 6-10 éves korosztály tankönyveiben jelentkezett, főként a reformpedagógiák beszivárgó hatásának eredményeként.

A tankönyvek közös jellemzőiként elmondható, hogy minél több információt akartak átadni, ami nagy terjedelmű tankönyveket és a tanulók túlterhelését eredményezte. A pedagógiai maximalizmus óriási terjedelmű könyveket eredményezett a 19. század végének, 20. század első két harmadának tankönyveiben. A kor kritikáinak nagy része a nehezen érthető nyel-

[25] Horváth Márton: i.m. 307.

[26] A 11.§ kimondja, hogy „*a hitfelekezetek, mindazon községekben, hol híveik laknak, saját erejükből tarthatnak fönn és állíthatnak fel nyilvános népoktatási tanintézeteket, az ily tanintézetek felállítására és fenntartására híveik anyagi hozzájárulását a saját képviseletük által meghatározandó módon és arányban, amint eddig szokásban volt, ezentúl is igénybe vehetik, azon intézetekben a tanítókat és tanárokat maguk választhatják, s azoknak fizetését maguk határozhatják meg, a tankönyveket maguk szabhatják meg, s a tanítási rendszer és módszer iránt is, tekintetbe véve a 45.§ rendelkezéseit, intézkedhetnek…”.* Az 1868. évi XXXVIII. törvénycikk a népiskolai közoktatás tárgyában, In: Balogh Margit - Gergely Jenő: Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790 - 2005, Dokumentumok, I. kötet: 1790 - 1944, Budapest, História Kiadó, 2005. 240 - 243. p.

[27] Mészáros István - Németh András - Pukánszky Béla: Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe, Osiris Kiadó, Budapest, 1990. 357.

vezetet, az eltúlzott anyagmennyiséget emeli ki. A pedagógiai hatékonyságról kevés szó esett.[28]

A tankönyvelmélet megszületése: a céltudatos tankönyvi fejlesztés kora

A 20. század második felétől egyre inkább hangsúly került nemcsak a tartalmi, de a formai minőségre is. Ennek eredményeként megjelentek a több hasábos elrendezések, eltérő betűtípusok használata, különböző betűméretek és a színek alkalmazásai is a tankönyvekben. A vizualitás nagyobb teret kapott a tankönyvi fejlesztésekben.[29]

1972 hozott újabb nagy változást hazánkban. A tanulók túlterheltségének megszüntetésére egyrészt tananyagcsökkentő tervet kellett készíteni egy minisztériumi utasításra, másrészt tankönyv-módszertani vizsgálatok is történtek.[30] A vizsgálatok eredményeként elkészült egy javaslat, majd 1978-ra maguk az ún. „*reform tankönyvek*" is, melyek 1984-től kerültek használatba. Típusukat tekintve ezek munkáltató tankönyvek voltak (a különböző típusokról később lesz szó), melyek a tanulók ösztönzését és munkáltatását célozták meg. Szintén új gondolat volt a tankönyvekben a törzsanyag és kiegészítő anyag valamilyen jellegű szétválasztása.[31] A kiegészítő anyagot gyakran az ún. „apró betűs" részek tartalmazták, melyeket a diákok mint „*ajánlott tananyagot"* ismerték.

Mindezek a változások a céltudatos tankönyvelmélet kialakulásához kapcsolódtak, melyek nemzetközi szinten is a 20. század második felére tehetőek. 1951-ben Nyugat-Németországban létrejött a „Nemzetközi Tankönyvjavítási Intézet", ahol már tervszerűen, a fejlesztés szándékával, és a korszerűsítés igényével kezdtek a tankönyvekkel foglalkozni. A vizsgálatok elsősorban a német anyanyelvű, majd más országok német és földrajz tankönyveinek elemzését kezdték meg, és szerveztek nemzetközi konferenciákat a tankönyvi fejlesztéssel kapcsolatban. Ennek a munkának a keretén belül, hazánkban is megjelent a tankönyvelméleti kutatás, és a tervszerű, céltudatos tankönyvfejlesztés. 1976-ban a nemzetközi konferencia Budapesten tartotta üléseit, ahol központi témaként a munkáltatás tankönyvi lehetőségeiről esett szó. Bár szakmai felkészültségükben a magyar munkatársak föl tudták venni a versenyt a külföldi kutatókkal, tankönyvelméleti könyvek és nagy mennyiségű írások mégsem jelentek meg. Ennek oka az volt, hogy míg külföldön külön intézetek és bizottságok (megbízott szakértők) dolgoztak a tankönyvek fejlesztésével, ugyanez a munka hazánkban évtizedeken keresztül 1-2 szerkesztő feladata volt.[32] Az 1990-es években azonban megerősödött a kutatásnak ez az iránya, s ennek eredményeként kikristályosodtak a tankönyvelméleti alapfogalmak, és 2001-ben megszületett a tankönyvelmélet hazai első összegzése.[33]

Ugyancsak erre az időszakra tehető a tankönyvvel kapcsolatban álló segédanyagok iránti igény erősödése is, és ennek eredményeképpen megszületett a „tankönyvcsalád" fogalma és tagjai, valamint a tankönyvpiaccal és a tankönyvvé nyilvánítással kapcsolatos szabályozások, melyekről részletesen lesz szó a későbbiekben.

Mindezeket végigtekintve látható, hogy a tudatos tankönyvfejlesztés ugyan csak rövid ideje létezik, ennek gyökere mégis a tankönyvek sok évszázados történetében kereshető. A tankönyvelméleti kutatások azt mutatják, hogy a tankönyv évszázados formálódásait áttekintve, és azok tanulságait levonva készíthető egy napjainkra hasznos tankönyvi koncepció. Így van ez a hittankönyvek tekintetében is. Éppen ezért, a magyar református hittankönyvelméleti alapozáshoz is szükségünk van egy olyan történeti áttekintésre, mely a magyar református hittankönyvek történetét tekinti át és az évszázadok tapasztalatát összegzi egy napjainkban élhető és hasznos hittankönyvi koncepció kiindulópontjaként.

---

[28] Jáki László: Mozaikok a tankönyvkritika történetéből, Könyv és nevelés, 2002/4. 51-60.
[29] Fischerné Dárdai Ágnes: A tankönyvkutatás alapjai. Budapest, Dialóg Campus, 2002.
[30] Mészáros - Németh - Pukánszky: i.m. 419.
[31] Uo. 423.
[32] Karlovitz János: Tankönyv..., 23-24.
[33] Ez a mű Karlovitz János „*Tankönyv - elmélet és gyakorlat*" (Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2001.) c. könyve volt, melyet nem sokkal később követett Fischerné Dárdai Ágnes „*A tankönyvkutatás alapjai*" (Dialog Campus, Budapest; Pécs, 2002.) c. írása.

1.2. A hittankönyv-elméleti alapfogalmak körvonalai

Ez előző egységben röviden összegeztük a tankönyv fogalmi változásait. A hittankönyv-elmélet alapfogalmainak körvonalazásához szükségünk van a 20 század közepén megszületett tankönyvelmélet néhány alapfogalmának tisztázására is. A tankönyvelmélet a tankönyvek múltjának föltárásával, történeti, elméleti és elvi elemzésével, a tankönyvben megjelenő és rá ható pedagógiai-, gyermeklélektani, uralkodó társadalmi-, és politikai hatásaival foglalkozik. Mindezek a hittankönyv-elmélet számára is fontosak, de már itt hangsúlyoznunk kell, hogy még jelentősebbek a hittankönyvekben megjelenő teológiai szemléletmód és irányzatok hatásai, illetve a könyvekben uralkodó és általuk közvetített isten-, és emberkép. A következőkben a tankönyvelmélet részeit sorra véve, a dolgozat kísérletet tesz azok teológiai logikával való átgondolására, és a hittankönyv-elmélet néhány alapfogalmának meghatározására.

A tankönyvelmélet részei, központi témái - hittankönyv-elméleti átgondolással:

- *Tankönyvtörténet:* mely a tankönyvek változását veszi vizsgálat alá az évszázadok tükrében, vagy egy-egy konkrét tankönyv változásait nézi a különböző kiadásokban. Ennek paralelje lehet a *hittankönyv-történet*, mely vizsgálhatja, hogy az adott hittankönyvre a különböző kiadások, illetve a kiadások során eltelt időszak alatt mennyire hatottak a teológiai szemléletmód változásai, mennyire van bennük jelen a közegyházi gondolkodásmód, illetve az adott kor uralkodó teológiai irányzata(i). Milyen kegyességre neveli az általa megcélzott korosztályt, illetve mit tart Isten-ember kapcsolatában, és a hit megélésében központinak. A hittankönyv-történet vizsgálhatja azt is, hogy egy-egy hittankönyvben, illetve kiadásaiban milyen biblikus és valláspedagógiai sajátosságok tükröződnek.
- *Tankönyvkészítés faktoranalízise*: mely a tankönyveknek az oktatás folyamatában betöltött funkcióit, más taneszközökkel való kapcsolatrendszerét vizsgálja; valamint tankönyvmodelleket és –típusokat különít el. Ez a faktoranalízis a hittankönyv-elmélet során ugyanazt a funkciót láthatja el, mint a világi társa esetében. Sajátosságai közé tartozhat a funkciók feltárásakor annak vizsgálata és fölmérése, hogy az adott hittankönyv mit akar elérni a gyermek tanítása során. Ennek megfelelően lehet ismeretközlő funkciója, amikor pl. bibliai történetek gyermekközpontú leírását hozza, de akár hitébresztő, evangelizáló jellegű is lehet. Ezek kombinációi is elképzelhetőek. A hittankönyv készítés faktoranalízisének feladatai közé tartozik annak a meghatározása is, hogy milyen fő feladatokat kell ellátnia a hittankönyvnek, illetve a hozzá kapcsolódó segédanyagoknak. Pl. hittankönyv-család munkamegosztása, melyről később lesz szó.
- *A jó tankönyv kritériumainak meghatározása:* mely egyszerre jelent egy előzetes vizsgálatot és szempontrendszer kidolgozását, valamint a beválás vizsgálatokat (tankönyvkötetés, visszajelzések, kritika). Utóbbiak középpontjában a tankönyvek hatékonysága, valamint a hatékonyság növelése áll. Karlovitz János külön veszi, de e dolgozatban ide kerülnek besorolásra a különböző szempontú tankönyvi elemzések (akár pszichológiai, pedagógiai-pszichológiai, pszicho-lingvisztikai, stb. vizsgálatok) is, hiszen ugyanazt a területet érintik. Ugyancsak külön említi Karlovitz az ún. „empirikus" véleménykutatási témákat és eljárásokat, melyekben a tanárok és diákok visszajelzései segítik a tankönyv hatékonyságának fejlesztését. Ez azonban szintén besorolható a jó tankönyv kritériumrendszerének kidolgozásához, hiszen az empirikus vizsgálatok célja a tankönyvek javítása, az erősségek megtartása, s a gyengeségek korrigálása. A hittankönyv-elmélet során mindezek a feladatok, vizsgálatok és kutatások a MRE azon szervezetének feladatai, akiknek a hatáskörükbe tartozik a hittankönyvek készítése, készíttetése és fejlesztése. Az elmúlt századok során ez fokozatosan a MRE Zsinatának hatáskörébe került, aki a Református Pedagógiai Intézetet bízta meg mindezek elvégzésével. A hittankönyvi hatékonyság, illetve az egyes hittankönyvek elvi és tartal-

mi vizsgálatainak az általános pedagógiai, pedagógiai-pszichológiai tényezőkön kívül ki kell terjedniük valláspedagógiai és teológiai szempontokra is. A beválás vizsgálatok pedig a felhasználók, azaz a vallástanárok, hittanoktatók, lelkipásztorok visszajelzései és tapasztalatai alapján végezhetők el empirikusan.

- *A tankönyvek dokumentumvizsgálata:* mindazokat a háttéranyagokat vizsgálja, melyeket az adott tankönyv földolgoz, s ez „tartalomelemzési" eljárással kapcsolódik össze. Hittankönyvek szempontjából ez magában foglalja az adott hittankönyv készítése, fejlődése során használt, adott témákhoz kapcsolódó teológiai szakirodalmat is. Ezeken kívül a dokumentumvizsgálat témaköréhez tartoznak a hittankönyv megjelenését, készítését befolyásoló közegyházi rendeletek (pl. egy zsinati határozat egy hittan tanterv megjelenéséről, irányelveinek meghatározásról, stb.), valamint az aktuálisan ható hittanoktatási tantervek szemléletmódjának vizsgálata is.
- *Gyakorlati pedagógiai vonatkozások:* melyek a tankönyvhasználat metodikai kérdéseit foglalják össze, és a szakdidaktikák gyakran kitérnek rá. Hittankönyvek szempontjából *valláspedagógiai vonatkozásokról* beszélhetünk, melynek középpontjában a módszertan áll. Azaz, hogyan, milyen módszerek segítségével tanítsunk az adott hittankönyvet és szatellitjeit használva. E témakörhöz tartozhatnak még a tankönyvekben megjelenő valláspedagógiai elvek gyakorlati konzekvenciái is.
- *Gazdaságossági, gazdasági kérdések köre:* mely elsősorban a tankönyvkiadók által vizsgált terület. Itt elsősorban a finanszírozás és a tankönyvpiaci gazdaságosság kérdései kerülnek elő.[34] Bár a hittankönyvek egyházi használatra készülnek, a gazdaságossági és finanszírozási kérdések itt sem maradnak figyelmen kívül. A hittankönyvet kiadó egyházkerületeknek, MRE Zsinatának, vagy egyházi kiadónak szem előtt kell tartania, hogy hatékony, jól eladható, az egyház hivatalos álláspontját, uralkodó teológiai nézeteit tartalmazó hittankönyvek készüljenek.

A tankönyvelmélet megszületésével új tankönyvfogalmak is megfogalmazódtak, hiszen a pedagógiai írások (elsősorban szakdidaktikák, tankönyvelméleti publikációk) tankönyvre vonatkozó fejezetük, utalásaik során letették voksukat egy-egy fogalmi meghatározás mellett. E fejezet elején már szó esett arról, hogy Karlovitz János a 20. század sokféle tankönyvfogalmát elemezve egy tág és egy szűk értelmezést különböztet meg.[35] Ugyancsak a fejezet első részében tömören áttekintésre kerültek ezek a fogalmi változások, és elhangzott utalás arra is, hogy a 20. század végére és 21. század elejére a sokféle értelmezésben való eltájékozódásra megjelent az oktatásirányításhoz kötés.[36] Bár e dolgozat nem kívánja részlete-

[34] Karlovitz János: Tankönyv ..., 24-35.

[35] A tág értelmezés szerint minden olyan adathordozó, mely az oktatás során használatos, tankönyvként tekinthető. A szűk értelmezés szerint csak azok a tankönyvek, melyek didaktikai szándékkal, az oktatási folyamat számára megírt könyvek, melyeket az oktatásirányítás tankönyvként fogad el. Karlovitz János: Tankönyv ..., 7-9.
Néhány példa a tankönyvi fogalom értelmezéséből. A tankönyv:

- Ismeretgyarapításra szolgáló könyv,
- Oktatásirányítás által kiadott tankönyvlistán szereplő könyv,
- Tanítást, tanulást támogató könyv,
- Olyan tananyag, melyből a tanulók a pedagógus által irányított oktatási-nevelési folyamat során ismereteket és képességeket sajátítanak el.

Karlovitz János: Tankönyvi, tankönyvelméleti alapfogalmak; Könyv és nevelés, 2000/2. Budapest, 47-59.

[36] A jelenleg érvényben lévő, az Oktatási Minisztérium által kiadott tankönyvkiadásra, forgalmazásra vonatkozó, illetve azt érintő törvényei és rendelkezései a következőek:

- 1993. évi LXXIX. törvény a közoktatásról
- 2003. évi LXI. törvény az 1993. évi LXXIX. törvény módosításáról (Magyar Közlöny 2003/85. szám).
- 1993. évi LXXVI. törvény a szakképzésről (Módosítás: 2003. 56. sz.)
- 2001. évi XXXVII. törvény a tankönyvpiac rendjéről (MK 2001. 69. sz.)
- 2004. évi XVII. törvény a tankönyvpiac rendjéről szóló 2001. évi XXXVII. törvény módosításáról (MK. 2004/124. sz.)

sen közölni az összes tantervre vonatkozó törvényt és rendeletet, de a pedagógiailag jelenleg legalátámaszthatóbb tankönyvfogalom meghatározásához felhasználásra kerülnek később.

Tankönyvek vizsgálata során megkülönböztethetünk ehhez kapcsolt kutatásmódszertant is. Kojanitz László külön beszél tankönyvértékelésről, tankönyvkutatásról és tankönyvanalízisről. A *tankönyvértékelés* ebben az értelemben egy előre megfogalmazott kritériumrendszer alapján vizsgál tankönyveket, illetve ehhez a kritériumrendszerhez hasonlítja őket. Hittankönyvek esetében akkor jelenhet ez meg, ha az illetékes egyházi szervezet elkészíti, és jóváhagyásra kerül egy központi kritériumrendszer. Az e rendszerben található teológiai, valláspedagógiai kritériumok normaként és elvárásként szolgálnak a hittankönyvek elemzése, értékelése során. Természetesen egy utólagosan elkészített kritériumrendszert nem vetíthetünk vissza jóval korábbi korszakok hittankönyveire. A hittankönyv-értékelés azonban jól használható akkor, amikor az e feladatot ellátó szervezet fejleszteni kívánja saját hittankönyvét, hittankönyvi koncepcióját. Így áttekinthetővé válik az, hogy az adott hittankönyv megfelel-e a református egyház által képviselt tanoknak és a közegyházi elvárásoknak.

A *tankönyvkutatás* mindezekkel szemben kevés előfeltételezéssel dolgozik, főként átfogóan elemzi a változásokat. A hittankönyv-kutatás nagyobb korszakok elemzése, áttekintése során használható, melynek főként helyzetfelmérő funkciója lehet. Nem akar visszavetíteni vélt vagy valós kritériumrendszert, hanem néhány kulcspont alapján elvi és gyakorlati következtetéseket von le a jelenlegi gyakorlat fejlesztésének céljából.

A *tankönyvanalízis* a különböző minőségi jellegzetességeket próbálja kvantitatív adatokkal összekapcsolni. Ezek elsősorban a tanulói teljesítményváltozásokat vizsgálják és a tankönyvek hatását a tanuló teljesítmény változásaira.[37] A *hittankönyv-analízisnek* e kutatásmódszertani típus szerint az általános pedagógiai szempontok mellett vizsgálnia kell azt is, hogyan segítette a hittankönyv a tanulók:

- hitben való fejlődését,
- a Szentháromság Istennel való személyes kapcsolatának kialakulását és fejlődését,
- a református identitás és a gyülekezeti kötődés kialakulását és fejlődését,
- kognitív ismereteinek: teológiai tudástartalmának, egyházi szóhasználatának, bibliai ismereteinek bővülését.

Az első három a belső motiváció körébe tartozik, mely elsősorban kérdőívek, felnőtt református egyháztagokkal folytatott személyes beszélgetés során, míg a negyedik a hittankönyvet használó katechéták által föltérképezett tanulói teljesítményváltozásokról szóló visszajelzései által válna feltérképezhetővé.

E PhD disszertáció az első két típus kutatásmódszertanát, és annak sajátosságait használja főként későbbiekben a magyar református hittankönyvek fejlődésének és változásainak bemutatására, illetve a ma hatékony hittankönyvek kritériumrendszerének kitűzéséhez. A

- Az 1990. évi LXXXVI. törvény a tisztességtelen piaci magatartás tilalmáról.
- Az 1159/2002. (IX. 26) az ingyenes tankönyvellátás meghatározott körben történő bevezetéséről (MK. 2002/124. sz.)
- A 2004. évi CXL. törvény A közigazgatási hatósági eljárás és szolgáltatás általános szabályairól (MK. 2004/203. sz.)
- A 23/2004 (VIII.27). Oktatási Minisztérium (OM) rendelet a tankönyvvé nyilvánítás, valamint az iskolai tankönyvellátás rendjéről (MK 2004/121. sz.)
- A 6/2005 (III.17) OM rendelet a 23/2004 (VIII.27). OM rendelet módosításáról (MK 2005/32. sz.)
- A 2005. évi IX. törvény a közbeszerzésekről szóló 2003. évi CXXIX. törvény módosításáról (MK. 2005/34. sz.)
- A 3/2004. (I/15) rendelet a közös jogkezelő egyesületek jogdíjakra vonatkozó közleményei. (MK 2004/5. sz.)
- 2007. Évi XCVIII. törvény a tankönyvpiac rendjéről szóló 2001. XXXVII. törvény módosításáról.

[37] Kojanitz László: Tankönyvértékelés, tankönyvanalízis, tankönyvkutatás, In: Tankönyvdialógusok, szerk. Simon Mária, Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet, Budapest, 2008. 26-27.

harmadik típus érintőleges megjelenik a dolgozatban, de annak alaposabb vizsgálat túlnyúlik jelen munka határain.

Tankönyvkészítés és a hittankönyv-készítés faktoranalízise

A tankönyvek - ahogyan arról szó volt - gyakran nem önállóan kerülnek használatba. A faktoranalízis feladata a tankönyvek és egyéb oktatási segédanyagok közötti összefüggéseinek vizsgálata, mely összetett terület. Ez a vizsgálódás azokkal a különböző tankönyvi vizsgálatokkal kezdődik, melyek a tankönyvelmélet fejlődését tekintve hazánkban elsősorban az elmúlt század végére, és napjainkra tehetőek. Mivel a tankönyvpiacon fellelhető segédanyagok skálája nőtt, a rendszerezés érdekében bizonyos alapfogalmakat kellett elkülöníteni és meghatározni. Ennek keretén belül a tankönyvek és egyéb segédkönyvek közötti összefüggéseket vizsgálva létrejött a „tankönyvcsalád" fogalma.[38] A sokszínű és dús tankönyvpiacról kiválasztották az oktatás-nevelés folyamatában legelterjedtebb és leghasznosabb típusú segédanyagokat, melyeket a tankönyv köré szerveztek.

A későbbi fejezetek során látható lesz, hogy a református hittankönyvek piaca nem mindig volt dús és bőséges. Hittankönyv-piacról azonban beszélhetünk már akkor is, amikor nemcsak egy hittankönyvet lehetett kötelezően tanítani, hanem egy adott skálából lehetett választani. Látható lesz az is, hogy a fejlődés során a hittankönyvek szatellitet gyűjtöttek maguk köré, segédanyagok kapcsolódtak hozzájuk. Ezekkel együtt létrejött a *hittankönyv-család*, mely a hittankönyvek és hozzájuk tartozó segédleteket foglalja magában.

A tankönyvcsalád, és a hittankönyv-család tagjai a következők:

- *Tankönyv*, mely akár „alaptankönyv" vagy „magtankönyv" néven is szerepelhet. Ez tartalmazza (gyűjti, összegzi és rendszerezi) a megtanulandó ismeretanyagot. Ennek keresztyén nevelésben megjelent változata a *hittankönyv*, mely szintén a diák számára készül hasonló funkcióval. Közvetítő szerepük van a gyermek és a tananyag között, éppen ezért megformálásuk, írásuk során fontos középpontba helyezni a megcélzott korosztály sajátosságait, illetve az egyéni különbözőségekhez való adaptivitás lehetőségét.
- *Munkafüzet*, mely a munkáltatás segédeszköze. A feldolgozáshoz, begyakorláshoz, visszakapcsoláshoz, készség- képesség fejlesztéséhez nyújt segítséget. A hittankönyvekhez tartozhat olyan segédlet, mely a feldolgozást segíti. Ez szintén a tanuló kezébe kerül, akár az önálló, akár a közös munkát elősegítve. A hittankönyv tananyagának

[38] Karlovitz János sokféle segédanyagot ismer a tankönyv mellett, melyek közül nem mindegyik tartozik a tankönyvcsaládhoz. Egy teljesség nélküli felsorolásban, a legismertebbek:

- Segédkönyv,
- Szöveggyűjtmény, forrásszemelvénygyűjtemény,
- Feladatgyűjtemény,
- Példatár (csak reál tárgyak esetében),
- Táblázatgyűjtemény, képletgyűjtemény,
- Kotta,
- Atlasz, térképvázlatok gyűjteménye,
- Albumok,
- Munkafüzet,
- Feladatlap, tesztsorozat,
- Versenyfeladat gyűjtemények.
- Tanári segédkönyv,
- Tanári kézikönyv,
- Óravázlat gyűjtemény,
- Audiovizuális, ill. elektronikus szatellit.

Mindezekből is látható, hogy a tankönyvpiacon sokféle típusú és célú anyag (könyv vagy digitális tananyag) található, melyeknek a tankönyvhöz való viszonyát a tanulók érdekében szükséges rendezni.
Karlovitz János: Tankönyv ..., 12-13.

feldolgozásához tartalmaz feladatokat, munkáltatásokat, melyeket közösen, egyénileg vagy kis csoportban kell a diákoknak feldolgozniuk.

- *Tanári segédkönyv*, mely az oktatók számára jelent módszertani segédletet, mintát, s az órai feldolgozás számára ad javaslatokat, instrukciókat.[39] A hittankönyv család tanári segédletének fő feladata a katechéta valláspedagógiai munkájának segítése. Ez magában foglalhatja az adott témákhoz tartozó teológiai, kortörténeti, biblikus háttér információkat, témához tartozó további ismeretbővítésre javaslatokat, valláspedagógiai megfontolásokat az adott téma és a célzott korosztály kapcsolópontjainak ismeretében.

A tankönyvcsalád tagjai egymással szoros kapcsolatban állnak, egy közös tanterv alapján készülnek, s a tagok között feladatmegosztás van. A feladatmegosztás miatt azonban a tankönyvcsalád tagjai együtt igazán hatékonyak és sikeresek.[40] A hittankönyv-család tagjai esetében is fontos, hogy összhang legyen a tagok között, ahol a hittankönyvnek irányító funkciója van. Kérdés azonban, hogy csak akkor lehet-e igazán hatékony a hittankönyv-család, ha együtt használjuk őket? A jól felépített, munkamegosztással és tagok közti összhanggal rendelkező család esetében a hittanoktatás minden résztvevőit megcélzó és segítő anyagokkal találkozhatunk.

A tankönyvcsalád mellett szintén fontos tankönyvi fogalom az ún. „tankönyvsorozat", mely egy-egy adott iskolatípus teljes (vagy több évre szóló) tananyagát tartalmazza különálló, de formai és tartalmi vonatkozásokban illeszkedő és hasonló módon. Ezt általában azonos szerzők, vagy szerzőcsoportok készítik, a céljuk a tananyag azonos szemléletű, de fokozatosan mélyülő megközelítése. Ennek érdekében azonos didaktikai alapelveket, kommunikációs stratégiákat, vizuális eszközöket, stb. használnak.[41] A hatékony hittanoktatás egyszerre igényel hittankönyv-sorozatokat és az egyes tagokhoz kapcsolódóan a hittankönyvet támogató hittankönyv-családokat. A hatékonyság és a jól használhatóság érdekében a hittankönyv sorozatok alapjaiban azonos biblikus- és alapvető valláspedagógiai elveket igényelnek. Formájukban azonban az adott korosztály tipikus sajátosságaihoz érdemes igazítani őket. Így a hittankönyvek oldaláról a sorozat akár az 1-12. évfolyamot együtt is jelentheti, ahol közösek az alapelvek - míg formailag és részletes valláspedagógiai megfontolás szempontjából alsorozatokra bomlanak, pl. 1-2, 3-5, 6-8, 9-12. évfolyamok sajátosságait figyelembe véve.

A faktoranalízis témaköréhez, és a gazdaságosság kérdéséhez egyszerre tartozik az ún. tartós tankönyv fogalmának életre hívása. A szülői pénztárcák szűkössége és a tankönyvek, taneszközök drága volta megoldásért kiáltott az 1990-es években, s erre válaszként megszülettek azok a tankönyvek, melyek mind tartalmuk, mind kivitelük alapján alkalmasak arra, hogy több tanuló, több éven át alkalmazza őket.[42] A tartós tankönyvek léte azonban feltételezi egy hosszabb időn keresztül alkalmazható, nem változó tanterv létét, minőségi formát és ha-

[39] Napjainkra még nem tökéletesen elfogadott az a gondolat, hogy a tanári segédkönyv is a tankönyvcsalád részét képezi. A viták kiindulópontja az eltérő célközönség. Míg a tankönyvek a diákokat célozzák meg, s számukra teszik érthetővé, feldolgozhatóvá a tananyagot, addig a tanári segédkönyvek kizárólagosan a pedagógus számára készülnek szakmódszertani segédletként. Ennek megfelelően a segédkönyvek plusz információkat is tartalmaznak, s nemcsak a tankönyv feldolgozására készülnek. Véleményem szerint a tankönyv a tanulási-tanítási folyamat segédeszköze, így a köré épülő tankönyvcsaládban van helye az oktatók számára készült segédanyagnak is. Éppen ezért, a tankönyvcsalád többivel egyenértékű tagjaként értelmezem a tanári segédkönyvet.

[40] Karlovitz János: Tankönyvi, tankönyvelméleti alapfogalmak, Könyv és Nevelés, 2000/2. 47-59. www.opkm.hu/konyvesneveles/2000/2/cikk7.html

[41] Karlovitz János: Tankönyv ..., 11.

[42] A művelődési és közoktatásügyi miniszter 5/1998. (II/18.) MKM rendelete a tankönyvvé nyilvánítás, a tankönyvtámogatás, valamint az iskolai tankönyvellátás rendjéről. 2.§. 1/j.

tékony, sikeres tankönyvi minőséget.[43] Arra a kérdésre, hogy szükség van-e tartós hittankönyvekre a dolgozat egy későbbi része, napjaink közegyházi visszajelzéseinek a tükre ad részletes választ. Már itt kimondhatjuk azt, hogy napjaink egyházat - és így a hittanoktatást is - sújtó financiális nehézségei miatt a tartós hittankönyvekről való gondolkodás elkerülhetetlen. A jól használható és hatékony tartós hittankönyvek feltételezik egy kiérlelt hittankönyvelméleti kritériumrendszer, átgondolt biblikus-, és valláspedagógiai elvrendszer, valamint flexibilis és könnyen hozzáférhető segédletek (pl. Internetről letölthető, fejlesztett tanári kézikönyvek, óravázlatok; változtathatatlan munkafüzet helyett DVD formátumú és szabadon variálható feladattárak) meglétét.

A faktoranalízis feladatai közé tartozik a tankönyvek funkciójának vizsgálata, és különböző tankönyvtípusok elkülönítése is. A világi tankönyvkutatás a következő ismertebb funkciókat fedezte föl tankönyvek esetében:

- *Információs funkció*: az információk gyűjtése, tárolása és átadása kapcsolódik ide, mely egészen a tankönyvtörténet kezdeteitől fogva hozzátartozik a tankönyvek szerepéhez. Mivel a cél minél alaposabb gyűjtése a szükséges ismereteknek, ez nagy mennyiségű információt feltételez, melyet rendszerezni kell az átadhatóság kedvéért. A rendszerezett információhalmaz attól válik tankönyvbe illeszthető tananyaggá, hogy didaktikai célú feldolgozáson esik át, azaz a felhasználók lehetőségeinek (fejlődési szint, készségek, képességek, stb.) megfelelően mutatja be, magyarázza el, stb. az ismereteket és segít elsajátításukban. Ez a funkció a hittankönyvek esetében is fölfedezhető. A hittankönyvek tartalmazzák az adott bibliai történethez, teológiai témához tartozó központi információkat, ismereteket, melyeket a diákok számára érthető és elsajátítható módon kell kommunikálniuk.
- *Transzformációs szerep:* abban ad segítséget, hogy a tanulók ne csupán megismerjék, megértsék és megtanulják, de a gyakorlatban alkalmazni is képesek legyenek az ismereteket. Ennek érdekében a begyakorlásra, egyéni fejlődésre is lehetőséget adnak. A tankönyvkutatás tapasztalatai szerint a transzformációs szerep az ún. „munkáltató" típusú tankönyvekben jelenik meg erőteljesen, s leggyakrabban kérdésekkel, feladatokkal, kísérletekkel, ábraértelmezésekkel párosul. A hittankönyvek transzformációs funkciója kettős. Mivel a Szentírás nem a gyermekek nyelvén íródott, így a bibliai történetet, a Szentírás által közvetített igazságot a hittankönyvnek a tanuló számára megérthetővé kell formálnia. Ebben a jellegében az információs funkcióval áll kapcsolatban. Ugyanakkor a hittankönyv nem akarhatja pusztán „begyakoroltatni" a tanított ismereteket, bibliai igazságokat, hanem transzformáló funkciója segítségével meg akarja találni a kapcsolópontot a gyermek/fiatal és a Szentírás tanítása, illetve az egyházi szokásrendszer között. Egyfajta hídként szolgálhat így a hittankönyv a tanuló világa és a tananyag között.
- *Nevelési szerepkör:* ez nem a tankönyvek politikai nevelési szándékát jelenti, hanem sokkal inkább a tananyagban rejlő, természetes módon kibontakoztatható nevelési mozzanatok kihasználását. Itt az átadott ismeretek mellett, mely a diákok tudását bővíti, az ismeretek gyakorlati alkalmazása/alkalmaztatása is megjelenik, mely a mindennapi boldogulásukat segíti. Ide tartoznak az erkölcsi szabályokra, normarendszerre való nevelés, értékátadás, motiváltság, stb. A hittankönyvek nevelési szerepköre a transzformációs funkcióval jól összekapcsolható, hiszen a bibliai történetekből, szentírási igazságokból kibontható applikációk, illetve a hittankönyvek biblikus és teológiai

[43] Ábrahám István: Gondolatok a tartós tankönyvekről, Könyv és nevelés, 1999/1. 51-55. www.opkm.hu/konyvesneveles/1999/1.
E cikk tökéletes példája a tartós tankönyvről folyó vitáknak. A szerző érveket és ellenérveket sorakoztat fel, majd megállapítja, hogy a tartós tankönyv többet jelent, mint egy könyvkötészeti kategória, bár valóban fontos a fizikális tartósság kérdése is. Sokkal inkább hangsúlyt kell fektetni a tartalmi, módszertani kérdésekre, hiszen ha egy kiadást gyakran át kell dolgozni, akkor már nem használható tartós tankönyvként.

témáinak következtetései és gyakorlati konzekvenciái a hit ébresztését és fejlődését (belső motiválás), illetve keresztyén értékrendszer kiépülését és beépülését célozzák meg.

- *Koordináló szerep:* amit irányító funkciónak is nevezhetünk, s azt jelenti, hogy a tankönyv mintegy tantervként (esetleg tanmenetként) vezetheti a tanítási-tanulási folyamatot. Ez ugyan nem a legideálisabb állapot, de szükség esetén a tankönyv tantervként is értelmezhető. A magyar református hittankönyvek vizsgálata során látni fogjuk, hogy az évszázadok során több példa is volt erre, pl. Dr. Vladár Gábor, Csűri Lajos, Molnár Miklós, Szénási Sándor hittankönyvei 1989 -1998 között.
- *Motiváló funkció:* azaz önálló ismeretszerzésre késztetés funkciója. Ez a szerep összekapcsolódik azzal, hogy a tankönyvek túlmutatnak önmagukon, s utalnak más könyvekre, taneszközökre, felhasználható szakirodalomra, kísérletekre, stb. A jó tankönyv éppen ezért fölkelti az érdeklődést, s olyan intrinsic motivációt ébreszt, mely további, akár önálló kutatásra ösztönzi a tanulókat. Igaz ez a jó hittankönyvre is, mely nemcsak egy-egy adott témában való elmélyülésre késztethet, hanem fölébreszthetti a diákban az Isten Igéje iránti vágyakozást.
- *Oktatásügyi dokumentum jelleg:* mely azt jelenti, hogy a tankönyv a számonkérés alapja. A tanár ezt adja föl megtanulásra, s ezt kéri később számon. A hittankönyvek esetében is fontos, hogy ez a szerepkör jelen legyen a hittankönyvekben, különösen az iskolai hittanoktatás speciális jellege miatt. Ehhez viszont olyan hittankönyveknek kell készülniük, melyek a diákok számára transzformált, számukra érthető, elsajátítható és éppen ezért számon kérhető tényanyagot tartalmaznak az adott témáról.

Mindezek a funkciók nem önállóan léteznek a tankönyvekben, bár előfordulhat, hogy egy-egy tankönyv kimagaslóan hangsúlyoz néhányat közülük. Ugyanakkor a funkciók felmérése abban is segítséget jelenthet, hogy a tankönyvek felhasználhatóbbá váljanak. A tankönyvszerzőknek jó tisztában lenniük azzal, hogy mi a pedagógiai céljuk az általuk készült tankönyvekkel, s így el tudják kerülni a szerepzavarok kérdését. Gyakorló pedagógusként (katechétaként is) szintén hasznos felmérni a használt tankönyvek központi funkcióit, hiszen sok esetben a pedagógus nem tudja, vagy nem használja jól a tankönyveket az ő egyéni tanítási stílusának, s tankönyv központi funkciójának eltérése miatt. Ez akár azt is eredményezheti, hogy az oktató nagyon eltér a tankönyv tartalmától és menetétől, ami miatt a tanulók csak nehezen tudják követni őket, s esetleg a megvásárolt tankönyvek is használhatatlan és fölösleges kellékké válnak.[44]

Végignézve a fölsorolt funkciókat, elmondható, hogy napjainkban a hittankönyvek koordináló szerepe kevésbé hangsúlyos. A központilag fejlesztett és kiadott hittan tanterv miatt nincs szükség arra, hogy egy hittankönyv vegye át a tanterv szerepét. A közegyházi tapasztalatok azonban azt mutatják, hogy napjaink hittankönyveit a katechéták tanmenetként is használják.

A funkciók felmérése után a tankönyvek csoportosíthatóvá válnak. A tankönyvek csoportosítása tankönyvtípusok elkülönítését eredményezi, melyek közül számos található a nemzetközi tankönyvelméletben, de Magyarországon is. Hazánkban főként funkciók szerint különítik el a tankönyvmodelleket. Ilyen értelemben ismerünk:

- *Leíró, közlő* típusú tankönyveket, melyek lehetnek pusztán információtároló tankönyvek, ahol az ismeretek összegyűjtése és rendszerezése a lényeges. Emiatt kevés a magyarázat, a szemléltetés, és a pedagógusra nagy szerep hárul. A leíró típusú tankönyvek másik ismert modellje az információátadó tankönyv, melyben jelentős szerepet kap a magyarázat (akár képes, akár verbális formában). Itt a tanuló dolga pusztán a leírtak megértése és elsajátítása, az ismeretek főként elméleti jellegűek. Harmadik mo-

[44] Karlovitz János: Tankönyv ..., 75-87.

dellként e típusnál megjelennek az átadandó minimum ismeretanyagot tartalmazó tankönyvek (annotált tankönyv, magtankönyv, minimumtankönyv), mely rövid, tömör és olcsó. Itt szintén rendkívül fontos a pedagógus közreműködése.

- *Munkáltató könyvtípus*, ahol az ismeretek átadása mellett megjelenik a tanulói aktivitásra való építés, s diákok kreativitását, a gyakorlati alkalmazást és a készségek felhasználását és fejlesztését állítják a középpontba. A munkáltató könyvtípus abban különbözik a leíró típusú tankönyvektől, hogy bár az előzőekben is lehetnek munkáltatások, ezek elenyésző mértékben jelennek csak meg. Két altípust különböztethetünk meg itt, egyrészt a munkáltató tankönyveket, ahol a tankönyv mellett szereplő kiegészítő modulban (pl. feladatgyűjteményben) találkozhatunk a fő munkáltatásokkal. Ezeket figyelembe veszi a tankönyv, s épít rájuk. A második altípus a munkatankönyvek modellje, ahol nincsenek különálló modulok a tankönyvhöz, azon belül találkozhatunk kérdésekkel, feladatokkal, feldolgozást segítő javaslatokkal.
- *Programozott tankönyvek*, amely a tanulók önálló munkájára épít, de a tankönyvkészítői vezérlés erőteljes. Ez a modell szinte nem igényli a pedagógus munkáját, hiszen úgy épül fel, hogy csak a tankönyv alkalmazásával a tanulók képesek legyenek elsajátítani a szükséges ismereteket. Ahogyan érezhető is, ez azonban egyirányú, merev, s hiányzik belőle az egyéniségek figyelembe vétele, és a flexibilitás.
- *Panorámatankönyvek*, ahol elsősorban az önálló tanulás áll a középpontban. Ezek sok esetben gyűjtemények, ahol a választható, elemzendő források találhatóak, de a voltaképpeni munka a diákok feladata.
- *Modern technika eszközeivel élő tankönyvek* (e-tankönyv), melyek lehetnek elektronikus tankönyvek, vagy elektronikus segédeszközt használó hagyományos tankönyvek is.[45]

A református hittankönyvek fejlődése során leíró és munkáltató tankönyvtípusokkal is találkozhatunk, melyekre az egyes könyvek során utalni fogunk majd. Programozott tankönyvek, panorámatankönyvek, illetve e-tankönyvek azonban még nem születtek a katechézisben. Napjainkban Szénási Sándor: Megtaláltuk a Messiást! c. konfirmációs olvasókönyve az egyetlen, mely a panorámatankönyvek sajátosságaiból néhányat magában foglal.

A jó tankönyv kritériumrendszere

A tankönyvelmélet szintén kimagasló vizsgálati területe a tankönyvi hatékonyság mérése, s a jó tankönyv kritériumainak meghatározása. A ’90-es évektől kezdődő elemzések nagy része ezen a téren vette kutatás alá meglévő tankönyveinket.[46] Itt szó esett a tankönyvek szövegének elemzéséről, mint a tanulók számára érthető és értelmezhető információátadásról, de akár a tankönyvi borító kérdéséről (mennyire motiváló, látványos, stb.), és pl. az elektronikus tankönyvek és taneszközök értékeléséről is.[47] A sokszínű és sokoldalú vizsgálatok hasz-

[45] A funkciódominancia szerinti tankönyvek modelljeit fogom a későbbiekben használni, így azokat ismertetem részletesebben. Emellett ismertek és használtak hazánkban a felhasználókhoz való viszonyuk szerinti típusok (frontális tanulásra épülő, egyéni tanulásra szánt tankönyvek, iskolatípus szerint elkülönített tankönyvek). A strukturális szempontok szerinti modellek (egykötetes tankönyv, flexibilis - variálható - pl. kapcsos, toldalékolható formában megjelenő adathordozó, tankönyvcsalád, audiovizuális eszközöket is tartalmazó tankönyv, elektronikus tankönyv, moduljellegű tananyaghordozó). Formai szempontokon alapuló típusok (alkalmazott színek száma szerint, méret szerint elkülönített, tartós tankönyv, egyszeri tankönyv).
Karlovitz János: Tankönyv..., 89-97.

[46] A tankönyvi elemzések célja egy rendszerezett tankönyvfejlesztési stratégia és a tankönyvi minőség kritériumrendszerének kidolgozása volt. Ez azonban abból a szempontból is nehéz, hogy a jó tankönyv mindig az aktuálisan értelmezett tankönyvi fogalom által fölvázolt ideálnak felel meg. Éppen ezért mindig új és új kritériumrendszerek készülnek a tankönyvek elemzéséhez és értékeléséhez.
Kojanitz László: A tankönyvek minőségének megítélése, Iskolakultúra, 2007/6-7. 114-126.

[47] Pl.:Előry Vilma: A tankönyvszöveg megértése, Iskolakultúra 2005/11. 59-62;

nos és a fejlődést elősegítő eredményeket hoztak, de az is nyilvánvalóvá vált, hogy statisztikai eszközökkel egyértelműen mérni lehetetlen a tankönyvek minőségét, hiszen a hatékonyságban jelentős szerepe van a tanulók egyedi képességeinek, s a pedagógusok munkájának is.[48] Ez azonban mégsem teszi szükségtelenné a tankönyvi elemzéseket, s a beválás vizsgálatokat, hiszen a rendszerezett tankönyvfejlesztésben, a hatékony, jól használható tankönyvek készítéséhez alapos és jó segédletet nyújtanak.[49] Ugyanakkor abban megegyeztek a különböző kutatók, hogy az a jó tankönyv, mely hatékonyan segíti a tanuló ismeretelsajátítását, az ismeretek belsővé válását és motiválttá teszi az adott tantárgy/ismeretanyag iránt.

Mindezeket figyelembe véve, napjainkban a tankönyv fogalma a következőt jelenti:[50]

- Nyomtatott formában közkézre bocsátott, vagy elektronikus adathordozón (pl. CD, videokazetta, stb.) rögzített kiadvány, melyet az érvényben lévő oktatásirányítási törvények/rendelkezések tankönyvvé, vagy digitális tananyaggá nyilvánítottak és tankönyvlistán megjelentettek.
- A tanítási-tanulási folyamatban használatos egyik legfontosabb segédeszköz, melynek évszázados (évezredes) története van, és napjainkban is a legelterjedtebb és leghozzáférhetőbb eszköze,
- Mely az oktatási intézmények és tantárgyak tanterveiben meghatározott, hosszabb időre szóló tananyagot közvetíti.
- Didaktikus feldolgozású, ahol a didaktikus tervezés célja az átadandó ismeretek a használók életkorának, fejlettségi szintjének megfelelő módon való tanulhatóvá tétele.
- Elsődlegesen a tanulók számára készül, az ő gondolkodásmódjukat, képességeiket, készségeiket veszi figyelembe és célozza meg, de a pedagógus munkáját is segíti.
- Elsődlegesen informatív dokumentum, de az ismeretátadás, ismeretkialakítás mellett készségeket és képességeket is fejleszt.

Mitől jó és mitől hatékony egy hittankönyv? Melyek azok a kritériumok, amelyek segítségével jól használhatóvá és igazán hasznos segédeszközzé válhat a hittankönyv a katechézis során? Olyan kérdések ezek, melyekre mindenképpen felelnünk kell, ha hittankönyv-elmélettel foglalkozunk. A jó hittankönyv kritériumrendszerének meghatározása és napjaink részletes hittankönyvi fogalmának meghatározása jelen munka második és harmadik fejezetének következtetéseit felhasználva vonható le, így azok ott fognak megjelenni.

Mindezeket összegezve milyen kulcsfogalmakkal találkozhatunk és dolgozhatunk a hittankönyv-elmélet során? A következő táblázat az alapvető fogalmakat, és azok fő vonulatát összegzi.

Honffy Pál: Megjegyzések a tankönyvek nyelvéről, Könyv és nevelés, 2003/4. 23-33;
Fercsik Erzsébet: A tankönyvek borítójáról, Könyv és nevelés, 2000/4. 55-60;
Nádasi András: Az elektronikus tankönyvek és taneszközök értékelése, Könyv és Nevelés, 2004/4. www.opkm.hu/konyvesneveles/2004/4.

[48] Kojanitz László: Lehet-e statisztikai eszközökkel mérni a tankönyvek minőségét? Iskolakultúra, 2004/9. 38-55.

[49] Kojanitz László: A tankönyvkutatás szerepe és feladatai, Új Pedagógiai Szemle, 2005/3.

[50] Az oktatásirányítási rendelkezések mellett főként Karlovitz János tankönyvfogalmát használom a felsorolás teljességéhez.

1. táblázat
A hittankönyv-elmélet kulcsfogalmai és tartalmuk

Fogalom	Tartalma
Hittankönyv-történet	- A hittankönyvek tartalmi, formai, szemléletmódbeli változásai az évszázadok során - Hogyan és milyen módon hat egy hittankönyv különböző kiadásaira a kor vezető teológiai irányzata, valláspedagógiai személetmódja? - Fő vizsgálati módszere: hittankönyv-kutatás.
Hittankönyv készítés faktor-analízise	- Mi a hittankönyv katechézisben betöltött funkciója? - Milyen funkciói vannak az adott hittankönyvnek? - Milyen kapcsolatban áll a hittankönyv más katechetikai segédeszközökkel? - Kulcsfogalmai: hittankönyv-család, hittankönyv sorozat, hittankönyv-piac.
A jó hittankönyv kritériumainak meghatározása	- A hatékonyság kritériumrendszerének kidolgozása. - Olyan (teológiai, valláspedagógiai, formai) szempontrendszer elkészítése, mely vezérelv lehet egy új hittankönyv elkészítéséhez, ill. a meglévők fejlesztéséhez. - Egy hittankönyv beválás vizsgálatai a felhasználók visszajelzései alapján. - Hátterét jelentheti különböző szempontú hittankönyvi elemzések. Pl. istenkép egy adott könyvben. - Fő vizsgálati módszere: hittankönyv-értékelés.
Hittankönyvek dokumentum-vizsgálata	- Adott hittankönyv készítése során fölhasznált szakirodalom elvi és tartalmi vizsgálata. - Mindazoknak az oktatáspolitikai, egyházpolitikai dokumentumoknak (pl. közegyházi rendeletek, törvények, tanterv) a vizsgálata, melyek nyilvánvalóan kimutathatóan hatottak az adott hittankönyvre.
Hittankönyv valláspedagógiai vonatkozásai	- Gyakorlati módszertani szinten megjelenő következtetések. Hogyan és milyen módszerekkel taníthatóak a hittankönyvek és szatellitjei? - Egyéb gyakorlati katechetikai következtetések. Pl. Elősegíti-e a hittankönyv a gyermekek hitének megélését? - Fő kutatási módszere: hittankönyv-analízis.
Hittankönyv gazdaságossági kérdései	- Kiadói hatékonyság vizsgálatok. - Közegyházi visszajelzések és igények a finanszírozhatóság és használhatóság (ár/érték arány) kérdésében. - Tartós, ill. évenként cserélhető hittankönyvek készítésének alapkérdései. - Fő módszerei: hittankönyv-értékelés és hittankönyv-analízis.
Hittankönyv-kutatás	Kutatási módszer, mely elsősorban nagyobb korszakok áttekintésére, ill. az áttekintésből következtetések levonására használható.
Hittankönyv-értékelés	- Kutatási módszer, mely előre megfogalmazott, központi kritériumrendszerrel dolgozik. (Ennek kidolgozása is a feladatai közé tartozik.) - Az adott kritériumrendszerhez hasonlítja, illetve azt használva vizsgálja különböző szempontok alapján a hittankönyveket.
Hittankönyv-analízis	- Kutatási módszer, mely a hittankönyv tanulókra kifejtett hatását vizsgálja (pl. református identitásukra, hitük megélésére, ismereteik elmélyülésére és bővülésére hogyan hat az adott hittankönyv és szatellitjei). - Empirikus tapasztalatokra, személyes visszajelzésekre épül, ezért ez a legnehezebben módszertan.

2. Magyar református hittankönyv-történet

2.1. A katechetikai szóhasználat kérdései

A hittankönyv-kutatás és a hittankönyv-elmélet alapkérdéseinek meghatározásánál pár szóval emlékezzünk meg arról, hogyan nevezzük azt a tanítási szituációt, melyben hittankönyveink előkerülnek. Napjaink szóhasználatában és katechetikai jellegű publikációiban is találkozhatnunk a hittanoktatás, hitoktatás, keresztyén nevelés, vallástanítás, vallásoktatás, hit- és erkölcstan kifejezésekkel. Még a szakirodalom sem tisztázza le igazán ezeket a fogalmakat. Ennek oka egyrészt abban kereshető, hogy a szerzők teológiai látásmódja mindig befolyásolta a szóhasználatot, másrészt az említett kifejezések összhangba hozása és tisztázása mind a mai napig nem született a MRE-ban.

A fogalmi pontosításhoz menjünk vissza a 20. század szóhasználatáig! Ha ezen időszak legfontosabb katechetikai jellegű összefoglaló írásait vesszük szemügyre, a már említett sokszínűséget láthatjuk. A katechéták eltérő háttérből, iskolából származnak, valamint a teológiai hangsúlyokat is másképpen helyezték el, mely jelen van szóhasználatukban is.

Farkas Ignác vallástanár 1941-ben nem beszél a különbségekről, de a „keresztyén valláspedagógia" és „keresztyén katechetika", valamint a „vallástanítás" kifejezéseket használja szinonimaként a vallásos nevelésre, melynek céljaként az Istenhez való térésre és neki való engedelmeskedésre való előkészítést látja.[51] Imre Lajos egy évvel később már különbséget tesz közöttük, és a katechetikát, mint a vallásos nevelés elméletét ismeri. Ezzel arra hív, hogy különbséget tegyünk vallástanítás és katechetika között. A katechetikát tágabb értelemben értelmezi, és azt mondja róla, hogy a vallásos nevelés egész területét fel kell ölelnie. Ezzel szemben a valláspedagógia csak a gyermekek, fiatalok nevelésére vonatkozik.[52] A vallástanítást pedig az Ige gyermekek számára való, rendszeres anyag alapján történő, módszeres hirdetésének tartja.[53] Rózsai Tivadar 1981-ben ugyanezt az elvet viszi tovább, és a katechetikát úgy érti, mint azt a tudományt, mely a vallástanítás, vallásoktatás anyagával, módszerével, tanítójával, és tanítandó személlyel, valamint a katechetika egyéb kérdéseivel foglalkozik. Itt tehát látható, hogy a katechetika szó magára a keresztyén vallás tanításának összegzésére, és annak elméletére vonatkozik. Ugyanakkor Rózsai is ismeri a hitoktatás, vallásoktatás, hittan és vallástan kifejezéseket. Mégis a katechézis szó használata mellett dönt, mivel úgy véli, hogy a vallástanítás általában kapcsolódik a vallásokhoz, s nem kizárólagosan a keresztyén hithez. Jézus Krisztusról és a Benne való megváltásról szóló tanítás azonban nem pusztán egy vallás ismertetése. Éppen ezért kizárható a vallástanítás kifejezés. A hitoktatás, hittan szavak esetében azt emeli ki Rózsai, hogy a hit a Szentlélek Isten ajándéka, és mint olyan, nem tanítható. Nem pusztán ismeret tárgya, hanem a hit lehetőségét Isten teremti meg Szentlelke által [54] E katechetikai jegyzetben tehát már élesen elkülönülnek ezek a kifejezések. Czeglédy Sándor: *„A katechetika vázlata"* c. munkája, mely 1981-ben született hasonló alapokon nyugszik, de a szavak elemzésekor hozzáteszi a szerző, hogy a német szakirodalom alapján használjuk a valláspedagógia szót a katechetika helyett.[55]

Boross Géza 1996-ban szintén a valláspedagógia kifejezést használja jegyzetében, s föl is teszi a kérdést, hogy voltaképpen mit is jelent ez. Szintén német alapokon azt hangsú-

[51] Farkas Ignác: Katechétikai alapvetés, A bibliai anthropologia valláspaedagógiai jelentősége, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Debrecen, 1941. 109-110.
[52] Imre Lajos: Katechetika. A református keresztyén vallásos nevelés rendszere, Budapest, 1942. 1-4.
[53] Uo. 297.
[54] Rózsai Tivadar: Katechetika. A Debreceni Református Teológiai Akadémia levelező tagozata hallgatói részére, Debrecen, 1981. 5-8.
[55] Czeglédy Sándor: A katechetika vázlata, Kézirat gyanánt, Debrecen, 1981. 1-2.

lyozza, hogy a valláspedagógia a katechetika helyére lépett, s az evangélium tanítását jelenti.[56]

Dr. Német Dávid, a 20-21. század fordulóján hoz változást ebben a gondolatmenetben. Ő arról beszél, hogy a pedagógia, valláslélektan és katechetika találkozásából, és közös munkálkodásából született meg a valláspedagógia, mely a vallástanításhoz szükséges elméleti hátteret biztosítja. Azzal egyetért, hogy a hit nem tanítható, s arra keresi a választ, hogy mi az, ami mégis átadható a vallásos nevelésben. A nyugat-európai szakirodalmat feldolgozva utal arra, hogy az iskolai hitoktatást vallásoktatásként ismeri a szakirodalom, míg a katechézis és hittanoktatás az iskolán kívüli, gyülekezeti oktatási-nevelési tevékenységre utal.[57]

A megjelent publikációk, katechetikai jellegű írások azonban továbbra sem egységesek, s a felsorolt kifejezések mindegyikével találkozhatunk napjainkban is.

A 2007/II. MRE törvény a hittanoktatásról hozott részleges egységesítési szándékot a szóhasználatban. Valószínűleg a katolikus kifejezésmód hatására, a vallásos oktatási tevékenységre egyre inkább elterjedtté vált a hittanoktatás kifejezés, mely a MRE által kiadott első hittanoktatási törvényben is helyet kapott. Ugyanakkor napjaink kifejezései között, ha tantárgyi értelemben utalunk a hittanoktatásra (akár a bizonyítványokban, akár a naplóban) mint "hit- és erkölcstan" jelenik meg. Az iskolai oktatással összekapcsolódva, mind a tantervi megnevezésnél, mind az iskolában történő vallásos nevelés esetében a MRE törvényei is használják ezt a fogalmat, de röviden megfogalmazva mindig hittanoktatásról beszélnek.[58]

Nincs tehát könnyű dolgunk, ha napjainkban pontosan szeretnénk használni a fönt említett kifejezéseket. Mégis, hadd kerüljön megfogalmazásra, hogy e munkában a következő értelemben kerülnek a már említett fogalmak alkalmazásra:

- Katechézis: az egész keresztyén nevelés körét átfogja.
- Valláspedagógia: a keresztyén neveléshez, hittanoktatáshoz szükséges pedagógiai, pszichológiai hátteret foglalja össze.
- Hittanoktatás - mint az iskolai jellegű katechézis területe, melynek hivatalos megnevezése a „hit- és erkölcstan." Mivel az értekezés témája a hittankönyvek kérdéséhez kapcsolódik, így főként a „hittanoktatás" kifejezés kerül a továbbiakban használatra - a MRE törvénye által hivatalossá tett verzióval összhangban.

2.2. A keresztyén nevelés és a tankönyv

Ahhoz, hogy a református hittankönyvek fejlődéstörténetét fölvázolhassuk, érdemes visszamenni a kezdetekhez, s föltenni néhány alapvető kérdést. Kapcsolódik-e a keresztyén neveléshez tankönyvhasználat? Ha igen, milyen jellegű tankönyvekről van szó, hol volt a helye, s mi volt a szerepe, célja ezeknek az anyagoknak? Az adott közegben, korban mit takar a hittankönyv fogalma? Kik és milyen keretek között használták? Hogyan is kapcsolódik az a bizonyos tankönyv a keresztyén neveléshez?

Az elméleti alapok figyelembe vételével keressük ezekre a kérdésekre a választ, úgy, hogy a keresztyén neveléshez kapcsolódó vázlat kerül az olvasó elé. Ezzel - a tankönyvelmélet talajából kiindulva - ez a rész a magyar református hittankönyv-történet alapjait kívánja megvetni. Nem pusztán történeti szemszögből elemezzük a hittankönyvi változásokat, hanem a hittankönyvek fejlődéstörténetének csomópontjaira rámutatva, a legnépszerűbb, legismertebb típusokat, könyveket, illetve azok jellegzetességeit tekintjük át.

---

[56] Boross Géza: Bevezetés a valláspedagógiába, Ráday Nyomda, Budapest, 1996. 40-42.

[57] Németh Dávid: Hit és nevelés, Budapest, PhD dolgozat, 2001. 4-6.

[58] Dokumentálhatóan 1995 óta a tantervi szabályozáshoz kapcsolódóan folyamatosan a hittanoktatás kifejezés használatos. Így találhatjuk ezt az 1995. évi tantervben, valamint ugyanez szerepel a 2000. évi zsinati határozatban a református hittanoktatási kerettantervről is. A MORE 2007/II. törvénye kiterjeszti az egész oktatásra, s a törvény egészében hittanoktatás, s ebből született származékszavak (hittanoktató, hittanoktatási tanterv, stb.) szerepelnek.

Mindezek előtt, hadd hangsúlyozzuk azt, hogy nem minden könyv, mely a keresztyén nevelésben használatos, tekinthető hittankönyvnek. Azokat a tankönyvként szolgáló, tananyagot tartalmazó könyveket lehet ide sorolni, melyek iskolai, ill. iskolai jellegű vallásos oktatási-nevelési folyamatban gyermekek számára készültek, abból a célból, hogy a tananyag elsajátíthatóvá váljék a számukra. Ugyanakkor az első igazi hittankönyv (Hübner munkája) megszületése előtt főként hittankönyvi célzatú katechetikai segédanyagokról beszélhetünk, ahol a legnagyobb fejlődéstörténeti változást maga a klasszikus hittankönyv megjelenése hozta. Konkrét hittankönyvi fejlődésről, csak e kor után számolhatunk be.

Mivel a dolgozat objektív nézőpontra törekszik, már a kezdetekkor meg kell azt a sajátosságot is említenünk az elemzések és a csomópontok kiemelése előtt, hogy minden hittankönyv magán viseli korának jellegzetességeit. Egy hittankönyvet, hittankönyvként használt segédletet elemezve tisztában kell lennünk a kor egyházának teológiai nézőpontjával (nézőpontjaival), katechetikai gondolkodásmódjával, az adott kor és társadalom antropológiájával, gyermekszemléletével, pedagógiai és pszichológiai irányultságaival. E mellett, mivel a hittankönyvek tankönyvi használatban vannak és voltak, az iskolaügyet érintő változások szintén hatást gyakoroltak rájuk. A hittankönyv-történet bemutatása során mindezekről a változásokról is meg kell emlékeznünk - különösen kidomborítva azokat, melyek formálták a hittankönyveket, vagy pedig valamilyen módon tetten érhetőek azokban.

Mindezen szempontokat figyelembe véve, a tankönyvelmélet módszerei alapján ez a fejezet a következő kérdéseket tette föl a vizsgált műveknek:

- Mi volt a célja, mi volt a funkciója az adott időszak katechézisében a tankönyvként használt anyagnak?
- Kinek szánták, hogyan és hol használták őket?
- Mikor és miben jelent meg új a korábbi anyagokhoz képest?
- Mi okozta a változást?
- Melyek a teológiai, valláspedagógiai, tartalmi és formai sajátosságai, jellegzetességei az adott típusoknak?
- Összefüggésében a magyar református hittankönyvek történetében hol és milyen csomópontok tapinthatóak ki?

2.2.1. A reformáció kora: a hittankönyv születésének igénye

A középkori egyház a katechézisben tartalmilag az Úri imádságot, a Tízparancsolatot, valamint az Apostoli hitvallást állította a középpontba.[59] A 7. századra elterjedt a csecsemőkeresztség szokása, így egyre kevesebb felnőtt vett részt keresztelési előkészítésben, mely egyre inkább formálissá kezdett válni. Nagy Károly korára jelent meg a keresztszülői intézmény, majd néhány évszázaddal később a bérmálás szokása is, mely a korábbi katekumenátusi intézményből alakult ki és átvette annak a szerepét.[60] Itt azonban már nem felnőtteket készítettek elő a sákramentumokkal való élésre, hanem az ifjakat. Ennek oka Nagy Károly 789-ben kiadott rendelete volt, mely kötelezővé tette, hogy a rendelet bevezetésétől számított egy éven belül minden gyermeket megkereszteljenek, illetve kötelezővé tette a Miatyánk és Apostoli Hitvallás megtanítását is mindenki számára.[61] A reform részeként elrendelte azt is, hogy minden kolostor tartson fenn iskolát. Sőt, a rendeletben megszabta a kolostori iskolák számára, hogy minden nap kötelesek katechizálni. A család szerepe természetesen továbbra is jelentős volt a hitre nevelésben, de megjelent a szervezett hittantanítás az iskolákban.

[59] Rózsai Tivadar: Katechetika ... 12.
[60] Imre Lajos: Katechetika ... 56 -57.
[61] Jos Colijn: Egyháztörténelem, Előadások az egyetemes egyház történelmének körképéhez, Sárospatak, 1996. 100.

Az évek alatt a kolostori iskolák kétféle tagozatot fejlesztettek ki, melyek közül a szerzetesnövendékek számára készült változatban csak vallási ismeretek átadása történt, míg a világi növendékek a Szentírás és hitvallási anyag mellett világi ismereteket is kaphattak. [62]

Mivel a cél elsősorban a Szentírásban való jártasság és az egyház tanításának ismerete volt, így a tananyag is e köré csoportosult, és a már említett Miatyánkot, Tízparancsolatot és Apostoli hitvallást tanították különböző módokon. Konkrét hittankönyvről (illetve nagy jelentőségű hittanoktatási segédanyagról) nincs információnk a középkorból, sokkal inkább a tanítás lélektelen voltáról és az értelemet nélkülöző bemagoltatásról.[63]

A reformáció kora azonban óriási változást hozott magával. Gyökereit egyszerre szolgáltatta a humanizmus és az egyházban lévő lelki éhség. Célja pedig a bibliai tanítás helyreállítása, Krisztus egyházának a reformálása volt. Ennek érdekében a reformáció és a reformátorok konkrét programot nyújtottak: visszatérést a Szentíráshoz, segítséget ahhoz, hogy Isten Szava minden népréteghez eljusson, és annak a szándékát, hogy a hívő ember megértse és meglássa Isten hozzá szóló megváltó üzenetét. Isten Igéje visszakerült a középpontba. A reformátori teológia pedig fontosnak látta, hogy minden korú és nemű ember találkozhasson vele. Ennek érdekében megkezdődtek a Biblia népnyelvre való fordításai. Abban, hogy minél szélesebb népréteghez eljuthassanak ezek a fordítások, illetve a reformátori tanok összegzései, nagy segítséget nyújtott a nyomtatás, valamint a nyomtatott iratok egyre szélesebb körű elterjedése.

A reformáció egyik gyökerét adó humanizmus alapvetően megújulásra törekedett. Új embertípust akart formálni, elsősorban megújított neveléssel. Vezérelve volt, a forrásokhoz való visszatérés („ad fontes”), melynek révén az egyházban is felértékelődött a forrás, azaz a Szentírás.[64] Ezek a gondolatok részben hatottak a reformációra is, bár hangsúlyoznunk kell, hogy vallás terén a humanizmus vallásos ismereteket akart átadni, s ezzel együtt a gyökerekig visszamenni, megmutatva a szoros kapcsolatot vallás és a világi tudomány között. Ezzel szemben a reformáció a hangsúlyt Isten szavára, valamint Isten és az ember kapcsolatára helyezte. Ezzel együtt az Istennel való személyes kapcsolat megélésére buzdított. A nevelésben ez azt jelentette, hogy a nevelés feladatává a gyermeknek Istennel, és Isten akaratával való megismertetése vált.[65] Mindez óriási kihívást jelentett, hiszen a középkor embereinek kevés ismeretük volt Istenről, és a Szentírásról, illetve nem is mindig értették azt, amit hallottak. Nem véletlen, hogy éppen ez a kor lett a kátéírás időszaka! Míg korábban kevés hangsúly volt azon, hogy a hívők értsék a hit lényegét és tanait, addig a reformátorok arra törekedtek, hogy a keresztyének tudatosan, értve vallják meg a hitüket és éljék meg keresztyénségüket. Mindez a megértés a reformáció által a négy sola-ban került összefoglalásra (Sola Gratia, Solus Christus, Sola Fide, Sola Scriptura). Ezt kívánták átadni, megértetni a hívő emberrel. A reformáció a vallásos nevelést alapként tekintette, mely a jelenlegi világban való, Isten akarata szerinti életre készíti fel a gyermeket.

Mivel minden népréteget meg kívánt a reformáció Isten Igéjével szólítani, így a katechézis tekintetében újra fölvette a vallástanítás eredeti célját és formáját, és beépítette azt a nevelésbe. Magát a vallásos nevelést tette az egész nevelés középpontjává.[66] Imre Lajos a következő módon ír a reformáció által hozott változásról:

„A reformátori teológia hangsúlyozta és vitte be a köztudatba azt a rég ismert, de az idők folyamán feledésbe merült igazságot, hogy a vallás alapját nem az emberi lélek valamilyen érzelmében, nem egy emberi meggyőződésben, nem akaratnyilvánulásban kell keresni, hanem Istennek önmagáról az Ő Igéjében adott kijelentésében. A vallás mértéke, a vallásos élet kiindulópontja nem az ember,

[62]Imre Lajos: Katechetika... 59-60.
[63] Rózsai Tivadar: Katechetika... 12.
[64] Jos Colijn: i.m. 139-142.
[65] Imre Lajos: Katechetika... 65.
[66] Imre Lajos: Katechetika... 4. Uo.

hanem Isten. Kérdése nem az: mit gondolok én Istenről és hogyan akarok találkozni vele, hanem az: Mit akar Isten tőlem, hogyan akar ő találkozni velem?"[67]

Mindeközben az oktatásban, és a katechézisben is céllá vált Isten szavának olvasására és megértésére való képesség elsajátítása. Ennek érdekében készültek az ábécéskönyvek is.

Egyik oldalról tehát ott volt a reformáció igénye és hozadéka, mely szerint minden korosztályt meg kívántak szólítani, és Isten Igéjét a középpontba helyezni. Kérdéssé vált azonban az, hogy milyen módon valósulhat ez meg. Jó technikai alapot és hátteret biztosított ehhez a könyvnyomtatás elterjedése is.

Az oktatásban azonban nem volt meg a méltó helye Isten Igéjének. A tanításban ekkor az ábécéskönyvek, még ha bibliai történeteket, illetve szentírási tanításokat is használtak néhány esetben, elsősorban nem a tanítás tartalmára tették a hangsúlyt, csak az olvasási képesség elsajátítása állt a középpontban. Ezzel a reformátorok - teljes joggal - nem voltak elégedettek. Bár véleményük szerint a keresztyén nevelés elsődleges színtere a család, de egy vallástanítási tankönyv igénye már a reformáció kezdete során fölmerült. Kálvin maga jelzi egy hatékony katechetikai segédanyag igényét, melyben a hit alapismereteinek tömör, vázlatos összegzésével akarja felvértezni a bérmálás előtt álló tanulókat:

„A vallásoktatás legjobb módja pedig az lenne, ha meg volna írva erre a célra egy általánosan elfogadott formula, amely magában foglalná és érthetőleg megmagyarázná vallásunknak minden főbb részét, amelyben a hívők egyetemes egyházának eltérés nélkül egyet kell értenie."[68]

Ez az igény a káték születésében és használatában nyilvánult meg, melyek a református hittankönyvek fejlődésének szempontjából prototípusként tekinthetőek.

2.2.2. A káté, mint a hittankönyv prototípusa

A káték kérdés-felelet formájában feldolgozott tananyagok, melyek a legfontosabb tanítandó kérdésekre teszik a hangsúlyt. A korban megjelent a gyermekek tanítása, melynek egyik jele az volt, hogy bizonyos káték különböző típusai is az ő számukra kerültek előkészítésre. Ilyen munka volt az előreformáció során Jan Husz gyermekeknek írott kátéja, mely csak a tömör kérdés-feleleteket tartalmazta, míg a 15. század elején született német nyelvű „Der Seele Trost" már illusztrációkat és példázatokat is magában foglalt. A humanizmus korának nagy gondolkodója, Rotterdami Erasmus külön ki is emelte a serdülőkorú gyermekek katechézisét, melyet ő a hitvallás megújításának céljára javasolt. [69] A cseh-morva testvérek hasonló gondolatokkal közeledtek az ifjakhoz, s megjelentették 1522-ben saját kátéjukat. A hasonló jelleg mögött azonban eltérő szándék állt.[70] Erasmus a serdülők önös érdekére tette a hangsúlyt, s az ő egyéni hitbeli fejlődésüket hangsúlyozta, míg a cseh-morva testvérek sokkal inkább a gyülekezeti jellegre, mivel céljuk az volt, hogy a fiatalok előkészítése és hit-megújítása a gyülekezet közösségén belül történjen.

Ennek érdekében, - az alapvető hitvallási tanok érthető összefoglalásaiként -, születtek a káték, melyek kérdés-felelet formában tárták az olvasók elé a legszükségesebb ismereteket. Bár a káték elsősorban a felnőttek számára készültek, a gyermekeknek írott anyag közül kiemelendő Kálvin: Genfi kátéja, mely a magyar protestantizmusra is hatással volt. [71]

A káté írás és a káték tanításának módszere jóval korábbra nyúlik vissza, de fénykorát mégis a 16 - 17. században élte. Azt sem mondhatjuk, hogy elsősorban gyermekek tanítására

---

[67] Imre Lajos: Katechetika... 33.

[68] Kálvin János: A keresztyén vallás rendszere. Református Főiskolai Könyvnyomda, Pápa, 1910. IV. 19.13.

[69] Imre Lajos: Katechetika... 60-63.

[70] Patay Lajos: Kálvin János Valláspaedagógiája, Különlenyomat a Theológiai Szemle XI. évfolyamából, Debrecen, 1935. 76.

[71] Imre Lajos úgy indokolja a reformáció korabeli káték megjelenését, hogy céljuk a téves tanításoktól való megóvás. Igazat adhatunk neki, ugyanakkor Kálvin gondolkodásmódját nézzük, akkor hozzátehető, hogy a gyermekek számára készült káték célja a megelőzés volt, azaz hiteles, biblikus ismeret átadása, még mielőtt (vagy mialatt) a gyermek téves tanokat megtanulhatna. Imre Lajos: Katechetika..., 71-72.

használták, hiszen kialakulásakor először felnőtteket céloztak meg vele. A gyermekközpontú, gyermekek nyelvén megfogalmazott tömör, kérdés-feleleteket az elő-reformáció és a reformáció hozta magával, valamint a pietizmus révén került újra előtérbe. A 18. század közepéig e műfajban írott munka tekinthető a keresztyén nevelés tankönyvének. Röviden, összegezve hozták mindazt, amit a hitről átadni kívántak a nevelők. Találunk közöttük gyermekeknek, illetve az iskolai vallástanítás számára készített anyagokat is. Éppen ezért tekinthető átmenetnek a káté korábbi katechetikai célú segédletek, és a klasszikus hittankönyv között. Ugyanakkor a káték többek, mint puszta átmenetek. Az összefoglalásra, ismeretátadásra való törekvés, tömörségük, tömör és magyarázó célzatú fogalmazásmód, pontról - pontra való levezetés, valamint a konkrét tanítási szituációban lévőkre való odafigyelés igénye teszi őket a klasszikus hittankönyv prototípusává.

Ezek a jellegzetességek lehetnek a népszerűségük fő okai is. Ráadásul, ne feledkezzünk meg arról sem, hogy a hitre nevelésben a káték nem kívánták átvenni a Szentírás helyét. Céljuk sokkal inkább Isten Igéjének érthetővé tétele, és Isten éltető szavához, a Bibliához vezetés volt, mint a helyettesítés vagy pótlás.

A reformáció tehát változásokat hozott a katechézisben is. Luther és Melanchthon „*Unterricht der Visitatoren an die Pfarrherren*" c. 1528-as irata elrendeli a vallás rendes tanítását az iskolában, zsoltárok és a Biblia egyes részeinek olvastatását és magyarázatát.[72] Míg azonban Melanchthon a humanizmus hatása alatt külön vette a vallástanítást és ismert bibliaolvasást, napi áhítatot, magyarázatokat, addig később a reformáció során Kálvin ilyenről már nem beszélt.

A kor kiemelkedő kátéja Luther Márton műve. Bár sem a „*Kis káté*", sem a „*Nagy káté*" nem a gyermekek számára készült, mégis érdemes róluk beszélni. Különösen igaz ez a rövidebb változatra („*Kis káté*",) hiszen az évszázadok során az evangélikus egyház ezt az iratot használta gyermekek tanítására. Ez a mű sokkal rövidebb, mint a későbbi, gyermekek számára írt Kálvini káté, de felosztása és gondolkodásmódja hasonló. Az 5 klasszikus témakört dolgozza fel:

- Tízparancsolat,
- Apostoli hitvallás,
- Úri ima,
- Keresztség,
- Úrvacsora és gyónás.

Rövidsége mellett a káté pozitívuma a rövid, érthető, világos kérdések feltétele, s az arra adott szintén rövid, világos válaszok, mely segíti a megértést.[73]

Kimondottan gyermekeknek szánt anyagot készített Kálvin, aki az iskolai nevelést akarta megreformálni, melyet az egyház munkásságába sorolt.[74] Emellett azonban ismerte és kiemelte a család és a szülői nevelés hatását is, s arra buzdította a szülőket, hogy gyermekeiket hitben neveljék. Sőt, hangsúlyozottan a szülők felelősségének tartotta azt, hogy gyermekük számára a hitoktatást kérjék. A gyermekek számára írott „*Genfi káté*"-val az volt a célja, hogy a gyermekek is megismerjék a bibliai, reformátori tanítást.[75] Ugyanakkor Kálvin genfi iskolájában nem tudunk kimondott vallásórákról. Ezt helyettesítették a rendszeres imák, zsoltárok éneklése, istentiszteletek kötelező látogatása, templomi katechizmus, valamint egyes bibliai részeknek az iskolai órákon való olvasása és ismertetése. A kor szokása szerinti vasárnap délben templomi katechizáción vettek részt a gyermekek, amihez Kálvin bevezetett egy előkészítő órát. A szombati előkészítő alkalmon ugyanazt a témát beszélték meg a tanítók a

[72] Imre Lajos: Katechetika,70.
[73] Luther Márton: Kis káté, magyarázatokkal ellátta Majba J. Vilmos, Hornyánszky Nyomda, Budapest, 1910.
[74] Kálvin János: A keresztyén vallás…, IV. 19.4-13.
[75] Jos Colijn: i.m. 192.

növendékekkel, amelyet másnap a lelkészek tanítottak számukra.[76] Az iskolai oktatás és a hitre nevelés rendkívül szorosan összefonódott tehát Kálvin szemléletmódjában, ahol a Szentírás volt a tananyag. Miért volt mégis szükség emellett mégis egy önálló tananyag, a káté megírására? A szülők által történő otthoni hitbeli nevelést akarta ezzel ösztönözni, másrészt egy speciális korosztályt kívánt megcélozni vele, a 10-12 év közötti tanulókat, akik bérmálásra készültek. Ebben a korban a keresztyének fölserdült gyermekei, a katekizmus tanulása után vallást tettek a hitükről.[77] Kálvin a hit alapismereteinek tömör, vázlatos összegzésének átadásával akarta ezeket a tanulókat felvértezni. Sőt, maga jelezte egy hatékony katechetikai segédanyag igényét, mellyel felvázolta egy olyan hittankönyv (korabeli szóhasználatot idézve: vallástani kézikönyv) igényét mely a bérmálás előtt álló gyermekek számára készül és az hitbeli alapismereteket tárja eléjük. Ennek megfelelően készült el a Genfi kátét, melynek második, szintén Kálvin által átdolgozott változata vált közismertté.[78] A szerző teológiai gondolkodásmódját jól tükrözi ez a mű, melyben az alapismeretek átadása a következő témakörök alapján történik:

- A hitről (apostoli hitvallás),
- A törvényről (Tízparancsolat),
- Az imádságról,
- A sákramentumokról való ismeretek.

A feldolgozás kérdés-felelet formában tartalmazza a tananyagot, ahol a tanító kérdez, a gyermek pedig válaszol. Ezek a kérdések nagyon sokszor bonyolult körmondatokban vannak megfogalmazva, a válaszok pedig sok esetben csak egy szóban jelennek meg (igen, nem). Mivel Kálvin a hit legfőbb gyakorlásának tartja az imádkozást, így imádkozó életre neveli a gyermekeket is. Ennek érdekében a tananyag függelékeként imádságokkal találkozhatunk, melyek a gyermekek élethelyzetének sajátosságait veszik figyelembe. Imádságokat javasol étkezés előtt és után, iskolába menetelkor, stb. Az imádságokhoz kapcsolódva egy-egy bibliai igeverssel is találkozhatunk. Bár maga az ötlet nagyon jó és hasznos, sajnos az imádságok elég hosszúak és bonyolultak, így ezek szintén külön magyarázatra szorulhattak a gyermekek számára.[79]

Luther és Kálvin kátéjának hatása, s magának a káté írásnak és tanításnak a gyakorlata a reformációval együtt, gyorsan elterjedt hazánkban. Hasonló módon és jelleggel született meg Székely István, Méliusz Juhász Péter, Dévai Bíró Mátyás kátéja már a 16. század közepén.

Ugyancsak a reformáció korának katechizációs terméke a Heidelbergi Káté, mely a magyar katechizmusokra nagy hatással volt, és a legismertebb, központi kátévá vált hazánkban. Maga a Heidelbergi Káté 1577-ben jelent meg először magyar nyelven, melyet Huszár Dávid nyomtatott ki Pápán. Ekkor még egyéni használatra (otthoni olvasgatásra és hitépülésre) szánták. Ezt mutatja az is, hogy imádságok tartoznak a kérdés-felelet formában megfogalmazott tantételekhez.[80] Ne feledkezzünk el azonban arról, hogy a Heidelbergi Káté nem a gyermekek tanítását célozta meg. Magyar iskolai, és gyülekezeti használatban a 17. század elején jelent meg először. Az ekkori kiadások már címükben is magában foglalták azt, hogy gyermekek számára készültek.[81] Nem véletlen azonban, hogy a Heidelbergi Káté, mint a tanítás anyaga megjelent a katechézisben. A HK 21. Kérdés-felelete összefoglalja a reformáció

[76] Patay Lajos: Kálvin ..., 44-45.
[77] Kálvin János: A keresztyén vallás ... IV.19.4.
[78] A káté első változatát maga a szerző is túl elvontnak tartotta és gyermekek tanítására alkalmatlannak. Ennek megfelelően, amikor Genfbe visszatért megírta a káté ma ismert változatát. Az első káté még nem kérdés-felelet formájú, összegezve, tömören hozza a Kálvin által fontosnak tartott ismereteket.
Patay Lajos: Kálvin ... 76-79.; 108.
[79] Kálvin János: A genfi egyház kátéja, azaz a gyermekeknek Krisztus tudományában való oktatására szolgáló formula, Kálvin Kiadó, Budapest, 1998.
[80] RMK I. 137.
[81] RMK I. 389.

gondolkodásmódját a hitről, és a hitre nevelés tartalmáról. Az igaz hitet így a következő részekre bontja:

- megismerés, melynél fogva a hívő ember igaznak tartja, azt, amit Isten Igéjében kijelentett;
- szívbeli bizalom, melyet a Szentlélek gerjeszt az evangélium által.[82]

A káté pedig mindazokat a teológiai: dogmatikai és etikai ismereteket foglalja össze, melyeket a hívő ember Isten kijelentett Igéje által igaznak tart. A hit számára legfontosabb témákat rendszerezi és foglalja össze. Mind e mellett a kor vezető teológiai irányultságai szempontjából a káték iskolai használatának adott létjogosultságot az ellenreformáció is, mellyel szemben föl kellett vértezni a tanulókat a Szentírás alapvető tanításával. Ez a Heidelbergi Káté, és más kátéváltozatok tanításával történt. A magyar reformátusság átvette és magáénak vallotta azt az elvet, hogy a gyermekeknek lehetőséget kell adni arra, hogy a keresztyén vallás alapjait megismerjék. Az e korból származó kánonok több helyen is beszélnek a gyermekek hitbeli neveléséről, melyet szoros kapcsolatba állítanak a káté tanításával. A debreceni zsinat (1567) a vallásos gyakorlatok megtartását követelik a tanítóktól és lelkipásztoroktól. A hercegszőllősi kánonok (1576) pedig az egyházi szolgák kötelességeként írják elő a gyermekek tanítását, melynek középpontjában a keresztyén vallás alapjainak megtanítása állt. A felsőmagyarországi cikkek (1595) az iskolákat már az „egyház veteményeskertjeiként" említik, így kötelezik a tanítókat a kötelező tananyag továbbadására. Ennél tovább és mélyebbre mennek a komjáti kánonok (1626), melyek részletesen előírják az iskolának és tanítóknak a feladatát a vallástanításra, gyermekek istentisztelet látogatásainak ellenőrzésére és a személyes példamutatásra. Ezt a szemléletmódot viszik tovább a Geleji kánonok (1649) is, melyek utalnak arra, hogy a tanítók magaviseletével, személyes példaadásával nevelje a gyermekeket Isten szerint való szolgálatra. A Heidelbergi Káté átalakított, rövidített változatai a későbbiekben, e század elején jelentek meg, majd a zsinatok az iskolában kötelezővé tették, mint a vallástanítás anyagát.[83] A rövidített Heidelbergi Káté mellett rendkívül közkedvelt volt Siderius kátéja is.[84] Szárászi Ferenc feldolgozásában 1604-ben jelent meg egy rövidített, gyermekek számára készült Heidelbergi Káté, míg Szenczi Molnár Albert 1607-ben készített külön a gyermekek számára egy kátét, mely szintén a Heidelbergi Káté átdolgozott, rövidített változata volt.[85]

Hazánkban azonban nemcsak átdolgozások jelentek meg. Mivel a magyar reformátorok átvették a reformáció teljes szemléletmódját, a gyermekek megszólítása, a keresztyén tanok számukra való rendszerezett összefoglalása fontos célkitűzéssé vált. Ennek érdekében önálló szerzők kátéival is találkozhatunk, pl. Félegyházi Tamás írása az 1580-as években.[86]

Szenczi átdolgozása olyan népszerű lett, hogy a református zsinatok intézkedései alapján az iskolai kátétanítás, illetve a templomban történő magyarázat e változat segítségével történt. Méltán, hiszen Szenczi az eredeti szöveg alapján készítette el változatát, nem használt már meglévő fordításokat. Célja a gyermekek gondolkodásmódjához való megfogalmazások

[82] Heidelbergi Káté, Kálvin Kiadó, Budapest, 2008. 21. Kérdés - felelet
[83] Tóth Endre: A Heidelbergi Káté a magyar református gyülekezetekben és iskolákban, In: A Heidelbergi Káté története Magyarországon, szerk. Dr. Bartha Tibor, MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1965. 264.
[84] Kathona Géza: Samarjai János gyakorlati theologiája, Debrecen, 1939, 176-178.
[85] Tóth Endre: i.m. 264.
[86] Félegyházi Tamás: Katekézis, Rövid kérdések és feleletek a keresztyén hitnek ágairól az gyermekeknek és együgyüeknek tanításokra, In: Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház négyszáz éves történetéből III., Tanulmányok és szövegek a Magyarországi Református Egyház XVI. Századi történetéből, szerk.: Dr. Bartha Tibor, MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1973. 807-847.

megalkotása volt.[87] Népszerűségét jelzi, hogy a református kollégiumokban (Debrecen, Sárospatak) még azt is elrendelték, hogy a diákoknak könyv nélkül tanulják meg a művét.[88]

Az iskolai hittanoktatásnak tehát fontos tananyaga volt a káté, mint a szentírási tanok összegzett, rendszerezett feldolgozása. Gyermekek esetében a káték azonban nem önmagukban szolgáltak a hitre nevelés eszközeiként. Mellettük állt a Szentírás, illetve válogatott bibliai történetek, melyeket rendszeresen olvastak, magyaráztak a diákok. Ezt támasztja alá Köleséri Sámuel debreceni lelkész írása is (*„Az értelmes katechizálásnak szükséges volta”*), mely szerint a Káté tanítása lehetőség és eszköz Isten Igéjéhez, a Bibliához való elvezetésre.[89] A különböző kiadások maguk is igyekeztek a szentírási alapokat elérhetővé tenni. A már említett Szárászi féle változat nemcsak a bibliai utalásokat, hanem a konkrét bibliai szövegeket (teljes egészében) hozza a kérdés-feleletekhez. Ezek mellett a kiadásokban néhány imádsággal is találkozhatunk.[90]

A káté irodalom útkereséséhez adalékként említsük meg a 16. században Heltai Gáspár nyomdájában elkészült ábécéskönyvet! E munka különlegessége, hogy az ábécé soron következő betűjét a kérdés-felelet formájában feldolgozott hittételek, Miatyánk, Tízparancsolat elé helyezték.[91] Olvasási gyakorlószövegként a káté anyagát használták itt, mellyel az anyanyelvi olvasás elsajátítását segítették.[92] Bár a cél elsősorban nem a hit mélyítése volt, mégis - közvetve lehetőséget adtak az olvasás, másolás, feldolgozás útján erre is a legkisebbek tanításában. Maga a módszer nem volt szokatlan a korban. Ezt mutatja a Debreceni Református Kollégiumból származó, Újfalvi által írt módszertani útmutató, mely részletesen beszél arról, hogy milyen módon használták ezeket a speciális ábécéskönyveket, hogyan tanulták a gyermekek a betűk és szótagok összekapcsolását a Szentírásból, illetve Miatyánkból, Apostoli Hitvallásból és a Tízparancsolatból származó példamondatok, és szövegek segítségével. Mindez természetesen magyarul történt. Újfalvi maga is elsődlegesnek tartotta az anyanyelven történő írás-olvasás megtanítását, de hangsúlyozta, hogy ezután mihamarabb meg kell tanulnia a latint is a kisdiáknak. Latin nyelvű ábécéskönyvek, melyek szintén csak egyházi szöveget foglaltak magukba a 18. század elején jelentek meg először. Ekkor már a latin nyelv tanulása is ebből történt.[93]

Teológiatörténetileg a reformációt követő időszak a protestáns ortodoxia korának nevezhető, mely a Bibliát érvgyűjteményként való használatát hozta magával. Bár ez az elv kevésbé jelent meg a káték írásában, de a tanításukban érvényesült. Fontossá vált, és szinte kizárólagossá a káték szó szerinti megtanulása. Hogy egyszerűbbé váljon ez a tanulás, jobban kedvelték a rövidebb, kézbe adhatóbb kátékat.[94]A protestáns ortodoxiában a „vallásvizsga” szinte központi céllá vált. Abban különbözött ez a reformáció szemléletmódjától, hogy ott a bérmáláskor történő vizsga, és a vizsgára való felkészülés során a megértés, és az elsajátítás

[87] Nagy Barna: A Heidelbergi Káté jelentkezése, története és kiadásai Magyarországon a XVI. És XVII. században, In: Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház négyszáz éves történetéből I. A Heidelbergi Káté története Magyarországon, Szerk: Dr. Bartha Tibor, MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1965. 40-42.
[88] Tóth Endre: i.m. 265.
[89] Köleséri Sámuel: Az értelmes katechizálásnak szükséges volta, Debrecen, 1682.
[90] Nagy Barna: i.m. 38-39.
[91] Címe: *A keresztyéni tudománynak fundamentuma. Rövid és hosszan való kérdésekbe belefoglaltatott, a magyar (írás) olvasásnak módjával egyetemben. A gyermekecskék és együgyű keresztyének épülésére.* Kolozsvár, 1553.
[92] Pukánszky Béla - Németh András: Neveléstörténet, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1995. 74-85.
[93] A Debreceni Református Kollégium Története, szerk: Barcza József, MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1988. 23-34.
[94] Rózsai Tivadar: Katechetika.., 14.; Jos Colin: i.m., 295-297.

éppoly fontosak voltak, mint maga a következő vizsga. Ezzel szemben a protestáns ortodoxiában akár lélektelenül bemagolva, de a vizsga feltételeinek teljesítése állt a középpontban.[95]

Ebben az időben, a 17. század közepére elterjedtté vált Siderius János kátéja, mely a Heidelbergi Káté hatása alatt készült, bár nem annak átdolgozása volt - valamint továbbra is népszerűségnek örvendett Szenczi Molnár Albert: Kis Kátéja. Siderius 1597-ben jelentette meg a népiskolák számára írott kátéját, mely egyre nagyobb népszerűségre tett szert. 20 kiadást ért meg, és még 1763-ban is több ezer példányban adták ki.[96] E kettő jobban illeszkedett a diákok gondolkodásmódjához és több lehetőséget adott az életkori differenciálásra. A század közepére egyre elterjedtebbé vált az a gondolat, hogy a kisebb diákokat Szenczi, míg a nagyobbakat Siderius művéből tanították.[97] A katechizálás során nemcsak a fiúk, hanem a lányok is részt vettek a tanításban. Siderius műve ekkor (17-18. század) a legnépszerűbb írások közé tartozott. A cél gyermekek tanítása, Isten igazságainak hozzájuk való eljuttatása volt. Siderius munkájának feladata pedig az összegzés lett, melyből a gyermekek Isten igazságait elsajátíthatják. A Siderius káté népszerűségének oka lehetett az is, hogy a szerző nem akart a serdülőkorú fiatalok elé túlságosan elvont kérdéseket tárni, hanem a reformáció központi mondanivalóját emelte ki. Ismerte a Genfi kátét és Kálvin „Institutio"-ját is, hiszen a gondolatvilágúk végig követhető írásában. Szó szerinti átvétellel azonban sehol sem találkozunk. Ezzel szemben Félegyházi Tamás már említett anyagából, ill. Szikszai Hellopoeus Bálint munkájából több részt is fölhasznál.[98]

E század termékeként, a már említett Geleji-kánonok (1649) kötelezővé tették a kátétanítást, melyhez később magyarázatok is születtek - elsősorban felnőtt egyháztagok számára. A *„Heidelbergi Káté"* rövidített, 77 kérdés-feleletből álló változata (*„Kis káté"*) több átdolgozáson ment keresztül ebben a korban (pl. Apáczai Csere János nevéhez is köthető egy változata), melyek a fogalmazásmód miatt felsőbb iskolákban kerültek használatra.[99] A Geleji-kánonok idején terjedt el a kátémagyarázatos istentiszteletek gondolata is. Alapját az az elv szolgáltatta, hogy a fiatalokhoz a káték ne pusztán az iskolai tanításban jussanak el, hanem vasárnaponként is. Ezekre a tanításokra tehát vasárnaponként, a templomban került sor, ahol elvárták az ifjúság jelenlétét.[100]

E korban esett szó a káté tanításának elvi gyökereiről is. Samarjai Máté János ágendája (1636) és kátéja (1635) is tanúskodik erről. Nemcsak ismereteket kívántak átadni, puszta ismeretanyagot és érvrendszert, hanem Isten Igéjének a hirdetése állt a középpontban. Samarjai ágendájában foglalkozik a vallástanítás gyakorlati kérdéseivel, ahol a vallástanítást az igehirdetéshez sorolja. A vallástanítást a gyermekek számára szóló igehirdetésként érti, míg a felnőttekhez szóló igehirdetést prédikálásnak nevezi.[101]

A káték használata során a pietizmus és a puritanizmus hatására nagyobb hangsúly került a személyes kegyességre. Spener maga vallott arról, hogy a káté nem maradhat holt anyag. Fölhívta a figyelmet arra, hogy a kátét ne ismeretanyagként tekintse az olvasó, hanem mint a hit formáját, a hitről való bizonyságtételt. Ennek érdekében a kátékat a pietizmus (hazánkban a puritanizmus) a megtérésre vezetés eszközeiként használta.

---

[95] Imre Lajos: Katechetika..., 73.

[96] Zoványi Jenő: Siderius szócikk, 543. In: Zoványi Jenő: Magyországi protestáns egyháztörténeti lexikon, szerk. Dr. Ladányi Sándor, Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1977.

[97] Révész Imre: Magyar református egyháztörténet I. Debrecen, 1938. 259.

[98] Barcza József: Siderius János Kátéja, In: Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház négyszáz éves történetéből III., Tanulmányok és szövegek a Magyarországi Református Egyház XVI. Századi történetéből, szerk.: Dr. Bartha Tibor, MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1973. 851-875.

[99] Ismert a korból Batizi András kátéja is, mely ekkora népszerűségre nem tett szert. Nagy Barna: i.m. 81-83.

[100] Nagy Géza: Fejezetek a Magyarországi Református Egyház 17. Századi történetéből, In: Ráday Gyűjtemény Egyháztörténeti Tanulmányai I. Szerk.: Buda Kálmán, Budapest, 1985. 73.

[101] Samarjai János: A helvéciai valláson lévő eklézsiák egyh. ceremoniájokról és rendtartásokról szóló könyvecske, 1636.

Bár a káték a 16-17. században élték fénykorukat, a 18. század közepére vált a Heidelbergi Káté többféle változata (valamint a katechizálás, mint műfaj), az úrvacsorára való előkészítés (a konfirmáció) fontos eszközévé. A káték tanításának érdekes sajátosságaként a 18. század közepétől az egyházlátogatási jegyzőkönyvekből kiderül, hogy állami nyomásra szorosan fogták és ellenőrizték a Heidelbergi Káté, ill. átdolgozásainak tanítását. Az iskolákban azonban továbbra is hozzátartozott a hittanoktatás tananyagához. A Tiszántúli Református Egyházkerület levéltárának feljegyzései szerint az egyházkerületben, éppen úgy, mint a többi egyházkerületben, a 19. század első felében kötelező volt a Heidelbergi Káté használata minden középiskolában, fiúknak és lányoknak egyaránt.[102]

A Ratio Educationis hatására (1777) reál tantárgyakat is be kellett vezetni az iskolákban, így a hittanoktatásra jutó idő leszűkült. A pietizmus hatására az erkölcsi nevelést kezdték hangsúlyozni a tanokkal szemben, mely azt eredményezte, hogy a Heidelbergi Kátét egyre többször sorolták a nehezen tanulható anyagok közé. Ekkorra Hübner könyve (mely a következő pontban kerül bemutatásra) már magyarul is megjelent. Ennek mintájára több hittankönyv (vallástani könyv), ill. káté keletkezett, míg a Heidelbergi Káté (annak gyermekszerűbb változatai is) a magasabb iskolákban és a gyülekezeti igehirdetésekben továbbra is használatban maradtak. A káté, mint műfaj, azonban tovább élt.[103]

Mi sem mutatja ezt jobban, mint az a tény, hogy a 20. században, a két világháború közötti időszak katechétái a konfirmációi felkészítés legjobb eszközeként tartották számon a Heidelbergi Kátét és a kátétanítást. A káté újra előtérbe kerülése Makkai Sándor munkásságához kapcsolható, akit megragadott a hitvallás evangéliumi mélysége és fogalmi tisztasága. A keresztyén világnézet alapjának tekintette. Katechézis szempontjából a kátétanítást tartja a vallásoktatás betetőzésének, melynek célja az addig tanult történeti anyag személyessé tétele, bizonyságtétellé fokozása. A káté szerepének megerősítését és újra előtérbe kerülését mutatja Makkai nyilatkozata, mely szerint a káté segít a keresztyén élet- és világnézet fogalmi rendszerének megalkotásában.[104]

A káté tehát továbbra is fontos szerepet töltött be a hitre nevelésben. Ennek oka a káték tanítási módszerének időtlensége lehet, illetve az a szándékuk, hogy a hit alapvető tanait, a hívő élet vezérgondolatait összegzik a Szentírás alapján. Ezek azonban nem önállóan kerültek használatba. Fontos része volt a hittanoktatásnak velük együtt a Szentírás szövegeinek, történeteinek olvasása, tanítása is. Bibliai memoriterként kérték számon a Zsoltárokat, illetve más, fontos és kiemelt bibliai részeket is.[105] Ezek azonban nem egy műben kerültek összegzésre, hanem több külön könyvet (legalább a Bibliát és a kátét) használtak a tanításban. A nehézséget elsősorban a bibliai történetek, szövegrészek kézbe adása jelentette, melyben nagy segítséget jelentett Johann Hübner művének megjelenése.

Mindezeket átnézve tagadhatatlan, hogy a káték a hittankönyvi kialakulás és fejlődéstörténet alatt fontos állomást és csomópontot jelentenek. Rövid, tömör, összegző, információs jellegük révén a gyermekeknek szánt átdolgozások, illetve konkrétan nekik írt anyagok méltán tekinthetőek a hittankönyvek prototípusának.

2.2.3.A klasszikus hittankönyv születése és „Hübner uralma”

Míg a protestáns ortodoxia a dogmatikára, és a teológiai vonatkozásokra tette a hangsúlyt, ennek ellensúlyozására a 17. század második felében megjelent a pietizmus. Ez egyrészt válasz volt a felvilágosodás racionalizmusára, másrészt a protestáns ortodoxia merev vallásos-

[102] Könyves Tóth Mihály: Emlékirat a Tiszántúli Református Egyházkerület életéről (1855), Debrecen, 1996. 61.
[103] Tóth Endre: i.m. 277-285.
[104] Fekete Károly: Makkai Sándor gyakorlati teológiai munkássága, Dissertationes Theologicae 3. Debrecen, 1997. 73-74; 241-242.
[105] Dienes Dénes: Minthogy immár schola mestert tartanak - Református iskolák Felső-Magyarországon 1596 1672. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak, 2000. 9-30.

ságára. Céllá a keresztyén élet megújulása vált három ponton: egyéni megtérés és egyéni kegyesség, személyesen átélt hit, megtérés és újjászületés hangsúlyozása.[106]

A keresztyén nevelés, és a tankönyvek fejlődésében ekkor Comenius hozott módszertani változást. A „világi" tankönyvek esetében, megjelent a tananyag élvezetesebbé tétele, azaz az első szemléltetések, s a hangsúly átkerült a módszerek kérdésére. Comenius túl sokat nem beszél a hittanoktatás kérdéséről, „*Didactica Magna*" c. művében elsősorban azt az elvet képviseli, hogy az iskolákat az „igazi keresztyénség valódi törvényei szerint" át kell alakítani. Ez pedig azzal jár szerinte, hogy a „pogányok könyveit" vagy el kell távolítani teljesen, vagy óvatosabban kell őket használni. Emellett azonban a Szentírás tanításáról is beszél. A vallásos nevelésnek három eszközét különíti el: a Szentírás tanulmányozása, a világ szemlélete és önvizsgálat. Bár művében több helyen is a korosztályszerűséget és a gyermekek felfogóképességét figyelembe vevő tanítás mellett érvel, itt - tőle szokatlan módon azt mondja -, hogy nincs szükség más könyvekre a Szentírás tanításában. Véleménye szerint a Bibliát korosztálytól függetlenül a gyermekek kezébe lehet adni. Ehhez azt is hozzáteszi, hogy vannak Isten Igéjének olyan részei, melyek a gyermekek számára nehezen érthetőek. Éppen ezért javaslata szerint a tanítással fokozatosan kell haladni.[107] A hittanoktatás elsődleges anyaga ebben az értelemben nem más, mint maga a teljes Szentírás - Comenius pedig már az érthetőség, illetve a Szentírás megértésére segítés mellett is sorol érveket.

A Comenius által elindítottak a pietizmus korában értek be. Az élő hit megélésére buzdítottak a pietista, majd a puritán gondolkodók, mely a katechézisben is megjelent. A tanítás helye az egyház volt, ahol a vallásos nevelést az igehirdetéshez kapcsolták. Ennek elemeit láthatjuk Samarjai már említett ágendájában is, de a 17. század második felében és a 18. század első felében erősödött meg ez az irány. A pietizmus és puritanizmus hatására a személyes kegyességet akarták erősíteni, valamint katechézis vonatkozásában a gyermekek megtérését elősegíteni. A „szív vallásaként" hangsúlyozták Isten jelenlétét a mindennapi életben, és a gyakorlati keresztyén életre való nevelést.[108]

Ekkor hittankönyvi fejlődés tekintetében, elsősorban a tananyagban történt változás. A káték magyarázata továbbra is porondon volt, melyek általában fordításokban éltek tovább. A cél nem új anyagok készítése volt, hanem sokkal inkább a meglévők tudatosítása. A korábbi kátékban megjelent Úri imádság, Apostoli hitvallás, Tízparancsolat tanítása mellett válogatott bibliai történeteket is tanítottak. Ezt mutatja pl. Locke tanítási módszerében. Nemzetközi szinten Locke, Campe és Salzmann műveit fordították és használták a katechézisben.[109] E szerzők elsősorban a katechézis elméletére hatottak, de a hittankönyvként használt anyagokban részben fölfedezhető a hatásuk.[110]

---

[106] Jos Colin: i.m. 298-300.

[107] Comenius: Didactica ... 222- 238.

A hittanoktatással kapcsolatban külön kiemeli Comenius:

„Végül is be kell ismernem, vannak a Szentírásnak örvényei, de olyanok, amelyekben elmerülnek az elefántok, a bárányok pedig átúsznak rajta, amint szellemesen írja Augustinus, midőn különbséget tesz a világ bölcsei közt, akik merészen gázolnak bele a Szentírásba és a kisdedek közt, akik alázatos és tanulékony lelkülettel járulnak megismeréséhez. És mi szükség van arra, hogy tüstént a mélyre hatoljunk? Haladhatunk fokozatosan. Először be kell járni a katekézis tanításának partjait,azután a szent történetek megtanulásával a sekélyesben kell járni, az erkölcsi tanításokat és hasonló dolgokat tanulva, amelyek nem haladják meg a gyermeki befogadóképességet, azonban elvezetnek a következő magasabb röptű dolgokhoz. Így már nem lesznek alkalmatlanok arra, hogy keresztülevezzenek a hittitkokon." (237.)

[108] Philip Sheldrake: A spiritualitás rövid története, Kálvin Kiadó, Budapest, 2008. 139.

[109] Imre Lajos: Katechetika...,85-91.

[110] A magyarul megjelent fordítások elsősorban az általános pedagógiára hatnak, illetve azon belül, érintőlegesen térnek ki a vallástanítás kérdésére. A kor pozitív vagy éppen rossz tapasztalatait felhasználva a szerzők rendkívül gyakorlatias módon arra igyekeztek fölhívni a figyelmet, hogy mit és hogyan érdemes (vagy nem érdemes) tanítani a hatékony oktatás kedvéért. Kiváló példa erre Salzmann „Rák-könyvcske" című írása, mely arról tanít, hogyan neveljük diákjainkat, ha az ellenkező hatást kívánjuk elérni, mint amit szeretnénk. E művében a vallásoktatásról a „Módok, a gyermekkel a vallást meggyűlöltetni" címszó alatt beszél. E szerint, ha a gyermekek

Hazánkban, még a káték gondolkodásmódjához kapcsolódva, de újszerű módon és új keretek között jelent meg Lórántffy Zsuzsanna kérésére, a gyermekek számára készült Medgyesi Pál mű, a „*Lelki ábécé*”. Ez az írás egy eddig el nem ért réteget, a kisgyermekeket célozza meg, tömören és közérthetően, mely a 18. század végéig iskolai használatban volt.[111]

E munkában már a Medgyesi által megfogalmazott bevezetés is újdonságot jelent. A fejedelemasszonynak címzi, de a tanítóknak tartalmaz instrukciókat. Maga a mű pedig, - bár a káték stílusában íródott (kérdés - felelet formában megfogalmazott) –, de célja az, hogy magát a Szentírást szólaltassa meg kisgyermekek számára. Használhatóságát mutatja az a tény, hogy elsősorban családi használatba került. Erre szánta maga a szerző is, aki felismerte korának hiányosságát, miszerint az egyszerű családok gyermekei számára nem volt megfelelő segítség a hitbeli neveléshez.[112] Medgyesi művét Lórántffy Zsuzsanna fejedelemasszonynak, és az udvarban lévő gyermekeknek ajánlotta a Miatyánk, Hiszekegy és a Tízparancsolat anyagai mellé. Érezhető az alkotáson a puritanizmus hatása, antropológiai és teológiai gondolkodásmódjában is. Használja az újszövetségi ún. „házi táblákat”, melyekből intéseket és tanácsokat fogalmaz meg a családra vonatkoztatva. A puritán gyermekszemlélet eredményeként jelen van benne a minél korábbi korban elkezdett hitbeli nevelés gondolata. Így ugyanis a gyermekek kora gyermekkorban elsajátíthatják majdani teendőiket, és a hit elemi igazságait. Ennek érdekében az irat olyan kérdéseket is használ, melyek gyakran egy - egy bibliai igehelyre kérdeznek rá, illetve néhol a feleletek is szó szerint a Bibliából vett idézetek. A szerző azonban többre törekszik, mint egy újabb káté írására. Ezt mutatja az is, hogy nem a kor magyar kátéirodalmát dolgozza föl, hanem maga választja a témákat. Hitének és teológiai látásmódjának tükrében olyan témákat vesz elő, melyeket alapozó jellegűnek tart (teremtés, bűnbeesés, Krisztus általi megváltás, hit, stb.) Alapokat közvetítő, bevezető területek ezek, melyek mind gyermekek, mind az egyszerű ember számára felfogható módon kerülnek átadásra. Ahogyan Dr. Fekete Károly megállapítja:

„*... Medgyesi Pál Lelki A-Be-Ce-je olyan bevezetésnek íródott a keresztyén hit alapismereteibe az egyszerű, képzetlen ember számára, amely felkészít és rávezet a keresztyén hit klasszikus katechetikai alapelemeinek elsajátítására.*”[113]

Az íráshoz kapcsolt két függelék is megelőlegezi a korát. A kérdések - feleletek után imádságok találhatóak, valamint utalásként megnézhető bibliai igék. Ezzel az anyaggal Medgyesi fölvázolta egy sokrétű, több területet átölelő hittanoktatási tananyag lehetőségét. Tartalmát tekintve a 198 kérdésből 110 dogmatikai, míg 88 témákkal foglalkozik, melyekben cél az elemi ismeretek összeszedése és átadása.[114]

Katechetikai segédanyag változásai terén, a kor magyar tankönyvként használatos hittanoktatási segédanyagaira a legnagyobb hatása Johann Hübner, német író munkájának volt. A „*Száz és négy válogatott históriák*” c. klasszikus hittankönyv német nyelven 1714-ben je-

---

Istent meggyűlölik, akkor a vallást is gyűlölni fogják. Kiváló módszernek tartja erre azt, ha a nevelő túlhangsúlyozza Isten haragját. Ugyancsak a hittanoktatás iránti és Isten iránti ellenszenvet sikerül a tanítónak kiváltania, ha túlzott mértékben nógatja tanítványait tanulásra, majd ha nem elégedett az eredménnyel, megveri a gyermekeket vagy éppen istentiszteletre kényszeríti őket. A szülők felelősségére hívja a figyelmet azzal, hogy szintén Isten és a hittanoktatás megutáltatása érhető el azzal, ha a szülők, esetleg más nevelők a hátuk mögött sértegetik a gyermekek előtt azokat, akik vallásra tanítják őket (lelkészek, iskolamester, tanító).
Salzmann, Christian Gotth.: Rák-könyvecske, vagy útmutatás az okossággal ellenkező gyermek nevelésre; fordította EHJ, Kolozsvár, 1832. 77-84.

[111] Medgyesi Pál: Lelki ábécé, Keresd, Székelyfi Mihály Nyomdája, 1684.

[112] Fekete Károly: Medgyesi Pál Lelki A-Be-Ce (1645) című művének katechetikai jelentősége, In: Medgyesi Pál redivivus, Tanulmányok a 17. századi puritanizmusról, Debreceni Egyetem, Debrecen, 2008. 76.

[113] Fekete Károly: Medgyesi...,, 78.

[114] Uo. 81.

lent meg, majd magyarul először 1754-ben.[115] A mű jelentőségét mutatja, hogy hazánkban 1859-ig 107 kiadásban jelent meg a könyv, s legutolsó kiadott változata 1991-re tehető.[116]

Magyarul 14. világnyelvi fordításként jelent meg Fodor Pál, derecskei lelkipásztor munkájaként. A mű terjedelmes címe a következő volt: *„Száz és négy válogatott bibliai históriák, a melyet az ó- és új testamentomi szent írásokból a gyengék kedvéért öszve-szedett Hübner János. Mostan pedig a nemzetében lévő apróságok és más rendbéli gyenge keresztyéneknek javokra német nyelvből magyarra fordított Fodor Pál”*.

Valószínűleg a hosszas cím könnyebb megjegyezhetősége miatt, a több évszázados használat alatt általában „*Szent históriák*”, „*Válogatott históriák*” vagy még tömörebben „*Históriák*” néven emlegették. Az első kiadást több évszázados sikertörténet követte. 1991-ig találhatunk magyar nyelvű fordításokat, melyek egy része az első magyar kiadás reprint változata, más részük pedig a kor szellemiségének, gondolatkörének, teológiai látásmódjának megfelelő átdolgozás.

Sőt, világszerte 50 nyelven jelentek meg az eredeti anyag átdolgozott, illetve szó szerinti reprint kiadásai. A könyv gyermekek számára készült, melyben a szerző a Biblia 104, válogatott történetét használja hittanoktatási célokra. *[117]*

Maga a szerző elméleti és gyakorlati pedagógus is volt egyben, akinek nemcsak bibliai válogatása ismert. Lexikona, földrajz könyvei a német felvilágosodás fontos elemeiként váltak ismertté. Mivel a kor az enciklopédikus gondolkodás ideje, ez Hübnernél is felfedezhető, mellyel komplex, több oldalról megvilágított tudás átadására törekszik írásaiban. Pedagógiájában nagy hangsúlyt kap a lessingi alapgondolat (*„Az embert jóra kell nevelni”).* Ebben a jóra való nevelésben Hübner leghasznosabb és legfontosabb eszköznek a Szentírást tartotta. Éppen ezért készítette el ezt a válogatást, mely a gyermekek megszólításának, nevelésének fontos eszközévé vált. Hübner művében azonban túl is mutat a felvilágosodás racionalizmusán. A Szentírást nem emberi könyvként kezeli, hanem valóban Isten Igéjeként tárja a gyermekek elé.

Hübner a kérdés-felelet formájában való tanítás régi-új módszerét használja eredeti művében. A hübneri anyag az évszázadok, és a különböző változatok megjelenései során többféle változatban is ismertté vált. Az átdolgozó pedagógiai módszertanának és ízlésének megfelelően kerültek bele énekjavaslatok, erkölcsi útmutatások, stb., melyekről a későbbiek során még olvashatunk. Hübner művének kiindulópontjai a pietizmus egyéni hívő életre serkentő gondolatai, valamint a személyes megtérésre buzdítás volt. Ennek keretén belül a Szentírást igyekeztek minél szélesebb tömegekhez eljuttatni. Többek között kiterjedt az érdeklődés a gyermekek felé is. Mivel a Szentírás nem a gyerekek nyelvén íródott, ezért próbálták azt érthetővé tenni a számukra. Hübner Históriái újszerű formában tesznek erre kísérletet. Módszertanilag a hittankönyvre a kátéirodalom még nagy hatást gyakorolt: kérdésekkel is dolgozik, melyekre a feleletek magukban a történetekben vannak. Így jön létre a gyermekeknek

[115] Első magyar kiadása Fodor Pál derecskei lelkipásztorhoz kötődik, aki Baselben adta ki 1754-ben. Zoványi Jenő: „Fodor Pál” szócikk, in: Zoványi Jenő: Magyarországi..., 202.

[116] Kazinczy Ferenc 1826-ban, majd 1830-ban feldolgozta Hübner munkáját, s ez a mű sokáig Kazinczy neve alatt futott. Ez a változat jelent meg napjaink legutolsó kiadásaként 1991-ben. Imre Lajos Katechetikájában szintén utal erre a munkára, de ő abszolút nem köti Hübnerhez, hanem teljes mértékben Kazinczynak tulajdonítja. Imre Lajos: Katechetika ..., 88-89.

[117] Elemzésem alapjául az általam elért magyar, illetve más nyelvű Hübner anyagok szolgálnak. Magyar nyelven a következő években kiadott fordításokkal dolgoztam: 1817, 1825, 1831 (Kazinczy féle átdolgozás), 1839, 1840, 1860, 1869, 1991 (reprint kiadása Kazinczy változatának). Idegen nyelven elért változatok kiadási éve és nyelve: 1754-latin (Ez a fordítás több utalás szerint az eredeti, 1714-es kiadást tartalmazza. Mivel Fodor Pál szintén az eredeti alapján dolgozott, így vélhetőleg ugyanazt tartalmazza, mint az ugyanezen évben megszületett latin kiadás.), 1770-latin, 1817-francia, 1826-német, 1842-német, 1857-német, 1882-angol.

szánt Biblia rövid tartalmi kivonata, melyek után kérdéseket olvashatunk, illetve az adott bibliai igeszakasz tanulságait néhány gondolatban.[118]

Ha a kátét a korábbiakban a hittankönyvek prototípusaként tartottuk számon, akkor Hübner könyve lehet az első, klasszikus hittankönyv. Ami a reformáció korában csak igényként jelent meg, az Hübner írásában kézzel fogható valósággá vált: gyermekek számára készített, oktatási célú, hitre nevelés eszközeként szolgáló hittankönyvként. A „*Szent Históriák*" konkrétan gyerekek számára készült, a Szentírás tanítása, központi történeteinek, tanainak átadása céljából. Míg Hübner előtt hittankönyv előtti oktatási célzatú katechetikai segédletekről beszélhetünk csak, addig a hübneri anyag az első, klasszikus hittankönyv megszületését jelenti, melytől fogva méltán tarthatóak hittankönyvnek az ebből fejlődő további munkák.

Maga a hübneri örökség számos formában élt tovább. Bár formailag és tartalmilag is történtek a későbbi kiadásokban apróbb változások, de elmondható, hogy a 19. század végéig ez a könyv szolgált a hittanoktatás alapvető tananyagaként.

Hübner hatása a magyar hittanoktatásra, illetve a katechézisben való könyvhasználatra nemcsak művének iskolai alkalmazásában jelent meg. Gondolkodásmódja, stílusa, és az általa bevezetett feldolgozási módszer hatott a későbbi könyvekre is. Losontzi István 1771-ben maga is kiadott egy írást, mely „*A szent históriának summája…*" címet viselte, és amely rendkívül hasonló Hübner írásához. De ugyanezt a módszert követi legismertebb művében, a „*Hármas-Kis-Tükör*"-ben, melynek előző írásának kibővített változata.[119]Az első magyar tankönyvek között számon tartott , „*Hármas kis tükör*" néven, bővített kiadásban ismertté vált mű első fele a „*Szent História"*. A második rész „*A Magyar Ország kis tükre*", a harmadik rész pedig „*Erdély kis tükre*" címet viseli.[120] Maga a „*Szent História"* rész nem más, mint Hübner könyvének magyarosított, lefordított és átalakított változata. Ez a későbbi változatokban még inkább rövidült, és a hangsúly eltolódott elsősorban a földrajzi ismeretekre és világi tananyag átadására.[121] A hübneri anyagban elterjedt, kérdés-felelet formában feldolgozott katechizációs módszer mellett négysoros versikékbe foglalva jelennek meg az egyes vármegyékről, királyokról szóló legfontosabb tudnivalók, melyek könnyebben elsajátíthatóak a gyermekek számára.

Hübner műve már megjelenése után az iskolák hittanoktatásának szerves része lett hazánkban. A nagy református kollégiumok a bibliai történetek tanítására, olvasására ajánlották a tanítóknak és kisebb gyermekeknek egyaránt. Nagyobb diákoknál természetesen továbbra is a teljes Szentírásból olvasták a bibliai részeket.

Miben állhatott Hübner könyvének szinte példátlan sikere? E kérdésre talán azt mondhatjuk, hogy szellemiségében korának gyermeke volt, ugyanakkor mégis túlmutatott azon, előremutatott a jövőbe. Mint az 1700-as évek szülötte, magán viselte a felvilágosodás, a pietizmus, valamint Comenius pedagógiai újításának hatásait. Célja volt Isten Igéjét közel vinni a gyermekekhez, valamint applikációi által az egyéni, személyes hit és kegyesség megélésére buzdítás. A sikerességet és hatékonyságot szolgálta következetes, logikus struktúrája, mely könnyen átvehető volt és a sokféle iskolai, gyülekezeti közösségben is applikálhatóvá vált.

---

[118] Bár sem az eredeti, 1714-ben, sem az első magyar fordításhoz (1754) nem tudtam hozzájutni, de az általam elérhető legkorábbi kiadások (1738 Lipcse-német nyelven; 1754 Lipcse-latin nyelven; 1770-latin nyelven; 1817 Lausanne-francia nyelven, 1817-magyar nyelvű kiadás, stb.) is ezt a struktúrát mutatják.

[119] Finászy Ernő: Az újkori nevelés..., 304.
Losontzi István: Hármas Kis-Tükör, Pest, 1848.

[120] Finászy Ernő: Az újkori nevelés története, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1927. 304.

[121] Losonczy István: Hármas Kis Tükör mely a magyar királyi birodalomnak az az magyar országnak és hozzá kapcsolt egyébb részeinek … tanuló ifjak számára híven ábrázolja. : Magyarország és Erdély földabroszával. XII toldalékkal. Pest, Trattner és Károlyi, 1848.
Ez a változat Kazinczy Ferenc munkája, ahol azonban a Szent História rész egészen a tankönyv végére szorul, alig néhány oldalt foglalva magában.

Mind e mellett igazi hittankönyv a mű (az első klasszikus), mely a hittankönyvi alapvető elvárásoknak is megfelel:

- Gyermekek számára válogat bibliai történeteket, melyeket ugyancsak a gyermekek számára beszél el, majd kérdésekkel és összegzéssel is segíti az értelmezést. Fogalmazás és gondolkodásmódjában a tanulókat célozza meg.
- Rímbe és pontokba szedve összegzi a történetek gyermekek számára érthető tanulságait, melyekkel segíti a bibliai történet és a gyermekek életvalósága közötti kapcsolat megtalálását.
- A kognitív ismeretek átadásán túl a személyiség formálására törekszik.
- Érthetően, tömören rendszerezi és összegezi az átadni kívánt tananyagot.
- Segítséget nyújt az órai feldolgozáshoz, illetve a tanuló egyéni átgondolásához, és a tanultak beépüléséhez.

A szerző 52 történetet választott ki mind az Ó-, mind az Újszövetségből, melyeket ugyanolyan módon, négylépéses rendszerben, dolgozott föl.

A leckék felépítése (a négy lépés) a következő:

a. *Bibliai történet* – Ez az egység tartalmazza a kiválasztott szentírási igeszakaszt. Minden vers külön sorszámot kap, és minden számhoz (így minden vershez) kérdés is kapcsolódik a történet alatt. A történetnek kiemelt betűvel szereplő sorszáma és címe van, illetve a cím alatt az olvasó a konkrét bibliai igehelyet is megtalálhatja.
b. Történethez kapcsolódó *kérdések* - Szintén számozva találhatóak az adott bibliai rész alatt. Minden kérdés egy-egy vershez kapcsolódik. Típusukat tekintve rendkívül vegyesek. Találhatunk ténykérdést, mások elgondolkodtatni kívánnak, ismét mások nyitott, illetve zárt kérdések.
c. *Tantételek (szabályok*) - Strukturáltan, három pontban összegezve hozza a bibliai történethez kapcsolódó fő mondanivalókat: dogmatikai, etikai következtetéseket, tényeket. Maga a következtetés szinte mindig rövid mondat, ill. kérdés, melyet az eredeti kiadás dőlt betűvel jelöl. Ez után következik a szintén rövid magyarázat, és a válasz.
d. *Kegyes gondolatok*. - Verses formába rendezve (néhány sorban), a történethez kapcsolódó applikációt, etikai következtetést fogalmaz meg, mely verses fogalmazásmódja miatt könnyebben elsajátítható a gyermekek számára. A tanítónak szóló instrukciókból kiderül, hogy ezt együtt skandálták a tanulók, illetve akár valamilyen dallamra énekelni is lehetett.

A „*tantételek*" és a „*kegyes gondolatok*" középpontjában a szentírási igazságok beépülésére, megtérésre buzdítás, valamint a hit egyéni megélésére való ösztönzés áll. Sőt, a felvilágosodás bizonyos vonatkozásaival harcol is. A deizmus hatása ellen újra és újra hangsúlyozza applikációban, hogy Isten nem hagyta magára az embert.

Ahogyan az alábbi képen látható, ugyancsak a használhatóságot és átláthatóságot segítette az elkülönített, különböző betűformázások (dőlt, vastagított, csupa nagybetű, stb.) használata is. Ezek természetesen a kiadó és átdolgozó egyéni stílusának megfelelően változtak a különböző kiadásokban.

1. Ábra

Egy lecke (A teremtéstörténet) Johann Hübner: Száz és négy válogatott históriák c. könyvének 1754. évi latin kiadásából

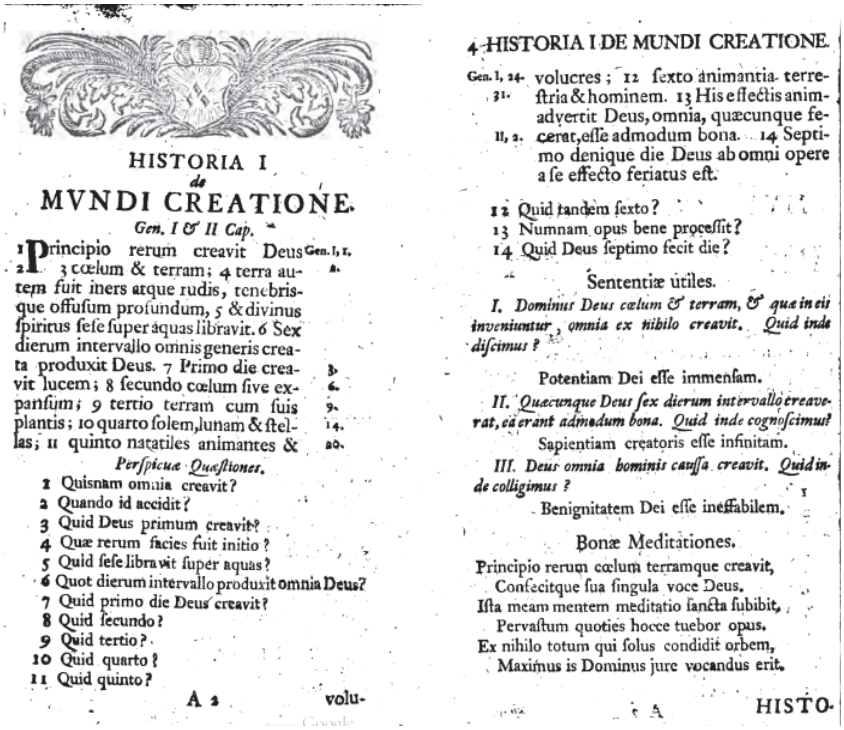

HISTORIA I
de
MVNDI CREATIONE.
Gen. I & II Cap.

1 Principio rerum creavit Deus Gen. 1, 1.
2 3 cœlum & terram; 4 terra autem fuit iners atque rudis, tenebrisque offusum profundum, 5 & divinus spiritus sese super aquas libravit. 6 Sex dierum intervallo omnis generis creata produxit Deus. 7 Primo die creavit lucem; 8 secundo cœlum sive expansum; 9 tertio terram cum suis plantis; 10 quarto solem, lunam & stellas; 11 quinto natatiles animantes & 20.

Perspicuæ Quæstiones.

1 Quisnam omnia creavit?
2 Quando id accidit?
3 Quid Deus primum creavit?
4 Quæ rerum facies fuit initio?
5 Quid sese libravit super aquas?
6 Quot dierum intervallo produxit omnia Deus?
7 Quid primo die Deus creavit?
8 Quid secundo?
9 Quid tertio?
10 Quid quarto?
11 Quid quinto?

A 2 volu-

4 HISTORIA I DE MUNDI CREATIONE.

Gen. 1, 24. volucres; 12 sexto animantia terrestria & hominem. 13 His effectis animadvertit Deus, omnia, quæcunque fecerat, esse admodum bona. 14 Septimo denique die Deus ab omni opere a se effecto feriatus est.
31. II, 2.

12 Quid tandem sexto?
13 Numnam opus bene processit?
14 Quid Deus septimo fecit die?

Sententiæ utiles.

I. Dominus Deus cœlum & terram, & quæ in eis inveniuntur, omnia ex nihilo creavit. Quid inde discimus?

Potentiam Dei esse immensam.

II. Quæcunque Deus sex dierum intervallo creavavat, ea erant admodum bona. Quid inde cognoscimus?

Sapientiam creatoris esse infinitam.

III. Deus omnia hominis caussa creavit. Quid inde colligimus?

Benignitatem Dei esse ineffabilem.

Bonæ Meditationes.

Principio rerum cœlum terramque creavit,
Confecitque sua singula voce Deus.
Ista meam mentem meditatio sancta subibit,
Pervastum quoties hocce tuebor opus.
Ex nihilo totum qui solus condidit orbem,
Maximus is Dominus jure vocandus erit.

A HISTO-

A felépítés jelzi, hogy munkáltató tankönyvvel van dolgunk. Nem vezeti kényszeresen a felhasználót (pedagógust és gyermeket), de ad egy vázat, melyhez kreatívan hozzá teheti a hittanoktató a saját lehetőségeinek megfelelő eszközskálát. Mindehhez pedig jó alapot ad a föntebb bemutatott struktúrában is látható rendszeresség, következetesség, logika, ill. a szemléletes kifejezésmód, melyek Comenius forradalmának hatását tükrözik.

Maga a szemléletesség hatása a „*Szent históriák*" esetében ez nem kimondottan képi szemléltetést jelent. Az első kiadások nem tartalmaznak képeket, ezek inkább a későbbi, 19. századi változatokban jelennek meg, ott is főként a címlapon. (A dolgozat 1. függeléke a kutatott Hübner könyvek képeiből tartalmaz néhányat.)

A hatásokat vizsgálva a pietista gyökerek is tetten érhetőek Hübner írásában. Spener jóval e könyv megszületése előtt beszél arról, hogy a tanítás legyen gyakorlati, és az átadott anyagot szét kell tagolni, valamint apró kérdések segítségével történjen a magyarázat. Ismétlés, magyarázat, alkalmazás (recitatio, explicatio, applicatio) hármasságát javasolja már a káté tanítására is. Ennek tovább fejlesztett változatát fedezhetjük fel a „*Szent históriák*" -ban. A pietizmus másik atyja, Franke, pedig a bibliai történetek tanítását emelte ki, mint melyekből a kegyes élet gyakorlati példáit tanulhatják meg a gyermekek.[122] Éppen így, gyakorlati példaként használja Hübner is nagyrészt a bibliai történeteket.

A pietizmus hatásaként fedezhető föl a gyakorlati keresztyénségre nevelés gondolata. Ennek érdekében Hübner a vallásos gyermeket állítja a középpontba. Őket kívánja könyvével megszólítani, illetve személyes hitre akar nevelni. Ennek érdekében gyermekközpontúan választja a történeteket is. A válogatásban Salzmann hatása érződik, akinek szemléletmódját a kegyes racionalizmus hatja át. Elítéli a káté és a bibliai történetek bemagoltatását, és a szívével akarja megragadni a gyermekeket. A teljes Bibliát nem adja a gyermek kezébe, hanem a tanító feladataként jelöli meg a történetek válogatását. Így válogat Hübner is, melyről könyvének bevezetése is tanúskodik. Célja olyan történetek összegyűjtése, melyek a gyermek hitre

[122] Imre Lajos: Katechetika..., 83.

nevelésére alkalmasak. Több kiadásban is olvashatjuk, hogy a kiválasztott bibliai történetek a gyermekek felfogóképességének megfelelőek, megértésükhöz közel állnak, és tanulságosak lehetnek a számukra. Ezt a célt szolgálja az is, hogy bizonyos esetekben gazdagítja a történeteket. Itt nem kiszínezésről van szó, vagy új - a Bibliában nem szereplő elemek - berakásáról az eredeti históriába, hanem szemléletes, élménydús elmondásról. Ugyanakkor megfogalmazásában igyekszik a lehetőségekhez mérten szöveghű is maradni. Ezt mutatja az is, hogy a legelső német kiadás történetei közel állnak Luther bibliafordításához. A német kutatók éppen ezért nem hittankönyvként, hanem inkább gyermekbibliaként emlegetik Hübner művét. Pusztán gyermekbiblia jellegét azonban megcáfolja az a tény, hogy német nyelvterületen a 17. század második felétől az 1900-as évek elejéig minden iskolában ezt használták a hittanoktatásban.[123]

Szintén a pietizmus hatásaként a szerző több applikációban is hangsúlyozza a személyes hit, személyes kegyesség megélését, de azt is hozzá teszi, hogy mindezt másokkal együtt, a gyülekezet közösségében lehet igazán megélni és megvalósítani. E mellett a pedagógiai realizmus szemléletmódját mutatja a négylépéses struktúra, mely az értelmet és az akaratot célozza meg.

Érdekes és figyelem felkeltő adalék a könyv sikeréhez és hatékonyságához német kutatók fölfedezése. 270 kiadásról tudnak 15 nyelven a 19. század elejéig nyomon követve a változatokat.[124] Ezek a kiadások alapvetően a hübneri struktúra uralmát mutatják a hittanoktatás terén közel kétszáz éven keresztül. A négy lépés mindegyik kiadásban fölfedezhető, logikájában ugyanúgy következetes, bár a történetek leírásában, illetve a megfogalmazásokban időnként eltérnek. A vizsgált magyar kiadások néha bővítik a hübneri anyagot, a következő módon:

- Tanulás előtt, tanulás után mondandó imádságokat kapcsolnak hozzá (1840. évi kiadás).
- Énekgyűjtemény kerül bele („Nóták mutató táblázata”, pl. 1817. évi kiadás).
- Külön bevezetés szólítja meg a gyermekeket, mely kedves, bátorító hangvételű. (1860. évi kiadás, melynek bevezetése az 1. számú függelékben megtalálható).
- A bibliai történetleírások néhol szárazabb, néhol színesebb, élvezetesebb megfogalmazásúak - attól függően, hogy mi tartanak az átdolgozók a katechézis céljának, és hogyan gondolkodnak a gyermekekről.
- Egy-két új kérdés kerül bele a korábbiakhoz képest. Ezek nem tényeket kérdeznek vissza, inkább applikációs, ill. elgondolkodtató jellegűek.
- Néhány kiadás előszava instrukciókat ad a katechétának. (1860. évi kiadás például arra buzdítja a hittanoktatót, hogy ünnepek idején ne ragaszkodjon a sorrendhez, hanem válasszon aktuális témát és az ünnephez kapcsolódó történetet. Ugyanitt található az a gondolat is, hogy a záró vers ne elmondásra kerüljön, hanem énekelve tanulják meg a gyermekek.
- Néhol nemcsak az előszó, hanem maga a feldolgozás is tartalmaz a hittanoktatónak szóló információt. (pl. 1825. évi kiadás, 12. története beszél a gyermek Jézus templomi tartózkodásáról. A kérdések között megjelenik a tanítónak szóló javaslat, hogy kérdezze meg a gyermekeket az ünnepről, illetve részletesen térjen ki egy konkrét, általa választott ünnepre.)
- A szentírási történetek elé részletes bevezetésben hozza a Szentföld főbb adatait, hegyeit, fontosabb helyszínek leírását, vízrajzát. (1831. Kazinczy-féle átdolgozás,

[123] Adam Gottfried: Johann Hübner - Biblische Historien, In: Religion, Children’s literature and modernity in Western Europe, 1750-2000. Ed.: Jan de Maeyer, Universitz press, Leuven, 2005. 237-239.
[124] Uo. 239.

mely anyag fogalmazásmódjában is eltér a többitől, bár az alapvető struktúrát átveszi).

- Elsősorban a felvilágosodás hatásaként jelennek meg képek, rajzok valamint a kortörténeti adatok a hittankönyvben.
- Egy-egy történet kikerül, illetve betoldásra kerül a többi kiadáshoz képest. (Pl. 1825. évi változat egy történetként említi Jeroboám - Roboám uralkodását, melyek a többi kiadásban külön szerepelnek, illetve az 1869. évi anyagban csak utalás történik magára erre a históriára.)
- A *„Kegyes gondolatok"* címet viselő negyedik rész megfogalmazása minden kiadás esetében vers jellegű marad. Néhol azonban csak magyarul, máshol latinul és magyarul is fellelhetőek. Az átdolgozó célja ezzel mindvégig az, hogy a versben megfogalmazottakat elsajátítsák, együtt ismételjék és megtanulják a tanulók.
- A feldolgozás struktúrája ugyanaz marad, de nem mindig ugyanazt a címet kapják sem a történetek, sem pedig a feldolgozás alpontjai. (Pl. 1825. évi kiadás ennek megfelelően a kérdéseket *„Útmutató kérdezősködéshez"*, a negyedik, applikációs részt pedig *„Alkalmaztatás és hasznos tudomány"* néven ismeri. Az 1860. évi kiadás pedig a következő alpont megfogalmazásokat használja: *„Történet"*, *„Világosító kérdések"*, *„Hasznos tudományok"*, *„Kegyes elmélkedés".)*

Hosszan lehetne még folytatni a sort a hübneri anyag kiadásainak fejlődését, változásait elemezve. A fölsoroltakból is látható azonban, hogy ezek a változtatások ugyanazt a célt szolgálták. Középpontjukban az állt, hogy a sokszínű iskolai, hittanoktatási gyakorlat számára átdolgozzák, alkalmazhatóvá tegyék a jónak tartott alapművet. Minden redaktor beledolgozta a saját pedagógiai, katechetikai látásmódját, tapasztalatait, gyermekekről vallott felfogását munkájába. A sok kézen forgó hittankönyv abban mindenképpen segítséget nyújtott mind a tanulóknak, mind a katechétáknak, hogy a gyermekek kezébe bibliai történetek kerültek, melyeket együtt dolgozhattak fel. A pontról - pontra történő következetes feldolgozásmód a történet elemeire bontásához, és elementarizálást alkalmazó közös átgondolásához hathatós segítséget adott. Célja pedig a belsővé válás elősegítése volt. Nem pusztán információkat és tényanyagot kívánt elsajátíttatni a tanulókkal, hanem összefüggéseket, látásmódot és a mindennapokra való alkalmazás lehetőségeit is. A hittankönyvek paradigmájaként tartható számon, mely tananyag és diák közötti közvetítő szerepet látott el, mint a vallásos oktatás-nevelés segédeszköze. Nem tette szükségtelenné ezzel azonban sem a tanítót (ill. lelkipásztort), sem magát a Szentírást. Mint iskolai, vallásos nevelést szolgáló tankönyv információkat kívánt átadni a tanulóknak Isten Igéjével kapcsolatban. E mellett transzformációra, azaz nevelésre, gyakorlati alkalmazás elsajátítására is törekedett. A fokozatos, lépcsőzetes feldolgozási módszer, illetve a kiválasztott 104 történet pedig magát a tanítási - tanulási folyamatot vezette.

Bár elsősorban iskolai használatban volt a *„Szent históriák"*, a gyülekezeti, ill. templomi használatról is vannak információink. A Debreceni Református Kollégiumban az 1700-as évek végén a bibliai történet templomi kikérdezéséhez Hübner művét, és annak kérdéseit használta a tanító.[125]

A hübneri struktúra elterjedését és késői hatását jelzi, hogy a 20. század elejének vallástanárai olyan hittankönyveket (valláskönyveket) kérnek, melyek hasonló felépítéssel rendelkeznek. Módszertanilag teljesen elfogadottá és közismertté vált az alapvető hübneri felépítés. Ezt láthatjuk Szele Miklós 1925-ben kiadott módszertani vezérkönyvében is. Ez az írás

[125] Néhol mint *„Historica Sacra"* (Szent Históriák), máshol *„Válogatott históriák"*-ként kerül említésre az írás. Nagy Sándor: A vallásos nevelés és oktatás a debreceni kollégiumban a reformáció korától a XIX. század közepéig, Debrecen, 1933. 63.

hangsúlyozza a gyermeklélektan, és az életkori sajátosságok figyelembe vételét a hittanoktatásban, módszertanilag feldolgozásra pedig a következő módot javasolja:

- Szemléletesen, gazdagítva elmondott történet (Hübner történetmondási módszere).
- „Kérdezősködő-beszélgetés", mely alatt a történethez kapcsolódó kérdéseket foglalja magában. Ide sorolja az elhangzottak áttekintését, kikérdezését, illetve néhány elgondolkodtató kérdés föltételét is.
- Alkalmazás, mint a gyermek életére való applikáció, erkölcsi következtetés az elhangzottak alapján. (Hübneri három pontos összegzéshez hasonló módon).
- A feldolgozást azonban nem verses összefoglalással, hanem egy kapcsolódó, az elhangzottakat összefoglaló bibliai igeverssel, igeszakasszal zárja. A Hübner által írott versikéket tehát fölváltják a szentírási igeversek, melyek az összegzést és az elhangzottak elsajátítását, belsővé válását célozzák meg. Ugyancsak a záráshoz tartozik még egy, a témához illeszkedő ének közös éneklése is.[126]

Az 1948-ban kiadott *„Református Vallástanítási Tanterv az Általános Iskolák Számára"* az instrukciók között, a hittanóra rendjére vonatkozó módszertani útmutatót is tartalmaz, mely három pontban ugyancsak ezt a lépéssorozatot veszi át, a következő módon:

a. Az előkészítés után javasolja a bibliai történet hiteles és szemléletes előadását
b. Ezután kérdve kifejtő módszerrel történő elmélyítést javasol (kérdések)
c. Rövid, összegzett alkalmazás (a hübneri rövid összegzéshez, applikációs versikékhez hasonlóan).[127]

Könnyen felfedezhető tehát mind a 18-20. századi hittankönyvekben, mind napjaink műveiben az alapvető hübneri struktúra, mely változásokon ment keresztül, de több száz év óta jelen van katechetikánkban és gondolkodásmódunkban.

2.2.4. A hittankönyv útkeresései a II. világháborúig

Az 1800-1945-ig terjedő időszak a magyar református hittankönyv-történet szempontjából két nagy időszakra osztható: 1800 - 1918-ig, illetve 1918-1945 közötti korszakig. Tartalmilag és a hittankönyv-fejlődés oldaláról nézve mind a két szakasz a hittankönyvek útkereséséhez tartozik. A teológiai változások miatt két részben érdemes erről beszélni. Az I. világháború végéig (ill. az Egyezményig) terjedő időszak a felvilágosodás koraként tekinthető, melyet Barth és a dialektika teológia hatása követ. Ez utóbbi jelentkezik érezteti hatását az 1918-1945 közötti hittankönyvi útkeresésekben.

Útkeresés a felvilágosodás korában: 1800-1918

A 19. században a racionalizmus hatása az egész katechézis anyagában érezhető volt. Racionalizmusra törekedtek már a tananyag átadásában is, míg a gyakorlati életre való rávezetés is az erkölcs területén jelent meg. Elsősorban népszerűvé vált művek fordításait használták, de érezhető volt, hogy a vallásos nevelés egyre inkább az erkölcsi nevelés irányába tolódott el. A világi oktatás és a keresztyén iskolai nevelés egyre inkább kezdett szétválni, melyben a vallásoktatás az erkölcsi neveléshez kapcsolódott.[128] Ezt a szemléletmódot formálta az oktatáspolitikai, a teológiai gondolkodásmód is, mely a hittankönyvekben is megjelent.

[126] Szele Miklós: A népiskolai keresztyén vallástanítás módszertana, Debrecen Szabad Királyi város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomdavállalata, Debrecen, 1925. 56-69.
[127] Református Vallástanítási Tanterv és Utasítás az Általános Iskolák Számára, Református Egyetemes Konvent, Budapest, 1948.
[128] Imre Lajos: Katechetika ..., 87-89.

1830-ig az egyházi iskolák fő célja a vallásosságra való nevelés volt. Ennek érdekében a református iskolák tananyagként a Heidelbergi Kátét, illetve annak változatait használták, és a Szentírást tanították. A Biblia tanításának eszközéül szolgáltak a már említett hübneri átdolgozások és maga a teljes Szentírás is. Az iskolai oktatás és a vasárnapi tanítás szoros kapcsolatban álltak ekkor egymással. Az iskolai munkát a vasárnap délutáni kátétanítás és kikérdezés koronázta meg. A racionalizmus hatására ezen a téren is változás következett be. A hittanoktatás feladatát a lelkészek egyre inkább a tanítókra bízták. Ennek eredményeként az iskolákban erőteljesebben jelentkezett a világi tananyag tanítása. A hittankönyvek fejlődésében nagyobb hangsúlyt kapott a pedagógiai és módszertani fejlesztés, mint a tartalmi, teológiai szemléletmód hangsúlyozása. A népiskolákban a világi tananyag tanításának gondolata odáig terjedt, hogy száműzni akarták a gyermekek templomba vitelét és a hittan tanítását is az iskolákból. A 19. század második felében azonban ez még nem valósult meg.

A közoktatásból egyre inkább a felekezetek kezébe került a hittan tanításának kérdéskörе. Ezt mutatta Eötvös József 1848-as reformrendelete, melyben a felekezetek magánoktatásának a körébe utalta a vallástanítás megoldásának kérdését. Ezzel együtt a felekezetek kezébe került a „vallástani tankönyvek" írása is. Mivel a református egyházban a központosodás csak később kezdődött, ez azt eredményezte, hogy a képzeletbeli „hittankönyvpiac" is kiszélesedett. Az egyházkerületek, néha egyházmegyék és vallástanárok külön-külön készítették el hittanoktatásra szánt segédanyagaikat: tanterveket és hozzá kapcsolódó tankönyveket, illetve a külön iskolatípusok vallástanárai saját jegyzeteiket adták ki. Mivel nem volt központi koncepció, így a hittankönyvek szemléletmódja, felfogása, tartalma is a „megrendelő", illetve a szerző egyéni látásmódjától függött. Ez a folyamat a 20. század első évtizedében csúcsosodott ki. A hittanoktatás felekezetek kezébe való átcsúsztatása mellett a magyar oktatáspolitika a dualizmus korában (1867-1914) kézbe vehette az oktatásügy irányítását. Ekkoriban még főként egy tanító tanított több osztályt, gyenge volt a felszereltség, a gyermekek egy része alig járt iskolába (időjárástól függően). Sokan csak 4 osztályt végeztek el, s aztán gazdasági munkában dolgoztak. Az állami politikát az oktatási rendszer kiépítése jellemezte ebben az időszakban. Itt különösen az írás-olvasás általánossá tétele volt a cél.[129]

Az állami tanügyi igazgatásra a szabadelvűség volt jellemző. Iskolát állíthattak felekezetek, szervezetek, magánszemélyek. Itt a tanrendet, nyelvet, tankönyvet is meghatározhatták, s a tanszemélyzetet is ők választották ki. Az elemi népoktatást 1868-ban egy törvénnyel szabályozták.[130] Az egyházi iskolákat ez annyiban érintette, hogy az 1848-as elképzeléssel ellentétben az egyház kezén maradtak a községi iskolák. Ahol nem volt felekezeti iskola, ott állami intézményt kellett létesíteni. A század végére az iskolák 90 %-a valamelyik felekezet felügyelete alá tartozott.[131] A korszak nagy vívmányaként jelent meg az oktatásügy terén a népoktatás ingyenessé válása. Ezzel együtt azonban a felekezeti iskolák kettős fennhatóság alá kerültek. A hittanoktatás és hittankönyvek vonatkozásában ez azzal járt, hogy az államilag megha-

[129] Gergely András: Magyarország története a 19. században, Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 460-461.

[130] Az 1868-as XXXVIII. tc. beszélt a népiskolai közoktatásról, majd az 1883-ban a középiskolai törvény is megszületett. Az 1868-as XXXVIII. tc. intézkedett a kötelező és ingyenes hatosztályos elemi népiskoláról, a népiskolai közoktatásról, s az egyházi iskolák fennmaradását ez pozitívan érintette, hiszen lehetőséget adott a fejlődésükre. Érintetlenül hagyta a felekezeti iskolák iskolaállítási és fenntartási jogát, viszont az állam folyamatos anyagi támogatásban részesítette az iskolákat. Ekkor a népiskolák közül az elemi iskoláknak több mint a fele, a tanítóképzőknek pedig háromnegyed része egyházi kézben volt. A III. fejezet külön beszél a hitfelekezet által felállított népoktatási tanintézetekről. A 11.§ kimondja, hogy kik és milyen módon állíthatnak fel népoktatási tanintézeteket. Kötelező tantárgyként szerepel a népiskolai tárgyak között a hit-és erkölcstan, majd a 14.§ állami felügyelet alá rendeli a felekezeti népoktatási tanintézeteket is. Ez a törvénycikk nemcsak különbséget tett községi és felekezeti népoktatási tanintézetek között, de azt is leszabályozta az 5. fejezet 45.§ által, hogy a felekezeti elemi iskolákban nemcsak a saját felekezetük szerinti gyermekek számára kötelesek hit-és erkölcstan oktatást biztosítani, hanem a más hitfelekezethez tartozók számára is.
Az 1868. évi XXXVIII. törvénycikk a népiskolai közoktatás tárgyában, In: Balogh Margit - Gergely Jenő: Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790-2005, Dokumentumok, I. kötet: 1790-1944, Budapest, História Kiadó, 2005. 240-243.

[131] Gergely András: i.m. 465.

tározott tankönyveket és taneszközöket kellett használni. Ha nem így történt, akkor az iskolára súlyos következmények is kiróhatóak voltak.[132]

Nemcsak az oktatáspolitika, hanem a teológiai szemléletmód változásai is hatottak a hittankönyv történeti fejlődésére. A 18-19. század vezető irányzatai a racionalizmus, felvilágosodás és a historizmus voltak. Kant (1724-1804) hatására megerősödött és elterjedt annak a gondolata, hogy az erkölcsi világban az embernek úgy kell élnie, hogy az ő viselkedése példamutató legyen másoknak is. Kant a hitet és az értelmet próbálta összeegyeztetni, és elvetette az Isten létezésére vonatkozó klasszikus istenbizonyítékokat. Végül arra a következtetésre jutott, hogy szabadok vagyunk egy jobb erkölcs választására. A kanti teológia az erkölcs és a szabadság területére helyezte Istent, látásmódja pedig morális volt. Feladat-orientált etikájában minden a kötelességen alapszik, melyről azt állította, hogy a tiszta ész az, mely megmondhatja, hogy mit cselekedjünk. Mind e közben kereste az utat, hogyan egyeztesse össze a hitet és a tudományt.[133] Szintén a kor nagy hatású gondolkodói közé tartozott Schleiermacher (1768-1834), aki érzékelte, hogy korának felvilágosodott embereiben a vallás mélyponton van, és be akarta mutatni, hogy a vallás fontos a felvilágosult emberek számára is. Megoldásként a kegyes öntudatot, mint kegyes függőségérzetet értette. Kiemelte annak a fontosságát is, hogy a vallás nem elvont alapelvek gyűjteménye, hanem olyan konkrétum, mely a történelemben is megtapasztalható, és személyesen is átélhető. Átdolgozta az értelem és a kijelentés kapcsolatát, és arról beszélt, hogy a vallás a végtelen iránti fogékonyság. Éppen ezért a vallás lényegét nem a tanításban látja, hanem abban, hogy az ember érzi, hogy a vallás tartalma az Istentől való feltételen függésérzet. Nem hittanról, nem is bibliai kijelentésről beszél, hanem arról, hogy az ember saját maga tapasztalhatja meg Istent. Az embert nem mint önálló lényt, hanem a nagy világmindenség részét kezeli. A katechézisben Schleiermacher fontos hatása az a szemléletmód, mely szerint a keresztyén hit központi tanítása a Jézus Krisztusban kapott megváltás.[134] A vallástanítás ezért az érzelmek befolyásolásában kell, hogy álljon. A gyermekkel ezt a feltétlen függést kell megéreztetni, nem hittételek megtanításával, hanem Jézus életének és személyiségének megismertetésével, és a gyakorlati keresztyén életre való neveléssel. A hittanoktatást az egyházhoz akarta kötni, mivel azt vallotta, hogy az egyházban élheti meg a keresztyén az Istennel való közösségét.[135] Komoly ellenreakció ez a felvilágosodás látásmódjára, mely a katechézist az iskolai nevelés és tanítás keretei között tudja elképzelni.

A historizmus hatására előtérbe került az a gondolat, hogy az evangélium nem más, mint történet, és igazán jellem- és életformáló ereje a történelemnek van. Így a katechézis terén a középpontba a történeti Jézus személye került, valamint a vallástörténet és az egyháztörténet. A bibliai és egyháztörténeti leírások, mint erkölcsi szemléletformáló erők jelentek meg. A középpontba pedig kevésbé a tanuló, inkább a katechéta és a katechéta személyének szerepe került.

A kiegyezés utáni magyar református teológiát a liberalizmus jellemezte, melynek fókuszában a gyakorlat, a módszer és a magatartást meghatározó életszemlélet állt. A kultúra ápolásában vélte az emberiség felemelkedésének lehetőségét. A liberális teológia képviselői azt vallották, hogy visszatérnek az egyházba mindazok, akik eltávolodtak az egyháztól, hogyha az egyház tanai korszerű formában kerülnek megfogalmazásra. Modern teológiára, vallás-

[132] Az 1876. évi XXVIII. tc. a népiskolai tanfelügyelet szabályozta, melynek értelmében ezek az oktatási intézmények a saját maguk által megállapított tanterv és tankönyv által került vizsgálatra. Ezen a téren szigorú szabályozások történtek, hiszen ha a tanfelügyelő a használt tankönyvek vagy taneszközök között olyanokat talált, nem voltak engedélyezve - vagy éppen az államkormány által be voltak tiltva -, elkobozhatta azokat.
Az 1876. évi XXVIII. törvénycikk a népiskolai hatóságokról, In: Balogh Margit-Gergely Jenő: Állam..., I. kötet. 351-355.

[133] Frank Sawyer: Filozófiai perspektívák a teológiával párbeszédben Kant idealizmusától Nietzsche nihilizmusáig, Sárospatak, 2000. 17-42.

[134] Friedrich Wilhelm Katzenbach: Teológiai irányzatok, Gondolkodók, iskolák, hatások Schleiermachertől Moltmannig, Református Zsinati Iroda Tanulmányi osztálya, Budapest, 1996. 16-28.

[135] Imre Lajos: Katechetika…, 92-93.

tudományra törekedtek.[136] Ez a hittanoktatásban azt jelentette, hogy megjelentek az általános vallásismeretet tartalmazó tankönyvek és tananyagok, melyben a felekezetek tudományos, közös alapjai voltak a fontosak - és kevésbé a felekezeti sajátosságok. A liberális teológia elvetette a csodák, az ítélet, a váltság tanát, valamint a feltámadásban való hitet is. Különösen ez utóbbinak a támadása és elvetése okozott komoly problémákat a teológiai szemléletmódban. Végül hazánkban ez a vita váltotta ki a liberalizmusra reagálva az újortodoxiát. Filó Lajos indíttatására az újortodoxia képviselői azt vallották, hogy a kijelentés igazságai hitigazságok. Ezeket a Szentlélek segítségével lehet megérteni és hinni, az ész vizsgálódása kevés ezekhez. Később Révész Imre vált ennek az iránynak a nagy hatású képviselőjévé.[137] Az újortodoxia képviselő az ún. „közvetítő teológia" egyes alapelveivel és gondolataival is rokonszenveztek. Ez az irányzat a történetkritikai elveken alapszik, a racionalizmus helyett a bensőséges vallásosságot tartja fontosnak. Ugyanakkor hit és tudomány összeegyeztetésére, harmonizálására törekszik.[138] Bár érdemes szót ejteni mindezekről az irányzatokról, a hittankönyvtörténet szempontjából arról sem feledkezhetünk el, hogy a hittankönyvekben mindezek a viták kevésbé csapódtak le. Sokkal élesebb volt a harc a közegyházi fórumokon és a szaklapok cikkeiben.

A pedagógiában Pestalozzi és Herbart tanai terjedtek, melyek a tankönyvek - és a hittankönyvek terén is felfedezhetőek voltak. Herbart, az erkölcsi neveléssel kapcsolatban Kant hatása alatt állt, így a hajlam, kötelesség, természet és értelem álltak a középpontban.[139] A kanti és herbarti gondolatok terjedésével a 19. és 20. század első felének magyar református hittankönyvei is az értelem és az akarat nevelésére tették elsősorban a hangsúlyt. Pestalozzi hatása a személyes példamutatás kiemelésében, valamint a katechéta személyének egyre fontosabbá válásában, Schleiermacheré pedig a vallásos nevelés szemléletében és irányában jelenik meg. Schleiermacher szemléletmódja, és a vallásos életre való nevelés gondolata tükröződik a 19. század végének és a 20. század elejének hittan tanterveiben, valamint tankönyveiben is.

Tananyag szempontjából, bár a 19. században önálló, hittanoktatásra használt hittankönyvek is léteztek már, az alsó iskolákban elterjedt a hittankönyv és ábécéskönyv keveréke.[140] Ezekben bibliai történeteket használtak az olvasás, írás tanítására. A káték használata ezek mellett mindvégig fontos eleme volt a katechézisnek.

A 19. század második felétől kezdődően, a hübneri anyag felhasználásának és hatásának eredményeként, valamint az adott kor igényeire válaszolva, újabb magyar református hittankönyvek születtek. Újabb fejlődési pontot jelentett ez a hittankönyv-történetben, egyrészt azért, mert ezek már nem pusztán egy külföldi anyag átdolgozásai, fordításai voltak, hanem a magyar sajátosságok figyelembe vételével keletkeztek. Másrészt az új anyagok révén megszületett a *hittankönyv-piac*. Ennek létrejötte természetesen nem néhány év eredménye volt. A kezdeti próbálkozásoktól (kombinált hittankönyvek, olvasókönyvek, stb.) a 20. század elejére jutottak el odáig a szerzők, hogy többféle iskolatípusra, illetve gyülekezeti sajátosságra készítettek, kínáltak hittankönyvet. Valódi piacnak ez természetesen nem tekinthető, azonban a sokféleséget, a sokszínűséget és a bővülő skálát találóan fedi a hittankönyv-piac megnevezés.

A hittankönyvi fejlődés a 20. század elején további változások elé nézett. A magyar református hittankönyvek ekkor szorosan összekapcsolódtak az aktuális tantervvel, mivel a

[136] Márkus Mihály: Teológiai irányzatok, In: Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867-1978. Studia et acta ecclesiastica V. kötet, főszerk: Dr. Bartha Tibor, Dr. Makkai László, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1983. 156.
[137] Márkus Mihály: i.m. 157-159.
[138] Márkus Mihály: i.m. 176-177.
[139] Dr. Dénes Magda: Johann Friedrich Herbart pedagógiája, Tankönyvkiadó, Budapest, 1979. 12-30.
[140] pl. Warga János: Magyar olvasókönyv, mindkét hitvallású evangéliumi algymnasiumok és alreáliskolák számára, Pest, 1859.

20. század református hittankönyvei az aktuálisan érvényben lévő tantervhez készültek. A gyakorlatban, az oktatás mikro szintjén (az iskolákban, gyülekezeti közösségekben) maguk a hittankönyvek tanmenetként is funkcionáltak - mivel vezették a mindennapi tanítást. Az állam részéről központosító törekvések jelentek meg - bár, ahogyan az korábban említésre került, az egyházi fennhatóság kezében maradtak a hit- és erkölcstan oktatás kérdései. [141] Egyházon belül azonban komoly gondot jelentett az elemi iskolák fenntartása és a fejlesztése is.[142] Emellett új iskolatípusok jöttek létre (polgári iskola, nyolcosztályos főgimnáziumok, hatosztályos gimnáziumok, stb.).[143] Az egyházi folyóiratokban sorra születtek a cikkek, melyek azzal szembesítették a református egyházat, hogy rendezni kellene sorait a hittanoktatással kapcsolatban is.[144] Már a század elején is fölmerült az a hármas igény, mely az egész 20. századot átfogta: „Lelkes vallástanítók, okos tanterv, jó valláskönyvek" iránt vágyakoztak az oktatók.[145] Ez a vágy áthatotta az egész 20. századot, és méltán mondhatjuk, hogy 21. századi katechézisünkben is jelen van.

Maga a hittankönyv - mint fogalom, mint a hittanoktatás segítőeszköze - ismertté, elfogadottá vált. Szerepéről azonban megoszlottak a vélemények. Az oktatáspolitika a tanterv megvalósítójaként ismerte el, így központi szerepet adott neki. Ez teljesen összhangban állt a 20. század elejének közegyházi központosító törekvéseivel is. Ennek jegyében az 1904-es református zsinaton rendelkezés született arról, hogy a református egyházközségeknek kötelességük a református vallású gyermekek oktatásáról gondoskodni, de sem a tankönyv, sem a tantervek kérdésköréről nem esett itt szó.[146]

Emellett ez az időszak a tisztázódások, rendszerződések kora a vallástanításon belül és kívül egyaránt. A belső tisztázódásokban az első helyen a cél meghatározása szerepelt, miért is tanítunk hittant? Schleiermacheri alapokon a vallási ismeretek elsajátítása mellett fontos szerepet kapott az erkölcsi érzék felébresztése, fejlesztése, valamint egy önállóan dönteni tudó, református gondolkodásmód, szilárd vallásos világnézet kialakítása.[147] Hittankönyvek tekintetében ez azt jelentette, hogy az I. világháború időszakáig fontos, de nem kiemelkedő kérdés volt a katechézis tekintetében a hittankönyvek gondolatköre. Elismerték, elfogadták létét és hasznosságát. Egyetlen kritériumként a hatékonyság, használhatóság szerepelt. Felmerült az igény egy olyan tankönyv elkészítésére, mely *„biztos vezérfonal"* a tanító számára, és a tanulónak is. A jó hittankönyvről (vallástani tankönyvről) elhangzott, hogy legyen egyszerű, természetes, komplikált mondatszerkezetet kerülő, világos. Tartalmazzon rövid történeteket,

---

[141] Az 1883. évi XXX. Törvénycikk a középiskolákról és azok tanárainak képesítéséről, In: Balogh Margit - Gergely Jenő: Állam... I. kötet. 386-390.

[142] A felekezetek kezében ekkor az iskolák több, mint 70 %-a volt.

Barcza József: Az egyház iskolaügye, In: Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867-1978, Studia et acta ecclesiastica V. kötet, főszerk: Dr. Bartha Tibor, Dr. Makkai László, Budapest, MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1983. 121.

[143] Uo. 121-125.

[144] Több felszólalás született arról, hogy a vallásoktatás ügye nincs rendezve. Bár kötelező hittanoktatás történik az oktatási intézményekben, de nem volt kikristályosodva, hogy ki teljesítse az adott intézményben, kötelezhetőek e az ott tanulók a vasárnapi istentisztelet látogatására? Ki finanszírozza a lelkipásztor, laikus személy hittanoktató tevékenységét? Egyre inkább kényszerítő erőnek tűnt a vallásoktatás ügyének megreformálása, ennek lépése volt az ún. vallástanító lelkészi státusz létrehozása. Ugyanakkor egyre többször felmerült az a kérdés, hogy mit is lehet tenni, ha az iskolákból a kötelező vallástanítás eltűnik.

[145] Vajthay Bálint: Vallástanításunkról, Lelkészegyesület, 1911. 51. szám, 8-9.

[146] Az 1904. év november havának tizedik napján megnyílt második budapesti országos református zsinat által alkotott VI. törvénycikk a köznevelési és közoktatási szervezetről, In: Egyházi törvények a Magyarországi Református Egyházban, Az 1904. év november havának tizedik napján megnyílt második budapesti országos református zsinat által alkotott kilenc törvénycikk, Debrecen Szabad Királyi Város Könyvnyomda-vállalata, Debrecen, 1906. 154.

[147] Vonatkozó cikkek pl.: Mózes Mihály: A vasárnapi iskola, PEIL, 1884. 13. 397-398.; Vásárhelyi István: Hitébresztés vallástanítás útján, PEIL, 1894. 9. szám, 134-135, Komáromy Lajos: A vallásos érzés fejlesztése iskoláinkban, PEIL, 1912. 50. szám, 804 -806.

kérdéseket és feleleteket.[148] Ebből is látható tehát, hogy a hübneri felépítés úgy beleépült a hittanoktatás módszertanába, hogy a jó és hatékony hittankönyvet igénylő vallástanárok, lelkipásztorok, még a 20. század elején is ilyen felépítésű anyagot vártak. Az elméleti alapok terén megjelent a valláslélektani életrajzkutatás, melynek az alapelvei ugyan elterjedtté nem váltak, de a szakirodalom már beszélt róla. Itt még nem a gyermek háttere, és vallási fejlődése állt a középpontban, hanem egy-egy korábban élt, neves személy életrajzának vizsgálata a vallásosság, és a valláslélektan szempontjából.[149] Mindemellett fontossá vált a rendszerezettség igénye is, mely szerint legyen átlátható, egymáshoz kapcsolódó a hitoktatás egészen óvodás kortól az egyetemi korosztályig.[150] Nyilvánvaló lett, hogy egy tanterv kevés, s egy tankönyvcsalád nem megfelelő a különböző típusú, más-más jellegű iskolák hittanoktatásához. Országos szinten ekkor még nem történt meg ennek a rendezése. Az egyházkerületek belső hatáskörükben, főként a Tiszántúli Református Egyházkerület segítségével igyekeztek ezt megoldani. Ennek érdekében 1901-ben a Tiszántúli Református Egyházkerület elérkezettnek látta az időt egy vallástanítási tanterv elkészítésére.[151] 1904-ben az Egyetemes Konvent meghatározta a polgári iskolák vallástanítási központi tananyagát.[152] 1905-re nyilvánvalóvá vált, hogy kevés csak a középfokú oktatás számára tantervet és tankönyvcsaládot létrehozni, s folyamatos gondolkodás alá került a népiskolák vallásoktatási kérdésének megoldása is.[153] 1909-re elkészült a népiskolák számára írt részletes tanterv is, mely külön tárgyalta a vallástant.[154] Az elkészült tantervekhez új tankönyvekre is szükség volt, melyek megírásához pályázatokat írtak ki.[155] Az 1909-es tantervben már az a gondolat is megjelent, hogy a Szentírás ismertetése nemcsak direkt módon, a vallásórákon történik a tanterv szerint, hanem a felekezeti népiskolákban lehetőség volt a különböző órák tananyagába belecsempészni ezekből, pl. írás-olvasás tanításánál, stb.[156] Ennek eredményeként újra használatba kerültek az előző században megjelent ábécéskönyvek, melyek a Szentírást használták az írás-olvasás tanításának alapjaként.

Az I. világháború kezdetén nyilvánvalóvá vált az a tendencia, mely szerint az iskolából el akarták távolítani a hitoktatást. Nemcsak egyházon kívüli tényezők szándéka volt ez. Közegyházi, belső kezdeményezésekben is megjelent az a gondolat, hogy a vallásos iskola önmagától nem nevel vallásosan: egyéni hitre van szükség a hit fejlesztéséhez. A támadásokban kikristályosodott tehát az egyéni hitre nevelés fontossága, és a vallásos nevelés az emberi fejlődés nélkülözhetetlen eszközeként való számon tartása. Cél lett a vallásos személyiség nevelése, illetve az a gondolat, hogy a Szentírást közel vigyék az emberek életéhez.[157] A népiskolai vallásoktatásban a lelket akarták vallásossá tenni, *„a vallásos érzéseket, a hitet, bizalmat, Isten akaratán való megnyugvás érzéseit kell a gyermeki lélekben fölébreszteni és abba beleplántálni.”*[158] A célok letisztázása, és a hittanoktatás rendezése érdekében átkerült a hangsúly a tantervi tisztázásokra, melyeknek kiegészítőjévé váltak a hittankönyvek. Megje-

[148] Fábián Dénes: Hitoktatás az állami elemi és polgári iskolákban V, Lelkészegyesület, 1916. 22. szám, 365-366.
[149] Szimonidesz Lajos: Valláslélektani életrajzkutatás, Theologiai Szaklap, 1914. 1. szám, 36-42.
[150] Gombos Ferenc: A konfirmációi oktatás reformja érdekében, Lelkészegyesület, 1916. 27. szám, 455-457. p.
[151] A tanterv elérhető: Iskolaügy, PEIL, 1901. 15. szám, 228.
Elérhető: Tanterv a Tiszántúli Református Egyházkerület Népiskolái számára, Debrecen Szabad Királyi Város Könyvnyomda vállalata, Debrecen, 1909.
[152] Elérhető: 98. határozat, TtREL I. 1.a. 37.
[153] 100. határozat, TtREL I. 1.a. 37.
[154] Elérhető: Tanterv a Tiszántúli Református Egyházkerület Népiskolái számára, Debrecen Szabad Királyi Város Könyvnyomda vállalata, Debrecen, 1909.
[155] Vasadi Balogh Lajos: A vallástanítás reformja, PEIL, 1908. 35. szám, 548-549.
[156] Tanterv a Tiszántúli Református Egyházkerület Népiskolái számára, Debrecen Szabad Királyi Város Könyvnyomda vállalata, Debrecen, 1909. 25-29.
[157] Nánay Béla: Középiskoláink nemzeti és vallásos nevelése, PEIL, 1915. 28. Szám, 207-209.
[158] Fábián Dénes: Hitoktatás az állami és polgári iskolákban III., Lelkészegyesület, 1916. 19. Szám, 310-312.

lent az első, központi tanterv is a népiskolák számára, melyet követett a polgári iskolai tanterv.[159]

Hittankönyvi szempontból ez a központosítás azt jelentette, hogy újabb tankönyvekre volt szükség. A magyar református hittankönyv írás fénykorának tekinthető ez az időszak, mivel több pályázat is kiírásra került a század elején. A beérkezett sikeres pályamunkák közül több művet is kiadtak. A szerzők elsősorban gyakorlati szakemberek (vallástanárok) voltak, akik saját gyakorlatukból, tapasztalatukból indultak ki. A „hittankönyv-piac" kiszélesedett, és bőséges anyagot találhattak az érdeklődők a különböző iskolatípusokra, de a szórványokra és sokszínű gyülekezeti gyakorlatra nézve is. Sőt, megjelent a hittankönyvek mellett a vallástanárok, katechéták számára készült „tanári vezérkönyv" akkori változata is. Új elemként jött be a hittankönyv sorozat, melyben a tagok egymásra épültek és több évfolyamot foglaltak magukba.

Összegezve elmondható az I. világháború végéig megjelent hittankönyvekről, hogy a több kiadást megért anyagok elsősorban az oktatási intézmények számára készültek, mely a kor oktatáspolitikai sajátosságaival magyarázható. Míg a világi tankönyvírásban a korszak a céltudatos tankönyvírás ideje, addig a magyar református hittankönyvek történetében pedagógiai útkereséssel találkozhatunk, mely a képzeletbeli hittankönyv-piac születését eredményezte. Ekkor az iskolák nagy gyakorlattal rendelkező tanárai készítették a hatékony segédanyagokat, mely megjelent a hittanoktatás terén is. A református iskolai hittankönyvek mellett azonban megjelentek az alsóbb iskolák, népiskolák számára szóló segédletek is.

Az oktatáspolitikai változások, az átalakuló iskolarendszer új helyzet elé állította a hittanoktatást, és új hittankönyvek születését eredményezte. Hübner könyvének különböző kiadásain kívül azonban az egész Magyarországi Református Egyházban ismert és elfogadott hittankönyv nem létezett ebben az időszakban, bár új hittankönyvek írásával azonban minden egyházkerület, illetve református kollégium megpróbálkozott kisebb-nagyobb sikerrel. A Tiszántúli Református Egyházkerület anyagai általában nagyobb elismertségre tettek szert, és több kiadást értek meg, de teljes országos lefedettséget ők sem értek el.

Amikor átalakult az iskolarendszer, illetve a „vallástan" - azaz a hittan - önálló tantárggyá vált, megjelent annak az igénye, hogy a különböző iskolatípusok, évfolyamok is saját hittankönyvet kapjanak. Ez azt is eredményezte, hogy nemcsak bibliaismereti tananyag került átadásra, hanem kiszélesedett a tananyagskála is. Bekerültek a bevezetéstani, egyházismereti, egyháztörténeti, stb. ismeretek a hittanoktatás anyagába. Teológiailag ez a historizmus szemléletmódjának megjelenésére utal. A 19. század végére, ill. a 20. század elejére tehető ezeknek a könyveknek a nagyobb számú önálló megjelenése, de a 19. század közepe körül ezek az ismeretek nem önállóan jelentek még meg a hittankönyvekben, általában bibliaismerettel kombinálta őket a szerző. Többségében azonban mégis bibliai tananyagot (bibliai történeteket, rendszerezett bibliaismeretet) átadó hittankönyvekkel találkozhatunk ebben az időszakban. Céljukban, eszmerendszerükben a puszta tárgyi ismeret átadása mellett egyre többször felfedezhető Schleiermacher szemléletmódja, és a herbartiánus alapokon nyugvó jellemképzés gondolata, mellyel erkölcsös életvitelű, erényekkel rendelkező ember formálása a cél.[160]

---

[159] 1916-ban az Egyetemes Konvent kiadta az elemi népiskolai hittanoktatási tantervet (1916/215. Határozat az Egyetemes Konvent alapján. A tantervet a határozathoz tartozó 36. Számú melléklet tartalmazza).
Rövid tanterv jelenik itt meg, mely nem hoz módszertani utasításokat. Heti 2 órára tervez, és középpontjában elsősorban az Újszövetség van. Céljai között megjelenik már a tényanyag átadás is, nemcsak a vallásos érzület felkeltése.
Az 1917-ben megjelent Polgári iskolai hittanoktatási tanterv szintén heti 2 órára tervezett, és kiemelte a gyermeklélektan szerepét a hittanoktatás során. A két tanterv szoros kapcsolatot akart kiépíteni a népiskolai és polgári iskolai tanítás között, hiszen a polgári iskolai anyag a népiskolát alapozásként tekintette. (Egyetemes Konvent 1917/82. Határozata, 32. Számú melléklet)

[160] Dénes Magda: i.m. 74-86.

Hittankönyv-elméleti szempontból megjelentek a tartalmi strukturálások, ill. a témák szerinti szétbontások. E mellett, - reagálva a fölmerült oktatáspolitikai helyzetre -, új hittankönyvek készültek iskolatípusokat, témakört, korosztályt, és gyülekezeti sajátosságokat figyelembe véve. Bár nem fizikális valóságában, de a sokféle hittankönyvvel együtt megszületett a hittankönyv-piac is. Hübner művének totális uralma ekkora véget ért, melynek következményeként sokszínű, a mindennapi gyakorlatot segíteni kívánó hittankönyvek születtek. A piacot bővítette az első hittankönyv sorozatok megjelenése is, illetve a tartós tankönyv fogalma, mely több évfolyam törzsanyagát, több éven keresztül használható formában adja közre. A katechézist végzők igényeire reagálva megjelentek a tanári segédkönyv alapgondolatai, kombinált hittankönyvek (tanári instrukciókkal), ill. a hittankönyvet helyettesítő tanári segédkönyv is.

Az egyházpolitikai központosodás a katechézis színterén is megfigyelhetővé vált. A hittankönyvek írása elsősorban az egyházkerületek kezébe került, akik gyakorló vallástanárok segítségével, esetenként pályázat kiírásával igyekeztek gyarapítani a hittankönyvi skálát. Bár ez jó elvként működhetett volna, mégis komoly hiányt jelentett egy központi, egységes teológiai és valláspedagógiai koncepció hiánya.

A tanterv, illetve tantervi vezérelvek váltak a hittankönyv írás és a katechézis alapjává. Míg korábban a hittankönyvek voltak a hittanoktatás vezérfonalai, e korban már a hittankönyvek középső elemmé váltak a kiadott tantervek, vezérelvek és a hittanoktatás mikro szintje között. Ez a tantervi irányítás a hittankönyvek formáját és tartalmát is változtatta. Néhány tanterv heti 2 - 3, míg mások heti 1 órára terveztek. A kisebb óraszámhoz kevesebb téma, és rövidebb hittankönyvek társultak.

Formailag is változásokat fedezhetünk föl a hittankönyvek kiadásaiban. Az új, átdolgozott, több kiadást megért hittankönyvek egyre rendszerezettebbekké váltak. Belső felépítésük, a leckék feldolgozási módjai új elemekkel bővültek (aranymondás, énekek, tartalomjegyzék, jegyzetek, képek, stb.). Maguk a hittankönyvek általában rövidek voltak, egyáltalán nem terjengősek. Elsősorban az átadni kívánt tényanyagot tartalmazták, így leíró tankönyvként jellemezhetjük őket. A leckék rövidsége és összeszedettsége miatt maguk a könyvek sem lettek terjedelmesek, 20-100 oldalszám közé sorolható terjedelmük. Feldolgozási javaslat csak részlegesen jelent meg bennük. Ennek oka kereshető a hittanoktatás heti óraszámának változásában is.

Elérni kívánt cél szempontjából az ismeretátadás nagy hangsúlyt kapott, bár a kor szellemiségének megfelelően jelen volt a jellemnevelés is. A hitre nevelés, a református szellemiség átadása erősebben domborodott ki a gyülekezeti használatra szánt hittankönyvekben, mint az iskolai anyagokban. Pedagógiailag sokszínű hittankönyvekkel találkozhatunk, melyek azonban alapvetően hasonló teológiai alapokon nyugodtak. A vallásos érzületet, és a jellemet kívánták elsősorban nevelni.

Az alábbiakban a kor magyar próbálkozásai közül néhány típus, példa kerül kiemelésre. Ezek a hittankönyvek, bár többféle újdonság és specialitás is található bennük, általában a leíró típusú tankönyvek közé sorolhatóak, mivel elsősorban információ tárolására és közvetítésére szolgáltak. A katechéta feladata és lehetősége ezzel megnőtt, hiszen saját lehetőségeinek megfelelően dolgozhatta fel a tananyagokat tanulóival. A hittankönyv írók egy-két újdonsággal, a módszertani skála bővítésével a minél hatékonyabb segédletek készítésére törekedtek. A kiadványokban fokozatosan megjelentek az énekek, aranymondások, imádságok. Komplexen egyik hittankönyvben sem fedezhetjük föl ezeket ekkor még, külön-külön azonban több helyen is megjelennek.

Szintén a sajátosságok közé tartozik, hogy fokozatosan megjelennek a tankönyvek címeinek részletes kifejtései is. Nem mindenhol, de bizonyos könyvek esetében már találhatóak korosztályi, iskolatípusra, tartalomra, ill. gyülekezeti katechetikai helyszínre vonatkozó utalások.

Íme, az időszak hittankönyvei közül néhány kiemelt, több kiadást megért, közismertebb munka, dőlt betűvel kiemelve az adott anyag újdonságát!

Benedek Mihály: Útmutatás a keresztyén vallás előadására a helvétziai vallástételt követők érelme szerént[161] *- tankönyv, tanári segédkönyv és tanterv egyben*

Három részre osztott tankönyvként készült anyagot találhat az olvasó e cím alatt, mely a hittankönyv sorozatok első darabjaként tartható számon hazánkban. A legelső változata 1804-1808 között készült el, majd a század közepéig többször is átdolgozásra és kiadásra került. Országosan elterjedtté nem vált, de a Tiszántúli Református Egyházkerületben több helyen is használatban volt. A mű Benedek Mihály református püspök nevéhez fűződik (még püspöksége idejét megelőzően), melyet a szerző népiskolai vallástankönyvként javasol, az oktatás módszerének javítására.[162] Kiindulópontját az az igény adta, hogy Benedek Mihály, a Tiszántúli Református Egyházkerület szuperintendense nem találta megfelelőnek a Heidelbergi Kátét iskolai tanításra. A gyermekek gondolkodásmódjához kívánt igazodni, és számukra érthetőbb, átláthatóbb anyagot készíteni. A három kötetes mű második része tartalmazta a dogmatikát. Ez vált a tanulók anyagává, majd ezután foglalkozhattak a hittan összefoglalásaként a Heidelbergi Kátéval. Az „alsó és felső" iskolákban használták 1849-ig ezt a munkát.[163]

Mégsem tarthatjuk tökéletesen hittankönyvnek Benedek művét. Ennek oka az, hogy a három kötetben megjelent, de négy évre szóló tananyagot felölelő könyvek csak a megtanítandó tananyagot hozzák témák szerint, a tanítandó osztály megjelölésével. Feldolgozási javaslatok és egyéb információk nem jelennek meg benne. Ilyen módon inkább tantervi prototípusként értelmezhető, illetve vallástani olvasókönyvként, mivel a központi tanítandó tananyagok röviden megtalálhatóak benne. Tanári segédkönyvként részben funkcionálhatna a mű, mivel a tanároknak szóló instrukciókat is tartalmaz minden rész. Hübner hittankönyvéhez viszonyítva tehát többletet jelentenek a kötetekben található tanári instrukciók, illetve bibliai történeteken kívüli információk, de a feldolgozáshoz segítséget nem ad.

A három kötet anyagának tartalmi felépítése a következő:

- Mindennapi ismeretek, mely konkrét bibliai történetet nem tartalmaz, sokkal inkább a Szentírás összefoglaló áttekintését.
- Dogmatikai fejtegetések a hitről és dogmatikai alapigazságokról.
- Erkölcstan, mely tartalmazza a kötelességeket Isten, ember, haza, egyház irányában.

Csécsi Imre: Tiszta erkölcstudomány[164]*– Példa a hittanoktatás vallásismeretté alakulására*

A Debreceni Református Kollégiumban vallás tanítására használták e művet, mely érezhetően a racionalizmus, Kant teológiája és Herbart pedagógiájának hatása alatt született. Célja az emberi jóság és erények fejlesztése, ezért hívja a hittanoktatást erkölcstudománynak, mely révén józan meggyőződést és erkölcsi belátást akar ébreszteni a diákokban. Kiindulópontja, hogy minden jót Istentől kaptunk, aki a mi Gondviselő Atyánk. Ezért a nagy szeretetért az ember hálával tartozik, éppen úgy, mint mindenért, ami körülvesz bennünket. A hála, mint központi erény jelenik meg, a központi fogalma a hittankönyvnek. Az emberről úgy gondolkodik, mint olyan lényről, aki képes az erényekre, köztük a hálára, és akinek kötelességei

[161] Benedek Mihály: Útmutatás a keresztyén vallás előadására a helvétziai vallástételt követők értelme szerént, Készítődött a Tiszántúl lévő szuperintendentzia főtiszteletű consistóriuma rendeléséből az alsó iskolák számára I-III. Debrecen, 1835-1836.

[162] Benedek Mihály szócikk, In: Új Magyar Életrajzi Lexikon I. kötet, A-CS. Szerk.: Markó László. Magyar Könyvklub, Budapest, 2001. 620-621.

[163] Könyves Tóth Mihály: i.m. 65-66.

[164] Csécsi Imre: Tiszta erkölcstudomány jó igyekezetű növendékek számára, Debrecen, 1842.

vannak. A gyermekeknek ezeket a kötelességeket kell minél hamarabb elsajátítaniuk, és annak megfelelően cselekedniük. Tartalmi szempontból maga a szerző így rendszeri írását:

„1. Megismerteti velünk azt a hatalmas valóságot, kitől vette lételét az egész világ, és aki tart és igazgat mindeneket.

2. Megtanít bennünket kötelességeinkre, melyeket kell teljesítenünk, ha jó emberek akarunk leni.

3. Tanít a halálról, és a halál utáni állapotról."[165]

Szintén a hittankönyv jellegzetességei közé tartozik, hogy nem találunk korosztályi megjelölést rajta, csak azt tudjuk, hogy alsóbb évfolyamokon került a diákok kezébe. Szintén példaként szerepelhet az iskolákban történő hittanoktatás vallásismeretté való átalakulására. Pozitív és toleráns a hozzáállása a különböző vallási felekezetekhez, de nemcsak irántuk, hanem minden vallás iránt türelemre és elfogadásra int.

Kámory Sámuel: Vallástan[166]*– Példa egy iskolatípus és egy konkrét korosztály hittankönyvére, mely külön választja a törzsanyagot és a kiegészítő anyagot*

Az iskolarendszer és iskolatípusok változásaival együtt a hittankönyvek terén is megjelent az igény, hogy évfolyamokhoz kötődően, illetve iskolatípusonként készüljenek hittankönyvek. Kámory Sámuel írása jó példája ennek.

A hittankönyv a „felgimnáziumok" V-VI. évfolyama számára készült, és elsősorban tényanyagot tartalmaz. A korosztály maga is felnőttesebb már, így tartalmát tekintve sem bibliai történeteket hoz elsősorban, hanem ó- és újszövetségi bevezetéstani ismereteket, „a héberzsidó nemzet történelmét", illetve a régi szavak magyarosabb megfogalmazásaiból hoz egy összegzést. Abszolút a diákokat célozza meg, a tanárok számára nem található instrukció benne. Ugyanakkor elkülöníti a törzsanyagot és a kiegészítő anyagot is. Héber és görög betűvel szerepelnek benne a héber és görög kifejezések, melyek a kiegészítő, kisbetűvel jelölt anyag részei. Sokkal inkább tekinthető általános vallástanítási anyagnak, mint a hitre nevelés eszközének, ezért alig található benne applikáció vagy éppen hitet ébresztő, érzelmet fejlesztő gondolat. Elsősorban megtanulandó tényanyagra teszi a hangsúlyt.

Warga János: Bibliai történetek Palesztina földrajzával és bibliaismerettel összekötve[167]*– Hittankönyv szemléltetésekkel és bibliaismereti összefoglalókkal*

Részben államilag elfogadott, támogatott hittankönyvek is születtek a korban. Ilyen munka volt Warga János műve, mely mind a református, mind az evangélikus iskolákban használható volt. A szerző maga Pestalozzi és részben Herbart hatása alatt állt, és három fokot különböztetett meg a tanításban:

- Bibliai történetek tanítása elbeszélő formában - a legkisebbek számára.
- Bibliai összefüggő részek magyarázatokkal, értelmezésekkel.
- A káté elemzéssel.

Ez a könyv a második fokozaton lévő diákok számára készült, ahol a szerző építeni akar a tanulók meglévő, korábbi ismereteire is. Valószínűleg éppen a már említett állami támogatottság miatt, a világi tankönyvekhez hasonló módon szemléltetéseket is tartalmaz, pl. a földrajzi részekhez térképet, melyet „földabrosz"-ként tart számon.

A mű fő célja, hogy a hit alapját, a Szentírást ismertesse meg olvasóival. A bibliaismeret tanítását bővebb bevezetéstani résszel kezdi, ahol az adott bibliai könyv tartalmáról tanít,

[165] Uo. 5-8.
[166] Kámory Sámuel: Vallástan a felgimnáziumok V-VI. osztály számára, Pest, 1862.
[167] Warga János: Bibliai történetek Palesztina földrajzával és bibliaismerettel összekötve, második tanfolyamat mindkét hitvallású evangeliomi also reáliskoláknak és az I. s II. gymnasiumi osztályok számára, Pest, 1865.

majd az utolsó részben konkrét bibliai történeteket vesz elő. Bár hozza a bibliai történetek rövid, összegző leírását, de végig hangsúlyozza a Szentírás használatát a hittanoktatásban: *„Biblia, mint legdrágább kincs a vallástanítás alkalmával a gyermekek kezében legyen, hogy abból minden pontra alkalmazásilag olvassanak."*[168] Ez a szemléletmód különbözik Hübner és a pietizmus látásmódjától, és inkább a reformáció Szentírást értékelő és Isten Igéjeként kezelő gondolkodásmódjával egyezik.

Módszertanilag javasolja, hogy a tartalmat a tanító kérdezze ki, mondassa el. Hübner művéhez hasonló módon kérdések is tartoznak a történetekhez, melyek a visszakérdezés és a feldolgozás alatt lesznek fontosak. Minden történethez kapcsol egy, vagy több bibliai gondolatot, Igeverset, esetleg valamilyen következtetést, melyek a történet tanulságát, szellemiségét tükrözik. Az aranymondások használatának kezdeteit fedezhetjük fel ezekben az igeversekben.

Feldolgozásmódja tekintetében Warga is Hübner hatása alatt áll, de a tankönyvi beosztása teljesen eltérő. Nem pusztán bibliai történeteket hoz, hanem kulcspontokat kiemelve rendszerezi a Szentírás korszakait is. Kevésnek tartja a korábbi bibliaismeret tanítást, ezért bővíti és rendszerezi saját írását. Így vall erről könyvében: *„Azon rövid kivonatból, melyet Bibliaismeret név alatt eddig tanulánk, csak részben ismerjük szent könyvünket; hogy azt teljesen megismerhessük, át- és át kell olvasnunk és tanulmányoznunk a Bibliát, és pedig nem csak most, hanem mindenkor, még késő életkorunkban is, ha ezt megérni Isten segitend."*[169]

Zákány József: Szent Bibliai ismertetése[170] *- ajánlott irodalommal a hittanoktatók számára*

Bár pusztán bibliaismeretet tartalmaz a mű, ezt tudományos igénnyel teszi. Sem feldolgozási módjában, sem gondolatmenetében nem tér el a többi korabeli hittankönyvtől. Mégis említésre méltó, mivel a felnőtt olvasók és a tanárok számára egy olyan jegyzéket hoz, mely az ismeret bővítésére alkalmas. A tanítók háttérbázisát kívánja ezzel bővíteni.

Egyedi Sándor: Rövid történetek az ó- és újszövetségből[171] *- Házi feladatokkal, énekversekkel és imádsággal*

Maga a szerző szegedi tanító volt, aki művének előszavában kifejti a hittankönyv megírásának indokát. A népiskolák nagy hiányosságaként említi, hogy egy tanító van csak az iskolákban, és ezért a bibliai történetek alapos megtanítására nem jut elég idejük. Erre a korabeli közegyházi igényre kíván reagálni a hittankönyv, és hatékony segédanyagot nyújtani tanulóknak és hittanoktatóknak egyaránt. A szerző tapasztalatai alapján a gyerekek egy idő után vissza tudják mondani a történetek tartalmát, de ezt nem tartja elégségesnek. Hangsúlyozza azt is, hogy az emlékezőtehetséget fejleszteni kell a kisebb gyermekeknél, mivel később több és nehezebb tananyagot kell megtanulniuk. Módszertanilag a tanítók számára azt javasolja, hogy mondják el, meséljék el a történeteket, melyeket aztán diákjaikkal mondassanak vissza. A hittankönyv egyik különlegessége a többi anyaghoz képest, hogy házi feladatok jelennek meg benne. A szerző, műve előszavában hangsúlyozza az otthoni gyakorlás jelentőségét, amire buzdítja a diákokat, illetve javasolja a tanítóknak ezt módszertani elemként is. Szintén a specialitások közé tartozik a röviden leírt történetekhez kapcsolt énekvers (zsoltár vagy dicséret), mely a tanítás idején nemcsak felolvasásra, hanem közösen eléneklésre is került. Az

[168] Uo. 7.
[169] Uo. 63.
[170] Zákány József: Szent Biblia ismertetése helvét vallástétel szerint, kijelentett vallás elemeit tanuló fiu- és leányiskolák számára, Debrecen, 1895.
[171] Egyedi Sándor: Rövid történetek az ó- és újszövetségből, Imák a népiskola második osztálya számára, Szeged, 1896.

imádságos lelkületre nevelés eszközeként néhány imádság is található a rendkívül rövid, 22 oldalas könyvecske végén.

Békési Péter: Bibliai történetek[172] *- Tananyaghoz kapcsolódó énekjavaslatokkal*

A korábbiakhoz képest részletesebben kidolgozottak a bibliai történetek leírásai, melyekhez énekjavaslattal él a szerző. A Református Énekeskönyv ajánlott énekeinek listája függelékként, és az adott leckéhez kapcsolva is megtalálható a tankönyvben. A gyülekezethez való tartozást, illetve annak erősítését fontosnak tartja a szerző, melynek egyik eszköze a Református Énekeskönyv énekeinek megtanulása és gyakoroltatása. Ebben szintén Schleiermacher hatása érhető tetten, aki szerint a hit megélése csak az egyházban, a hívők közösségében lehetséges. Másrészt a szerző az énekeskönyv énekeinek javaslatával egy komoly korabeli vitára is reagál. A Református Énekeskönyv revíziója 1877-ben jelent meg, és a debreceni alkotmányozó zsinaton megszületett az országos egyházi egység. Ezután céllá vált egy minden magyar református templomban használandó énekeskönyv megszerkesztése. Bár az egységes énekeskönyv csak 1920-as évek elején jelent meg, de pro és kontra sokan érveltek az egységes énekeskönyv haszna mellett.[173] Jelen hittankönyv szerzője tankönyvében arról tesz bizonyságot, hogy minden református ifjúnak ismernie kell bizonyos énekeket, valamint a gyülekezeti közös éneklés sorsát is szívügyének tekinti.

Titz Antal: Bibliai történetek[174] *- Ószövetségi bibliaismereti tananyag, szemléltetésekkel*

A többi hittankönyvhöz viszonyítva eltérést mutat a sokféle rajz, kép, szemléltetés használatával. Nagyobb hangsúlyt tesz a pedagógiai jelleg kidomborítására, mint a teológiai sajátosságok kiemelésére. Komplexnek tekinthető, hiszen a bibliai történetek rövid összefoglalásban kerülnek elő, melyekhez kisebb betűvel szedetten kapcsolódnak a magyarázatok, értelmezések.

Kovács Lajos: Az én valláskönyvem[175] *- Példa a gyülekezeti sokszínűség megcélzására, szórványban élők számára készített hittankönyv*

Ahogyan az említésre is került korábban, egyre nagyobb hangsúllyal kerültek szóba a gyülekezetekben való hittanoktatás kérdései. A kis létszámú gyermeksereg gyakran különböző életkorú volt, illetve a lelkész (tanító) sem tudott minden nap kijárni hozzájuk. Kovács Lajos munkája ezt a speciális hittanoktatási környezetet célozza meg.

Három nagy részre oszlik a hittankönyv, mely különböző életkorú gyermekek számára készült. Az I. rész olvasási gyakorlatokat tartalmaz, ahol a betűk megtanulása egy-egy bibliai gondolathoz, hitigazsághoz kötődik. Pl.:

- *„Is-ten ne-vé-ben kez-dem el! Á-dám, É-va, Kain, Á-bel, Áb-ra-hám, So-do-ma, Ab-so-lon”*[176]
- *4. Lecke: „Örökélet, Júdás. Az Úr az én őrizőm. Ünnepnap a vasárnap. Jézus az üdvözítő.”*[177]

Egy-egy rajz, kép, mely a betű megtanulását segíti elő természetesen található ebben a részben. Ezeket a szerző, saját bevallás szerint, a korban jól ismert és használatban lévő *„Képes ábécé és olvasókönyv”* című írásból vett át.

---

[172] Békési Péter: Bibliai történetek első és második osztályos népiskolai növendékek számára, Debrecen, 1900.
[173] Bucsay Mihály: Az egyház belső élete, In: Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867-1978. Studia et acta ecclesiastica V. kötet, főszerk: Dr. Bartha Tibor, Dr. Makkai László, Budapest, MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1983. 211-212.
[174] Titz Antal: Bibliai történetek, Debrecen, 1900.
[175] Kovács Lajos: Az én valláskönyvem, református növendékek és szórványokban élő hívek családi és magánhasználatára
[176] Uo. 9.
[177] Uo. 11.

A II. rész már konkrét olvasmányokat tartalmaz, mely a rövid kis könyvecske legbővebb egysége. Olvasókönyvi jellegű anyagról van itt szó, mivel magyarázatok, feladatok, és feldolgozási javaslatok sem szerepelnek konkrétan az adott leckéknél.

A hittankönyv III. része függelékként jelenik meg, mely imákat, megtanítandó énekeket tartalmaz, illetve rövid magyarázatokat a korábbi olvasmányokhoz.

A 20. század elejének központosító törekvései közé tartozott a központi tantervek, tankönyvlista megszületése is. Hittankönyvek tekintetében is látható a tantervek és a hozzájuk készült tankönyvek együtt élése. Míg korábban maga a hittankönyv vezette az oktatási folyamatot, ekkor egyre inkább fontossá vált, hogy az elkészült vezérelvekhez, tantervekhez készüljenek a hittankönyvek.

1916-ig ugyan a Református Egyetemes Konvent nem adott ki központi tantervet a hittanoktatásra, de koncepciókat és vezérelveket egyre inkább megfogalmaztak már. Ezek alapján készültek el az egyházkerületi hittanoktatási segédanyagok is. Ugyanakkor a hittanoktatók, vallástanárok, lelkészek hozzászólásaikban, cikkeikben egyre több helyen nyilatkoztak arról, hogy a hittanoktatás ügyét rendezni kell, mind financiális, mind jogi szempontból. Reformokat sürgettek, mind saját helyzetük, mind a katechézis, mind a szükséges segédanyagok tekintetében. [178]

A cikkek hittankönyvek szempontjából is javulást vártak és követeltek. Egyértelművé vált, hogy egy tanterv nem elég a különböző és sokszínű iskolatípusra, illetve gyülekezeti katechézisre, és ennek a kapcsolódó hittankönyvek terén is meg kell jelennie. Jogos igényként merült fel egy, a hittanoktatás céljára jól használható, megfelelő tankönyv, tankönyv-család léte, mely „*biztos vezérfonal*” a tanuló és a tanár számára is.[179]

Az egyházkerületek kísérletet tettek a helyzet rendezésére. Hittan tantervek jelentek meg, elsősorban a Tiszántúli Református Egyházkerületben, melyek aztán az országosan elfogadott hittanoktatási tanterv alapját is szolgálta. Változó mennyiségben, de az 1-4 év tananyaga bibliaismeret (Ó-, Újszövetség), 5-8. évfolyamok tananyagai pedig újszövetségi szemelvények, egyházismeret (szertartástan, sákramentumok), egyháztörténet, bibliai földrajz lettek.[180]

---

[178] Egyre több felszólalást, cikket olvashatunk korabeli lapokban a vallásoktatás ügyének rendezése mellett. Az elhangzottak közé tartozott, hogy bár kötelező hittanoktatás történik az oktatási intézményekben, de nem volt egyértelmű a lelkészek számára, hogy ki végezze az adott feladatot. Mások a kötelező hittanoktatás ellen érveltek, és teljes egészében a gyülekezetekbe kívánták áttenni a hittanoktatást. Gyakorlati kérdések merültek fel az iskolai és a gyülekezeti katechézis összekapcsolásának vonatkozásában is. Kötelezhetőek-e a tanulók a vasárnapi istentisztelet látogatására? Ki finanszírozza a lelkipásztor, laikus személy hittanoktatói tevékenységét? Mit lehet tenni, ha eltűnik az iskolákból a kötelező hittanoktatás? Hogyan oldhatóak meg a konfirmáció, szórványok kérdései?

Témához kapcsolódó cikkek pl.:

Péntek Ferenc: A református hitoktatók mozgalma, PEIL, 1903. 13. szám, 195-196.

Vajhay Bálint: Vallástanításunkról, Lelkészegyesület, 1911. 50. szám, 7-9.

Görgey János: A református elemi-népiskolai vallástanításról, Lelkészegyesület, 1913. 1. Szám, 3-5.. 2. Szám, 22-25.

Darányi Mihály: A hitoktató-lelkészek kívánságai, Lelkészegyesület, 1913. 43. Szám, 829-831.

Gombos Ferenc: A konfirmációi oktatás reformja érdekében, Lelkészegyesület, 1916. 27. Szám, 455.-457.

[179] Fábián Dénes: Hitoktatás az állami elemi és polgári iskolákban V. Lelkészegyesület, 1916. 22., 365-366.

[180] A következő anyagok születtek:

- Hittanoktatási tanterv a Tiszántúli Református Egyházkerület Református Gimnáziumainak, Középiskoláinak számára, 1901.
- Az Egyetemes Konvent 1904-ben kijelölte a polgári iskolák vallástanítási anyagát, 98. Határozat, TtREL, I. 1.a. 37.
- Tanterv a Tiszántúli Református Egyházkerület Népiskolái számára, Debrecen Szabad Királyi Város Könyvnyomda Vállalata, Debrecen, 1909.
- 1916/215. Határozat az Egyetemes Konvent alapján. A Népiskolai hittan tantervet a határozathoz tartozó 36. Számú melléklet tartalmazza.
- 1917/82. Határozat az Egyetemes Konvent alapján. A Polgári iskolára vonatkozó hittanoktatási tartervet a 32. Számú melléklet tartalmazza.

Pályázatokat írtak ki hittankönyvek írására, melyek közül a *jutalmazott pályamű*veket kiadták. Így született meg ***Gergely Károly: Összehasonlító vallástan*** c. írása is.[181]

Vass Vince: Református hit- és erkölcstan[182] *- tartalomjegyzékkel és komplexebb felépítéssel.*

A mű 28 leckét tartalmaz, melyhez imádságok és „*Tartalommutató*", azaz tartalomjegyzék is kapcsolódott. A leckéken belül elkülönülnek a törzsanyagok és a kis betűvel jelölt kiegészítő anyagok, illetve a hitvallásokra való hivatkozások. Tartalmában dogmatikai és etikai egységeket dolgoz föl, bár célja egyértelműen a gyakorlati keresztyénségre való nevelés. A kor katechetikai felfogása jelenik meg a hittankönyv záró intelmében:

> *„Keresztyén vagy? Ne csak szád mondja:*
> *Szívednek-lelkednek, Legyen legfőbb gondja!"*

S. Szabó József: Keresztyén erkölcstan és előkészítés a konfirmációhoz[183] *- A konfirmációs tankönyv születése*

A kor katechetikai szemléletmódjában a konfirmáció továbbra is előkelő helyen volt. A vallástanítás megkoronázásaként értelmezték. Ennek érdekében, a konfirmáció segítésére, a káté mellé (esetleg helyette) ajánlja a szerző művét, mely meglévő munkákat alapján dolgozik. Kovács Lajos és Gergely Károly műveiről szó esett korábban. A historizmus hatása alatt álló egyháztörténet és erkölcstan könyveket írtak. Ezek mellett az ő alapmunkájuknak tekinthető ez a konfirmációs hittankönyv is, mely erkölcstannal kombinált. Tartalmilag szemelvényeket hoz a hitvallásokból, tanít a keresztségről, konfirmációról, úrvacsoráról, ill. az egyháztörténetből emel ki részeket. A konfirmációs előkészítés korábban káték által történt, e hittankönyv révén azzal találkozunk, hogy az iskolai oktatásban, hittankönyv segítségével is történhetett a felkészítés.

Struktúráját tekintve néhány hittankönyvi érdekességgel is találkozhatunk. Egyrészt itt is elkülönül a törzsanyag és a kiegészítő rész (kisbetűs). Ez az elkülönülés úgy jelenik meg, hogy az általában egy oldalas lecke mellett, a lapszélre kerülnek a szerző által külön vett információk. Ilyenek a szentírási utalások, reformátorok, egyházatyák gondolatainak idézése, énekeskönyvi énekversek, költők odaillő rövid versrészletei. Így találkozhatunk idézetekkel Kölcseytől, Tompa Mihálytól, Arany Jánostól, Sántha Károlytól, stb. Sőt, néhol közmondásokat is idéz a szerző, a mindennapi élethez való kapcsolás elősegítésére.

Nem logikusan, de néhány lecke után két - két oldal üres résszel is találkozhatunk, melyek talán a tanulónak adnak lehetőséget a kiegészítésre, jegyzetelésre. Ha az üres oldalakat is figyelembe vesszük, akkor a hittankönyv a tankönyv és a füzet kombinációjaként lehetett használatban.

---

[181] Gergely Károly: Összehasonlító vallástan a gymnasium VII. osztálya számára, jutalmazott pályamű, Debrecen. Az első kiadás 1900 körül született meg.

[182] Vass Vince: Református keresztyén hit- és erkölcstan az elemi iskolák VI. osztálya számára, Debrecen Szabad Királyi Város és Tiszántúli Református Egyházkerület könyvnyomda vállalata, Debrecen, 1900 után.
Az elterjedtebb művek közé tartozik, mivel a hátoldaláról kiderül, hogy kapható volt Sárospatakon, Budán, Pápán és Debrecenben is.
Hasonlóan, pályaműként született és vált több évtizeden keresztül a hittanoktatás anyagává a következő munka:
S. Szabó József: Keresztyén egyháztörténelem, különös tekintettel a magyar protestáns egyház történetére (jutalmazott pályamű), átdolgozva Gergely Károly és Kovács Lajos alapján, A tanítóképző intézetek számára és középiskolai vallásoktatás céljaira, Debrecen, Hegedűs és Sándor 1903.

[183] S. Szabó József: Keresztyén erkölcstan és előkészítés a konfirmációhoz a középiskolák IV. osztálya számára, Kovács Lajos és Gergely Károly nyomán dolgozta át S. Szabó József, Debrecen, 1904.

Nagy István: Bibliai történetek, Jézus élete[184] - *A Szentírás hittankönyvvel való együtt használatára buzdítás*

Ahogyan Hübner könyve és a káték sem szorították ki a Szentírást a hittanoktatásból, bizonyos hittankönyvek révén arra is van adatunk, hogy a 19-20. században is fontos volt a bibliai igerészek Bibliából való olvasása. Nagy István művének felépítése is erről tanúskodik:

- Lecke címe.
- Olvasandó igehely megnevezése, melyet közösen (vagy a tanító vezetésével) kellett elolvasni.
- Biblia alapján a tényanyag rövid összegzése.
- Aranymondás néven futó, bibliai igevers, mely az adott történethez kapcsolódik.
- Néhány esetben erkölcsi tanulság levonása néhány gondolatban.
- Ezek mellett, megszokott módon, a könyv végén a szerző fölsorolja a legfontosabb imádságokat.

Ez a mű is a historizmus hatása alatt keletkezett, Jézus élete és tanításai állnak a középpontban, melyből erkölcsi tanulságokat von le maga a hittankönyv is, illetve erre buzdítja a tanulókat is.

Jancsó-Fejes-Felméri: Népiskolai református vallásoktatási tankönyvsorozat - *hittankönyv sorozat, korosztályokra lebontott eltérő tantárgyi tartalommal*

Jancsó Lajos 1908-as hittankönyv sorozatának átdolgozásaként jelent meg, mely a század közepéig használatban volt. Az írást- olvasást már megtanuló diákok számára készült hittankönyvi sorozat felépítésében tagolja és szétbontja a tanítandó tartalmakat a korban hatályos hittan tantervi vezérelvek szerint, a következő módon:

- Második osztály - ószövetségi tananyag a Bírák könyvéig, bibliai történet leírása tanulságokkal, képekkel.
- Harmadik osztály - ó- és újszövetségi tananyag a bírák korától kezdve, képekkel, tanulságok, részletes magyarázatok nélkül. Maga a történetleírás tartalmaz egy-két magyarázó betoldást.
- Negyedik osztály - Jézus élete, tanításai történetekben, 7 képpel összekapcsolva. A történetek címei alatt a korábbiaktól eltérően a bibliai igehelyek is megtalálhatóak, illetve a záró oldalakon Palesztina földrajzával és térképével ismerkedhetnek meg a diákok.
- Összevont anyag található az ötödik és hatodik osztályra, mely egyházismereti és egyháztörténeti anyagrészeket tartalmaz.

A képek egy része ismert festők műveit tartalmazza (pl. Munkácsy, Zichy), ahol utalás is történik az alkotóra, míg más helyen csak a kép található, aláírás nélkül. A szemléltető képek mellett egy-egy térkép is megjelenik a tananyaghoz kapcsolódva.

A leckék feldolgozási módját tekintve leszűkülés látható a későbbi évfolyamoknak szánt anyag esetében. Talán a nagyobb anyagrészek miatt is, egyre inkább csak tényanyagot kívánnak a szerzők átadni, és elmaradnak a hivatkozások, magyarázatok, tanulságok. [185]

[184] Nagy István: Bibliai történetek, Jézus élete a IV. osztály számára, Debrecen, Pápa, Sárospatak, Budapest, 1910.

[185] Jancsó Lajos - Fejes Áron - Felméri Sándor: Népiskolai református vallásoktatás a második osztályban, 6 képpel, Torda, Füssy J. Könyvkiadó, 1912.
Jancsó Lajos - Fejes Áron - Felméri Sándor: Népiskolai református vallásoktatás a harmadik osztályban, 6 képpel, Füssy J. Könyvkiadó, Torda, 1912.
Jancsó Lajos - Fejes Áron - Felméri Sándor: Népiskolai református vallásoktatás a negyedik osztályban, 7 képpel, Füssy J. Könyvkiadó, Torda, 1912.

***Nagy Sándor: Vallástani kézikönyv szórványok részére*[186] -** *a tartós tankönyv születése*

A szórványok kiszolgáltatott helyzete már korábban is szóba került. Az ott történő hittanoktatást célozza meg ez a tankönyv is, mely külsejében, tartalomjegyzékében is arról tanúskodik, hogy hosszabb időre szánták. Tartós tankönyvi célzata miatt viszont nem tartalmaz feldolgozási javaslatokat, csak az átadandó tényanyagot, illetve az erkölcstani- és bibliai részek egy-két mondatos applikációt a diákok számára. Ezek az applikációk figyelembe veszik a szórványban élők speciális élethelyzetét, és több helyen is a szegény körülmények között élőkre tesznek utalásokat. Jézus Krisztus születésénél pl. a következő applikációt olvashatjuk:

„Jézus születésének története arra tanít bennünket, hogy Isten teljesíti azt, amit megígér. Jézus születését is megígérte és teljesítette. De azt is megtanulhatjuk a Jézus születéséből, hogy a szegénység nem szégyen, mert Isten fia is csak jászolban született."[187]

A mű 65 oldalban foglalja össze az egész átadandó törzsanyagot, bibliaismerettől kezdve az egyháztörténet főbb pontjaiig.

Exkurzus: Egyéb - nem pusztán hittankönyvi célzattal készült típusok az I. világháborúig

A 19. századig a hübneri változatok és a káték jelen voltak a gyülekezeti használatban. A káték Hübner hittankönyvének megjelenése után visszaszorultak a kátémagyarázatos istentiszteletek, illetve az úrvacsorai előkészítők (konfirmáció) körébe. A hübneri anyagok hosszas használatának oka oktatáspolitikailag abban is kereshető, hogy 1867 után volt lehetősége a magyar oktatáspolitikának a kezébe venni az oktatásügy irányítását.[188] Egészen odáig az iskolákban általában egy tanító oktatott több osztályt, gyenge volt a felszereltség, és kevés a segédeszköz. A hittanoktatáshoz így nagy segítséget jelentett egy olyan vezérfonal, mely egyben tartalmazta a tananyagot és a munkáltatáshoz, feldolgozáshoz is segítséget adott. Annál is inkább igaznak tekinthető ez a magyarázat, mivel a partikuláris rendszer miatt, a nagy kollégiumokhoz kötődve a későbbi tanítók is ebből a műből tanultak diákként, és ezt vitték magukkal a kisebb iskolákba.

A 19. században megjelent racionalizmus hatást gyakorolt a hittankönyvekre is. A vallásos oktatás háttérbe szorult az iskolákban, az átadandó világi tananyagok köre bővült, ami a hitéleti nevelésre jutó idő csökkenésével járt együtt. A hittanoktatáshoz így valóban konkrét anyagokra volt szükség (mint pl. Hübner műve), melyek a meghatározott időkerethez alkalmazhatóak voltak. A lelkészek maguk is sokszor teljes egészében a tanítókra hagyták a hittanoktatást, és a vasárnaponkénti kátémagyarázatok és a káté kikérdezések is háttérbe szorultak. Új tananyagokat kerestek és vártak a Heidelbergi Káté helyett, melyet nehézkesnek és bonyolultnak találtak a gyermekek számára. Ugyanakkor egyre inkább megerősödött az a gondolat, hogy a népiskolákból kerüljön ki a hittanoktatás a gyülekezetek körébe. A református oktatási intézmények (kollégiumok) továbbra is nagy hangsúlyt fektettek a hittan tanítására, de a többi iskolában erre kevesebb lehetőség maradt. Ahol mégis volt vallástanítás, ott a vallástörténeti anyag oktatására került a hangsúly, illetve Herbart pedagógiája (és Kant teológiája) nyomán az erkölcsi nevelésre, kevésbé a Szentírás tanításainak és bibliai szellemű református gondolkodásra való nevelésre.[189] A század közepétől, Eötvös József említett 1848-as

---

Jancsó Lajos - Fejes Áron - Felméri Sándor: Népiskolai református vallásoktatás az ötödik és hatodik osztályban, egyháztörténelmi rész, 5 képpel, Füssy J. Könyvkiadó, Torda, 1912.

[186] Nagy Sándor: Vallástani kézikönyv állami, tanyai és szórványokban lévő elemi iskolákban tanuló református növendékek számára, Hegedűs és Sándor, Debrecen, 1914.

[187] Uo. 11.

[188] Gergely András: i.m. 460-461.

[189] Bíró Sándor - Bucsay Mihály - Varga Zoltán - Tóth Endre: A magyar református egyház története, Sárospataki Református Kollégium Theológiai Akadémiája, Sárospatak, 1995. 312-392.

reformja külön tantárgyként vette a vallástant, melyet az egyes felekezetek magánoktatásának keretébe sorol. Ezzel a felekezetekhez kötött hittantanítás egyre inkább kiszorult az iskolából, és a segédanyagok írása is teljes egészében az egyház kezébe került.

Mivel intézményes keretek közül egyre inkább kikerülni látszott a hittanoktatás, így egyre jobban áttevődött gyülekezeti körbe. Megjelent az ún. „vasárnapi iskola" mozgalma, illetve a 20. század elejére egyre több olyan hittankönyv született, mely a gyülekezeti hittanoktatás sajátosságait is figyelembe vette. Teológiai hátterét ennek a belmisszió európai kialakulása és megerősödése jelentette, mely Magyarországon a katechézisben a vasárnapi iskolai mozgalom keretében, teológiailag a belmisszió teológiájában jelent meg. Több ébredési irány bontakozott ki a 19. század végén a magyar reformátusság körében, melyek különböző országrészben és más-más eszközökkel dolgoztak. A debreceni ébredés volt az első ébredési pont, melyet Révész Imre készített elő. Erre az ébredési mozgalomra hatással volt a skót misszió, és Balogh Ferenc ezt a teológiai irányt újortodoxiának nevezte. Kiindulópontját az a közegyházi realitás adta, melyet a lelkészek tapasztaltak a közönyös, és a hit iránt érdektelen teológusok között. A megújulás vált céllá, melyben feladatként szerepelt pl. a teológusok személyes hitbeli megújulása, a kegyesség ápolása bibliaolvasással, vasárnapi iskolák tartása. A másik irány nem a teológusokat célozta meg. Szabó Aladár vezetésével elindult a református belmisszió „nagyvárosi" formája Budapesten. Nem érdeklődtek a tudományos viták iránt, inkább a személyes megtérés, az egyéni kegyesség állt a középpontban. A bűn, és az ember bűnös volta szintén előtérbe került, mint minden rossz és nyomorúság forrása. A belmisszió eszközévé pedig az imádság és az Ige hirdetése, az evangelizálás vált. Szabó Aladár: *„Új óramutató"* c. könyve tartalmilag fontos anyaga a belmissziónak. Katechézis tekintetében ez a családi evangelizációk, családi áhítatok, a család közös kegyességének megerősödését, valamint a gyermekeknek való igehirdetés fontosságát hozta magával.[190]

A teológiai és az oktatáspolitikai, valamint a társadalmi változások a katechetikai gondolkodásmód hangsúlyeltolódásával jártak együtt. Tóth Ferenc már 1814-ben arról beszél homiletikájában, hogy a hittanoktatás - amelyet ő vallástanításként említ - nem más, mint igehirdetés, illetve igehirdetésre való felkészítés. Éppen ezért az egyház hatókörébe tartozik a hittanoktatás, mely a gyermek szívét és elméjét fejleszti az erkölcsiség elérésére.[191]

Néhány évtizeddel később Zsarnay Lajos már a katechézis komplex rendszeréről beszél, mely teljes egészében a gyülekezethez kötődik. Itt a 11 év alatti gyermekek számára bibliai történetek olvasása, közös feldolgozása, magyarázata történik. 11 év fölött konfirmációi előkészítőről beszél, mely után a tanulók bekapcsolódnak a gyülekezetbe, illetve néhányan továbbra is részt vesznek hittanoktatásban a református oktatási intézményekben. Véleménye szerint ez a konfirmáció a katechézis célja: *„A katechézis… a keresztyén vallást a gyermek szívébe és lelkébe úgy csepegtesse be, hogy arról, mint legigazabb és legboldogítóbb vallásról a gyermek önként tegyen vallástételt."*[192]

Mindezek mellett, a 19. század katechézisének pozitívumaként mindenképpen kiemelhető, hogy nagyobb hangsúly került a korosztályi sajátosságok, kognitív kvalitások figyelembe vételére a tanításban. Katechetikai módszertanok, írások szerzői a katechéták figyelmébe ajánlották a gyermeklélektani, gyermekfejlődési sajátosságok figyelembe vételét az oktatásban, mely igényként a hittankönyvek formálódására is hatással volt.

Az alábbiakban tekintsünk át, néhány, nem hittankönyvként készült, de a hitre nevelés eszközeként szolgáló művet!

[190] Márkus Mihály: i.m.179-186.
[191] Tóth Ferenc: Homiletika, Győr, 1814.
[192] Zsarnay Lajos: Paptan, Sárospatak, 1857. 234-256.

***Farkas József: Bibliai földrajz*[193]*–** Otthoni keresztyén nevelést segítő kézikönyv*

Nemcsak iskolák, de az otthoni nevelés elősegítésére is készült bibliai ismereteket közlő könyv. Ilyen öszvér megoldásként született meg Farkas József írása, mely elsősorban kézikönyv, mint hittankönyv, bár tantervileg ugyanazt a tervet követi, mint az iskolai hittankönyvek.

Felépítésében, belső struktúrájában teljesen más, mint a már említett hittankönyvek. Tartalmában a bevezetéstani hátteret mutatja be, míg a lábjegyzetek bibliai igehelyeket tartalmaznak. A szerző maga hangsúlyozza ennek fontosságát könyvének bevezetésében. Véleménye szerint a Bibliának vannak olyan részei, melyek nem elég világosak és nem érthetőek a kortörténeti, helyi sajátosságok ismerete nélkül. Ennek pótlására íródott a könyv. A lábjegyzetek mellett újdonságként jelennek meg benne az összefoglaló táblázatok, rajzok.

***Warga János: Magyar olvasókönyv, mindkét hitvallású evangéliumi algymnasiumok és alreáliskolák számára*[194]*–** Bibliai szöveget tartalmazó olvasókönyvek*

Szintén az iskolarendszer megújulásának terméke ez a nem kimondottan hittankönyvként szolgáló írás. Már címében is jelzi, hogy az olvasás gyakorlásához kíván segítséget adni. Mivel állami támogatás mellett született meg, így több protestáns iskolatípus is átvette a mindennapi tanítás segédletére. Mint olvasókönyv, több különböző területről hozza a példákat: természetből, fölrajzból, emberi eseményekből. Az emberi eseményeket tartalmazó olvasási gyakorlatok részeként jelennek meg bibliai történetek, melyek azonban sem magyarázatot nem tartalmaznak, sem feldolgozási javaslatot. Pusztán olvasmányokat hoz tehát, mellyel megfelel a könyv kitűzött olvasókönyvi jellegének.

Maga ez a rendszer nem szokatlan, hiszen a korábbi évszázadokban eredetileg bibliai szövegeket használtak az írás-olvasás tanítására, begyakoroltatására. E mű különlegessége az állami támogatottsága, illetve a bibliai történetek és világi példák paradigmaként való egymás mellett élése.

***Református Népiskolai Olvasókönyv–** olvasókönyv, házi feladatokkal*
Szent és profán irodalmi példákat, olvasmányokat találhatunk ebben a segédanyagban is. Tartalmi különlegessége a vallás témaköréből vett témák feldolgozásában jelenik meg elsősorban. Itt nem a bibliai történetet hozza teljes egészében, hanem írók - költők bibliai történeteken alapuló feldolgozásait ajánlja olvasásra. Szintén a segédanyag jellegzetessége a „*feladvány*” néven futó házi feladatok rendszeres alkalmazása. Ezek általában arról szólnak, hogy néhány bekezdést másoljanak le, és nyelvtanilag elemezzenek a diákok. [195]

***Réz László: Vezérkönyv az elemi népiskola református vallásoktatásához*[196] *-** Hittankönyv helyett tanári vezérkönyv*

Nem hiába hangzott el a hittanoktatók kérése egy olyan vezérfonalért, mely a számukra nyújt segítséget. Bár hittankönyv nem készült Réz László művéhez, de a Tiszáninneni Református Egyházkerület a népiskolák hittanoktatóit célozta meg ezzel a módszertani segédlettel.

A könyv kiindulópontja, az 1916-os hittanoktatási tantervnek és vezérelvnek az a gondolata, hogy első és második osztályban ne kerüljön hittankönyv a gyermekek kezébe, mely a század első felének végére elfogadottá is vált. A hittanoktatás segítésére ekkor a tanuló helyett

[193] Farkas József: Bibliai földrajz iskolák és családok részére, Pest, 1870
[194] Warga János: Magyar olvasókönyv, mindkét hitvallású evangéliumi algymnasiumok és alreáliskolák számára, Pest, 1859.
[195] Református Népiskolai Olvasókönyv az elemi IV-ik osztály számára, Debrecen, 1900.
[196] Réz László: Vezérkönyv az elemi népiskola református vallásoktatásához az I. és II. osztályban, Vallásoktatók számára, Sárospatak, Református Főiskolai Könyvnyomda, 1916.

a hittanoktató kap „tanári segédkönyvet", mely tartalmazza a tananyagot és néhány minimális instrukciót a feldolgozáshoz.

Összeszedett tanári segédkönyvi példa ez a 155, A/5 formátumú oldalt magában foglaló mű, mely elméleti résszel indít a hittanoktatásról, eszközeiről, hittanoktatóról és tanmenet javaslatot ad a különböző osztályok számára. A gyakorlati részben minden leckéhez ad egy rövid vázlatot a következő struktúra szerint.

- Előkészítés, célkitűzés
- Oktatási anyag egységei
- Összefoglalás.

Ezt a rövid vázlatot aztán *„kivitel"* néven elmagyarázza, valamint módszertani, gyakorlati instrukciókat ad a végrehajtáshoz.

A könyv segédletként verseket, énekeskönyvi énekeket, imádságokat is hoz a leckékhez kapcsolódva.

Hittankönyvi fejlődés a 1918- 1945-ig

A két világháború közötti időszak változásokat hozott, mind a katechézis, mind a hittankönyvek terén. Az újabb változáshoz tartozott az egyre nyilvánvalóbbá váló tartalmi felosztás, mely az alsóbb iskolákban bibliaismeret, kevés bibliai háttér információ (pl. kortörténet, egyházismeretet) tanítását javasolta. A középső iskolákban (gimnáziumok, középiskolák) elsősorban az egyháztörténet és az erkölcstan került a középpontba. A történelmi helyzet, és a trianoni események hatása a hittanoktatás világában is megjelent. Jól példázza a magyarságtudat és az összetartozás fontosságát, valamint a megváltozott helyzetet az egyik hittankönyv nyitó imádsága, melyet a könyv úgy ismer, mint ami a népiskolákban minden hittanórán elhangzik:

> *„Hiszek egy Istenben, hiszek egy hazában,*
> *Hiszek egy isteni örök igazságban,*
> *Hiszek Magyarország feltámadásában. Ámen".*[197]

Nemcsak külső, belső forrongásokkal is találkozhatunk e korban. Az I. világháború időszakára általános elégedetlenség lett úrrá a hittanoktatást végzők között. A katechézis helyzetének, hittanoktatást végzők helyzetének rendezetlensége kihatással volt a mindennapokra is. A helyzet rendezését, lelkes vallástanítókat, okos tantervet és hatékony, jó hittankönyveket (valláskönyveket) kértek és vártak a katechéták. Mindezek mellett egyre több iskolát kellett állami kézbe adni, ugyanis a gyülekezet, mint fenntartó, nem tudott megfelelni az állami elvárásoknak (financiális háttér biztosítása, iskolákra vonatkozó állami intézkedések végrehajtása, stb.).

A két világháború között ez a tendencia tovább erősödött. Az 1940. XX. tc. fölvetette a nyolcosztályos elemi iskola gondolatát, melyet ingyenessé és kötelezővé akartak tenni mindenki számára. Ez ugyan csak néhány év múlva valósult meg, de ez a katechézist ismét új helyzet elé állította.[198] Mindeközben folytatódott a központosodás, központilag kiadott hittan tantervek és hozzájuk kapcsolódó hittankönyvek jelentek meg. 1941-re megszületett a *„Vallásoktatási tankönyvek jegyzéke"* is (2. Függelék)[199] A hittanoktatás ügyeinek rendezésére az Egyetemes Konvent konventi vallásoktatási előadót alkalmazott, aki az egyházmegyékkel, egyházkerületetekkel tartotta a kapcsolatot, és az aktuális problémákat föltárta.

Az időszak hittankönyveinek áttekintése előtt érdemes a katechetikai szakirodalmat is megvizsgálnunk, mivel ezek szembesítenek bennünket nemcsak a gondolkodásmóddal, de az

[197] Kocsis János - Nánay Béláné: Bibliai történetek a református elemi népiskolák II. osztálya számára, Debrecen, Budapest, Sárospatak, Pápa, 1930-1940 között. 1.
[198] 1940. XX. Tc. az iskolai kötelezettségekről és a nyolcosztályos népiskoláról, In: Balogh Margit - Gergely Jenő: Állam... I. kötet, 750-751.
[199] Egyetemes Konvent 1941/289. határozat, 10. számú melléklet

aktuális problémákkal is. Annál is inkább szükséges ez, mivel a hittanoktatás szabályozása egyre inkább az egyházkerületek kezéből az Egyetemes Konvent kezébe került, illetve megkezdődött a teológiai akadémiákon a gyakorlati katechetika oktatása is. A katechézis így a professzionalitás irányába indult el. A Konvent elkészíttette iskolatípusonként a hittanoktatási tantervet, melyekhez tankönyveket is íratott, illetve a már meglévők közül átvett néhányat.[200] Szükségessé vált egy központilag végiggondolt hittankönyv koncepció, mely részben a II. világháború idejére meg is született.

Hogyan is jutott el a hittankönyvi fejlődés a központi koncepció gondolatáig? A kor katechetikai szakmunkái, tantervei, teológiai szemléletmódja és természetesen maguk a hittankönyvek árulkodnak erről. Az erdélyi teológia neves képviselője, Makkai Sándor 1915-1916-ban cikksorozatot jelentetett meg, melynek központi témája a vallástanítás volt. A cikkekben megfogalmazott alapelvek nagy hatással voltak a korabeli katechetikai szakirodalomra. Imre Lajos maga is alapvetőnek és követésre méltónak tartja, és egész katechetikai vázlatot lát az írásokban.[201] Valóban alapos, részletekbe menő cikksorozatról van szó, melyből jelen dolgozat csak néhány pontot emel ki. Makkai Niebergall és Kabish elvei alapján arról beszél, hogy az iskolai vallástanítás különleges tantárgy, melynek célja a gyermek vallásos építése. Az ismereteket fontosnak tartja, de azokat eszközként kezeli. A vallásos építés legjobb eszközeként a gyermek lelkében elültetett megragadó képekben látja, melyek segítségével a vallástanítás magvetés lesz. E kép alapján a vallásoktatót magvetőként érti, de tisztában van azzal, hogy az áldást és az eredményt Isten adja. A kor egyik legfontosabb kérdésére reagálva fölveti a vallás taníthatóságának kérdését, és ír arról, hogy mi tanítható a valláson belül. A vallást érzelemnek, ismeretnek és cselekvésnek tartja, ami véleménye szerint tanítható. A kor szemléletmódjának megfelelően nagy fontosságot tulajdonít a vallástanító személyiségének, de hangsúlyozza a család nevelő szerepét. A vallásoktatást ugyanakkor elsősorban a gyülekezet keretén belül tudja elképzelni, a lelkipásztori munka keretén belül. Érvel az előzetes tervezés és a pedagógiai tervezés (tanterv, tanmenet, óravázlat) mellett. Javaslatot ad a népiskolai vallástanítás anyagára és tantervére, majd a korabeli gyermeklélektan és pedagógia katechetikai konzekvenciáit összegzi. Itt kiemeli a gyermekek gondolkodásához közel álló tanítási módot. Mindeközben fő vezérelve: nem leckét és nem könyvet, hanem az életet kell tanítani. Ennek megfelelően a cikksorozat 1915-ös évfolyamában beszél a tankönyvek szerepéről is, melyet mellőzhetőnek lát, főként 1-2. évfolyamon. 3. osztálytól használhatónak tartja, de véleménye szerint a tankönyv használata függ a tankönyv jellegétől. Az alaposan kidolgozott hittankönyvekhez más feldolgozási módszert javasol, mint a vázlatosabbakhoz. Alapvetően az iskolai tanításban az egyszerű, vázlatos tankönyvet javasolja, melyet a tanító saját maga bővíthet és dolgozhat fel. A kátétanításnál szintén az egyszerű vezérkönyv használatát támogatja. Annál is inkább igaz ez, mivel a vallástanítás csúcsaként érti és látja a kátétanítást, melyet a gyermek lelki próbatételeként lát. Ezzel a gondolatával újra előtérbe kerül a kátétanítás, és a Heidelbergi Káté szerepe, melyről a korábbiakban már szó volt. Makkai egyik különösen fontos gondolata, hogy elvárja és kiemeli a vallástanítás teológiai alapokra helyezését.[202] Nagyon jogosan teszi ezt, hiszen akár hittanoktatásnak, akár katechézisnek nevezzük, e munka során az egyház tanításának, teológiai álláspontjának gyermeki szintre való levitelével találkozhatunk. Hogyan is történhet ez meg, ha az egyháznak nincs teológiai koncepciója?

Az alapvetések terén *Derzsi Endre* 1917-ben a hittanoktatás alapvető hibáit szedi összse, föltárva az egyre inkább mélyülő krízist a hittanoktatás terén. Véleménye szerint a nehézségek a következő okokra vezethetőek vissza:

- A tananyagban rejlő nehézségeket nem veszi a hittanoktató figyelembe.

[200] Dr. Szőnyi György: Vallásoktatás, konfirmáció, In: Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867-1978. Studia et acta ecclesiastica V. kötet, főszerk: Dr. Bartha Tibor, Dr. Makkai László, Budapest, MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1983. 432-436.
[201] Imre Lajos: Katechetika... 132.
[202] Makkai Sándor: Hogyan tanítsunk vallást? c. cikksorozata. Az Út. 1915. 12-25; 59-70; 100-110; 1916. 11-22; 46-48; 98-102; 119-123. A cikksorozatról értékelő összegzés található: Fekete Károly: Makkai…, 229-253.

- A vallástanár nem figyel a gyermeklélektanra.
- A hittanoktató csak ismeretközlésnek tartja a katechézist.

E gondolatokból kiindulva javasolja a hittanoktatás reformját, melynek része a hittankönyvek megreformálása is. Az általa föltárt első ok megoldását olyan hittankönyvek írásában látja, melyek segítik az adott anyag minél alaposabb megértését a gyermek számára.[203] Arra is felhívja az olvasói figyelmét, hogy az iskolai hittanoktatás csupán egy kis szelete a katechézisnek, melyről a hittanoktatók hajlamosak elfeledkezni. A gyülekezeti életbe, gyülekezet közösségébe való bekapcsolódást hangsúlyozza ezzel szemben, illetve a katechézis egységét, melyben helye van mind az iskolai hittanoktatásnak, mind a gyülekezeti gyermekalkalmaknak.

A hittankönyv mellett a Szentírás jelentőségét és használatának fontosságát ő sem tagadja, bár úgy véli, hogy a teljes Biblia nem való gyermekek kezébe. Éppen ezért *„iskolai Biblia"* használatát ajánlja a katechétáknak, ami gyermekek számára készült válogatás, azaz gyermekbiblia.[204] Derzsi fejtegetéséből úgy tűnik, hogy a hittankönyvek haszna és fontossága nem volt kérdés a 20. század első felében. Maga Derzsi a fő katechetikai problémát az anyag beosztásában látja. Itt két, a korban szokványos módszert emel ki: kultúrhistóriai és koncentrikus körökre épülő beosztást. A kultúrhistóriai tananyag beosztás és felépítés a gyermek fejlődéslélektanát akarja párhuzamba állítani a kultúra fejlődésével, és így osztja be az anyagot. Komoly problémát lát e feldolgozás esetében abban, hogy a két fejlődés nem ugyanúgy megy végbe, így a gyermek nem olyan tananyagot kap, amely érthető, értékelhető a számára.

A koncentrikus körökre épülő felosztás kulcspontokat keres, melyek bővítetten újra és újra előkerülnek a különböző évfolyamok anyagában. Ez utóbbinál hangsúlyozza, hogy itt az érdeklődés nagyon lecsökken, és unalmassá válhat az anyag.[205]

A katechézis kérdésköreiben való segítségnyújtásként született meg *1925-ben Szele Miklós* könyve, aki az Egyetemes Konvent felkérésére megírta a népiskolai hittanoktatás vezérkönyvét. Ez a munka aztán kötelező irodalommá vált a hittanoktatók képzésében, illetve a már hittanoktatást végzők számára is. [206]

A szerző friss, aktuális katechetikai gondolatokat, újdonságokat tár fel munkájában. Használja a kor nagy külföldi katechétáinak (Kabish, Palmer, Sallzmann, Niebergall) gondolatait, és a módszertani megújulás mellett érvel. Különösen fontosnak tartja és hangsúlyozza a bibliai történetek életszerű, gyermekközpontú elmondását. Elveti a herbarti iskolát, és ezzel együtt a jellemnevelést, és helyébe a vallásos nevelést állítja. A gyermeket hiánylényként kezeli, akinek a felnőtt szándékos, tervszerű és öntudatos irányítására és vezetésére van szüksége. E mellett azonban hangsúlyozza a gyermekek életkori sajátosságainak figyelembe vételét, mind a tananyag kiválasztásban, mind a konkrét tanításban. Hittankönyvek fejlődésére való hatása a feldolgozási módszer kifejtésében jelentkezik. Élményszerű történetmondást javasol, valamint a feldolgozáshoz a jól bevált katechizációs, kérdve kifejtő módszer használatát hozza. Nála jelenik meg a században aztán klasszikussá vált struktúra:

- Történetmondás
- Elhangzottak visszakérdezése, áttekintése, megbeszélése.
- Aranymondás, erkölcsi következtetés, applikáció.
- Zárásként a témához, történethez kapcsolódó énekvers közös éneklését javasolja.[207]

[203] Derzsi Endre: Mai vallástanításunk megújhodása - a vallástanítás problémái és azok megoldása, Székelyudvarhely, Boebek D. Fia Könyvnyomdája, 1917. 5-35.
[204] Uo. 15-18.
[205] Uo. 45-54.
[206] Szele Miklós: A népiskolai... 3-22.
Az Egyetemes Konvent 1923. Évi 72. Határozatával bízta meg Szele Miklóst a mű megírásával, mely aztán a tanítás vezérkönyveként kötelezővé vált.
[207] Uo. 56-69.

Mivel természetesnek veszi a hittankönyvek létét és használatát, ezért túl sokat ezekről nem beszél. Kiemeli ellenben a hittanoktatónak szánt *„Bibliai történeti vezérkönyv”*elkészítését, mely minta óravázlatokat és feldolgozásokat tartalmaz.[208]

Előtérbe került tehát a katechézis egységben látásának a gondolata, azaz olyan hittankönyvek, tantervek készítése, mely óvodától egyetemi korosztályig kísérik a tanulókat. Ennek központi kézben tartására alapelvek és vezérgondolatok jelentek meg, valamint 1928-tól hittankönyveket is csak a Konvent által engedélyezett tankönyvlistáról lehetett választani és használni, melyet szigorúan ellenőriztek.[209] A tantervek célról és alapelvekről tesznek tanúbizonyságot. Vallástanítási koncepcióval és annak vezérelveivel találkozhatunk az 1928-ban életbe lépett „Vallástanítási tanterv és utasítás”-ban. E szerint: *„A református népiskolának a mindennapi életben szükséges elemi ismeretek és gyakorlati készségek, ügyességek nyujtásán kívül arra kell törekednie, hogy a gyermek lelkében a keresztyén hit és erkölcs alapjait lerakva, módot adjon egészséges keresztyén világszemlélet, lelkület és élet kialakulására.” ...*

„A népiskolai vallás- és énektanítás célja tehát:

- *a gyermeki lélekben szunnyadó hit felébresztése, megerősítése;*
- *a bibliai kijelentés és keresztyén egyházunk történetének, alapvető tanításainak megismertetése;*
- *a keresztyén erényekre (szülők, testvérek, felebarátok segítése, az egyházért, hazáért való áldozatkészség, önfeláldozás) való ránevelés; röviden összefoglalva: egyháznak, hazájának, családjának élő, hivő, vallását ismerő, öntudatos, aktiv keresztyén életet élő egyének nevelése.”*[210]

A vallástanítási koncepció része nemcsak a részletes célrendszer meghatározása, hanem minden évfolyamhoz módszertani és valláspedagógiai alapelveket és javaslatokat is hoz. A kor kulcskérdéseiként kitér az iskolai bibliaolvasás és az imádkozás lehetőségére, mivel fontosnak tartja mind a Szentírás olvasásra, mint az imádságos lelkületre való nevelést. A tanterv részeként rövid hittankönyvi koncepcionális vezérgondolatokkal is találkozhatunk, melyekben a Makkai Sándor, Derzsi Imre és Szele Miklós által fölvetettek jelennek meg. ennek megfelelően 1-2. osztályban tiltja a hittankönyv használatát, de a felsőbb osztályokra már kötelezően kézikönyvet ír elő. *„A tankönyvnek a tanításban való szerepét a módszertan már tisztázta. Tehát a tankönyv elemi fokon nem a tanulás, az ismeretszerzés forrása, hanem a már megértett, minden vonatkozásában feldolgozott ismeretnek a begyakorlására, későbbi időpontban való felújítását lehetővé tevő ismétlésekre szolgál.”*[211]

E hittankönyvi koncepció rövid, de főbb elemei a következők:

- 1-2. osztályban nem használható tankönyv.
- 3. osztálytól kötelező a tankönyv használata.

---

[208] Uo. 60. p. 2. lábjegyzet

[209] Az 1928. Évi május hó 8. Napján megnyílt negyedik budapesti országos zsinat által alkotott V. Tc./15. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomda Rt. Budapest, 1933. 133.
Az 287/2-1928. Számú határozatban kimondta az Egyetemes Konvent, hogy az iskolákban folyó hittanoktatást ellenőrizni kell. A népiskolai tankönyvek, vezérkönyvek használatának szigorú ellenőrzését írta elő az esperesek számára. Mivel ezt elég sokan nem tartották be, ezért 1930-ban megújították a határozatot, és a vallásoktatási felügyelők, illetve az esperesek kötelességei közé sorolták a hittanoktatásról szóló jelentések megjegyzésekkel való ellátását és aláírását. Az espereseknek számon kellett tartaniuk a „vallásoktató lelkészek” közötti változásokat, illetve miden jelentést, melyről összegzést kellett készíteniük. 1939 után a nem református iskolákban történő hittanoktatásról a püspöki hivatal felé kellett jelentést benyújtaniuk. Ezekben a jelentésekben föl kellett sorolni a használatban lévő hittankönyveket, illetve vezérkönyveket is.
287/2-1928. számú egyházkerületi közgyűlési határozat; 233/3-5-1930. számú egyházkerületi közgyűlési határozat; 418/3-1939. számú egyházkerületi közgyűlési határozat; 352-1941. számú egyházkerületi közgyűlési határozat; In: Közérdekű határozatok... 23, 28., 50, 54.

[210] Vallástanítási tanterv és utasítás a Magyarországi Református Elemi Népiskolák és Továbbképző (Ismétlő) iskolák részére, Református Egyetemes Konvent, Bethlen Gábor Nyomda, Budapest, 1928. 1-2.
A tantervet és utasítást elfogadta és életbe léptette az Egyetemes Konvent 1928. ápr. 19. 260/1928. határozata

[211] Vallástanítási tanterv 1928. 23.

- Tankönyvek terjedelme szabályozott. Rövidnek kell lennie az átláthatóság és befogadhatóság kedvéért (max. 2-3 ív).
- Minden bibliai történetet valláserkölcsi vagy eszmei tartalmat kifejező aranymondás zárjon. Az aranymondás származhat az „arany abc-ből", vagy a tanítandó bibliai szövegből.
- A történetek feldolgozásmódját, nyelvezetét a módszeres feldolgozásban részletesen instrukciókkal látják el. (Az utasítás évfolyamokra lebontott része).
- Az aranymondás helyett néhol szerepelhet a történet valláserkölcsi vonatkozásait elmélyítő énekvers.
- Nem konkrétan a hittankönyvek tartalmában, de segédeszközként említi a határozat a szemléltető képek használatát (*„Ezerképes Biblia")*, a dramatizálás módszerét, illetve deuterokanonikus bibliai történeteket, legendákat és szépirodalmi-teológiai alkotásokat tartalmazó olvasókönyvet.

Ugyanez a tanterv került újra kiadásra és megerősítésre 1940-ben.[212] Akárcsak 1928-ban, az 1940-es tanterv és utasítás is fölveti egy részletekre kiterjedő, alapos vezérkönyv (mai szóval: tanári kézikönyv) igényét és szükségét. Azt is fontosnak látja megemlíteni, hogy a hittankönyvet és tanári kézikönyvet lehetőleg ugyanaz a szerző készítse el. [213] Már azt a tényt is egyértelműnek veszi, hogy vezérkönyvek is léteznek, melyet a hittanoktató kreativitásának erősítésére, és mindennapi munkájának segítésére készítenek. A hittankönyv sorozat után tanúi lehetünk e határozat révén a hittankönyv-család megszületésének tehát.[214] A Konventi szabályzást olvasva, bár felülről történő szabályzásnak tűnik a vezérkönyvek és hittankönyvek szétválasztása, illetve használata, de fontos megemlíteni, hogy a kezdeményezés egyértelműen alulról, a gyakorlat szintjéről származott. Az 1920-as évek végén, a Vallásoktató Lelkészek Országos Konferenciáján több évben is szó esett erről az igényről, melyet határozati javaslatként terjesztettek a jelenlévők az Egyetemes Konvent elé. Egy bő évtized után meg is született rá a hivatalos elfogadás, bár a minden korosztályra kiterjedő *„Vallástanítási Vezérkönyv"* megírására 1929-ben még nem került sor.[215]

A katechetikai irodalom által fölvetett kérdések szinte ugyanazok maradtak néhány évtizeddel később is. Derzsihez hasonló kérdéseket fejteget *Narancsik Imre*, aki a hittanoktatás aktuális kihívásait térképezi fel 1941-ben kiadott írásában. A két világháború közötti változások miatt nemzeti jellegűvé vált a hittanoktatás, melynek gondolatvilága megjelenik művében is. ahogyan Derzsi, Narancsik sem beszél túl sokat a hittankönyvek kérdéséről. Ennek oka az, hogy fontosnak, de nem kimagaslónak látja a kérdést. Jobban érdekli a hittanoktatás

[212] 213/1940. Konventi határozat 7. Melléklet, 497-522. A tanterv és utasítás egyik érdekessége, hogy semmilyen változás nem történik benne, mintha minden tökéletesen megállná a helyét. Úgy beszél a tankönyvekről, mint amelyek módszertanilag tökéletesen elfogadottak. Ezzel szemben azonban a két évvel később született Imre Lajos: Katechetika úgy említi a hittankönyveket, mint amelyek mellett érvelnie kell. A szerző ebben a hittanoktatók gondolkodásmódjára és kétségeire reagálva érveket sorakoztat föl a tankönyvi használat mellett.

[213] Vallástanítási tanterv, 1928. 23-24.

[214] *„A vallásoktatásnak a tanterv szellemében való végrehajtása az egyes tanítótól nagy invenciót, művészi intuiciót, ezenfelül pedig a tárgyban való olyan nagyfokú elmélyülést kíván, amilyenre a legtöbb tanítónak nincs ideje. Hogy a tanító munkája könnyebbé váljék, megfelelő vezérkönyvet kell a kezébe adni. Amíg az utasítás csak általános szempontokat nyújt, addig a vezérkönyvnek a részletekre kiterjedő alapossággal kellene útmutatást adnia a tanítónak, sőt jó lenne, ha az osztályok anyagát mintaleckében feldolgozva tartalmazná. Ebben az esetben a tankönyv és a vezérkönyv között olyan szoros összhangnak kellene lennie, hogy a kettőt együtt kellene csinálni még abban az esetben is, ha nem egy író végezné ezt a munkát. A vezérkönyv az elbeszélésre való bővebb, színes, szemléletes alakokat, a tankönyv pedig a megtanulásra szánt rövidebb alakokat tartalmazná."* 213/1940. Konventi határozat 7. Melléklet, 521-522.

[215] Kántor József: Beszámoló a Vallásoktató Lelkészek Országos Egyesületének Miskolcon, aug. 22-24-én tartott gyűléséről, Lelkészegyesület, 1929. 37. Szám, 269-270.; 39. Szám, 285.

módszertani megújulásának lehetősége, a hittanoktatás tananyagának és a hittanoktató személyének kérdésköre.[216]

Dr. Farkas Ignác a kötelező vezérkönyvvé vált Szele Miklós anyag nyomdokán halad tovább és megoldási javaslattal él az elemi iskola kérdésére. Ő már konkrétan beszél a hittankönyvek kérdéséről, melyekkel kapcsolatban azt vallja, hogy vezérkönyvek szükségesek, de nem baj, ha a diákok kezébe is kerül tananyag. Ezt ugyan nem tartja feltétlenül fontosnak, hiszen a Szentírásban minden tanított anyag úgyis megvan, amihez viszont hozzá tudnak jutni a tanulók. Ha azonban vannak és készülnek hittankönyvek, akkor a következő kritériumokat állítja eléjük:

- Minden osztály anyaga egy tankönyvben jelenjen meg (tartós tankönyvként).
- A tanítandó anyag vázát adják illusztrációkkal, segítő anyagokkal.
- A készülő hittankönyv legyen kis terjedelmű, megfizethető, élvezetes és hasznos. [217]

„Mi egyébként a tankönyv-kérdésnek nem tulajdonítunk különösebb jelentőséget. Meggyőződésünk ugyanis, hogy, bár a jól megírt és okosan használt tankönyv a vallástanításban is értékes segítő eszköz, egyáltalán nem nélkülözhetetlen, és a vallásos nevelés lényegének félreismerését jelentené a tankönyvnek alapvető jelentőséget tulajdonítani." - vallja írásában.[218]

Ebben az időszakban született, a mindmáig használatos és jól ismert katechetikai alapmű, *Imre Lajos: Katechetikája*. Egy év múlva, *„A keresztyén vallástanítás"* című írása ugyancsak a kor megalapozó katechetikai munkájává vált. Imre Lajos elődeivel ellentétben fontosnak tartja a hittankönyvek kérdését. Szükséges és hasznos eszköznek tartja. Munkáiból derül ki, hogy a hittankönyvekkel kapcsolatban a katechétáknak kétféle álláspontjuk volt. Az egyik szemléletmód szerint a hittankönyvek fölöslegesek és haszontalanok a hittanoktatásban, amit azonban Imre cáfol. A másik álláspont a már korábban ismertetett látásmód volt, mely a hittankönyveket szükséges segédeszköznek tartotta, de nagy hangsúlyt nem fektetett rájuk.[219]

Imre érvelése meggyőző, és napjainkig is helytállónak tarthatjuk.

„A vallástanítás munkájában szükségünk van olyan eszközökre, amelyek munkánkat elősegítik; éspedig akár a tanító munkájukat úgy, hogy az anyag magyarázatát és előadását neki megkönnyítik, akár a tanulókét úgy, hogy az anyagot számukra világossá, érthetővé teszik vagy összefoglalásában s megtartásában segítik. A tanítás eszközeire nézve szintén két tévedéstől kell óvakodnunk. Nem szabad ez eszközöket haszontalanoknak és feleslegeseknek tartanunk, mert ezek használatával sokkal közelebb tudjuk a gyermekhez vinni a tanítás anyagát, de nem szabad túlbecsülnünk sem őket, mert magát a tanítás munkáját sohasem pótolhatják s nem önmagukért vannak, hanem csak azért, hogy eszközöknek használjuk őket.

Három csoportba sorolhatjuk ezeket az eszközöket: a tankönyv ezek között, de ezektől függetlenül nézve: a Biblia, káté és énekeskönyv és végül szemléltető képek és eszközök."[220]

Ahogyan az idézet is mutatja, Imre Lajos jól összegzi a hittankönyvek mellett, azokkal együtt élő katechetikai segédanyagokat, melyek ugyanolyan fontos és szükséges eszközei a hittanoktatásnak, mint maga a hittankönyv. További fejtegetései során, mintegy a hittankönyvek kritériumrendszerét állítja föl, amikor sorra veszi a hatékony, jó tankönyv jellegzetességeit. Olyan lista ez, mely napjainkban is megállja a helyét, így érdemes ujjhegyre szednünk.

- A tankönyv nem a hittanoktatás pótléka, nem önmagától hat.
- A tankönyv feladata az anyagot a legkisebb egységet képező részekre bontva adni a gyermeknek, hogy a tanultakat el tudja sajátítani, a lényeget ki tudja venni a tanórai anyagból.

[216] Narancsik Imre: A vallásoktatás mai kérdései, Városi Nyomda, Budapest, 1941.
[217] Farkas Ignác: i.m. 130-132.
[218] Uo. 133.
[219] Imre Lajos: Katechetika... 262.
[220] Uo. 362-363.

- A hittankönyv nem az egész anyagot dolgozza fel, vázat ad arról. Éppen ezért nem lehet hosszú, inkább tömör és vázlatos. Tömörségében is fontos, hogy világos és átlátható, logikus legyen. A tankönyv feladata a tananyag tanuló számára érthető összefoglalása.
- A hittankönyv túlmutat önmagán. Tanításának célja, hogy a diákokat a részismeretek felől az Ige egészére, Istenhez vezesse. Éppen ezért a hittankönyvnek minden tananyagot el kell helyeznie valamilyen módon az Ige összefüggésében.
- A hittankönyv célja nem lehet pusztán az ismeretátadás. Feladata az is, hogy az Igének a tanuló személyes életére vonatkozó konzekvenciáit fölmutassa.
- A tankönyv legyen úgy elkészítve, hogy az iskola végével ne kidobni való és fölösleges könyv legyen, hanem olyan munka, „*…melyhez a gyermeket élete nagy kérdéseiben való tájékoztatás, új utakat mutató utalások, Isten dolgaiba való mélyebb és tisztább látás emlékei kössék.”*

A szerző a hittankönyv használatához is ad segítséget a katechétáknak. Hangsúlyozza a hittanoktató szerepét és személyiségét a hittankönyv használatában is. Olyan katechetikai szemléletmód formálás ez, mely napjainkra is hatással van. Imre kritériumai a hittankönyvet használó oktatók felé:

- A tanítónak nem csak ismerni, tudnia is kell a könyvben lévő anyagot. Így látja összefüggésében, és tudja földolgozni a tanítványaival.
- A magyarázata alatt a hittanoktató ne feledkezzen meg arról, hogy mit tartalmaz a tankönyv. Így tud ahhoz kapcsolódni, a nehezebb, idegen kifejezéseket elmagyarázni, és érthetővé tenni a tananyagot a diák számára.
- Itt is hangsúlyozza a hittankönyv önmagán túlmutató jellegét. Bár a hittanoktató emelje ki az anyag főbb pontjait, de mindig helyezze el a tanított részt az Ige összefüggésében. [221]

Imre Lajos mindkét nagy katechetikai írásában ismeri a vezérkönyv fogalmát is, amihez egyértelműen a Szele Miklós által felvázolt struktúrát kapcsolja (tantervhez és tankönyvhöz illeszkedő segédkönyv, mely a leckék vázlatos vagy teljes feldolgozását adja). Ő maga tankönyvként tartja számon órai használat alatt a Szentírást és a Heidelbergi Kátét is, de mind a kettőhöz javasolja a magyarázatokat. A Szentírás használatára buzdítja a hittanoktatókat akkor is, ha hittankönyvből tanítanak. A bibliai igehelyek kikeresése, közös - vagy otthoni - olvasása lehetőség a mindennapokban erre. Az énekeskönyvet ellenben segédeszközként tartja nyilván, mely az órához és a tankönyvekhez kapcsolódik.[222]

A két világháború közötti kor katechetikai fejlődése és kérdésfelvetései szoros kapcsolatban álltak a teológiai álláspont fejlődésével is. 1918-1948 között radikális szempontváltás történt a teológiában, mely a katechézisre is hatással volt. Alapvetően három nagy felismerés történt Barth és a dialektika teológia hatására:

- A teológia tárgya nem más, mint Isten Igéjében adott kijelentése.
- A teológia az egyház funkciója, melynek legfontosabb feladata az Ige hirdetése.
- A teológiának az Ige hirdetését kell szolgálnia.[223]

A Tavaszy Sándor, Makkai Sándor, Révész Imre, Csikesz Sándor, Sebestyén nevével fémjelzett teológiai szemléletmód az Ige teológiája felé haladt, és középpontjában a Kijelentés állt. A katechézis így hangsúlyosan a Kijelentés hirdetése volt. A harmincas évekre olyan változás következett be, mely aztán a II. világháború végéig jelen volt. Ez a változás magával

[221] Uo. 362-365.
[222] Imre Lajos: A keresztyén vallástanítás, Baross Nyomda, Győr, 1943. 77-80.
[223] Jánossy Imre: Teológiai irányzatok, In: Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867-1978. Studia et acta ecclesiastica V. kötet, főszerk: Dr. Bartha Tibor, Dr. Makkai László, Budapest, MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1983. 357.

hozta a bibliai vonás mellett a konfesszionális örökség és a kálvinista öntudat megjelenését a hittankönyvekben. A vallástörténettől a bibliai normák irányába tolódott el a hangsúly.

A vallásoktatást kettősség jellemezte ebben a korban. A nagyvárosokban, és azokon a helyeken, ahol képzett hittanoktatók voltak, a kor szintjének megfelelő volt a vallástanítás - míg a falusi közösségekben sokszor elmaradt ettől a szinttől. Bár a dialektika teológiájának hatására kevés hangsúly került a hittankönyvekre, és sokkal nagyobb volt a katechéta személyén - a fölmerült közegyházi igények és nehéz helyzet megoldására konventi pályázatokkal, és újabb tankönyvek írásával többen is próbáltak hatékony anyagokat készíteni.[224] Ezek nem mindig találtak pozitív fogadtatásra. Egyes közegyházi (pl. cikkek, illetve egyházmegyei, egyházkerületi határozatok) visszajelzések azt mutatják, hogy a központi szabályozás ellenére is elég rendezetlen volt több helyen a hittankönyvek használata.[225] A hittanoktatás mellett nagy hangsúlyt kaptak a csendesnapok, a konfirmációi felkészítés, a gyermek-istentisztelet valamint az ifjúsági istentisztelet is.

A dialektika teológiájának katechetikai lecsapódását jól érzékelteti *Tóth Kálmán: A bibliai történetek tanítása mint igehirdetés* című munkája. A szerző Makkai és Imre nyomdokain halad. Egy részfejezete pedig az Ige teológiája által bibliai történetek tanítására kifejtett hatásáról szól.[226]

Mindezekből látható tehát, hogy a két világháború közötti időszakban a hittankönyv (a Biblia, énekeskönyv és Heidelbergi Káté mellett), mint a katechézis szerves eszköze jelent meg. A Szentírás továbbra sem vált szükségtelenné, hanem az évek alatt folyamatosan a hittanórai használatára buzdították mind a gyakorlatban lévő hittanoktatók, mind a felső szabályozások.[227]

Imre Lajos célkitűzései és gondolatai hatottak a hittankönyv írókra és használókra, konventi szinten elfogadottá váltak. Ugyanakkor Imre összegezte azokat a problémaforrásokat is, melyekkel a katechézisnek szembe kellett néznie. Ezek egyik fő vonulata volt, hogy 1942-re a vallástanításnak az ellen kellett védekeznie, hogy időszerűtlennek és maradinak tartsák. E mellett helyét a kultúrmunkát végző iskolában kellett biztosítani, miközben módszereit úgy alakította, hogy kora igényeinek megfeleljen. Mindezek mellett a kor érezte azt is, hogy teljes megújulásra van szükség a tananyag, a gyermekek vallásos élete, valamint a konfirmáció területén is.[228]

A hittanoktatás aktuális problémáinak ellensúlyozására megerősödött a gyülekezeti gyermekmunka, mely elsősorban a cserkészetben és a vasárnapi iskolai tevékenységben jelent meg. Ezt kezdetben ellenérzéssel fogadták az iskolában hittanoktató lelkészek, tanítók, majd a külső akadályok és a folyamatos ellehetetlenítés miatt egyre inkább hiánypótló jellegűnek fogadták el az új lehetőséget. Csikesz Sándor hatása emelhető ki ebből az időszakból, aki maga is a módszertani megújulás, a katechéta személyének fontossága és egyéni fejlődése, illetve az új lehetőségek megragadása és helyes kihasználása mellett érvelt. Gondolataira a gya-

[224] Szőnyi György: Vallásoktatás, konfirmáció, In: Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867-1978. Studia et acta ecclesiastica V. kötet, főszerk: Dr. Bartha Tibor, Dr. Makkai László, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1983. 433-434.

[225] A Tiszántúli Református Egyházkerület 1942. évi vallásoktatási határozatai között külön megemlékezik arról, hogy nagyon sok vallásoktatónak nincs tanmenete, és a tankönyvek terén elég nagy a zűrzavar, főként az elemi iskolák terén. Sokan használnak nem engedélyezett, vagy régi hittankönyveket. Középiskolában teljesen rendben találtak mindent. A Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlésének 1942. évi vallásoktatási határozatai, 591. határozat, 17-18.

[226] Tóth Kálmán: A bibliai történetek tanítása, mint igehirdetés, katechetikai tanulmány különösen tekintettel a középiskolára, Kertész József könyvnyomdája, Karcag, 1943. 35-38.

[227] Például: 398/7-1939. Számú egyházkerületi közgyűlési határozat, In: Közérdekű határozatok és szabályrendeletek a Tiszántúli Református Egyházkerületben 1919-1943. Összeállította: Dr. Ferenczy Károly, Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda Vállalata, Debrecen, 1944. 50.

[228] Imre Lajos: Katechetika... 109-111.

korló hittanoktatók pozitívan és egyetértéssel reagáltak.[229] A gyülekezeti gyermekmunkában ekkor elsősorban nem hittankönyveket használtak, de az 1948 után következő események fényében a meglévő segédanyagok közül több átszivárgott az iskolai hittanoktatásból az egyházközségekbe szorított katechetikai munkába.

A dolgozat 2. számú Függeléke tartalmazza azt a hittankönyv listát, mely az Egyetemes Konvent engedélyezett 1941-ben. Ezt követően csak ezeket lehetett az iskolai hittanoktatásban használni, bár megelőzőleg más anyagok is születtek, melyek valamilyen ok miatt a központi szűrőn mégsem mentek át. Az alábbi, összefoglaló elemzés nemcsak a hivatalos hittankönyvek jellegzetességeit emeli ki, hanem utal a két világháború között keletkezett más anyagokra is, mivel azok felépítésükben, módszertanukban is sok hasonlóságot mutatnak a később hivatalossá tett anyagokkal.[230]

Formai jellemzők:
A központi vallástanítási tantervek formai alapelvei felfedezhetőek rajtuk. A hittankönyvek kis terjedelműek, mellyel a könnyű kézbe adhatóságot és jól használhatóságot segítik. Heti egy órára terveznek általában. Bővebb terjedelműek, de nem túlságosan hosszúak (kettő-négy ív) a gimnáziumok számára készült tankönyvek.

- Általában B/5, ill. A/5 formátumúak, fekete-fehér változatban nyomtatottak.
- Képet keveset és ritkán találhatunk a hittankönyvekben.
- Tartós tankönyvi kivitellel (keményfedelű változat) és puha fedelű hittankönyvvel egyaránt találkozhatunk.
- A keményfedelű hittankönyvek általában több osztály anyagát tartalmazzák, illetve különböző iskolatípusok esetében is használatosak.
- A hittankönyvek ritkán tartalmaznak előszót, bár tartalomjegyzékük már van.
- Ha előszóval találkozunk, az a hittanoktató számára hoz instrukciókat, de a diákokat nem szólítja meg.
- A leckék változó formaisággal, de jól tagolva, strukturálva jelennek meg. Ezzel az átláthatóságot és a kézbe adhatóságot segítik elő.

Teológiai, valláspedagógiai jellemzők:

- A dialektika teológiájának hatására Isten Igéjének hirdetése kerül a középpontba. Ez lesz a vallásos nevelés célja. Több helyet kap a Szentírás, mint Isten kijelentése. A tanítás fő anyaga a Biblia és a bibliai történetek, de az összefüggések tanítása is hangsúlyossá válik.
- E korszak hittankönyveinek nyilvánvaló célja a tanterv szellemében a hitébresztés, alapvető ismeretek átadása és a keresztyén értékek begyakoroltatása.
- A tanítás középpontjában a Szentírás, illetve annak igazságai állnak, melyeket a gyermekek nyelvén, számukra érthetővé kívánnak tenni. Ennek részei a gyermekszerű következtetések levonása is.

[229] Például: Csikesz Sándor: A magyar református gyakorlati teológia, Theologiai Szemle, 1933. IX-X. szám, 207-218.
Nagy Ferenc: Vallástanításunk revíziója, Lelkészegyesület 1937. 32-33. Szám, 235-236.
Gál Miklós. Népiskoláink vallástanításának problémája, Lelkészegyesület, 1939. 23. Szám, 4-5.
[230] Ilyen munkák például a következők, melyek hivatalosan csak 1941-ig voltak használatban.
Lévay Lajos: Kis hitoktató, tanyai vagy nem református felekezeti iskolába járó református vallású gyermekek számára, Budapest, 1931.
Ecsedy Aladár: A gyermekek barátja, vezérfonal a református keresztyén hitismereteknek az I-II. elemi osztályban való tanítására, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Tahitótfalu, 1935.
Kocsis János - Nánay Béláné: i.m.

- Jól nyomon követhető a dialektika teológiájának hatása abban is, hogy a gyermeket, mint kegyelmet kapott bűnöst nézi - ennek megfelelően a bűnről, és a kegyelemről is sok szó esik.
- Nemcsak a bibliai történet átadására törekszenek, hanem azok rövid erkölcsi összegzésére is, melyeknek eszközei aranymondások, ill. néhol énekek is.
- A bibliai történetek tanítása során a Biblia olvasására való nevelés is megjelenik. Erre utal az is, hogy a munkáltatások többségében a kapcsolódó szentírási igeszakasz kikeresése, elolvasása, éneklés és imádkozás található.
- Az imádságra nevelés a kor fontos katechetikai gondolata, melyhez kapcsolódva a gyermekkel megismertetni kívánt imádságok jelen vannak a tankönyvekben.
- A hittankönyvek gondolkodásmódjukban a gyermekközpontúságra törekszenek. Ennek érdekében gyermekek számára érthetően próbálnak a szerzők fogalmazni, és olyan applikációkat keresnek, melyek az adott korosztály életvalóságához kapcsolódik. Ezekből azonban látható, hogy a gyermeket, fiatalt irányításra, nevelésre szoruló lényként kezelik, akinek gyakran direkt utalásokra van szüksége.
- Az egyháztörténeti részek Krisztus munkájaként kerülnek bemutatásra, melynek a gyermek is lehet jó református keresztyénként része.
- A hittanoktatásban fontos helyet kap a konfirmáció előkészítés, mint a gyülekezetbe kapcsolódás csúcsa. Ennek megfelelően a kátétanítás a magasabb évfolyamokra került. A gyülekezeti közösségben való helytalálás, beilleszkedés a célja, éppen ezért olyan ismereteket tartalmaz, melyek a gyülekezet mindennapjaihoz kapcsolódnak (pl. szertartástan, imák). Fogalmazásmódjában az érthetőségre törekszik, és a kérdések is a mindennapi, gyakorlati keresztyén életre vonatkoznak.

Hittankönyv - elmélet számára levonható következtetések:

- Leíró típusú hittankönyvek elsősorban, ahol a cél egy összegzett, tömör tananyag gyermekek/fiatalok kezébe adása.
- A leckék felépítésük szempontjából az adott témakörnek megfelelően épülnek fel.
- A kisebbek számára készült bibliai történeteket tartalmazó leckék felépítése általában a következő:
    - Cím (figyelemfelkeltő, vagy pusztán tényközlő)
    - Bibliai igehely
    - Történet, és hozzá tartozó magyarázó információk leírása. Mindez tömör, de szemléletességre és szöveghűségre törekszik. A bibliai igei idézetek más betűformázással (általában dőlt) jelenik meg. Elkülönül a törzsanyag is, csillagozott bejelöléssel hozva a nem kötelező részeket/kisebb betűvel nyomva azokat.
    - A történet következtetése (Beliczay Angéla pl. *„igazság”* néven hozza). Röviden, néhány mondatban.
    - Történethez kapcsolódó énekeskönyvi énekjavaslat, szöveggel/ anélkül, illetve aranymondás.
- Az egyháztörténetet tartalmazó hittankönyvek nagy anyagrészt foglalnak magukban, ezért a tényanyagok és gyermek nevelését megcélzó, beépített megjegyzések kerültek bele elsősorban a leckékbe. Tartalmazzák még a következőket:
    - Figyelemfelkeltő cím.
    - A témához illeszkedő bibliai olvasmány igehelye.
    - Magyarázó jegyzetek, néhol lábjegyzetek.
- A bevezetés, vallástörténet, hit és erkölcstan és apologetika néven futó és ehhez kapcsolódó anyagot tartalmazó hittankönyvek szintén nagyrészt az összegzett, rövid tényanyagot tartalmazzák, bibliai igeolvasási javaslatokkal és néhány illusztrációval. Kiemelkedik közülük *„**Farkas Kálmán**: Az ó- és újszövetségi kijelentés története a kö-*

*zépiskolák I. és II. osztálya számára"*c. írása, melynek egy-egy kiadása már színes mellékletet (térkép) is tartalmaz.

- Nem minden lecke után, de a hittankönyvek tartalmazzák a gyermekek számára tanítandó, legnépszerűbb imádságokat (esti, reggeli, templomba menetelkor mondott, templomba jövetelkor mondott, tanítás előtti) is.
- A konfirmáció káték a kérdve kifejtés megszokott módszerét alkalmazzák, ahol egy-egy témakörhöz kapcsolódtak a kérdések-feleletek. A témák (leckék) végén bibliai olvasandó igehelyek sorakoznak, mely feltételezi és igényli a Szentírás folyamatos használatát. A gyermekek számára készült káték függelékükben hozzák a Heidelbergi Káté néhány kérdését (1. és 32.); egyházismereti alapként szemelvényeket a MRE törvénykönyvéből; a szertartásrendet, és a legismertebb imádságokat.
- A tartós tankönyvi jelleggel működő tanyai, illetve több osztály anyagát tartalmazó hittankönyvek rövidebbek és lényegre törőbbek társaiknál, ahol egy osztály témája és anyaga külön könyvben jelenik meg. A tartósság, és a különböző korosztályoknál való használat miatt itt időszakonként elmaradnak a magyarázatok, megjegyzések és csak a legszűkebb mértékben találkozhatunk instrukciókkal, ill. feldolgozási segítséggel.
- A tankönyvek magukon viselik a kor pedagógiai jellegzetességeit. Ennek megfelelően elsősorban a mesélés, előadás és magyarázat kerül előtérbe. Kevés a munkáltatás, az is inkább gyakoroltatásként tekinthető.
- Minden hittankönyv esetében nagy hangsúlyt kap az összefüggések tanítása. Nagyobb diákok esetében a tényanyag rendszerezésének is ez a célja, míg a kisebbeknél a bibliai történetbe szúrt megjegyzésekkel segítik a szerzők a Biblia üzenetében, ill. az üdvtörténetben való elhelyezést.
- Ismétlés és gyakorlás, valamint a megértés, és az ebből következő gyakorlati következtetések levonása, gyakorlati applikációk fontossá válnak a tanításban.
- Mivel csak a központi anyagot hozza és néhány feldolgozási lehetőséget, így a katechétának nagyobb a szabadsága a feldolgozás során.
- Az önálló hittankönyvek mellett kevés számban, de él a hittankönyv sorozat (egy iskolatípusra tervezve), és megszületik a hittankönyv-család (tankönyv és tanári segédkönyv) igénye.

A református hittankönyv-történetben e kor tehát a professzionalitás megjelenésének időszaka. A hittankönyv-piac felélénkül. Hátteret és segítséget kap az Egyetemes Konventtől, ahol új elemként megjelenik egy röviden és tömören megfogalmazott, vezérelvekre épülő hittankönyvi koncepció. E koncepció fölveti a hittankönyv-család igényét. Tartalmilag nincs azonos struktúra minden hittankönyvre, de jelen van a vágy a jól használható, teológiailag és vallás-pedagógiailag megalapozott, hittanoktatást segítő, tanulócentrikus segédletek iránt.

2.2.5. A stagnálás időszaka: 1948-1989

A két világháború, valamint a közte lévő időszak teljesen új helyzet elé állította a tankönyvfejlődést, mely aztán a II. világháború után megakadt. Már a két világháború között megerősödött az egyház és állam szétválasztása, mely hatott az iskolára is. Az 1940-es törvények fölvetették, de végül 1948-tól került bevezetésre a nyolcosztályos népiskola, mely fölváltotta az addigi hat, illetve négyosztályos elemit. Ekkortól kötelezővé és ingyenessé vált a népiskola látogatása, mely új helyzet elé állította a katechézist.[231] Új tanterv, új és hatékony tankönyvek szükségeltettek az új helyzetben való tanításhoz. 1940-re tankönyvi tekintetben érdemes megemlíteni, hogy a tantervek ekkora minden évfolyamhoz eltérő tananyagot rendeltek, melyek egy-egy központi téma/terület köré csoportosultak. Elkülönültek az egyházismereti, bib-

[231] Az 1940. Évi XX. Törvénycikk az iskolai kötelezettségről és a nyolcosztályos népiskoláról, In: Balogh Margit-Gergely Jenő: Állam.., I. kötet. 750-751.

liaismereti, etikai témakörök - melyek a hittankönyvekben is külön egységeket alkottak. A cél továbbra is a valláserkölcsi érzelmek fejlesztése és erősítése volt, illetve a tárgyi ismeretek átadása, a gyermek hitének ébresztgetése és az Istenbe vetett hit megszilárdítása volt.[232]

Az új helyzetet csak tovább nehezítette az 1948-ban bekövetkezett iskolai államosítás. Az 1948. évi XXXIII. tc. a nem állami iskolák állami tulajdonba vételéről rendelkezett. Ez a megegyezés rendelkezett arról, hogy 4 gimnázium (Budapest, Sárospatak, Pápa és Debrecen leánytagozatai) a református egyház kezén maradt. Az okt. 7-én a Magyar Köztársaság és a MRE között megkötött Egyezmény 1990 márciusáig érvényben maradt.[233] Az Egyezmény révén fakultatívvá vált a hittanoktatás az iskolákban, és egyre inkább a gyülekezetek váltak a nevelés színterévé. Mindaddig a hittan, mint egy sajátos tantárgy volt jelen a többi tantárgy között. A gyülekezetekben történő hittanoktatás terén azonban teljesen más színtéren, más körülmények között volt jelen. A katechézis újra a gyülekezeti bekapcsolás lehetőségévé vált, és a tanítói funkció mellett a pásztori és missziói jelleg egyre inkább hangsúlyt kapott. Annál is inkább igaz volt ez, mivel a katechézist végző lelkészek, vallástanárok gyakran üldöztetésnek voltak kitéve. Hosszasan lehetne taglalni az 1948 - 1989 közötti időszak lehetőségeit és kihívásait, mely azonban jelenleg nem feladatunk. Annyit azonban szükséges megemlítenünk, hogy teológiailag is új helyzet elé került a MRE, mely a katechézisre is hatott. 1948-tól, a Zsinati Deklaráció aláírásától a Zsinat saját feladatának tekintette az egyház tanítását. Kezébe vette az egyház lelki vezetését is. Az eligazodás korszaka következett, melyhez Révész Imre, Bereczky Albert, Viktor János neve fűződött. Ebben a korszakban bontakozott ki a szolgáló egyház teológiája hazánkban (Bartha Tibor nevéhez köthető). Középpontjában a béke védelme, a bűnbánatban és hálaadásban való egyházi megújulás állt. [234]

Már Imre Lajos fölveti a vallástanításnak a háború, illetve a felfokozott világ miatti nehéz és bizonytalan helyzetét.[235] A 20. század elején elindult hittankönyvi és katechetikai fejlődés tehát nem maradhatott töretlen.[236] Az Imre Lajos által elméletben fölvetettek csak részben kerültek gyakorlati megvalósításra, aminek oka egyrészt abban kereshető, hogy 1948-ban megindult az iskolák államosítása, a hittanoktatás pedig szinte teljes mértékben a gyülekezetekbe szorult.[237] Az a tendencia, mely az I. világháború kezdetén már nyilvánvaló volt, a II. világháború után érett be. A gyülekezeti, iskolán kívüli gyermekmunka megerősödése együtt járt a hittanoktatás fakultatívvá válásával, illetve a hittan tanítás önkormányzati iskolákból való erőszakos távol tartásával is. Ennek az időszaknak a teljesen objektív áttekintése elég nehéz, mivel csak részlegesen vannak - vagy nem teljes mértékben elérhetőek és hozzáférhetőek -, az időszakra vonatkozó adatok. Ami azonban az akkor hittanoktatást végző lelkipásztorokkal való néhány személyes beszélgetésből, illetve törvényekből, cikkek és könyvek uta-

---

[232] Egyetemes Konvent 1940/213. Határozat, 7. Melléklet.
E tanterv előtt már 1929-ben már az énektanítási javaslat is megjelent a tantervhez kapcsolva. Vallástanítási és egyházi énektanítási tanterv és utasítás a Magyarországi Református elemi népiskolák és továbbképző (ismétlő) iskolák részére. Budapest, 1929.

[233] Balogh Margit - Gergely Jenő: Állam..., II. kötet. 853-855.

[234] Kocsis Elemér: Teológiai gondolkodás egyházunkban, In: Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867-1978. Studia et acta ecclesiastica V. kötet, főszerk: Dr. Bartha Tibor, Dr. Makkai László, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1983. 563-575.

[235] Imre Lajos: Katechetika... 119.

[236] Bár kevés objektív adat érhető el erről az időszakról, több lelkipásztori visszaemlékezés jelent meg már cikkekben, illetve több akkoriban aktív hittanoktató visszajelzéseik, és személyes beszélgetések segítették e rész megírását. Néhány példa a korszak hittanoktatására vonatkozó cikkekre:
Csiszár Ákos: A vallásoktatásban szerzett tapasztalataim, Confessio, 1990. 14. Évf. 4. Szám, 70-84.
Imre Lajos: Vallástanítás a nevelés szolgálatában, Confessio, 1990. 14. Évf. 4. Szám, 17-20.
Kovács Bálint: Arcok az ifjúsági munka elmúlt évtizedeiből, Confessio, 1991. 15. Évf. 4. Szám, 70-90.

[237] Az 1948. XXXIII. Tc. kimondja, hogy a nem állami iskolákat át kell vennie az államnak. Ez alól kivételt képeztek a hittudományi főiskolák, és kizárólag egyházi célokat szolgáló tanintézetek.
1948. évi XXXIII. Tc. a nem állami iskolák fenntartásának az állam által való átvétele, az azokkal összefüggő vagyontárgyak állami tulajdonba vétele és személyzetének állami szolgálatba való átvétele tárgyában, In: Balogh Margit - Gergely Jenő: Állam..., II. kötet. 853-855.

lásaiból kiderül, azt mutatja, hogy a legerősebb támadás 1948-ban következett be, mely legélesebben 1956-ig tartott. 1956 okt. 23. után az Oktatási Minisztérium lehetővé tette a hittanórák látogatását azok számára is, akik a jelentkezést korábban elmulasztották - az enyhülés jeleként. Míg a Rákosi korszak alatt csak a lejelentési időpontig lehetett beíratni a szülőknek gyermekeiket hittanoktatásra, a később (mintegy titokban) résztvevőket is szigorúan ellenőrizték és megtorolták. 1956 után ez az ellenőrzés enyhült, sőt az 5/1957 rendelet szerint beiratkozás nélkül is részt lehet venni az órákon, bár továbbra sem nézték jó szemmel állami részről sem a hittanoktatást, sem a hittanoktatásra járókat.[238]

A Rákosi-korszak előtt az egyház szerette volna, ha a fakultatív hittan oktatása is az iskolák falai között történik, s kevésbé szorul vissza a gyülekezetekbe, de az állam - már említett - reakciója megoldotta a kérdést. Első lépésként a fakultatív hitoktatást vezették be a korábban kötelezővel szemben. Ez egy régen tervezett lépés volt, amit nem a '48-as fordulat, hanem 1949. szept. 6-a hozott. A hittan iránti érdeklődés ezután jelentősen lecsökkent, s évente kevesebb tanuló jelentkezett hitoktatásra. Az általános adatok szerint katolikus és protestáns hitoktatásra 1951-ben az általános iskolások 43%-a, a középiskolások 10,5%-a járt, míg 1952-ben az általános iskolások aránya már csak 26% volt, s a középiskolából szinte teljesen kiszorult a hittan.[239]

1970-es visszatekintésében Boross Géza úgy vall erről az időszakról, mely során a katechézis jelentése módosult. Ez a módosulás elsősorban abban jelent meg, hogy a lelkészek, katechéták fölfedezték a katechézis igazi színhelyét: melyet a gyülekezetben és a családban láttak. Természetesen egyesen következménye volt ez annak, hogy a hittanoktatás kiszorult az iskolákból, és visszakényszerült a gyülekezeti közösségekbe. Az igazi vallásoktatást, mint fakultatív tevékenységet látták, melynek a célja nem csak az ismeretközlés, hanem az igehirdetés.[240] Ennek az időszaknak a hittankönyv-történet tanúsága, hogy túl sok új tankönyv jelent meg. Mivel nagy fejlődésre nem volt lehetőség, így hittankönyv-történetileg az 1945-1989 közötti időszakot a stagnálás korának nevezhetjük. A megjelenő, használatban lévő hittankönyvek gyülekezet-központúak, valamint a Szentírás és Református Énekeskönyv rendszeres használatára kívántak nevelni. Az 1948-ban Református Vallástanítási Tanterv szellemében céljuk: „*A gyülekezet közösségébe tagolás, a hitoktatásban részt vevőkkel Isten üdvtervének megismertetése. Ennek a célja, hogy ők maguk engedelmeskedjenek Istennek, s akarjanak a gyülekezet közösségébe tartozni.*"[241]

A gyülekezeti katechézis megerősödésével az elvi katechetika elsősorban a konfirmáció problémakörével foglalkozott. A gyakorlati katechetika terén pedig továbbra is a dialektika teológiájának nézőpontja uralkodott. Döntő szerep jutott a Szentírásnak, tananyagként a bibliai kijelentéstörtént, egyháztörténet, énekanyag és imádságok szerepeltek. Hangsúlyozták, hogy a vallástanítás igazi vezérfonala a Szentírás, melyet egyetlen tankönyv sem helyettesíthet vagy szoríthat ki.[242] Nem is csoda, hogy a hittankönyvekről való ilyen gondolkodás mellett nem tettek túl nagy hangsúlyt a tankönyvi fejlesztésre!

Mivel az állam kizárólag az iskolákban engedte meg a hittan tanítását, s így teljesen az ellenőrzése alatt tartotta azt, hogy ki íratja be rá a gyermekét. Sőt, a beiratkozásnál a pedagógusok maguk is figyelemmel kísérték, s negatívan hatottak a jelentkezőkre. Akár a durva fenyegetés vagy a szülők megfélemlítése is megjelent ekkor. Az új helyzet miatt új vallástanítási tantervre volt szükség.

---

[238] Nagy Péter Tibor: Hittanoktatás és világnézeti nevelés 1956 után, Iskolakultúra 2000/6-7. 121.
[239] Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században, Osiris Kiadó, Budapest, 2004. 359.
[240] Boross Géza: A magyar református gyakorlati teológia huszonöt éve, katechetika. Református Egyház, 1970. XII/4. 101-102.
[241] Református Vallástanítási Tanterv és Utasítás az Általános Iskolák Számára, Református Egyetemes Konvent, Budapest, 1948.
[242] Boross Géza: A magyar református... 102.

1951-re új hit- és erkölcstan oktatási tanterv került bevezetésre, melyhez hittankönyveket kezdtek kidolgozni. A kor érdekes sajátossága, hogy a hittankönyvek új nevet kaptak ekkor. „Hittanoktatási vezérkönyv" és „Vallásoktatási olvasókönyv" néven kezdték kidolgozásukat. Így születtek meg a több évtizeden át használatban lévő Beliczay Angéla - Hegyi Füstös István - Pomothy Dezső és Rózsai Tivadar nevével fémjelzett hittankönyvek. A speciális állapotok miatt a katechézis igehirdetéssé vált, és a cél a gyülekezet építése lett mind az iskolában (a református iskolákban, illetve ahol volt rá lehetőség a külső nyomás ellenére is), mind az egyházközségekben. Istennel való személyes kapcsolatra igyekeztek a gyermekeket elvezetni, melyhez a Szentírás, a hitvallások, a törvények megismertetése szolgált eszközként.[243] Mindennek pásztori és a missziós jellege volt, melyben a katechézis igehirdetéssé vált. A cél pedig - bár az iskolában -, de egyre erőteljesebben a hitvalló, református gyülekezet építése lett. Folyamatos harcok között történt ez, ahol az iskolai és a politikai vezetés minden eszközzel meg akarta akadályozni a katechézist.[244] Az Istennel való személyes kapcsolatra igyekeztek a gyermekeket elvezetni, s mindehhez a bibliai történetek, a hitvallások, s a hit- és erkölcstani törvények megismertetése csak eszközként volt használatos.[245] Ez persze nem jelentette azt, hogy a gyülekezetekben nem történt hittanoktatás. Más néven, más címszóval, de a gyermekeket továbbra is próbálták elérni a lelkipásztorok.

Mivel katechézis lehetőségének fenntartása szinte minden energiát igényelt, így a hittankönyvi belső fejlődésre nem kerülhetett nagy hangsúly. Az Egyetemes Konvent Sajtóosztálya továbbra is adott ki hittankönyveket, mint a *„Református Vallásköny*vek*"* sorozat tagjait, melyek fő szerzői a már emített Pomothy - Beliczay - Hegyi-Füstös és Rózsai voltak. A hittankönyv sorozat tehát bevett fogalommá vált, de ezen kívül nagy fejlődési tendencia nem fedezhető fel ezekben a hittankönyvekben. A sorozat mellett a korábbi engedélyezett hittankönyvek egy része, pl.*" Dr. Révész Imre: Egyháztörténet"* is tovább éltek, elsősorban gimnáziumi használatban. A tananyaggal és a tankönyvvel szemben itt hangsúlyeltolódás történik a katechéta irányába, hiszen a személyes kapcsolat, a hittanoktató egyéni hite, felelősség- és kockázatvállalása, kreativitása vált egyre inkább fontossá. Maga az 1948-as tanterv egészen 1989-ig érvényben maradt. Hármasság fedezhető fel benne: a bibliaismeret mellett megjelenik a felsőbb osztályokban az egyháztörténet (általános iskolában példák és szemelvények útján, gimnáziumban pedig összefüggésében), valamint dogmatika és etika alkotják a főbb területeket.[246] A *„Református Vallásköny*vek*"* sorozat fő célja az volt, hogy a Szentírást szólaltassák meg, gyermekek által érthető módon. Emellett nem tantételeket kívánt átadni, hanem az élő hit ébresztése, és Krisztusig való elvezetés vált vezérelvvé.

Az erőteljes vallásellenesség, materialista ideológia erősödése, és az oktatáspolitika hittan ellenessége miatt a katechézis (és így a hittankönyv fejlődés is) stagnált, illetve elnyomásban létezett.[247] Mivel leírt formában a hitre nevelés nem jelenhetett meg, így a még nagyobb támadások kivédése érdekében, csak a központi, tömör tananyag volt jelen a hittankönyvekben. Ezzel leszűkült a hittankönyvi skála, ami nem a minőség romlását, hanem új kiadások, illetve új anyagok megjelenésének a hiányát jelentette. A katechézist végző lelkipásztorok, vallástanárok pedig a saját eszközeiket (régebbi könyveket, általuk kidolgozott, titokban egymásnak átadott anyagokat) használták.

Ezt az állapotot tekinthetjük általánosnak 1989-ig, még akkor is, ha a szorítás a 70-es évektől enyhülni látszott. Mivel nem volt kötelező a hittanoktatás, így nagyobb tantervi és

---

[243] Molnár Miklós: Adalékok hittankönyv - kiadásaink helyzetképéhez, Magyar Református Nevelés 6-9.

[244] Fodorné Nagy Sarolta: Történelmi lecke, A Magyar Köztársaság és a Magyarországi Református Egyház között 1948-ban létrejött „Egyezmény" megkötésének körülményei és hatása különös tekintettel a nevelésre, Budapest - Nagykőrös, 2006. 252-260.

[245] Molnár Miklós: Adalékok ... 6.

[246] Református Vallástanítási Tanterv és Utasítás az Általános Iskolák számára, Református Egyetemes Konvent, Budapest, 1948.

[247] Nagy Péter Tibor: Az iskolai hittanoktatás visszaszorulása, Hipotézisek a hatvanas és hetvenes évekről. Iskolakultúra, 2001/1. 36-45.

feldolgozási szabadságot kaptak a katechéták. Ez a szabadság magával hozta a személyes bevonódás megerősödését, és a katechéta személyisége, hite, egyházához való viszonya, pedagógiai érzéke meghatározta a hittanoktatásban végzett munkáját is. A kor aktív katechétái úgy nyilatkoztak erről az időszakról, hogy minden adódó lehetőséget igyekeztek kihasználni: legális és néha illegális formában is. [248]

Az aktív katechéták mellett, sok helyen elmaradt, ill. minimálisra csökkent a hittanoktatás. Fodorné Dr. Nagy Sarolta úgy nevezi az 1972-1987-es időszakot, mint a *„megízetlenült só korszaka*".[249] Ekkor a kommunista rendszer szorítása enyhült, de az egyháztól mégis „mártírium-szerű" hitvallásosságot vártak el, amit azonban nem mindenki vállalt. Az iskolákból ekkora már szinte kiszorult a hitoktatás, bár a helyi lehetőségeket igyekeztek kihasználni a lelkipásztorok, s folytatni a hittan tanítását, akár legális vagy éppen illegális formában is. A Biblia, az egyház, a lelkész sokfelé gúny tárgyává lett, s a templomba járó gyermekeket is megszégyenítették sok helyen. A szülők pedig, ahogyan a korábbi évtizedekben, sokszor elmaradtak a gyülekezetből, hiszen féltették gyermeküket és önmagukat.[250]

70'-es évektől apróbb változásokat fedezhetünk föl a hittankönyv-történetben. Egyrészt munkaközösség dolgozott együtt a két részben publikált hittankönyvek fejlődéséért. Általános iskolai hittanoktatásra hangolva a Beliczay - Pomothy - Rózsai - Hegyi-Füstös nevével fémjelzett könyvek átdolgozva, tartós tankönyvként egybekötve többször is megjelentek *„Református Hitünk és Életünk"* címmel.[251] Ezek a tartós tankönyvek felépítésünkben is újat hoztak. A leíró tankönyveken túl tekintve a munkatankönyv igényével léptek fel, mivel néhány - a diákok által a tankönyvben végzendő munkáltatást is tartalmaztak. Ugyanakkor kedves, bíztató és hívogató hangvételben szóltak mind a diákokhoz, mind a katechétákhoz. A tananyag részét képezték most már a szemléltetések, illusztrációk is, melyek szorosan kapcsolódtak magához a tananyaghoz, és motiváló funkciójuk is volt. Az olcsóbb kivétel érdekében természetesen, mind a képek, mind a rajzok, mind más illusztrációk fekete-fehér változatban jelentek meg.

Az 1-4, 5-8 évfolyamok anyagát magába foglaló könyvek terjedelme megnőtt (300-350 A/5-ös oldal közöttiek), de belső felépítésük, logikájuk, struktúrájuk átláthatóvá tette őket. A teológiai cél egyértelmű volt: Isten Igéjének a hirdetése és a gyülekezeti kapcsolódás elősegítése. Ehhez keresték a pedagógiai segítséget. Ennek érdekében pedagógiailag nagy hangsúly került a motiválásra, illetve a figyelem felkeltésére. Az elhangzottaknak érdekesnek kellett lenniük, illetve kapcsolódni a diák élethelyzetéhez, mivel csak ez tarthatott számot a tiltások ellenére is a hittanoktatáson való részvételre.

A következő elemekkel találkozhatunk még a hittankönyvekben:

- Elgondolkodtató kérdések,
- Énekjavaslatok a Református Énekeskönyvből.
- Feladatok, melyek alkalmasak mind a hittanórai közös feldolgozásra, mind házi feladatként.
- A hittankönyvben elvégzendő, írásos feladatok.
- Bibliai, olvasandó részek.
- Idézetek a Szentírásból, Heidelbergi Kátéból.
- Aranymondások.
- Leckezáró imádságok.

[248] Molnár Miklós: A gyermekmisszói szempontjai és problémái - ma, Teológiai Szemle, 1991/2. 77.
[249] Dr. Fodorné Dr. Nagy Sarolta: Katechézisünk és katechetikánk harminc éve, Theologiai Szemle 2003/1. 12.
[250] Molnár Miklós: A gyermekmisszió... 77.
[251] Beliczay Angéla: Református Hitünk és Életünk, Vallástankönyv az általános iskolák I-IV. osztályos tanulóinak, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1985. (7. Kiadás)
Beliczay Angéla - Hegyi-Füstös István - Pomothy Dezső - Dr. Rózsai Tivadar: Református Hitünk és Életünk, Vallástankönyv az általános iskolák V-VIII. osztályos tanulóinak, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1973. (1. Kiadás)

Ezek az elemek nem minden lecke esetében fordulnak elő, de egy-egy évfolyam ugyanolyan felépítéssel hozza leckéit. A sokszínűség, és a témák feldolgozásának vázlatos kidolgozása segítséget jelent a hittanoktató számára is, pótolva a nem létező tanári segédkönyveket (vezérkönyveket).

Teológiailag - akárcsak a század első felében -, itt is a hermeneutikus valláspedagógia tükröződik a hittankönyvekben.

Gimnáziumi hittanoktatásban a következő hittankönyvként használatos anyagokkal találkozhatunk:

- *Dr. Révész Imre: Egyháztörténelem*
- *Rózsai Tivadar: Bibliaismertetés.*

Míg az általános iskolai anyagok módszertani segédletként is alkalmazhatóak, a gimnáziumi hittankönyvek szorosan az átadni kívánt ismeretre támaszkodnak. A diák kezébe szánt, összegző, tanulást elősegítő tananyagok ezek, melyekben megjelenik a magyarázat (egy-egy ismeretlen, nehezen érthető kifejezés) esetében, illetve az összefüggések láttatása, de munkáltatással kevéssé találkozhatunk.

2.2.6. Hittankönyvi koncepció igénye: 1989-től napjainkig

A katechetikai lehetőségek kibontakozását, és ezzel együtt a hittankönyvi fejlődést hozta magával az 1989-1991-ben bekövetkezett változás, amikor újra legálissá vált a hittanoktatás. Közel két évtized távlatából visszatekintve elmondható, hogy a kinyíló lehetőségek kezdetén nagy volt a lelkesedés, mind a lelkipásztorok, mind a szülők és gyermekek részéről. Egyre több gyülekezet igyekezett az újraszervezésben, s a szülők is nagyobb számban íratták be gyermekeiket, mivel szerették volna, ha a gyermekek lelki nevelésben is részesülnek. A hittancsoportokhoz hitoktatókra is szükség volt, így megindult az önkéntes hitoktatók képzése és szolgálatba állítása, valamint az önkéntes gyülekezeti munkások képzése is.[252] Új helyzet állt elő, melyhez rendkívül gyorsan megszületett az 5 - 14 éves korosztályt segítő hittankönyv skála. Dr. Vladár Gábor, Csűri Lajos, Molnár Miklós, Szénási Sándor nevével fémjelzett könyvek átvették a tanterv funkcióját és vezérfonalként szolgáltak a lehetőségként előállt gyülekezeti és iskolai hittanoktatásban. Dr. Vladár Gábor közreműködésével egy négy kötetes sorozat készült, melynek nem volt átfogó tanterve (későbbi hivatkozásokban e könyvekre az „Így szerette Isten a világot" címmel kerülnek említésre).[253] Ugyancsak ezen időszak alatt születtek Csűri Lajos 5-7 éveseknek, Molnár Miklós 12 éven felülieknek, és Szénási Sándor konfirmandusoknak szóló könyvei, illetve olvasókönyvek a hittanosok számára (3. Függelék tartalmazza az 1989-1998 között született és hivatalosan engedélyezett hittankönyvek, olvasókönyvek és tanári segédkönyvek listáját). A lehetőségek időszakának tekinthető tehát ez a kor. Megnőtt a hittanoktatásra jelentkezők száma, valamint a hittanoktató képzés is.[254] A hittanoktatással kapcsolatos vélemény megváltozását jelzi az a közvélemény kutatás is, mely a gyermekek katechézisének szükségességét is a kérdezendő kérdések közé vette. Az emberek hozzáállásának a megváltozását jelzi, hogy rendkívül alacsony volt azoknak az aránya (3,6%), akik kifejezetten ellenezték a hittanoktatás, míg 51,2% volt közömbös a kérdéssel kapcsolatban. A megkérdezettek 39,4%-a hangsúlyozta, hogy szükséges a vallásoktatás a jövő nemzedéke számára. Ez az 1992-es kutatás arra is rámutatott, hogy a hitoktatást a magyar állampolgárok 38,9%-a az önkormányzati iskolákban, mint tanterven kívüli, szabadon választható lehetőséget igényelte. Ez a szám messze fölülhaladta a más, megadott lehetőségekre adott válaszok százalékos arányát.[255] A helyzetnek megfelelően változott az állami szabályzás is.

[252] Molnár Miklós: Adalékok... 6.
[253] Uo. 7-8.
[254] Dr. Fodorné Dr. Nagy Sarolta: Katechézisünk. 14.
[255] Halász Gábor: Társadalmi igények és vallásoktatás, Educatio, 1992/ősz 65-68.

Bár már azóta több változáson ment a közoktatási törvény keresztül, az 1993. LXXIX tc. 4. paragrafusa teszi lehetővé, hogy az állami oktatási intézményben hittanoktatás történjen, ugyanakkor hangsúlyozza, hogy sem az állami, sem az önkormányzati közoktatási intézmény nem lehet elkötelezett egyetlen vallás mellett sem. Ugyanez a törvénycikk szabályozza szülőknek azt a jogát is, hogy szabadon választhatják meg a felekezetet, melynek a hittanoktatására jár a gyermek, de a hittanoktató személyét, feltételeit az egyház belső szabályozásának körébe utalják át. Ezzel együtt a hittankönyvek, mint a katechézis segédeszközei, szintén az egyházi belső szabályozásokhoz kerülnek.[256]

A dolgozat 3. számú függelék tartalmazza mindazoknak az anyagoknak a listáját, melyek a kinyíló lehetőségek korában születtek. Az áttekintés során mindezekből az alábbi következtetések vonhatóak le.

Hittankönyv-történeti tendenciák

- Az 1989-es lehetőségekre gyors reakcióként hittankönyvek születtek az általános iskolások, illetve a gimnáziumi tanulók számára is.
- A hittankönyv sorozat fogalma elfogadottá, ismertté vált, két oldalról is. Egyrészt az „*Így szerette Isten a világot*” sorozat 7-11 éves gyermekek számára készített egymásra épülő hittankönyveket. Másrészt tágabb értelemben is sorozattal találkozhatunk, ugyanis az 5 - 14 éves korosztály hittankönyvei is egymásra épülést és folytonosságot mutatnak tartalmilag. Akkor is igaz ez, ha a hittankönyvek különböző szerzők munkái, és struktúrájukban, belső felépítésükben, feldolgozási módjukban eltérést mutatnak.
- A több szempontúság és a használhatóság megjelenésének tekinthető a hittankönyvek utalása arra, hogy egy katechetikai munkacsoport tekintette át, formálta és javasolta azokat elfogadásra. E mellett természetesen az alapmunka a könyv borítólapján megjelenő szerző munkája. Sajnos sok adatunk nincs arról, hogy az említett munkacsoportok milyen részfeladatot vállaltak az adott anyag elkészítésében, illetve mi volt az egyéni és közös kompetenciájuk. Tendenciaként mégis elfogadható, hogy a kooperáció, mint vezérelv minden hittankönyv esetében megjelent és fontossá vált.
- A hittankönyv-család, mint fogalom szintén elfogadottá és ismertté vált, bár ez csonka módon jelent meg. Tankönyv és tanári segédkönyv kapcsolódott össze, munkafüzet nélkül. A munkáltató tankönyvként értelmezhető hittankönyvek azonban ez utóbbit részben kiváltották. Nem minden hittankönyvhöz született kézikönyv. Az önmagukban álló könyvek általában bevezetőjükben adnak instrukciókat a katechéta számára. Dr. Vladár Gábor és Csűri Lajos a saját maguk által írt hittankönyvekhez tanári segédkönyvet is készítettek, mely tantervként és útmutatóként is szolgált a hittanoktató számára.
- A hittankönyvként megnevezett anyagok építenek a tanuló feltételezett (korábbi hittankönyvekben) elsajátított ismereteire. Ez megjelenik a korábbi anyagokra való visszautalásban, de korábbi hittankönyvekben szereplő ismeretek (pl. úrvacsoránál elhangzó kérdések, bibliai történetek) kérdésként, elgondolkodtatásként való fölvetésében is.
- A középiskolás korosztály anyagában a korábbi hittankönyveket továbbra is használták. (átdolgozások történetek, de folyamatosan használták pl.: Révész- Segesváry „*Az egyháztörténelem alapvonalai”* c. művét)
- A tankönyvek mellett olvasókönyvek is megjelentek, melyek egy konkrét témakört, területet öleltek fel: egyháztörténet, egyházról szóló tanítás, bibliaismeret, vallástörténet.

[256] 1993. Évi LXXIX. törvény a közoktatásról. Napjainkra érvényes változata módosításra került több alkalommal. Legutóbbi módosításának dátuma: 2010. IX. 1.

- A hittanoktatás csúcsaként, a gyülekezeti közösségbe való bekapcsolás továbbra is fontos volt. Ennek érdekében a konfirmációi munka elősegítésére megszületett a konfirmációi olvasókönyv fogalma.
- Formájukat tekintve a hittankönyvek általában ugyanazt a külső sémát követték: keményfedelű, A/5 formátumban kerültek kiadásra. A terjedelmi keretek eltérőek voltak, általában 60-300 közötti oldalszámmal, fekete-fehér nyomtatásban jelentek meg. Két kivételként áll előttünk a „*Jöjjetek Jézushoz*" c. könyv (A/4-es forma, néhány szín használata), és a „*Te taníts engem!"* c. mű (kisebb, mint A/4, de nagyobb, mint a többi tankönyv, néhány oldalon piros színek használata).
- A tanári kézikönyvek nem törekedtek színes kivitelre, a tartalom alapos, hasznos feldolgozása fontosabb volt a külsőségekkel szemben. Ilyen értelemben az útmutatóként készült tanári segédanyagok rövid óravázlatokat hoztak az egyes témákhoz, illetve főként a bevezetőjükben átfogó módszertani javaslattal szolgáltak az adott hittankönyvek és a korosztály tanításához.
- Különösen az általános iskolai anyagok esetében természetessé és egyértelművé vált, hogy a hittankönyv gyermekek számára készült, rendszerező, leíró, összegző, feldolgozást segítő segédanyagként. Ennek megfelelően a katechétának szóló megjegyzések kiszorultak a hittankönyvekből, illetve a korosztály kognitív és érzelmi szintjét igyekeztek megcélozni a tankönyvek.
- A több rétű motiválás, ill. a figyelem fenntartása a hittankönyvek részévé vált. Az olvasókönyvek egy részében is megjelent ez (pl. Szénási Sándor konfirmációs olvasókönyve), ahol profán olvasmányrészletek, versek, figyelemfelkeltő kérdések formájában volt elsősorban jelen. A hittankönyvekben ez általában több réteget érintett. A figyelem felkeltésére, és motiválásra szolgáltak ilyen módon a hangzatos címek, kérdések, rajzok. A figyelem koncentrálásának elősegítésére a lecke rendszerezett, pontokba szedett feldolgozásmódja adott segítséget.

Közös tartalmi sajátosságok a hittankönyvben (olvasókönyvekre kitérés nélkül)

- A hittankönyvként feltüntetett anyagok hangvételükben a közvetlenségre, megszólításra törekszenek.
- Központi témák kiválasztása, és központivá tétele jellemzi a hittankönyveket. Minden korosztály anyagának van egy központi mondanivalója, központi témája, mely köré épülnek az adott leckék. Ez a kisebbek esetében bibliaismereti struktúrát, a nagyobbaknál átfogó ismereteket: bibliaismeret, egyháztörténet, egyházismeret, stb. jelent.
- A korosztályi sajátosságok figyelemmel kísérése a hittankönyvek megcélzott kognitív szintje (anyagfeldolgozás, anyagmennyiség) révén jelennek meg. A legkisebbek számára készült anyagban sok a kép („*Jöjjetek Jézushoz*" c. könyv); az általános iskola 7-11 éveseinek készült anyagok („*Így szerette Isten a világot*" könyvsorozat) nagyobb hangsúlyt tesznek a feldolgozásra és munkáltatásra; a 12 és közvetlenül a fölötti korosztálynak szóló hittankönyv („*Te taníts engem!*") tágítja a látóhatárt, és a személyességre, életvalóságból való kiindulásra törekszik, ill. érzelmekre is hatni kíván. A konfirmáció utáni korosztályt megcélzó hittankönyvek viszont tananyag centrikusabbak.
- A tankönyvek nem teszik a Szentírást szükségtelenné és fölöslegessé a hittanórákon, bár nem mindegyik hittankönyvben található bibliai igerész az adott leckéhez kapcsolódva. A szerzők gondolkodásmódjában rejtetten továbbra is benne van a „Biblia - hittankönyv - énekeskönyv" egymásra épülő köre, de e könyvek esetében a hittankönyv néhol nem igényli közvetlenül a Szentírás órai használatát. A tananyag elsősorban a Szentírás, és bibliai történetek, de egyházismereti és egyháztörténeti alapokkal is találkozhatunk. Ez továbbra is Isten kijelentésének, Isten Igéjének központi szerepét mutatja.

- *Csűri Lajos „Jöjjetek Jézushoz” c.* könyve egyértelműen a legkisebbek számára készült, akik közül csak a 7 évesek tudnak már valamennyire olvasni. Ennek megfelelően sok a kép, és a képekhez kapcsolódnak a feladatok is.
- *Dr. Vladár Gábor hittankönyv sorozata („Így szerette Isten a világot”)* azonos belső struktúrával rendelkezik. Külön előszóban szólítja meg a katechétákat, és a gyermekeket. Mindkét csoport számára, nekik célzott gondolatokat hoz. A leckék felépítése azonos, valamint a 20 lecke mellé 4 ismétlőórát is kapcsol. (A későbbiekben az a kérés született a szerző felé, hogy 30 leckére bővítse anyagát.) A leckék felépítése azonos az 1-3 könyvben. Az alpontokhoz kapcsolódóan, rendkívül új módon, piktogramok segítik a gyerekek hittanórai munkáját.
    - *Olvasmányok* - magát a konkrét történetet dolgozzák föl, alapgondolatot emelik ki, nehezen érthető szavakat, gondolatokat magyarázzák. (Nincs piktogram.)
    - *Beszélgessünk!* - ez a rész nem a lexikális ismereteket kívánja számon kérni, hanem a gondolkodásmód és szemléletmód formálására, elgondolkodtatásra teszi a hangsúlyt. (Piktogram: néhány körben ülő gyermek rajza.)
    - *Gondolkozz el, jól jegyezd meg!* - Ennek a résznek applikációs célzata van, általában a témához kötődő dogmatikai, etikai vonatkozásokat hozza, a gyermekek nyelvén megfogalmazva. (Piktogram: íróasztalnál ülő kislány gondolkodó pózban.)
    - *Feladatok* - javaslatot adnak a hittanórai közös munkálkodásra, feladatokkal történő feldolgozásra (Piktogram: Felfelé mutató ujjú kéz.)
    - *Aranymondás* - mint a leckék megtanulandó, szerves része, egy bibliai igerészt, igeverset hoz. (Piktogram: napocska, aminek közepén az „Aranymondás” szó található.)
    - *Ének* - javaslatként a Református Énekeskönyv énekei közül szerepel egy a lecke anyagában. (Piktogram: éneklő kismadár, akinek hangjegy jön ki a csőrén.)
    - *Imádkozzunk!* - az imádságra nevelés eszközeként, a gyermek és a katechéta közös imádságos lehetőségeként jelennek meg az ima javaslatok. (Piktogram: imára kulcsolt kéz.)

A negyedik hittankönyv formai eltérései abból adódnak, hogy az utolsó kötetben a szerző összegez. Így inkább a strukturálás, belső rendszerezés lesz itt hangsúlyos, bár a fönti feldolgozásmód egy része továbbra is él és jelen van. A rendszerben változást okoz a „Gondolkozz el, jól jegyezd meg!” egység kimaradása, melyet inkább dogmatikai, etikai, egyházismereti összegzések váltanak fel. A meglévő részek piktogramjai is változáson mennek keresztül, pl. az énekjavaslat most már csak kottán szereplő hangjeggyel és nem éneklő kismadárral van ábrázolva. Ez természetesen, a gyermekek által korábban megszokott jelölések terén nem ad segítséget.

Gondolkodásmódját tekintve nóvum ez a hittankönyv sorozat. Nem pusztán a kognitív szintet célozza meg, hanem az érzelmi, attitűdbeli nevelést és beállítódás segítése, keresztyén szokásrendszer kialakítása is megjelenik. Nem marad el azonban az aktív keresztyén életre buzdítás és az ismeretátadás sem. Ilyen értelemben továbbviszi azt a katechetikai - teológiai látásmódot, mely a század második felére igaz. A gyülekezeti kapcsolódás megerősítése, hit ébresztése és hívő életmódra nevelés (melynek megélése a gyülekezetben lehetséges) állnak a középpontban.

Módszertanilag érdemes megemlítenünk a hittankönyv jól alkalmazott illusztrációit is, melyek valóban a megértést és az elmélyülést, beépülést segítik. Sajnos maga a hittankönyv fekete-fehér, így az ábrák, rajzok is ilyen módon (az olcsóbb kivitel segítésére) jelennek meg.

Tankönyvtípusok szempontjából ezek az anyagok a munkáltató tankönyvek közé sorolhatóak. Nem minden leckénél található, és nem sok feladatot érint, de a hittankönyvek hoznak a könyvben elvégzendő, beírandó, rajzolandó feldolgozási módot is. Ezek általában

egyedül elvégzendő munkák, míg találhatunk kooperációs munkamódszert igénylő feladatokat is.

- A 12 éven felüli korosztálynak szól Molnár Miklós *„Te taníts engem!”* c. könyve.

Ez az egyetlen mű, mely az általános iskola végét, konfirmáció előtt állókat (ill. konfirmációi oktatásban részt vevőket) célozza meg. Nem akar konfirmációi anyaggá válni, sem rendszerezett bibliaismeretté, egyházismeretté válni. Hiánypótló munkaként ennek megfelelően inkább az ifjakat érintő kérdéseket veszi elő, melyekre a Szentírás tükrén keresztül ad a fiatalok számára érthető és élhető válaszokat. Ez jelenik meg a célkitűzésében is, illetve az Isten iránti bizalom és a Vele való kapcsolat fejlesztése. E tankönyvben tehát áttevődik a hangsúly az ismeret átadásról a gondolkodásmód, attitűd, érzelem fejlesztésére még jobban, mint az „*Így szerette Isten a világot*” sorozat esetében.

Módszertanilag a szerző maga hangsúlyozza, hogy könyve elsősorban munkatankönyvként készült, melyhez a háttéranyagot, és többlet információt magának a hittanoktatónak kell összegyűjtenie. Ugyanakkor a katechétának szóló instrukciók között több feldolgozási, módszertani javaslat, illetve a hittankönyv használatára vonatkozó információ jelenik meg.

Tartalom és fogalmazásmód szempontjából érezhető a korosztály központúság a leckéken, melyek életszerű példákat is hoznak a könnyebb megértés és belsővé válás kedvéért.

Bár nem minden leckének azonos a felépítése, de a szerző egy központi logika alapján, következetesen dolgozza fel a témákat, illusztrációkat, példának, motivációt, megbeszélendő kérdéseket, bibliai vonatkozásokat, énekjavaslatokat hozva. A struktúrához tartozik két jel használata. Az énekjavaslatok piktogramja a csicsergő madár, míg a szentírási igehelyeké a nyitott könyv. Gyakori a leckékben a kérdések használata, melyekre több esetben válaszol is a szerző.

Szemléletmódjában kiemelkedik a gyermeklélektan, a gyermekek/fiatalok élethelyzetéhez való kapcsolódás. Olyan kapcsolópontokat keres, melyek az olvasók számára jól ismertek, és amelyekben életkérdéseik vannak. Ezekre a kérdésekre aztán bibliai válaszok hangzanak el a Szentírás alapján.

A vezérfonal mindvégig Isten Igéje, de a nézőpont változik: a gyermekek tapasztalatai és életvalósága felől közelít.

- A rendszerezett áttekintést adó *konfirmáció utáni korosztály számára készült hittankönyvek* egy-egy területről, így a témakörről kívánnak alapos és mély ismeretet átadni. Ennek megfelelően a kapcsolódó anyagok is a strukturálás és az alapos ismeretátadás irányába mennek el. A leckékhez kapcsolódva ismeretet összefoglaló, ill. figyelemfelkeltő alpontokkal, alcímekkel találkozhatunk. Megjelenik néhány ábra, szemléltető jelleggel, melyek leginkább összefoglalnak, és egyértelművé tesznek, mint pusztán illusztrálnak. A leckékhez tartozó feldolgozások módszertana azonban rendkívül eltérő. Az *„Érted is, amit olvasol?”*, és *„A keresztyénség és más világvallások”* c. hittankönyvek csak a rendszerezett tényanyagot, és minimális mennyiségű szemléltetést hoznak. A *„Református hitünk és életünk”* c. anyag ezzel szemben bővebb feldolgozásra törekszik, amivel a hittanóra vezérfonalává válhat. Nemcsak a rendszerezett, pontokba rendezett ismeretanyagot hozza, hanem verseket, olvasmányrészleteket (illusztrációként), illetve a megbeszéléshez ad javaslatokat egy-egy bibliai igerészlet kiemelése, illetve elgondolkodtató kérdések, kapcsolódó témák fölvetése révén.

Sok, különböző szempont alapján lehetne még elemezni a rendszerváltás után megjelent hittankönyveket, melyeknek jelen értekezés terjedelmi keretei sajnos határt szabnak. A református hittankönyvek fejlődéstörténetébe állítva, összegzően látható, hogy a katechézis előtt álló, kinyíló lehetőségekkel a hittankönyvi fejlődés is szárnyakat kapott és előre lépett. Rendszerezett, átlátható, feldolgozásokat közlő, egyértelműen a tanulóknak szánt tankönyvek jelentek meg, melyek az Ige hirdetésére, ismeretátadásra és a gyermekek/fiatalok gyülekezeti

kapcsolódásának megerősítésére tették a hangsúlyt. Formájukban a világi tankönyvek színesebb kivitelétől, és néhol differenciáltabb feldolgozásmódjától részben elmaradtak, de a korábbi időszakok hittankönyveihez viszonyítva formai, tartalmi, gondolkodásbeli és módszertani formálódáson mentek keresztül. A főként gyülekezeti sajátosságokra épülő struktúra, megfizethető ár és könnyű feldolgozhatóság miatt ezeknek a hittankönyveknek egy része (első sorban az „*Így szerette Isten a világot*" sorozat) napjainkban is használatban van.

A kinyíló lehetőséggel együtt újra kellett gondolni, fogalmazni a katechézis célját, tartalmát, gondolatköreit. Újra lehetővé vált az iskolákban történő hittanoktatás, melyre reagálni kellett. Az új lehetőségekkel együtt az egész MRE-ra vonatkozó tanterv 1989-ben még nem született meg, így a hittankönyvek, olvasókönyvek váltak újra a tanítás vezérfonalává. 1998/1999-re készült el a Református Hittanoktatási Kerettanterv, melyhez aztán a Református Pedagógiai Intézet által kiadott hittankönyv-család, ill. hittankönyv sorozat is kiadásra került (5. Függelék - RPI hittankönyvek listája).[257] Az 1998-ban megszületett a Református Hittanoktatási Tanterv az 1-12 évfolyamokra tervezett, és 2000-ben lépett életbe. Az óvodai keresztyén nevelés segítésére szintén elkészült a Református Óvodai Nevelés Alapprogramja, illetve az Óvodai Nevelés Református Alapprogramja.[258]

A bevezetett új tantervekhez megszülettek az új hittankönyvek is. A hittankönyvi fejlődéstörténet szempontjából itt újabb szakaszhatárhoz érünk, hiszen komplett tankönyvcsaládok születtek meg. Szinte minden évfolyam kapott tanári segédkönyvet, hittankönyvet és feladatgyűjteményt is - igaz nem egy év alatt, hanem 2006-ig folyamatosan. Mind a tanterv, mind a tankönyvek elsősorban az iskolákban történő hittanoktatás felől közelítettek. A hivatalosan elfogadott, hittanoktatásban használható hittankönyvek és ajánlott segédanyagok listája így ennek megfelelően változott, bár az 1989 után kiadott hittankönyvek nagy része továbbra is elfogadott maradt.

Egyházi belső szabályozások tekintetében, a hittankönyvekre vonatkoztatva szabályozás azonban csak 2007-ben jelent meg, amikor a MRE bevezette a 2007/II. Hittanoktatásról szóló törvényét.[259] Maga a törvény a hittanoktatás helyzetének rendezését tűzte ki célul, melyben egy rész szólt a hittanoktatás segédanyagairól, ill. a hittankönyvekről.

Az RPI által kiadott hittankönyv sorozat (hittankönyv-család) szerzőinek munkája elismerendő. Erőt, energiát nem kímélve készítették el azt a segédanyagot, mely saját meggyőződésüknek megfelelően a legjobbnak tűnt napjaink katechézise számára. Többségüknek egy kapott tantervi váz alapján kellett dolgozniuk, melyek sokszor megkötötték a tankönyvszerzők kezét. Ezt kellett azonban a diákok számára érthetővé, megfoghatóvá kellett tenniük. Közös teológiai és valláspedagógiai koncepció azonban nem állt a hittankönyv-család mögött. Mára ez a sorozat kb. 13 éves múltra tekint vissza, bár egyes elemei későbbi kiadásúak. Mégis, a többszöri kiadás, illetve az RPI felé kommunikált visszajelzések e téren is tükröt tartanak elénk. Izgalmas és érdekes lenne minden egyes hittankönyv Istenképének, emberképének, látásmódjának - vagy akár pedagógiai súlypontjainak a vizsgálata. Ez azonban túl nyúlna jelen dolgozat terjedelmi határain. Röviden, a főbb tendenciák kiemelése történhet itt meg az alábbiakban!

[257] A rendszerváltás után született hittankönyvek közül egyik sem illeszkedik az 1998/1999-ben kiadott Hittanoktatási Kerettantervhez, bár a Kálvin Kiadó ígéretet tett arra, hogy a napjainkban is használt Vladár sorozatot átdolgozzák a tantervnek megfelelően.

[258] Református Hittanoktatási Kerettanterv I-II., Református Pedagógiai Intézet, Budapest, 1998-1999. Református Óvodai Alapprogram, Református Pedagógiai Intézet, Budapest, 2000.

[259] MRE 2007/II. Hittanoktatásról szóló törvény a 3/1-2, 15. paragrafusban említi a hittankönyvek kérdését, mely csak a kiadóról szól, tartalmi kérdéseket nem érint.

A hittankönyvi fejlődés főbb tendenciái az RPI hittankönyvekben

- Az RPI által kiadott hittanoktatást segítő anyagok teljes egészében a tankönyv - család fogalmára és használatára építenek. Ennek megfelelően szinte minden tankönyvhöz készült tanári segédkönyv és feladatgyűjtemény is.
- A hittankönyv-családnak nincs közös teológiai, ill. valláspedagógiai koncepciója. Bár szinte minden évfolyam hittankönyvéhez tartozik tanári segédkönyv és munkafüzet/feladatgyűjtemény is, ezeknek sincs közös vezérelvük. Ez természetesen nem róható fel a szerzőknek, akik kiváló munkát végeztek. Pedagógiailag és módszertanilag a korábbiakhoz képes sokkal színesebb, bőségesebb és megfontoltabb anyagokkal találkozhatunk.
- Az egységesség szimbolizálására a hittankönyveknek nincs önálló nevük, mely a korábbi gyakorlathoz képest visszaesésnek tekinthető. A címben „Hittan" megnevezés mellett mindig csak az aktuális évfolyam száma szerepel.
- A tankönyv, tanári segédkönyv és feladatgyűjtemény között nem mindig egységes a megoszlás, de fölfedezhető, hogy mind a hittankönyv, mind a feladatgyűjtemény a tanulók számára, az ő munkájuk segítésére készült. A tanári segédkönyvek a hittanoktatót célozzák meg. Óravázlatokat, háttérismereteket adnak az óra könnyebb előkészítése szempontjából.
- Bár hittankönyv-családok jelennek meg az RPI hittankönyv sorozatával, nem egységes az anyagok belső felépítése, szemléletmódja, feldolgozási struktúrája, módszertana. Ennek oka az, hogy a hittankönyv sorozat különböző évfolyamait más-más szerző készítette. E sorozat ma már 13 éves története alatt az is előfordult, hogy más szerző írta az adott évfolyam tankönyvét és egyéb anyagait. Minden szerző saját stílusának, gondolatmenetének, általa hasznosnak tartott anyagokkal, felépítéssel dolgozott.
- Az RPI hittankönyvei abszolút az iskolás korosztályt célozzák meg. Mivel alapvetően tantervi vezérlésűek, az 1998/1999-ben kiadott Hittanoktatási Tanterv 1-12 évfolyamokra kijelölt anyagát dolgozzák fel leckénként. Mivel a Tanterv nem beszél az óvodai keresztyén nevelésről (erről külön óvodai programok szólnak), így csak az iskolás korosztály kerül képbe a segédanyagok készítésével kapcsolatban.
- 1989-ben lehetővé vált újra az önkormányzati iskolákban való hittanoktatás. Az új helyzet eredményeként az 1998-ban kiadott Hittanoktatási Tanterv kevésbé vette figyelembe az iskolai- és gyülekezeti hittanoktatás különbözőségeit (lásd: exkurzus), és a hangsúly átkerült az iskolai hittanoktatásra, illetve az ismeretátadásra. Ennek eredményeként a heti két hittanórára tervezett mind a Tanterv (bár jelölte a törzsanyagot, ami nagyrészt a gyülekezeti heti egy óra lehetőségének felel meg). A hittankönyvek szintén a heti két órai feldolgozáshoz adnak elsősorban tananyagot, leckeszámukat tekintve. Ez a hittankönyvek méretének, terjedelmének növekedését eredményezte.
- Módszertanilag kibővült a felhasznált, javasolt, feldolgozásra szánt módszerek skálája. Színesebb és gazdagabb feldolgozási ötletekkel találkozhatunk a hittankönyvekben.
- Nem mindig egyértelmű a feladatmegosztás a tankönyvek és a feladatgyűjtemények között. Ez néha azért van így, mert más a szerző, ill. a hittankönyv később született, mint a feladatgyűjtemény (pl. Hittan 4., Hittan 2.). Máskor a hittankönyvek munkáltató tankönyvként feladatokat is tartalmaznak. Így viszont a feladatgyűjtemények akár fölöslegessé is válhatnak. (Pl. Hittan 2.)
- Sokféle típusú hittankönyv született meg az RPI sorozatban. Így találkozhatunk munkáltató tankönyvekkel, melyek a klasszikus tankönyv jellemzőit és a feladatgyűjtemény jelleget is magukban hordozzák (pl. Hittan 2, Hittan 5, Hittan 8.); leíró tankönyvvel, mely elsősorban az átadni kívánt ismeretanyagot rendszerezik (pl. Hittan 10); illetve kombinált tankönyvekkel. Ez utóbbiak fordulnak elő főként a sorozatban. Jellemzőik közé tartozik, hogy feldolgozási javaslatokat adnak (elgondolkodtató té-

mák, kérdések, projektek, stb.), de keveset, illetve semmit sem kell az adott tankönyvbe dolgozni.

- A módszertani bővítések közé sorolható a hittankönyvek színesedése (külső forma, képek), illetve motiválásban és illusztrációkban való gazdagodása is.
- A motiválás fontos elemévé válik e hittankönyv sorozat révén a tankönyveknek. Nemcsak külsőségekkel (színes megjelenés, képek, korosztály által kedvelt rajzok, ábrák, térképek, szimbólumok), hanem belső motivációt serkentő eszközökkel is találkozhatunk: a lecke asszociációkkal, életszerű történetekkel való indítása, figyelmet felkeltő és fenn tartó ötletek, stb.
- Eltérésekkel találkozhatunk a hittankönyvek célkitűzése terén is. Például a *„Hittan 1. Tankönyv”* otthoni olvasókönyvként készült, melyet a szülők olvasnak föl gyermekeiknek, míg a *„Hittan 2. - tankönyv*” már konkrétan az iskolai munkát segíti és célozza meg, a *„Hittan 10. - tankönyv”* pedig hatalmas információhalmazt és háttérismeretet is át akar adni.
- Nem minden hittankönyvnél egyforma hangsúllyal, de a tanuló-központúság a sorozat minden elemének esetében jelen van. Ennek elemei például a korosztály szintjét figyelembe vevő fogalmazásmód és feldolgozás, jellemző példák találása, stb. A diákok megszólításának eszköze a közvetlen hangvételű megfogalmazás is, mely főleg az általános iskolai anyagokra jellemző.
- A tendenciák közé tartozik, hogy a hittankönyvekben korábban főként a református énekeskönyv énekei jelentek meg. Bár a hittanórákon már korábban is használatosak voltak, de általánossá az RPI hittankönyv sorozat esetében vált a gyermek- és ifjúsági énekek hittanórai használata. Néhol a függelék külön hozza a javasolt énekek listáját, vagy összegyűjtött változatát is. Ezzel akár a Református Énekeskönyv órára való hordása és használata el is maradhat a hittanórákról. Az énekeskönyv énekei természetesen továbbra is jelen vannak a katechézisben, de a könyv konkrét órai megjelenése nem mindig kötelező.
- A hittankönyvek leckéi nem mindig ugyanolyan struktúrával jelennek meg, de hasonlóságok fölfedezhetőek. A bibliaismereti tananyagot tartalmazó (1-6) hittankönyvek esetében a leckék általában a következő elemeket tartalmazzák:
    - *Bibliai történet leírása* - mely gyermekközpontú formában tartalmazza az adott történetet.
    - *Aranymondások* - a történet központi mondanivalójához kapcsolódva jelennek meg.
    - *Imádságok* - Rövid, a leckét összefoglaló imapéldák. A gyermekek nyelvének, gondolatainak eltalálása néhol sikerültebb, máshol kevésbé az.
    - *Illusztráció* - A lecke tartalmának szemléltetése színes, képi, rajzos formában.

A leckékben előforduló jellemző elemek ezeken kívül:

- *Feladatok* - Többféle típusú feladattal találkozhatunk a feldolgozások között, ahol szerepel tankönyvben kitöltendő, írásos, rajzos, illetve csoportban elvégezendő, projekt, vagy akár megbeszélendő kérdés is. A 2-6. Osztályos hittankönyvek azonban megegyeznek abban, hogy valamilyen feladatot hoznak az adott leckéhez.
- *Énekek* - A Református Énekeskönyv énekei mellett gyermekdalokkal, ifjúsági énekekkel is találkozhatunk. Ez azt mutatja, hogy a közérthetőségre, tanuló-központúságra, és a jelen lehetőségeinek megragadására törekedtek a szerzők, akik ilyen anyagokat is használtak.
- *Piktogramok* - Nem minden hittankönyv esetében, de néhol találhatunk szimbólumokat az egyes részekhez kapcsolva. Ezekben teljes egység nincs, mivel néha ugyanazok a jelek más egységet jelölnek, máskor pedig csak bizonyos ré-

szekhez kapcsolódnak piktogramok. Az érthetőséget akarják azonban megcélozni, és a könnyebben követhetőséget és a logikai megjegyezhetőséget a meglévő szimbólumok a leckék egyes részeihez kapcsolódva.
    - *Összefoglalások* - Nem minden hittankönyvben azonos módon, de összefoglaló órára van lehetőség minden alsós könyv esetében.

- Bár a tartalmi elemek közé tartozik, de külön is érdemes megemlíti a hatodik osztály számára készült hittankönyvet, mely bibliaismereti összegzéseket hoz. Struktúrájában azonban rendkívül hasonlít a már említett, korábbi évfolyamok tankönyveihez.
- A *hetedik évfolyam anyaga* egyháztörténeti ismereteket foglal magában. Ennek megfelelően szemelvények kerülnek elő a tankönyvben, mind az egyetemes, mind pedig a magyar egyháztörténet köréből. A hittankönyv jellegzetességei közé tartozik a szentírási igeszakaszok javaslata, melynek olvasása történhet közösen az órán, illetve otthon is a szerző javaslata alapján. A realitásokat tekintve ehhez hozzá kell tennünk, hogy sajnos a hittanóra 45 perce nem mindig elég a konkrét anyag és a néha hosszasabb bibliai igerész olvasására és magyarázatára.
- Egyháztörténeti tartalmú, a diákok számára ismeretlen anyagot hoz, így a szerző fogalmi tisztázásokra törekszik elsősorban, illetve konkrét személyeken keresztül igyekszik bemutatni az adott kort és egyháztörténeti jelentőségét. Túl is akar mutatni a konkrét tananyagon. Nemcsak abból a szempontból, hogy folyamatosan a Szentháromság Isten munkájára és népét védelmező tetteire utal, hanem a leckékhez kapcsolódó ajánlott olvasmányok révén is. Napjaink diákjai sajnos kevesebbet olvasnak, már mint a korábbi évek tanulói, és az eszközskála bővítése érdekében hasznos lenne film, DVD, zene ajánlatokat is hozni - de a hittankönyvben található olvasmány javaslatok az érdeklődőnek lehetőséget adnak a témában való további elmélyülésre, és az „élethosszig tartó tanulás” gyakorlati megvalósulására.
- Több református egyházközségben *nyolcadik osztály* a konfirmáció időszaka. Az RPI hittankönyv sorozatának e korhoz szóló hittankönyve nem konfirmációs tankönyv. Olyan anyagról van itt szó, mely egyrészt a fiatalok számára útmutató kíván lenni aktuális életkérdésekben (barátság, önismeret), illetve a hitre jutás alkalmához is segítséget ad a hitvallások, hitvallásos szemléletmódra nevelés kapcsán. A szerző rendkívül komoly témát, de játékosan, élményszerűen visz a diákok elé. Módszertanilag az egyik leginkább sokrétű, sokféle módszert alkalmazó tankönyv ez a mű, ahol a tanulóknak lehetőségük van az önálló felfedezésre, kutatásra, kooperativitásra, illetve projektekben való részvételre. Mivel a hittankönyvhöz tanári segédkönyv nem készült, így a szerző a hittankönyv felépítésével ad segítséget a katechéták számára az órai munkában. Ez azonban nem teszi a diákok számára használhatatlanná a könyvet. Mivel már a bevezetőben egy közös útra hívja a szerző az ifjakat, közvetlen hangvételével végig ezen kívánja vezetni őket.
- A gimnáziumi tananyag első két éve bibliaismeretet foglal magában. Ehhez készültek a *„Hittan 9.”* és *„Hittan 10.”* c. tankönyvek. Biblikusak, sok háttérismeretet tartalmaznak, összefoglaló jellegűek, törekszenek a feladatokkal való bővítésre és a fiatalok megszólítására. E szándék mellett azonban szükséges megemlíteni, hogy nagyon bőséges anyagot tartalmaznak. A szerzők maguk is tisztában voltak ezzel, aminek jegyében a *„Hittan 9.”* tankönyv 2007-ben a felére szűkülve, átdolgozva került kiadásra.
- A *11. évfolyam komplex egyháztörténeti* anyagát megcélzó könyv szintén a bőség, és az ismeretek csapdájába esett. Kivitelét tekintve ez a legszebben megjelent hittankönyv az RPI sorozatból, hiszen az illusztrációk nagy része színes, jó minőségű kép, illetve tartós tankönyvként - keményfedelű változatban –, került a két kötet kiadásra. Az alapos, a témákat több oldalról földolgozó és forrásirodalmat is bemutató leckék

ugyanakkor több helyen tartalmaznak a tananyagba csatolva instrukciókat a vallástanár számára, és sokkal több anyagot, mint ami egy hittanóra keretében átadható.

- A *12. évfolyam számára* tankönyv nem készült, így a hittankönyvet a feladatgyűjtemény és a tanári segédkönyv helyettesíti. Ez utóbbi szemelvényeket hoz, forrásgyűjteményt és tömör óravázlatokat minden órához. A feladatgyűjtemény pedig megvitatásra javasolt témákat és kérdéseket, melyekre röviden a feladatgyűjteményben kell válaszolniuk a diákoknak.

Bár a tendenciák közé tartozik, de külön is érdemes kitérni a hittankönyvek teológiai és valláspedagógiai szemléletmódjára. A RPI hittankönyv-családjának hittankönyvei magukon viselik az általános teológiai gondolkodás mellett a szerzők egyéni látásmódját is. Nyomon követhető ez abban is, hogy a hittankönyveknek nincs egy központi teológiai és valláspedagógiai koncepciójuk. Minden tankönyv egyéni vonásokat hangsúlyoz, melyet a következő táblázat kíván röviden, a fő teológiai vezérgondolatok, ill. a leckék általános felépítése és a hittankönyvekben tükröződő fő valláspedagógiai hangsúlyok áttekintésével.

2. táblázat

A RPI hittankönyveinek fő teológiai és valláspedagógiai hangsúlyai

Cím	Fő teológiai motívumok, teológiai vezérgondolatok	A hittankönyv leckéinek felépítése, és a hittankönyv fő valláspedagógiai hangsúlyai
Hittan 1.	- Isten kijelentésének rendjét követi: általános kijelentések a természetben; krisztológiai fejezetek (Jézus Krisztus munkája), pneumatológiai és ekkleziológiai témák (a Szentlélek munkája). - Gondviselő, kegyelmes, szeretetteljes istenkép (Atya és Jézus Krisztus) kihangsúlyozása. - Ünnepek megélésére való nevelés. - Hálateli életre való nevelés. - Isten népéhez (a gyülekezet közösségéhez) való kapcsolódás megélésére nevelés. - Gyermekek életvalóságát és tapasztalatait fölhasználva kapcsolja a bibliai történeteket hozzájuk.	<u>Leckék általános felépítése</u> - Bibliai történet gyermekek számára érthető, élvezhető közvetítése. - Bibliai történet igehelyének megjelenítése. - Tömör applikáció a történet végén. - Kapcsolódó, előre megfogalmazott imádság. - Kapcsolódó szemléltető kép. - Bibliai aranymondás. <u>Hittankönyv fő valláspedagógiai hangsúlyai:</u> - Istennel való szeretetkapcsolat megélésére való buzdítás. - Rácsodálkoztatni Isten szeretetére a teremtett világon és a gyermekek által ismert élethelyzeteken keresztül.
Hittan 2.	- Gyermekek élethelyzetének és az adott történet üzenetének összekapcsolása. A történetek révén olyan központi mondanivaló keresése, mely a gyermek számára életszerű lehet. - Biblikus istenkép, mely elsősorban arra teszi a hangsúlyt, hogy Isten cselekszik és él, akivel élő kapcsolata lehet a gyermeknek is. pl. lehet hozzá szólni, stb. - Reális emberkép. Nem idealizálja túl a bibliai történetek szereplőit, hanem a maguk tökéletlenségében kerülnek elő. - Bátorító, hívogató Krisztus-kép. - Mivel a bibliai történetek hangsúlyosak az év tematikájában, ezért minimális egyházkép jelenik csak meg.	<u>Leckék általános felépítése</u> - Bibliai történet gyermekek számára érthető, élvezhető közvetítése. - Bibliai történet igehelyének megjelenítése. - Néhány (1-2) kapcsolódó szemléltető kép. - Központi üzenetet tartalmazó bibliai aranymondás. - Bőséges módszertani skálájú feladatsor a feldolgozáshoz. - Énekjavaslat (gyermekénekek és RÉ énekei vegyesen). - Előre megfogalmazott imádság. <u>Hittankönyv fő valláspedagógiai hangsúlya:</u> - Hívogatás az élő Istennel való kapcsolatra.
Hittan 3.	- Isten hatalmának, erejének, bölcsességének hangsúlyozása. Annak a kiemelése, hogy Isten Úr minden fölött. - Bátorító, erőt adó és minden helyzetben segítő Krisztus-kép. - Ünnepek megélésére való nevelés. - Gyermekek életvalósága felől közelít a történetek központi mondanivalójának megértéséhez.	<u>Leckék általános felépítése</u> - Figyelemfelkeltő cím. - Motiváló bevezetés. - Bibliai történet gyermekek számára érthető, élvezhető közvetítése. - Bibliai történet igehelyének megjelenítése. - Nehezen érthető szavak rövid magyarázata külön véve. - Aranymondás. - Előre megfogalmazott imádság. - Éneklésre buzdítás az ének kezdő sorával (gyermekénekek és RÉ énekei vegyesen). - Munkáltatás, mely elsősorban nem a tankönyvben elvégzendő feladatokat tartalmaz. (Széles módszertani skála). - Egy-két gyermekek által rajzolt, témához kapcsolódó kép. <u>Hittankönyv fő valláspedagógiai hangsúlya:</u> - Ráeszméltetni Isten erejére és mindenek fölött való hatalmára.

Cím	Fő teológiai motívumok, teológiai vezérgondolatok	A hittankönyv leckéinek felépítése, és a hittankönyv fő valláspedagógiai hangsúlyai
Hittan 4.	- Isten hívásának és megszólításának kidomborítása központi. - Gyermekek élethelyzetének és az adott történet üzenetének összekapcsolása. A történetek révén olyan központi mondanivaló keresése, mely a gyermek számára életszerű lehet. - Isten és ember kapcsolatáról mindig bíztató, az Istennel való kapcsolat megélésére bátorító módon szól. - A Szentírás használatára nevelés része a leckéknek. - Istenben való bizalomra buzdít. - Az istenkép biblikus, de egy vonás sem domborodik ki kiemelkedő módon a hittankönyv leckéiben. Erősen megjelenik az ember lehetősége arra, hogy Istennel élő kapcsolata legyen. - Ó- és Újszövetség közötti kapcsolatra mutat rá. - Ember-ember kapcsolatában kiemelkedik a másokra való odafigyelésre, segítségnyújtásra buzdítás.	<u>Leckék általános felépítése</u> - Bibliai történet címe és kapcsolódó bibliai igehely. - Az adott történet motiváló, gyermekek figyelmét felkeltő bevezetése/felvezetése. - Biblikus és gyermekek számára érthető történetleírás. - A történethez kapcsolódó, figyelmet felkeltő képek. Ezek elsősorban nem illusztrálni kívánják a történetet, hanem valamilyen plusz információt hoznak (kortörténeti háttér, stb.). - Történet központi üzenetét elmélyítő, elgondolkodtató kérdések. - Háttér információk és gondolatok az adott bibliai igerészről/ igerészhez. - Néhány mondatban, összegzetten megfogalmazott gyermekközpontú üzenet. - 1-2 feldolgozást célzó feladat (ötletesek, bőséges módszertani skála). - Előre megfogalmazott imádság. - Kapcsolódó aranymondás. <u>Hittankönyv fő valláspedagógiai hangsúlyai:</u> - Istennel való élő kapcsolat megélésére, valamint Istenben való bizalomra buzdít. - Alapvető háttér ismeretek közvetítése egy-egy történethez. (Kognitív szint).
Hittan 5.	- A hittankönyv középpontjában az a gondolat áll, hogy az a boldog ember, aki Istennel élő kapcsolatban van. Boldog a megtért, Isten törvénye szerint élő ember. - A bűn, mint boldogtalanság jelenik meg. - Istenképe alapvetően pozitív. Központi gondolata: Isten szereti az embert és tanácsaival akarja igazgatni az ember életét. - Folyamatos célja a Szentírás használatára való nevelés. - Isten-ember kapcsolatában kiemeli: az Isten szavának, Isten parancsolatának való engedelmeskedés a boldogságra vezető út.	<u>Leckék általános felépítése</u> - Figyelemfelkeltő cím és a kapcsolódó bibliai igerész igehelye. - A témához illeszkedő mottó (pl. versrészlet, közmondás, rövid történet). - Bevezető feladat, melynek motivációs és ráhangoló célja van. - Az adott téma összefoglalása a kulcspontok kiemelésével. - Egy-egy szemléltető, elgondolkodtató kép. - A téma központi üzenetének néhány mondatos összegzése. - Feldolgozást, munkáltatást segítő feladatok, melyeket nem a tankönyvben kell elvégezni. - Előre megfogalmazott imádság. <u>Hittankönyv fő valláspedagógiai hangsúlyai:</u> - Isten parancsaira való rámutatás, és azoknak a gyakorlati vonatkozásait megtalálni a mindennapokban. - Isten parancsainak kézzel foghatóvá tétele. - Keresztyén értékrend átadása, és etikus életre való nevelés. - Az egyházismeret alapjainak átadása.

Cím	Fő teológiai motívumok, teológiai vezérgondolatok	A hittankönyv leckéinek felépítése, és a hittankönyv fő valláspedagógiai hangsúlyai
Hittan 6.	- Pozitív istenkép. Istennel élő kapcsolatban lehet az ember: szólhat hozzá és Ő válaszol. - A Szentháromság Isten egy mindenek fölött álló, szuverén Úr, aki sokkal hatalmasabb, mint amilyennek az emberek gondolná. Szereti az embert, akihez lehajol. Elvárása is van az ember felé: elvárja a szív nyíltságát és őszinteségét, valamint azt, hogy „emberibb emberré" legyünk. (51.o.) - A bűn és a büntetés gondolata szintén vezérmotívuma a hittankönyvnek. Isten gyűlöli a bűnt, de a bűnöst nem. Isten igazságosságában helye van azonban a bűn következményének is, amivel az embernek számolnia kell. - Cselekedtetésre, a hit mindennapokban való megélésére buzdít.	<u>Leckék általános felépítése</u> <u>Hittankönyv fő valláspedagógiai hangsúlyai:</u> - A hit mindennapokban való megélésére buzdítás konkrét példák és élethelyzetek segítségével. - Kognitív szinten a bibliaismereti alapok összegzése, ill. összefüggésekre való rámutatás központi.
Hittan 7.	- Egyháztörténeti alapvetés. - Központi gondolata: Isten népe emberekből áll, akik egy adott helyzetben Isten szavát követve cselekedtek.	<u>Leckék általános felépítése</u> - Rövid, témát kifejező cím. - A téma kifejtése és leírása egy-egy szemléltető kép segítségével. - Témához kapcsolt bibliai olvasmány igehelye. - Ismétlő kérdés/kérdések. - Beszélgetésre buzdító elgondolkodtató kérdés. <u>Hittankönyv fő valláspedagógiai hangsúlyai:</u> - Egyháztörténeti alapvetés példaképek segítségével. - Egyháztörténeti alapok (tények, dátumok, összefüggések) átadása.
Hittan 8. „Kövess engem!"	- A hittankönyv középpontjában az a gondolat áll, hogy Krisztus tanítványául hív. A Krisztushoz vezető úton az elhívott egyre mélyebben ismerheti meg Isten szavát, miközben Isten mindvégig vele halad láthatatlanul. - A hittankönyv istenképe pozitív. A Szentháromság Isten bátorít és hívja az embert a Vele való szeretetközösségre. - A tanítványi lét megélésére lehetőség van a gyülekezetben. - A hitvallások összefoglalásai mindannak, amit református hívőként hiszünk és vallunk.	<u>Leckék általános felépítése</u> - Motiváló bevezetés (játék, feladat, történet, stb.) - Adott témához kapcsolódó beszélgetési témajavaslatok. - A téma rövid, átfogó áttekintése egy kapcsolódó bibliai történet segítségével. - Néhány kapcsolódó kép. - Feldolgozási javaslat (bőséges módszertani skálával). <u>Hittankönyv fő valláspedagógiai hangsúlyai:</u> - A hívő élet, a tanítványság megélésének pozitív hangvételű, hívogató, bátorító bemutatása. - Annak a tudatosítása, hogy hitünk megélése döntést igényel. Krisztus a tudatos keresztyén élet megélésre hív. - A hitvalló élet kulcspontjainak, kulcsfogalmainak vonzó és gyermekek számára érthető és élhető bemutatása.

Napjaink hittankönyv használata a hittanoktatásra járó gyermekek számarányában, ill. az RPI felé érkezett visszajelzések tükrében

A korábbi évszázadok, ill. évtizedek hittankönyvei esetében nagyrészt leírt és publikált adatok álltak rendelkezésre a hittankönyvek használati arányáról, az RPI hittankönyv sorozatával kapcsolatban abban a szerencsés helyzetben lehetek, hogy a saját munkám során szembesülhetek a felhasználók (lelkészek, hittanoktatók, vallástanárok) visszajelzéseivel. Bár egy hosszabb tanulmányt ez a kérdés is megérne, a dolgozat további része szempontjából néhány gondolatban kerülnek összegzésre, melyhez fölhasználásra kerülnek az elmúlt öt év összegzett visszajelzései mellett a hit- és erkölcstan tanterv öt éves évfordulóján elhangzott kritikai észrevételek is.[260]

- A hittanoktatásban részt vevő tanulók egy része iskolai-, másik része gyülekezeti hittanoktatásban vesz részt (a különbség tekintetében lásd: exkurzus).
- 2005-2009 között a MRE felé lejelentett hittanoktatásban részt vevő tanulók létszámához viszonyítva az RPI hittankönyv éves eladási számait, évente a hittanosok alig 7,3 - 9%-a használja a jelenleg érvényben lévő hittanoktatási tantervhez készült hittankönyveket.[261] A hittanoktatók, egyházmegyei katechetikai előadók visszajelzéseiből kiderült, hogy ennél jóval több gyermek kezében található a hittankönyvek néhány leckéje, melyet több egyházközségben fénymásolva adnak a gyerekek kezébe. Ennek az oka az RPI hittankönyvek túlságosan bőséges tananyaga és financiális költsége, melyekre a későbbiekben utalok. Az is nyilvánvaló, hogy az RPI hittankönyvek mellett más anyagok („*Így szerette Isten a világot*" hittankönyv sorozat, Titusz Hitéleti Alapítvány segédanyagai) is használatban vannak, melyről azonban statisztikákat nem tudtam megszerezni.
- Az iskolai hittanoktatásban szolgáló katechéták általában az RPI hittankönyvcsaládjait használják. Ennek oka egyrészt az, hogy a heti két órához elégséges anyagot biztosít, másrészt az egyházi oktatási intézményekben a tanulóknak kötelezően meg kell venniük a hittankönyveket. Így minden diák kezében van tananyag, mely az órai munkát, és az otthoni tanulást is segíti.
- Már a tantervben, és néhány tankönyvben is információbőséggel és a kognitív teljesítményre való hangsúlytétellel találkozhatunk. Ez rendkívül bőséges anyagot eredményez a hittankönyvekben.[262]
- Szintén a tantervből kiinduló kihívásként jelent meg az egységes szemléletmód hiánya, mely a tanterv anyagát feldolgozó hittankönyvekben is megfigyelhető.[263]
- A gyülekezeti hittanoktatás nehezen tudja fölvállalni az RPI hittankönyv sorozat bőséges anyagát. Heti egy órára kell tervezniük, és ebben az esetben a hittankönyvek akár két évre elégséges leckét is tartalmaznak.
- Ugyancsak a gyülekezeti hittanoktatásban, mivel a részvétel önkéntes, nem minden diák kezébe kerül tankönyv. Az egyházközségek nagy része nincs olyan anyagi helyzet-

[260] A tantervről és taneszközökről szóló 5 éves tapasztalati összefoglaló egy 2004-es konferencián hangzott el, illetve megjelent: Dr. Bodó Sára: A gyermek joga - a jó hírre, A hit-és erkölcstan tanterv kritikai elemzése az öt év tapasztalatai alapján, MRN, 2004/V/1. 19-21.

[261] Számításom alapját a MRE Zsinati Oktatásügyi Iroda által rendelkezésemre bocsátott éves hittanoktatási lejelentő lapok összegzéséből készült hittanoktatásban részt vevők létszámát tartalmazó statisztika, illetve az RPI belső hittankönyv eladási statisztikája szolgált a 2005-2009. évekből. Az évente eladott RPI hittankönyvek/hittanoktatásban részt vevők aránya a következő módon alakult az elmúlt években: 2005-9%; 2006-8,27%; 2007-7,3%; 2008-7,65%; 2009-8,4%.

[262] Dr. Bodó Sára: A gyermek joga…., 19.

[263] Uo. 21.

ben, hogy minden hittanos tanuló részére megvehesse a hittankönyveket, a szülők pedig nem mindig áldoznak rá.

- Mindkét típusú hittanoktatási szituációban előforduló vélemény az RPI hittankönyvek tartós tankönyvi használatának nehézsége. Bár, mind a kisebb, egyházközségi fenntartásban lévő református oktatási intézmények, mind a gyülekezetek egy része megpróbálkozik ugyanannak a hittankönyvnek több éven keresztül tartó használatával, ez nem mindig egyszerű. Mivel a hittankönyvben való munkáltatást tartalmazó munkatankönyvek is találhatóak a hittankönyvek között, így ezek egy része hiába kerül visszaadásra az év végén, nem használható ugyanolyan módon a következő években.
- A hittankönyv-családok esetében a katechéták kiemelték a hittankönyv mellett a tanári segédkönyvek szerepét és jelentőségét. Bár nem ugyanolyan struktúrával és minőséggel, a mindennapi munkához segítségként használhatóak az ötletek, óravázlatok, háttéranyagok.
- A katechetikai sokszínűség jelen van a különböző hittankönyv típusok elfogadásában is. Egyes egyházközségek, iskolák, ill. katechéták szeretik a munkáltató tankönyvtípusokat (pl. Hittan 2.), míg mások szívesebben használják a főleg tényanyagra támaszkodó, kevesebb feldolgozást adó hittankönyveket (Pl. Hittan 3.).
- A gimnáziumi hittanoktatás esetében a túlságosan bő anyagot tartalmazó RPI hittankönyvek mellett napjainkban is használatban vannak *„Révész Imre: Egyháztörténelem”*, *„Rózsai Tivadar: Bibliaismeret”* c. könyvei. Itt a régies stílus, és a nehezen érthető részek kompenzálását a vallástanár végzi el az órákon.
- A középfokú hittanoktatás esetében csak az egyházi iskolákban kerül sor hittankönyvi használatra. Gyülekezeti hittanoktatás az önkormányzati iskolákban nem tud ezekkel a hittankönyvekkel működni.

Exkurzus: a gyülekezeti és iskolai hittanoktatás napjainkban

Napjaink gyakorlatának megfelelően hittanoktatás (ill. ahogyan a törvény nevezi: Hit- és erkölcstan oktatás) folyik egyházi oktatási intézményekben, önkormányzati oktatási intézményekben és a gyülekezet termeiben. Fogalmi szinten azonban két színtérről: Iskolai- és gyülekezeti hittanoktatásról beszélünk. A fogalmi pontosítást és meghatározást a már említett 2007/II. Hittanoktatásról szóló törvény hozta.[264] Az egyházi- és gyülekezeti hittanoktatás közötti különbségtételt, a törvény meghatározásai alapján az alábbi (3. számú) táblázatban találhatjuk. Ebből is kitűnik, hogy alapvetően más sajátosságai vannak a gyülekezetekben történő-, és az iskolai hittanoktatásnak. Az eltérő órakeret, kötelező jelleg és tárgyi megjelenések (terem, tankönyv kérdése) mellett a gyülekezeti hittanoktatásban gyakran vesznek részt önkéntesek, illetve nem professzionális személyek.

[264] A korábbi években már a 124/2000. Számú Zsinati határozat, és egyházkerületi belső intézkedések kísérletet tettek a hittanoktatás ügyének rendezésére. Törvényileg erre sor azonban csak 2007-ben került.
A 2007/II. Tc. nem pusztán a gyülekezeti és iskolai hittanoktatásról beszél, illetve nem egy kimondott paragrafusa beszél e két színtér közötti különbözőségről. A különböző paragrafusokban található vonatkozások összegzése található az általam készített táblázatban. A törvény nem tesz különbséget a különböző típusú hit- és erkölcstan oktatás végzési színhelyhez tartozó hittankönyv esetén, így erre vonatkozó adat a táblázatban sem található.
Táblázatom korábban már publikálásra került a www.refpedi.hu/torvenytar oldalon, *„Hittanoktatásunk törvényeink tükrében”* címmel.

3. Táblázat
Iskolai- és gyülekezeti hittanoktatás különbözőségei és azonosságai a MRE 2007/II. tc. tükrében

	Gyülekezeti hittanoktatás	**Iskolai hittanoktatás**	
Hittanoktatás helyszíne	• Gyülekezet termei, • Önkormányzati iskola.	Református iskola	Más felekezet, alapítvány által fenntartott iskola
Heti óraszám	Minimum heti 1 tanóra	Minimum heti 2 tanóra	
Hittanoktatás szervezője	A területileg illetékes egyházközség által megbízott egyházi jogi személy (azaz a lelkipásztor.	Iskola igazgatója.	Területileg illetékes lelkipásztor.
Hittanoktatást végző személy lehet	Az illetékes egyházközség lelkipásztora, segédlelkésze, beosztott lelkésze, megbízott hittanoktató.	Megfelelő képesítéssel rendelkező egyházi személy.	
Tanulói részvétel	Önkéntes, év eleji (közbeni) jelentkezés alapján.	Kötelező, mivel itt a továbbhaladás feltétele a tantárgy teljesítése.	
Hittanoktatást végző kötelező képesítése	Tanulók életkorától függetlenül: - református hittanoktató (BA), - református vallástanár (MA), - református lelkész (MA). Alkalmazási feltételek alól indokolt esetben a presbitérium egy-egy évre felmentést adhat.	1-4. évfolyamon: református lelkész (MA), református hittanoktató (BA), 5-8. évfolyamon: református lelkész (MA), református hittanoktató (BA) vagy református vallástanár (MA). 9-13. évfolyamon: református vallástanár (MA). Alkalmazási feltételek alól az illetékes egyházi hatóság egy-egy évre felmentést adhat.	
Hittanoktatást végző személynek megbízást adó testület/személy	A megválasztott gyülekezeti lelkipásztor az egyházalkotmány 39.§. (1) pontja értelmében kötelezett a hittanoktatás végzésére. Hittanoktató lelkész esetén a megbízás püspöki kirendeléssel történik. Gyülekezet által megbízott hittanoktató esetén a megbízást az egyházközség presbitériuma adja.	Lelkészi/ nem lelkészi jellegű alkalmazás esetén is az intézményvezető kérelmére az alkalmazáshoz szükséges hozzájárulást az igazgatótanács (ill. a presbitérium, egyházmegyei, egyházkerületi közgyűlés) előterjesztésére az egyházkerület püspöke. adja.	A megbízást minden esetben az egyházkerület püspöke adja az illetékes egyházmegye esperesének javaslatára.

A református hittankönyvek fejlődéstörténetének összefoglalása Merre, és hogyan tovább?

2. ábra
Református hittankönyvek fejlődése a reformációtól napjainkig

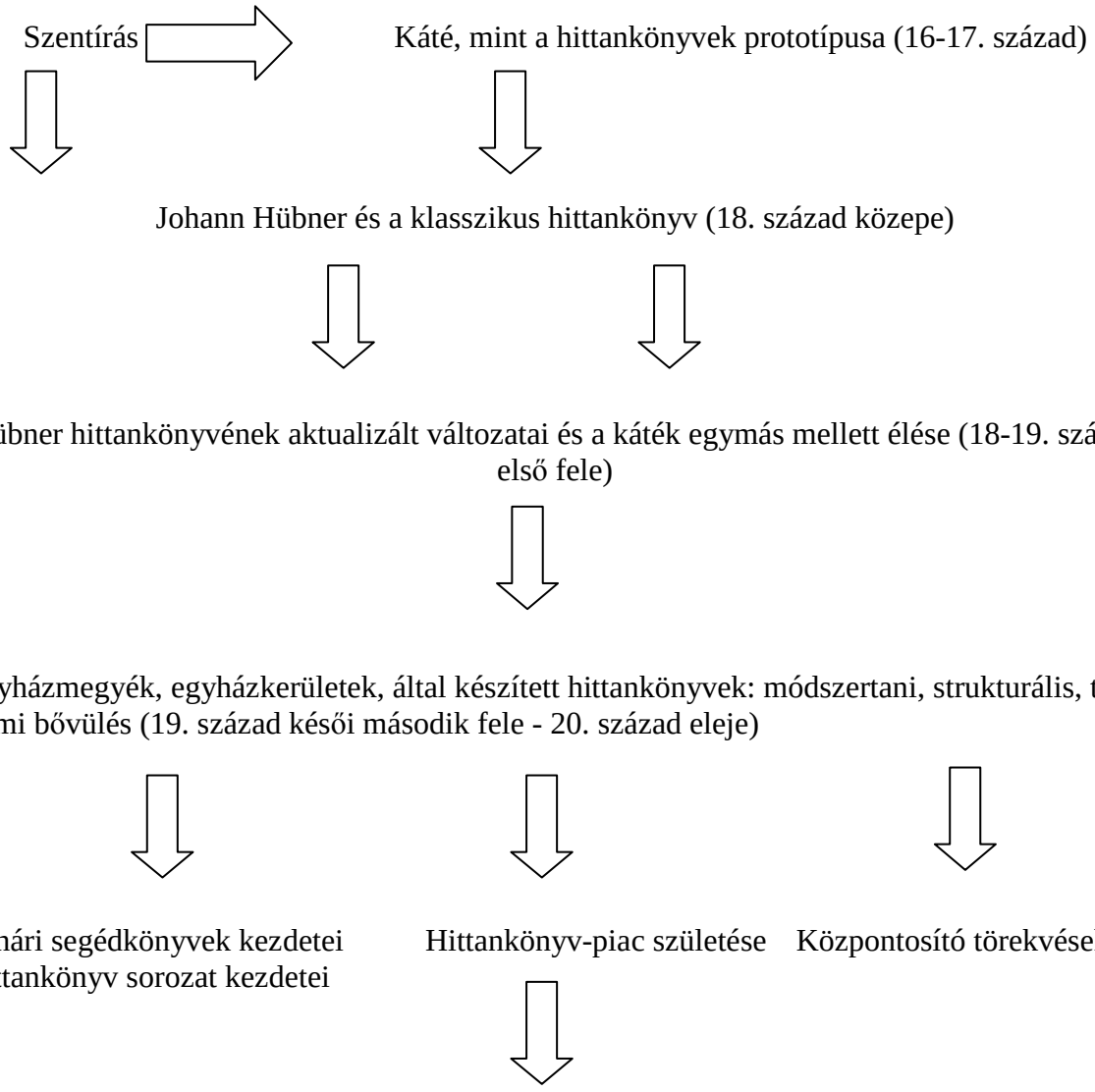

- A hittankönyv elfogadott fogalma a következő lett: segédeszköz a hittanoktatásban, közvetítő szerepe van a tanuló és a tananyag között
- Hittanoktatásban használt tankönyvlista készítése
- Hittankönyv sorozat
- Hittankönyv-család (hittankönyv, tanári segédkönyv, feladatgyűjtemény)
- Módszertani sokszínűség

A fönti ábrában röviden összegzésre került a református hittankönyvek reformációval kezdő formálódása. Ez a fejlődés a reformáció idején részben azzal indult, hogy a tananyag továbbra is a Szentírás, illetve bizonyos tételek (Miatyánk, Apostoli Hitvallás, Tízparancsolat) kiemelése volt. A cél Isten Igéjének átadása, gyermekszerűvé, fiatalok, gyermekek számára érthetővé tétele volt. Mivel a katechéták kezdetben a megoldást a fontos tételek tömörítésében, rövid és velős (gyermekszerűnek tartott) megfogalmazásában látták, így a káték váltak a

hitre nevelés eszközévé. Ilyen értelemben a káték tekinthetőek a hittankönyvek prototípusának. Ezek a káték több formában éltek egymás mellett, a felnőtteknek szóló anyagok mellett, gyermekeknek készült és általuk használt változatok is léteztek.

A gyermekekről való gondolkodásmód változása, a teológiai nézőpont megújulása magával hozta a hitre nevelés eszközének megújulását is. Mondhatjuk, hogy az egyetemes hittankönyvi fejlődéssel a 18. század közepéig együtt fejlődött a református taneszközök előrehaladása is. Johann Hübner klasszikusnak számító hittankönyve hozta a katechetikai segédanyagok újabb paradigmaváltását. Ez a váltás a klasszikus hittankönyv megjelenése volt. Itt már megjelentek a feldolgozást segítő módszertani gondolatok, illetve maga a hittankönyv is a tanítás vezérfonalává vált. Nem kötötte azonban meg a katechéta kezét. Adott ugyan a tananyaghoz egy struktúrát, de az egyéni keretek, lehetőségek alapján formálhatta a tanítást a hittanoktató. Ugyanakkor a korábbi kognitív szint megcélzása mellett, ahhoz is segítséget nyújtott, hogy a gyermek-hittanoktató a mindennapi életére alkalmazza a tanultakat, illetve a keresztyén életvitelre kapjon példát és mintát belőlük.

Mint klasszikus hittankönyv, Hübner műve közel 150 évre meghatározta a hittanoktatás tankönyvének formálódását, fejlődését. Nemcsak olyan értelemben volt ez igaz, hogy a hübneri anyag több száz változatban született újjá, illetve került kiadásra, hanem későbbi hatásait tekintve is. Az általa bevezetett struktúra a bibliai történetek tanításának paradigmájává vált. Ez idő alatt természetesen a káték tovább élésével is számolhatunk. Sőt, nyilvánvalóvá vált, hogy a kátékban a tanok rendszere magasabb szinten célozza meg a tanulókat, mint amire a kisebb gyermekek képesek. Ennek meglátása után a káték az érettebb tanulóifjúság, valamint a rendszerező és összefoglaló hittanoktatás tananyaga lett. Így került a felsőbb gimnáziumokba, majd a gyülekezeti közösségben így vált a konfirmációi oktatás anyagává.

A hübneri anyag motiválása, és az új kihívások meglátása révén újabb váltás történt a hittankönyvi paradigmában: megszületett a „hittankönyv-piac". Már nem egy könyv sokféle változata létezett csupán, hanem a sokféle igény kielégítése, illetve lehetőség a hittankönyvek iskolatípusok, gyülekezeti közeg és tanári igény meglátására és megközelítésére. Fél évszázadnyi idő volt ez, melyben a tanári segédkönyvek prototípusaival, hittankönyv sorozat kezdeti változatával, különböző feldolgozási metódusokat alkalmazó és különböző típusba sorolható hittankönyvekkel egyaránt találkozhattunk.

A 19. század késői második fele újabb változásokat hozott a magyar református egyháztörténetben, ami hatással volt a hittankönyvek fejlődésére is. A MRE-ban megjelenő központosító törekvések a katechézis területén is nyilvánvalóak voltak, akárcsak a hittanoktatás felmerült kérdéseit rendezni akaró szándék. A hittankönyvek és a hittanoktatási tantervek szoros kapcsolatban álltak egymással, aminek eredményeként a hittankönyvek a tanterv gyakorlati megvalósításának eszközei lettek. A 20. század elejére a hittanoktatás (és így tankönyvek) szabályozásának kérdésköre először az egyházkerületek, majd fokozatosan a MRE Zsinata kezébe került. A hittankönyv-piac kibővülését jelentette a módszertani, strukturális, tartalmi, különböző iskolatípusokra és témákra koncentráló magyar katechéták által készített hittankönyvek megjelenése.

A fejlődést az I. és a II. világháború vetette vissza. Az egyházat is érintő történelmi folyamatok és a katechézis 40 éves pusztai vándorlása 1945-1989 között hozott ugyan új anyagokat és fejlődést, de korántsem olyan mértékben, ahogyan az a századfordulón elindult. A „hittankönyv-család", a „hittankönyv sorozat" és a „hittan tanári kézikönyv" fogalmai bevonultak a katechetikai köztudatba. A megváltozott helyzetre való reakcióként a gyülekezeti katechézis és annak hangsúlyai (pl. a gyülekezetbe kapcsolódás erősítése) kerültek a középpontba.

A '90-es évek kinyíló katechetikai lehetőségei előrelépést hoztak a hittankönyvek terén is. A megváltozott gyermekkép hatására megerősödött a tanulóközpontú anyagok készítésének szándéka, mely magával hozta napjainkra a hittankönyvek létének elfogadottá válását. Mára a komplex hittankönyv-család már ismert és létezik, a hittankönyv sorozatok részben egymásra építenek, és így szolgálják a hittanoktatás folytonosságát. Módszertani sokszínűség,

változatosság, egyéniség jelen van a sokrétű hittankönyvekben, és hozzájuk kapcsolt segédanyagokban. Természetesen itt a fejlődés nem állhat meg. Ahogyan már korábban is említettem, jelenleg használatos hittankönyveink számos előnye mellett továbbra is állnak előttünk kihívások, melyek meglátásával református hittankönyveink valóban azzá válhatnak, ami a küldetésük: segítség a hitre nevelés szolgálatában, közvetítő eszköz az átadni kívánt tananyag és a diák között. Nincs azonban egységes teológiai látásmód, teológiai és valláspedagógiai koncepció sem a hittanoktatási tanterv, sem a hittankönyv-család mögött. Mit kívánunk átadni a katechézis során az előttünk álló nemzedéknek? Mi az istenkép, emberkép, egyházkép, teológiai látásmód, melyet közvetíteni akarunk? Mit és hogyan képviseljenek a hittankönyveink? A magyar református hittankönyv-történet egyik fontos tanulsága, hogy minden kor látásmódja megjelent a hittankönyvekben, melyek közvetve vagy közvetlenül, de formálták a gyermekek gondolkodásmódját. Természetesen az is fontos konzekvencia, hogy a hittankönyv nem teszi szükségtelenné magát Isten Igéjét, a Szentírást. Ha a fejlődésre visszatekintünk, akkor a 3. ábrán található felépítkezést láthatjuk. A tanítás magja mindvégig Isten Szava volt. A katechéták azonban az idők folyamán belátták, hogy a Biblia elsősorban nem gyermekek számára íródott. Ahhoz, hogy gyermekek számára is érthető és élhető legyen az Úr Igéje, segítő, közvetítő eszközre volt szükség. Így született meg a káté, illetve maga a hittankönyv is. A hittankönyv azonban nem válthatja ki magát a Szentírást, mely a Szentlélek erejével él és hat a gyermek/fiatal szívében is. Mégis - egy megalapozott, biblikus, teológiailag és valláspedagógiailag egyaránt felvállalható és képviselhető hittankönyv (legyen család vagy sorozat, vagy éppen a fejlődés egy későbbi eredménye) jogosan elvárt igény napjaink MRE-ban.

3. ábra
Református hittankönyvek kifejlődése a Szentírásból

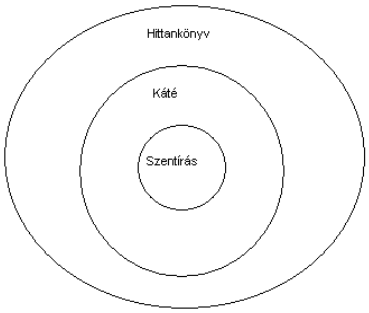

A református hittankönyvek fejlődésére visszatekintve azt is láthatjuk, hogy a hittankönyvek mellett (4. ábra), velük együtt továbbra is jelen volt a hittanoktatásban a Szentírás, a káté, illetve ezekhez kapcsolódott napjainkra egyre inkább a hittankönyv.

4. ábra
Református hittankönyvek és egyéb könyvek egymás mellett élése a hitre nevelésben

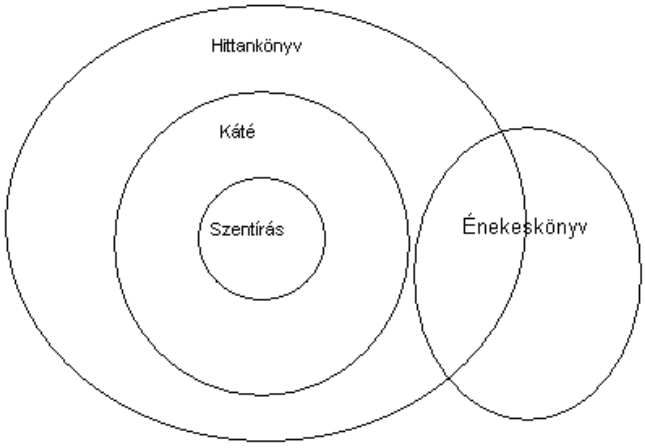

3. Napjaink hittankönyv koncepciójának körvonalai
3.1. A hittankönyv szerepe és jelentősége a hittanoktatásban

3.1.1. A hittanoktatás bibliai alapjai

A hittanoktatás fogalmi meghatározására világszerte sok különböző megközelítés létezik. A legismertebbeket számba véve, néhányuk a megértésre való tanítási folyamatot állítja a középpontba. Mások a hittanoktatást, mint szocializációs folyamatot és jellem (viselkedésmód) formálását képzelik el, megint mások a hittanoktatás kérdését a személyes fejlődés és a hit fejlődésének oldaláról közelítik meg.[265]

Bár sok érdekes és tanulságos gondolatot vetnek fel ezek a megközelítések, a hittanoktatás kérdésének alapos letisztázásához, s a tartalmi meghatározásához érdemes a Szentírás értelmezéséhez visszamennünk, és kiindulópontként használni a Biblia által használt, a hitéleti nevelésre vonatkozó kifejezéseket.

Az oktatás szerepe központi a Szentírásban. Isten neveli és formája népét kegyelme által, és így tesz tanújává és tanítványává. A Szentírás a tanítványságot egy élethosszig tartó folyamatnak tekinti, ahol Isten nevelésének, s az emberek által való nevelésnek is megvan a maga helye. E mellett, Isten Igéjének a tükrében nézve, Isten nevelése mellett megvan a maga helye az emberek által való oktatásnak és nevelésnek is. Ebben az oktatásban a gyermekek, fiatalok nevelésének fontos szerepe van.

Az oktatásra és nevelésre az Ószövetség a „*jasar”*, „*lamad*” kifejezéseket használja. Ezek görög megfelelői az Újszövetségben a „*paideuo”* és a „*didasko*”. Emellett a héber Szentírás néhány helyen említi még a „*hanak”* kifejezést a „*kezd, tanít”* értelemben qalban. A modern héberben ugyanez a gyök, s ennek egy formája használatos a „*tanítás, oktatás”* kifejezésre.[266] Egy másik, ritkábban használt kifejezés a héber „*moreh*”, ami a „*yarah”* gyökből származik. Ennek a qal participium formáját az Ószövetség a tanító, oktató értelemben használja (pl. 2Kir 17:28b).[267] Mivel az utóbb említett kifejezések ritkábban kerülnek elő a tanítás – oktatás értelemben, a mostani elemzés elsősorban a gyakrabban használt „*jasar*” és a „*lamad*” gyököket, valamint ezek görög változatait állítja a középpontba.

A „*jasar” („paideuo”)* ige tipikus fordítása „*oktatás*”, és a szó általában a hivatalos, professzionális tanításra utal. A „*lamad” („didasko*”) ige pedig általában a nem professzionális nevelés, tanítás értelemben fordul elő leggyakrabban, s különleges jelentősége, hogy a vallásos nevelést is gyakran ez az ige jelöli.[268]

A „*jasar*” gyök különböző változatai jelennek meg a fegyelmezéssel való nevelés, óvás, intés, tájékoztatás értelemben is. Ez a kifejezés gyakran előfordul ilyen összefüggésben a Példabeszédek könyvében és Jób könyvében. Ugyancsak gyakran kapcsolódik össze a „*hokmah*” (bölcsesség) kifejezéssel is (Lásd: Péld. 1:2; 1:7; 23:23; 13:1; 19:20 stb.) Mindezek mellett a „*jasar*” gyöknek ismert a „*fenyítés*” mellékértelme is. Ez a Szentírás szóhasználatában a hasznos és építő fenyítésre utal, és Isten az, aki így is neveli a népét. (pl. Ézs 28,16; Jer 10, 24).[269] A „*jasar*” igéből képzett főnév a „*musar*”, piél formában „*oktatni”*, „*bölccsé tenni*” értelemben jelenik meg.[270] Ez a főnév az oktatás tartalmára utal, melyet ismeretek átadásaként tart számon. Sőt, azzal is találkozhatunk, hogyha az egyén ezeket az ismereteket tanul-

[265] Karen B. Tye: Basic of Christian Education, Danvers, MA: Chalice Press, 2000, 10-13.
[266] Kaster, J.: „Education” szócikk in: The Interpreter”s Dictionary of the Bible, Volume 2. Abingdon Press, Nashville, 1962, 27.
[267]”Towsend, John T.: „Education” szócikk, In: The Anchor Bible Dictionary, Volume 2. szerk. David Noel Freedman, Barton Doubleday Dell Publisching, Doubleday. 1992, 305.
[268] Branson “jasar” szócikk, In “Theological Dictionanary of the Old Testament”, szerk. G. Johannes Botterweck, William B. Eerdmans, Grand Rapids, Michigan, 1990. 128.
[269] Branson: i.m. 129.
[270] “jasar” szócikk In: The Dictionary of Classical Hebrew, szerk. David J. A. Clines, Volume 4. Sheffield Academic Press, Sheffild, 1998. 238-239.

ja, akkor ez az illető a bölcsességet tanulja (pl. Péld 6,23; 8,33).[271] Azt is tudjuk ugyancsak a Szentírásból, hogy a bölcsesség kezdete az Úrnak félelme, ilyen értelemben tehát az óhéber oktatásnak mindenképpen össze kellett kapcsolódnia az Isten ismeretének/Istenről való ismeretek átadásával. A professzionális oktatásra használt szó tehát az ismeretek átadásra, információ közlésére fókuszál. Ennek megfelelően, az izraelita oktatás a tanítás középpontjába a Tórát állította, mint a legfőbb eszközt, melyből Isten bölcsességét meg lehet ismerni, s mely bölcsességre vezet.

A „*jasar*" ige görög megfelelője a „*paideuo*", mely a tanítási instrukciókat, ill. az érettségre való nevelést is magában foglalja.[272] Ebben a nevelésben fontos szerepe van a nevelő-tanítvány közötti személyes és közvetlen kapcsolatnak. Igaz ez akkor is, ha a kifejezés Isten és a ember, vagy tanár és diák kapcsolatára vonatkozik.[273] Az oktató és az oktatott közötti viszony a Szentírás alapján tehát egy személyes kapcsolat, egy partneri viszony, ami ugyanúgy jelen van Isten és népe között, mint a klasszikus értelemben vett tanár és diákjai között. Ez a partneri viszony igaz Istenre, mint Oktatóra, és az emberre, mint Isten tanítványára; illetve a szóhasználat alapján a klasszikus tanár - diák kapcsolatra is. A hittanoktatásra alkalmazva azt jelentheti ez, hogy ilyen személyes és partneri viszonynak kell lennie az oktató és a diákjai között is.

A szó elemzésekor arról sem feledkezhetünk meg, hogy a „*paideuo*"-t a Szentírás csak ritkán használja konkrétan a hitbeli nevelésre, amikor mégis ilyen értelemben fordul elő, elsősorban az Úr fegyelmezésére utal, mint Isten tanítói eszközére, amellyel bölcsességet akar vinni gyermekei életébe.[274]

Van azonban egy másik kifejezés, mely kimondottan a hitbeli nevelés témaköréhez kapcsolódik. Szorosan kapcsolható ez a szó a katechéta és a diák közötti személyes és partneri viszony kérdéséhez is. Az Újszövetség „*katecheo"* kifejezése, mely ugyan az Ószövetségben semmilyen fordításban nem fordul elő, az újszövetségi hitre nevelésben fontos szerepet tölt be. Annál is inkább igaz ez, mivel e szóból származó kifejezések a katechézis, katechéta, illetve egyéb származékai, melyet ma is használunk és ismerünk a hitre nevelés szóhasználatában. Maga a „*katecheo"* ige mindig a szóbeli tanítás kifejezésére szolgál, és ide tartoznak a „*tanítás*", „*informálás*", „*instrukció adása*" értelmezések is.[275] Az Újszövetségben összesen 7 alkalommal fordul elő maga a kifejezés, csak Lukács (evangéliuma és Csel), valamint Pál (Róma, 1Kor, Galata) használja.[276] A szó eredeti jelentése a görög drámákból származtatható, ahol a felülről való megszólítást, lekiabálást jelentette. A drámák előadói a színpadról megszólították a hallgatókat, akik feleltek a megszólításukra. Ebből a párbeszédes jellegből ered a „*katecheo"* értelmezése: visszhangot, válaszadást jelent. Magának a görög igének kettős jelentése van. Tárgyi értelemben a tanítandó anyagra utal, amit meg kell tanítani. Személyi értelemben, pedig arra a személyre, akit tanítunk.[277] Ez a kifejezés tehát a párbeszédes jellegre hívja föl a figyelmünket, és arra, hogy a hitre nevelésnek ilyen párbeszédnek kell lennie: tananyag és a tanított személy között.

A másik ószövetségi kulcskifejezés az oktatásra a „*lamad*" szó, melynek görög megfelelője a „*didasko*" kifejezés. Ezek a szavak gyakran utalnak a hitben és hitre való nevelésre. A

[271] Branson: i.m. 131.
[272] Bertram "paideuo" szócikk In:"Theological Dictionary of the New Testament, szerk. Gerhard Friedrich, Eerdmans, 1968. Volume 5. 596.
[273] Uo. 604.
[274] Uo. 608-609.
[275] Katecheo szócikk, In: Thayer and Smith, The New Testament Greek Lexikon. NAS Exhaustive Concordance of the Bible with Hebrew-Aramaic and Greek Dictionaries, Lockman Fundation, 1981.
[276] Mike Calhoun, Mel Valker: Pushing the Limits, Unleasing the Potential of Student Ministry, Thomas Nelson Inc. Nashville, 2006.
[277] Rózsai Tivadar: i.m. 5.

„*lamad*" gyök jelentése qalban „*tanulni*", piélben „*tanítani*".[278] Érdekes mellékjelentése a szónak az „*ismerőssé válni valamivel*", és a „*tapasztalatot szerezni*" értelmezések. Ezek általában azzal kapcsolódnak össze, hogy a nevelésben Isten törvényével válnak ismerőssé a tanítványok. Az ige piél formában ismert még a „*tanítani valakinek valamit*" értelemben is. Tartalmilag az alapszó a tanítás-tanulás aktív és tapasztalat jellegű végzésre is utal, mely a bibliai tekercsek közvetlen megtapasztalását, illetve a család együttes hitgyakorlatának (pl. egy ünnepi előkészület) átélését is magában foglalja.[279] Nem véletlenül, hiszen a zsidóság hitre nevelési gyakorlatában az élményeknek, illetve a hit közösségi megélésének fontos szerepe volt és van napjainkban is. Az ószövetségi korban természetes volt, napjainkban pedig a hitüket gyakorló zsidóság körében ma is aktív részesei a gyermekek egy - egy ünnep előkészítésének, illetve az adott ünnephez kapcsolódó történet felidézésének. Már a bibliai Izraelben fontos szerepük volt az ünnepeknek, és ezekhez kapcsolódóan a rítusok közös gyakorlásának, melyben a gyermekek is részt vettek, kérdezősködtek, illetve együtt élték át ezeknek jelentőségét.[280]

Ha ezt alapul vesszük, akkor látható, hogy a hitre nevelésnek a Biblia szemszögből vizsgálva is élmény jellegűnek és aktívnak (aktivitásra serkentőnek) kell lennie. Napjainkban olyan eszközöket igényel ez, melyek segítik a hitre nevelés aktivizáló jellegének és élmény voltának megvalósulását - ugyanakkor tartalmilag ismeretek elsajátítását is magában foglalják.

A „*lamad"* ige görög változata a „*didasko*", mely leggyakrabban az evangéliumokban fordul elő, valamint találkozhatunk vele az Apostolok cselekedeteiről írott könyvben és néhány alkalommal Pál leveleiben is (pl. Mt 28,19). Az evangéliumokban gyakran azokon a helyeken szerepel, ahol Jézus Isten akaratáról és Isten országáról tanít.[281] Jézus maga is használja ezt a kifejezés a Missziói parancsban, mely a klasszikus igéje a hittanoktatásnak, s a missziónak is.

„Jézus hozzájuk lépett és így szólt: Nekem adatott minden hatalom mennyen és földön. Menjetek el, tegyetek tanítványokká minden népet, megkeresztelve őket az Atyának, a Fiúnak és a Szentléleknek nevében, tanítva őket, hogy megtartsák mindazt, amit én parancsoltam nektek; és íme, én veletek vagyok minden napon a világ végezetéig."(Máté 28,18-20)

Ezzel az igeszakasszal Jézus maga segíti értelmezésünket a hitre nevelés jelentésének tisztázásában. Isten munkatársaivá hívja el tanítványait (nemcsak azokat, akik az első tanítványok között voltak, hanem mai követőit is, s így a katechézis nevelési folyamatban részt vevő tanítókat is) arra, hogy Isten munkatársaivá válva neveljenek a hívő életre. A nevelési folyamat gyakorlati megjelenésére Jézus maga ad példát cselekedetein, tanításain és életén keresztül. Ennek a nevelésnek a célja a tanítványok számára nemcsak információk adása, de azok elsajátítása (belsővé tétele), valamint a hallottak megélésére való buzdítás is. A tanító szemszögéből ez a tanítás formáját adja meg. A missziói parancs alapján cselekvő tanító tehát (aki maga is Jézus Krisztus tanítványa), hozzásegíti tanítványait, hogy ismerőssé váljanak Istennel, ismerjék Istent, értsék a hitről, hívő életről szóló információkat; majd mindezeket beépítve a gondolkodásmódjukba, meg tudják élni a mindennapi életben: Krisztus tanítványaiként.

Pál apostol szintén ugyanezzel az értelmezéssel használja a „*didasko*" kifejezést. Főként azokra az emberekre alkalmazza a szófordulatot, akik a Szentírás alapján a keresztény életvitelre tanítanak, valamint Jézus tanítványává nevelnek az Igén, és a saját életük tanúság-

[278] A „tanítani" jelentésben 107 alkalommal kerül az Ószövetségen használatba. Leggyakrabban a Deuteronómiumban, Ézsaiás, Jeremiás könyveiben és a Zsoltárok könyvében található meg. Lisowsky, Gerhard: Konkordanz zum Hebräischen Alten Testament, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 1981.
[279] A. S. Kapelrud "Lamad" szócikk, In:Theological Dictionanary of the Old Testament, szerk. G. Johannes Botterweck, William B. Eerdmans, Grand Rapids, Michigan, 1990. 5-9.
[280] Bodó Sára: Hitre nevelés…, 21-22.
[281] Rengstorf : i.m. 138-141.

tételén keresztül.[282] A „*didasko*" ilyen értelemben a tanítási stílus kifejezésére szolgál elsősorban, ahol az egyik fél segíti a másikat a tanulásban.

A bibliai szóhasználatot nézve a hitre nevelés két jellegzetességével találkozhatunk. A „*jasar/paideuo*" gyökök és azok származékai a tartalomra utalnak, ami információt jelent Istenről, a bölcsességről, s Isten szaváról. Emellett a hitre nevelés folyamatára gyakrabban használt „*lamad/didasko"* gyökök és származékaik, valamint a „*katecheo"* azt a formát mutatják, ahogyan ez a gyakorlatban megjelenik. Ez a forma pedig a gyakorlatra épülő tanítás, melyben fontos a személyesen átélt élmény, és ez a forma figyelembe veszi a diákok speciális helyzetét, az egyéni különbségeket és adottságokat (gondolkodásmódbeli, háttér, értelmezés, stb.) is.

3.1.2. A hittanoktatás fő célja

Jézus maga adja meg a hittanoktatás fő célját a már említett Misszió parancsban (Mt 28,18-20). Ez a cél a tanítvánnyá tétel, melyet úgy is megfogalmazhatunk, hogy: a hittanoktatás résztvevőinek hozzásegítése ahhoz, hogy a Szentháromság Isten tanítványává váljanak, illetve a tanítványi létet saját lehetőségeiknek megfelelően megélhessék. Ez a „tanítványi lét megélésére való segítés" lehet a hittanoktatás központi célja, ahol Jézus Krisztus tanítványa lehet az elsős hittanos gyerek, de a hittanoktató is. A kitűzött cél hatalmasnak tűnik, melyben számolnunk kell azzal is, hogy a tanítványság nem fejeződik be akkor, amikor a hittanoktatás lezárul. Ez egy élethosszig tartó folyamat, melyben az egyén folyamatosan formálódik elsősorban Isten, s másodlagosan a körülötte lévő emberek által.

A Misszió parancs azonban nemcsak célt állít a katechéta elé, hanem komoly kihívást is. Amikor tanítványi életre nevelünk, és tanítványságról beszélünk, akkor föl kell tennünk a következő kérdéseket: „Mit is jelent pontosan Isten tanítványának lenni? Kik a tanítványok? Tehetünk - e tanítványokká mi magunk, akik szintén Jézus Krisztus tanítványai vagyunk? Hogyan történhet mindez?" Ha a választ keressük e kérdésekre, kiindulópontunk a tanítványság fogalmának tág értelmezése lehet. Ez pedig azt jelenti, hogy Jézus Krisztus tanítványai nem pusztán a Jézus által elhívott első követők, hanem minden keresztyén, aki Krisztus szolgálatába szegődik.[283] A tanítványi lét ilyen értelemben magában foglalja azt, hogy a tanítvány:

- Isten által személyesen elhívott,
- kegyelem és hit által él,
- követi Krisztust a Szentlélek ereje által,
- és Isten által kijelölt feladatát teljesíti a világban.[284]

Kálvin megfogalmazását használva: a tanítványság annak a tudata, hogy az egyén tisztában van azzal, hogy ő Istené, és ez a tudat irányítja az életét és cselekedeteit.[285] Kálvin beszél arról is, hogy a tanítvány elsősorban személyesen elhívott Isten kegyelme által, s erre a kegyelemre adott emberi válasz a hit, s a megélt tanítványság.[286]

---

[282] Rengstorf: i.m. 146.

[283] Egyetérthetünk e tekintetben James V. Browson újszövetség professzor gondolkodásmódjával, aki szerint keresztyénnek lenni egyet jelent Jézus tanítványának lenni. Ugyanakkor ez nem jelenti azt, hogy mindenki hűséges követője Jézusnak, hiszen a Kálvin által említett látható és láthatatlan egyház közötti különbség az egész keresztyénségben jelen van. Az azonban nem a mi (emberek) dolgunk eldönteni, hogy kik tartoznak a látható, s kik a láthatatlan egyházhoz, s kik Jézus hűséges követői, s kik csak névleg keresztyének. James V. Brownson: The Promise of Baptism, An Introduction to Baptism in Scripture and the Reformed Tradition, Michigan, Grand Rapids, 2007. 3.

[284] James V. Brownson: i.m. 7-8.

[285] Kálvin János: i.m. III/6. 660-661.

[286] Kálvin János: i.m. III/6.

Teológiailag nézve elmondhatjuk, hogy a katechéta a Missziói parancs értelmében a tanítványság megélésére buzdítja és segíti a rá bízottakat, akik maguk is Jézus Krisztus tanítványává válnak/válhatnak. Érdekes paradoxon ez! Karl Barth fejti ki rendszeres teológiában, hogy a hitről nem lehet más módon beszélni, csak paradoxonokban és dialektikusan - a hittanoktatás terén is fölfedezhető ilyen paradoxon, éppen a tanítvánnyá tétel gondolatkörében. Krisztus tanítványai szólítják meg a tanulókat, akik vagy már maguk is tanítványok, vagy pedig Krisztus tanítványává lehetnek. A katechéták ilyen értelemben Jézus Krisztus által elhívott tanítványok, akik katechézis szolgálatára kaptak elhívást. Mint tanítványok, ők maguk folyamatosan a tanítványi létben élnek, ugyanakkor diákjaikat Jézus Krisztus tanítványaivá kívánják tenni, illetve segíteni akarják a tanítványi lét megélését számukra. Hogyan is történhet ez a segítés, mit is takarhat - teológiailag nézve? Isten maga munkálja a hitet és adja a tanítványi elhívást, azonban mindezt elsősorban az Írott Igéből és a hirdetett Igéből tudhatjuk meg. Mind a tanár, mind a diák számára - mint Jézus Krisztus tanítványainak a tanítványság megélésében –, segítség és vezérfonal a Szentírás, mely Isten önkijelentése. És bár emberi természetünkhöz elidegeníthetetlenül hozzátartozik a bűn, amely megnehezíti a megértést, Isten kegyelme által Jézus Krisztusban lehetőség van a megigazításra, Isten Igéjének a megértésére és életvalóságunkra vonatkozó üzenetének a meghallására, valamint ez által a tanítványi lét megélésére.[287] A katechétának, mint tanítványnak ezt kell megélnie a mindennapokban. A hitre nevelés során pedig az általa összegyűjtött, elsajátított tudással és tapasztalattal, valamint saját személyével a tanítványság megélésének példája lehet a tanuló számára. Teológiailag nézve fontos hangsúlyoznunk, hogy hittanoktató nem kevésbé bűnös, vagy megigazultabb, mint a diákok, viszont Isten rá bízott különleges elhívása (a katechézis szolgálata), életkora és tapasztalata révén segítséget nyújthat a nála fiatalabb, katechézisben részt vevő tanulóknak az érett, cselekvőképes hit megélésében. Ennek része a Szentírásnak, mint Isten Igéjének a magyarázata, az Isten Igéjével való élés vonzóvá tétele, valamint az Istennel való élő kapcsolat segítése a tanítványi létben. A hittanoktató felelőssége tehát a hitre nevelés segítése, a lehetőségekhez, képességekhez mérten. Feladata pedig nem pusztán információ átadásra épül, hanem segíti a keresztyén identitás formálását, valamint a tanítványi lét megélését, illetve az arról való gondolkodás formálódását is, mely téma már a hittanoktató katechézisben betöltött szerepének taglalásához vezethet át bennünket.[288]

3.1.3. A modern teológia válaszai a hittanoktatás néhány kérdésére

A katechézis, a hittanoktatás során az ember találkozik Istennel, a Szentírással, a hit igazságaival. Ezek azonban kézzel megfoghatatlan dolgok, melyeket a hittanoktatás mégis részben kézzel foghatóvá akar tenni, át akar adni, amikor a tanítványi lét megélésében kívánja a diákokat segíteni. Hogyan érthető ez teológiailag? Mi lehet a teológiai háttér, mely napjainkban a katechézis mögött, valamint e dolgozat központi témája, a hittankönyvek kérdése mögött állhat? Nem egyszerű a kérdés, és a válaszok megtalálása sem könnyű, hiszen a teológiai irányzatok általában nem beszélnek külön és sokat a katechézisről. Ennek egyik eredménye ha századunk hittankönyveinek sokszínűsége. E könyveket vizsgálva szembesülhetünk azzal, hogy a szerzők nem egységes teológiai irányzatban gondolkodnak, stílusuk és gondolatmenetük különböző teológiákhoz való kapcsolódást mutat. Ennek az okai közé sorolható az is, hogy a magyar református teológiában ma nincs egyetlen irányzat, mely központinak nevezhető. Miért? A teológiatörténet egyik tanúságtétele, hogy a teológia mindig az adott kor gondolkodásmódjára reagál. Napjaink gondolkodásmódja azonban nem csoportosítható egyetlen kulcsfogalom köré, sokkal inkább jellemző a sokrétűség és sokszínűség. Ez a sokszínűség

[287] Luther szerint az emberi egyszerre lehet bűnös és megigazult. Dietrich Bonhoeffer e mellé még azt is hangsúlyozza, hogy a tanítvány Krisztus által formálódik.
Dietrich Bonhoeffer: Discipleship, Fortress Press, Minneapolis, 2001, 84-99.

[288] Daniel Aleshire: Christian Education and Theology, In Christian Education Handbook, szerk.: Bruce P. Powers, Broadman and Holman Publishers, Nashville, Tennessee, 1989, 21.

jelen van a lelkészek, katechéták teológiai gondolkodásmódjában, valamint az általuk írt hittankönyvekben is. Az egyetlen, központi irány helyett inkább jellemző a 20. századi nagy teológusok (Barth, Tilich, Ebeling, Moltmann) gondolatainak tovább élése, és egymás mellettisége a hittankönyvek íróinak teológiai gondolkodásában is.

Ha tehát arra a kérdésre keressük a választ, hogy teológiailag hogyan indokolható, indokolható-e egyáltalán, a hittankönyvek használata a már említett nagy teológusokhoz, és az általuk képviselt irányzatokhoz szükséges visszanyúlnunk.

A válaszok keresésében kiindulópontunk lehet Karl Barth két kiemelt gondolata: Isten Igéjének központi szerepe, valamint az emberi élet és a Biblia üzenete közötti feszültség.[289] „*Egyházi dogmatika*" c. írásában Barth kifejti, hogy a keresztyén hitnek és a keresztyén teológiának a forrása nem lehet más, mint Isten Igéje, mellyel mindenképpen egyet kell értenünk. A reformáció, és nagy reformátorunk, Kálvin óta ez elfogadott alapelv a református teológiában.[290] Barth szerint azonban Isten Igéje és az emberi élet között feszültség van. Ezt a feszültséget a dialektika teológia úgy értelmezi, hogy Isten az emberhez elsősorban a Szentírás alapján szól, aminek megértése az emberi egzisztencia számára nem egyszerű. Barth úgy véli, hogy az emberben alapvetően nincs kapcsolódási pont Istenhez. Ezt a Szentlélek által maga Isten hívja életre. Emiatt Istent megismerni csakis Isten kegyelme által lehetséges. Ugyanúgy, mint ahogyan a hitben rejlő paradoxonokat is csak Isten ajándéka által érthetjük meg, pl. azt, hogy Isten szent és kegyelmes, ugyanakkor távoli és mégis közel van hozzánk. Ebből fakad az a gondolat, hogy Isten, és a hit megértése, valamint a hit megélése paradoxon, melyeket megérteni és megélni, valamint róluk beszélni csak dialektikus nyelvezettel lehetséges.[291] Teológiailag nézve egyet kell értenünk Barth-tal. Hitünk alapja és vezérfonala, a Szentírás is arról tesz bizonyságot, hogy Istent megismerni csak hit által lehetséges, mely valóban Isten kegyelmes ajándéka az ember számára. Igaznak tarthatjuk azt is, hogy hitünk és a Szentírás tele van paradoxonokkal. Mivel azonban a dialektika teológia Isten felől közelít az emberhez, ezért Barth nem sokat beszél az ember - ember közötti hitre nevelésről. Teológiája egyértelműen el akar határolódni a szubjektív - antropológiai megalapozástól, és a liberalizmus általa emberközpontúnak bélyegzett teológiájától. Véleménye szerint Isten tökéletes módon jelentette ki önmagát, mindenféle emberi segítség nélkül - így nem is gondolkodik azon, hogy a hitre jutásban, hitre nevelésben, tanítványi lét megélésében bármilyen emberi segítségre lenne szükség.[292] Ezért nem vizsgálja tehát azt sem, hogy a dialektikus beszédmód nem lineáris és egyértelmű kifejezési forma, aminek használata a hittanoktatásban komoly nehézségeket okozhat elsősorban a kisiskolások számára. Bár a dolgozat e részében nem cél a gyermekek tipikus életkori sajátosságainak a fejtegetése (a következőkben lesz róla szó), annyit azonban érdemes megemlíteni, hogy serdülőkor előtt, illetve a serdülőkor elején még elsősorban lineáris gondolkodásmód jellemzi a gyermekeket. A komplexebb látásmódra, illetve komplex megértésre csak később lesznek képesek.

A dialektikus gondolkodásmódról azt is elmondja azonban Barth, hogy Istenről egy állandóan mozgásban lévő, töredékes gondolkodásmód alapján szólhatunk. Ez pedig nem más, mint az ember lehetősége. Meg kell találnunk tehát azt az utat, ahogyan az emberhez Istenről

---

[289] Friedrich Wilhelm Kantzenbach: i.m.175.

[290] Kálvin maga beszél arról a kijelentésről szóló teológiai megalapozás során, hogy a megváltó Isten megismerése Krisztusban, a Biblián keresztül lehetséges.

[291] Kantzenbach: i.m. 175.

[292] Alister E. McGrath: Bevezetés a keresztény teológiába, Osiris Kiadó, Budapest, 1995. 127.
Barth alapvetően negatívan gondolkodik az ember lehetőségeiről Isten megismerésében, melyet a következő gondolata is mutat: *„Az Isten önkijelentéséből nyerhető minden vigasz, erő és igazság csak azért lehetséges, mert Isten maga az, akivel ebben az önkijelentésben találkozunk... Az, hogy Isten igéjének meghallóivá és cselekvőivé leszünk, az isteni, nem pedig embervoltunkon belüli lehetőség relativizálódását jelenti. Az igaz Isten megismerésének szabadsága csoda, amely Isten szabadságában áll, és nem a mi szabadság lehetőségeink egyike."* Karl Barth: Keresztyén Dogmatika, idézi: Friedrich Wilhelm Kantzenbach: i.m. 194-195.

szólhatunk.[293] Sőt, azt is elfogadja Barth (és a dialektika teológia), hogy az ítélet alatt meghajló ember részben alkalmassá válhat arra, hogy megismerje Istent, és a hívő élet „példázatává" (példává) váljon mások számára.[294] Isten megszólalt, kijelentette önmagát, ezért Isten kijelentéséről lehet benyomásokat szerezni, és valamilyen módon fölfogni, közvetíteni azokatEzt a közvetítést, ezt a beszédet azonban mindig a kijelentéshez kell mérni.[295]

Hogyan lehet Istenről beszélni, miközben jelen van a feszültség Isten és az emberi egzisztencia között? - tehetjük föl a kérdést.

Abszolút nem barthiánus alapokon, de az emberi módon való beszéd megjelent és jelentős szerepet kapott Paul Tillich rendszeres teológiájában. Ez a teológia alapvetően arra épül, ami a szerző saját vallástétele is: az egyháznak és a teológiának közvetítenie kell az örök alap, a Szentírás és az adott történelmi helyzet követelményei között. A teológia feladata a közvetítő szolgálat Isten és az emberi megértés között.[296] A katechézisben az emberi megértést is megcélozzuk, a ránk bízott gyermekek, fiatalok hitben való fejlődését (és ezzel hittel kapcsolatos megértésüket is) elő kívánjuk segíteni, mely a Tillich által fölvetett közvetítő szolgálatot igényli. A hittanoktatásban megjelenő közvetítő szolgálat pedig nem más, mint a Szentírásba való bevezetés, Isten ismeretére való segítés, a hitben élés, a tanítványság megélésének segítése az adott kor körülményei között, az adott kultúra nyelvezetén. Mindez a közvetítés Tillich szerint a korreláció módszerével történhet meg.[297] E módszer alatt olyan párbeszédet ért az emberi kultúra és a keresztyén hit között, ahol a létkérdéseket az emberi kultúra veti fel. A teológia pedig ezután formálja meg a válaszokat a kérdésekre, és hozza kapcsolatba az evangéliumot a modern kultúrával. Az evangéliumnak a kultúrához kell szólnia, de ezt csak úgy tudja megtenni, ha olyan aktuális kérdésekről beszél, melyek a kultúra számára létkérdések.[298] De nemcsak a kultúra, hanem az egyén is kérdéseket tesz föl a saját létezésével kapcsolatban.[299] Isten válaszol az egyén kérdéseire, mely válaszok hatására az ember kérdez.[300] A korreláció elvének útja, hogy a rendszeres teológia az emberi szituációról elemzést készít, melyből kiemelkednek a létkérdések. Ezekre az egzisztenciális kérdésekre ad választ a kijelentés üzenete, mely a keresztyén üzenet szimbólumai által válik érthetővé.[301] Bár magát a korreláció elvét nem Tillich alkalmazza először, gondolatrendszerének új vonásaként hangsúlyozza, hogy a kijelentés üzenete mindig tekintettel van az emberi szituációra - azaz szituációtól függően lehet az üzenetet érteni. Éppen emiatt, az elv alkalmazásakor Tillich tekintettel van az ember személyiségére is. Isten maga ugyanaz, a kijelentés is ugyanaz az évezredek, évszázadok folyamán, de a kijelentés sokrétű üzenetet hordoz magában az adott kultúrának, illetve az egyén létkérdéseinek megfelelően. Bár a teológiának nem feladata az adott szituációnak, illetve a létkérdéseknek, egyéni élethelyzeteknek a feltárása, mégis a közvetítő feladatának betöltéséhez ezekre szüksége van. Segítséget ebben segédtudományoktól,

---

[293] Friedrich Wilhelm Kantzenbach: i.m. 177-178.

[294] *„A vallás az embernek az a lehetősége, hogy Isten kijelentéséről benyomást szerezzen és azt megőrizze, lehetőség arra, hogy az óembertől az új emberig vezető fordulatot és átmenetet megjelenítse és megélje, annak az emberi tudat és alkotókészség látható alakjaiban formát adjon, hogy egyedül vagy másokkal együtt Isten emberhez vezető útjának megfelelő, azt előkészítő, azzal együtt haladó vagy azt utólagosan elfogadó magatartást tanúsítson, és így ezt az utat tudatosan vagy szándékán kívül kiábrázolja."* Karl Barth: Römerbrief, 162., idézi: Friedrich Wilhelm Kantzenbach: i.m. 182.

[295] Uo. 195.

[296] Uo. 265. 268.

[297] Paul Tillich: Rendszeres teológia, Osiris Kiadó, Budapest, 1996. 63-67.

[298] Alister E. McGrath: i.m. 101.

[299] A módszer a válaszokat nem a kérdésekből vezeti le, hanem a szituációból adódó kérdéseket összekapcsolja az üzenetből adódó válaszokkal. Isten válasza kerül itt összekapcsolásra az emberi létből fakadó kérdésekre. Paul Tillich: i.m. 27.

[300] Paul Tillich: i.m. 64.

[301] Alister E. McGrath: i.m. 127.

A szimbólumokat Tillich úgy érti, mint képeket, analógiákat, melyek segítségével beszélhetünk Istenről és a hit dolgairól. Friedrich Wilhelm Kantzenbach: i.m. 275.

mint a pszichológiától, illetve a tanulók felé való közvetítő jelleg betöltéséhez a pedagógiától és pedagógiai pszichológiától kaphat, melyről majd később lesz szó.[302] Tillich fölismerése az is, hogy a kijelentés üzenetének megfogalmazása mindig az adott kor nyelvezetén kell, hogy megszólaljon. A válasz ugyanaz, minden nemzedék számára. Az ember létkérdéseire, bűnös (elidegenedett) voltára a válasz nem más, mint maga Krisztus, azonban ez a válasz mindig más formában jelenik meg. És szükséges is, hogy másként hangozzon el, hiszen a nemzedékek és a kultúrák változnak, és az ember csak úgy tudja fölfogni a választ létkérdéseire, amilyen formában ő maga föltette a kérdését, saját kultúrája, saját gondolkodásmódja alapján, saját nyelvezetében.[303]

Ez vezet át bennünket a hit nyelvi kifejezhetőségéhez. Arról, hogyan is lehet beszélni a Kijelentésről - Gerhard Ebeling hermeneutikája adhat útmutatást. A szerző tud a hit nyelvi kifejezhetőségéről, de azzal is tisztában van, hogy Isten kegyelme nélkül pusztán emberi beszéd marad. Ugyanakkor a hermeneutikát mint lehetőséget javasolja arra, hogy minél mélyebbre hatoljuk a hit mélységeibe és megértésre jussunk, melyet Isten kegyelme áldhat meg és teheti élő hitté a tanítványokban.[304] Sőt, nemcsak azt mondja, hogy a hit kifejezhető, hanem arról is szól, hogy azt ki is kell fejezni. Bár Ebeling elsősorban az igehirdetésről beszél, de a hittanoktatásra is igaz az a gondolata, melyet Bonhoeffer együtt oszt: Istenről evilági módon kell beszélni, hiszen mi emberek evilági emberek vagyunk.[305] Az evilágiság gondolatához tartozik az is, hogy a kor kihívásaival szemben, azokra reagálva jelenjen meg az evangélium, hiszen csak így válik érthetővé az adott kor számára.[306]

Mit is jelenthetnek mindezek a hittanoktatásra, illetve hittankönyvre vonatkoztatva? Tillich felfogásából, a teológia közvetítő jellegéből kiindulva a hittanoktatásban gyermekek és fiatalok kerülnek Isten kijelentésével, a Szentírással kapcsolatba, melynek megértéséhez közvetítőre van szükségük. A Szentírás ugyanis nem a mai ember fogalmazásmódja, fogalmai, és nem is a gyermekek alapvető felfogóképessége alapján íródott. A megértéshez közvetítőre van szükségük, akik/amik általuk érthető formába öntik mindazokat a válaszokat, melyeket Isten ad életszituációjukra, létkérdéseikre. Természetesen az első közvetítő a Szentlélek Isten. De emberi értelemben ilyen közvetítő maga a hittanoktató is, akinek éppen ezért jól kell ismernie magát a Szentírást, körülményeit, de a diákok életszituációját, tipikus és egyéni sajátosságait is. Tárgyi értelemben pedig ilyen közvetítő lehet a hittankönyv, mely utat épít a gyermek életvalósága, felfogóképessége és Isten hozzá szóló üzenete között. Ugyanakkor a hittankönyv csak akkor töltheti be közvetítő funkcióját, ha fogalmazásmódjában napjaink gyermekeit szólítja meg és így teszi a hitet kifejezhetővé a számukra. Itt is hangsúlyoznunk kell azonban, hogy bár a hit kifejezhető nyelvileg (akár verbalitás, akár non-verbális, illetve képi módon), de hitre jutni csakis Isten kegyelme és ajándéka által lehetséges. A hittankönyv tehát beszél Istenről, a Szentírásról, a hitről és megéléséről - de hitet nem adhat.

3.1.4. A Szentírás szerepe a hittanoktatásban

Isten önkijelentése, Jézus Krisztus váltságmunkája és a Krisztus által tanítottak legteljesebben a Bibliában találhatóak leírva. Kálvinra utalva a Biblia Isten szava, amiből az egyén ismeretet

[302] Tillich beszél arról rendszeres teológiájában, hogy az emberi szituáció elemzésére a korreláció módszere azokat az anyagokat használja föl, amelyeket az emberi önértelmezés során a kultúra létrehoz. Ő beszél a filozófia, költészet, szociológia, pszichológia területeiről is-jelenleg a korreláció katechézisben való megnyilvánulása során a két legfontosabbra, a pedagógiára és a pedagógiai-pszichológiára utalhatunk. Paul Tillich: i.m. 66.

[303] Uo. 250.

[304] Friedrich Wilhelm Kantzenbach: i.m. 280. 284. 286.
Ebeling gondolkodásmódjának középpontjában az igehirdetés áll, a katechézisről ő sem beszél.

[305] Gerhard Ebeling: Das Wesen des chrislichen Glaubens, I. 338, 379. idézi: Friedrich Wilhelm Kantzenbach: i.m. 287-288.

[306] Vályi Nagy Ervin: Nyugati teológiai irányzatok századunkban, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1984. 118.

szerezhet Istenről.[307] Barth vitte tovább ezt a gondolatot, és hangsúlyozta, hogy a Szentírás az alap, Isten szava, Isten önkijelentése az ember felé, melyből azonban nemcsak Istenről szerezhetünk ismereteket, hanem önmagunkról, igazi emberségünkről és a megigazulás útjáról is.[308] A Biblia szíve az evangélium, az örömhír, melyet Jézus Krisztus hozott el számunkra: Isten emberek iránti szeretetének, és a megváltásnak a jó hírét.[309] Ez az evangélium az út az emberhez, mely tágabb kontextusban nézve minden hittanórán tanításra kerül. Az örömhír nemcsak elhangzik, hanem indító, felszólító ereje is van. A megváltott embert hálaadásra, és Isten iránti hálájának a megélésére indítja, mely szintén a tanítványság megélésének a része. Amikor pedig a Missziói parancs értelmében a tanítványi lét megélését tanítjuk a katechézisben, akkor a szeretet kettős parancsolatának a megélésére bíztatjuk a diákjainkat.

„*Ekkor odament az írástudók közül egy, aki hallotta őket vitázni, és mivel megtudta, hogy Jézus jól megfelelt nekik, megkérdezte tőle: Melyik a legfőbb az összes parancsolat közül? Jézus így válaszolt. A legfőbb ez: Halljad Izráel, az Úr, a mi Istenünk, egy Úr, és szeresd az Urat, a te Istenedet teljes szívedből, teljes lelkedből, teljes elmédből és teljes erődből. A második pedig ez: Szeresd felebarátodat, mint magadat. Nincsen más, ezeknél nagyobb parancsolat.”* (Márk 12,28-31*)*

Ebben a nevelésben a Szentírásnak központi szerepe van. Egyrészt, mivel ez Isten önkijelentése (könyv formában), így ismereteket nyerhetünk belőle a Szentháromság Istenre, Isten - ember kapcsolatára, ember - ember kapcsolatára, és a tanítványi létre vonatkozóan. Másrészt túl is mutat a könyv jellegen. Mivel a Biblia maga Isten Szava, mely által a Szentháromság Isten vezeti és segíti életünket, így lehet a tanítványi élet vezérfonala, Istentől jövő útmutatássá a mindennapokban is. A hittanoktatás egész ideje alatt fontos arra nevelnünk, hogy diákjaink maguk is így tekintsenek a Szentírásra. Ne pusztán egy könyvet lássanak benne, hanem megértsék és megéljék annak önmagán túlmutató jellegét és életre segítő vezérfonal voltát is.

A Szentírás tehát központi a tanítványi lét megélése, és így a hittanoktatás szempontjából is. A Biblia megértése azonban nem mindig egyszerű és önmagától értetődő. Ennek oka, hogy elsősorban nem gyermekek számára íródott. Tele van olyan kifejezésekkel, elvont fogalmakkal, a történeteknek olyan üzeneteivel, amelyek a gyermekek/fiatalok számára nem - vagy éppen más szinten - érthetőek. E mellett több évszázados, évezredes különbség van a között a kor között, ahol, és amikor elhangoztak és leírásra kerültek a Szentírás történetei és napjaink között. A hiteles, szöveghű és biblikus megértéshez segítségre van szükség. Ezért, ha valóban a tanítványi létre való rátalálásra, és a tanítványság megélésére akarjuk diákjainkat segíteni, akkor a Szentírás megértésére is központivá kell tennünk. Ehhez viszont szükség lehet más eszközökre is, melyeket a hittanoktató a megértés és a hit megélésére való nevelés során használhat. Ezek az eszközök pedig, ahogyan maga a katechéta, hitet nem adhatnak önmaguktól (nem ex opere operato működnek). De ahogyan a hittanoktató lehet Isten munkatársa, úgy a felhasznált módszerek, eszközök is lehetnek Isten eszközei a hit ébredése és megélése során. Éppen ezért a tanítást támogató, segítő eszközök használata nemcsak lehetőség, hanem szinte kötelező érvényű is a valóban hatékony hittanoktatás érdekében. Ilyen segítő eszköz lehet egy jó módszer, valamilyen elmélet, mely segít jobban megismerni és megérteni a tanulókat, illetve maga a hittankönyv is a diák kezében.

3.1.5. A hittanoktató szerepe a katechézisben

Bár már érintőlegesen elhangzott, egy rövid összefoglalásban külön is hadd essen részletesebben is szó a katechéta hittanoktatásban betöltött szerepéről!

[307]Kálvin János: i.m. I/6.
[308] Karl Barth, 67-68. In: Modern Theology, Selections from twentieth-century theologians edited with an introduction and notes by E. J. Tinsley, London, Epworth Press, 1973.
[309] Vályi Nagy Ervin: i.m. 115.

Mint ahogyan a korábbiakban is, az első hangsúlyozandó tétel, hogy a hit csakis Isten adománya. Sem a katechéta, sem egy hittankönyv, sem más eszköz nem adhat hitet, csakis egyedül Isten (Pl. Ef 2,8).[310] A hit megélése, illetve az abban való formálódás, a tanítványi lét pedig egy olyan élethosszig tartó folyamat, melyet úgy lehet elképzelni, mint egy utazást. Ez az utazás maga az élet, egy olyan út, melyen Isten által és Isten felé haladunk. Bár egyedül járjuk az utunkat, de vannak emberek körülöttünk és különböző eseményekkel szembesülünk az utunkon, melyek ugyanúgy formálnak bennünket. Az úthoz útikalauzra van szükségünk, instrukciókra, mely a helyes útvonalat mutatják nekünk. A Szentírás ilyen Istentől adott útikalauz (életre vezető kalauz) a számunkra.

Tovább gondolva a példát, a hittanoktatásban tanulókkal találkozunk, akik mindannyian saját útjukon járnak. Ezek az utak, mint a többsávos autópályák, nem egy irányból indulnak, és nem is mindig ugyanoda tartanak. De vannak találkozási pontjaik. Ilyen találkozási pont lehet a hittanoktatás alkalma, ahol a diákok más társakkal, és a hittanoktatóval találkoznak. A hittanóra Istentől adott lehetőség az Isten Igéjével való találkozásra is. A Szentírás, mint Istentől kapott útikalauz, a diákok számára is hozzáférhető és elérhető, de nem biztos, hogy mindannyiuk számára egyértelmű a Biblia ilyen jellegű értelmezése és használata. Illetve a korosztályi sajátosságok, és a Szentírás kora és napjaink között eltelt időszak miatt értelmezési problémák merülhetnek fel. Ahogyan Tillich is fölismerte, Isten és az emberi megértés között közvetítőre van szükség. A hittanoktatás egy olyan vezetőt igényel, aki:

- segít a diákoknak Istent megismerni;
- vezeti őket a Szentírás mélyebb megismerésében;
- segít önmagukat Jézus tanítványaként azonosítani, fölfedezni a közösséget Isten népének tagjai között és megtalálni a lehetőségeket a tanítványság megélésére;

Mindeközben ennek a vezetőnek:

- szem előtt kell tartania a Szentírás holisztikus üzenetét és összefüggéseit;
- szüntelenül rá kell mutatnia a megváltásra, mint a Krisztus által hozott örömhírre;
- oda kell figyelnie az általa vezetettekre (korosztályi sajátosságok, egyéni háttér, azonosságok, különbözőségek, élethelyzetek, stb.) azért, hogy hozzásegítse őket a Szentháromság Istennel való találkozáshoz és saját tanítványi identitásuk megtalálásához, és megéléséhez az adott úton.[311] Ez azonban nem lehet erőszakolt hozzásegítés. Sokkal inkább felkínáló, ráutaló jellegű.[312]

Az iménti képnél maradva, a bibliai gyökerekre visszautalva a *„jasar”* ige idéződik fel a hittanoktató szerepének meghatározásánál. Piél formában a gyök azt jelenti: *„bölccsé tenni”*. A hittanoktató, mint az úton járóhoz csatlakozó vezető bölccsé akar tenni. Természetesen ez nem emberi bölcsességet jelent, hiszen bölcs lelket és elmét - ahogyan hitet sem - nem adhatunk senkinek. A Péld. 9:10 szerint azonban *„A bölcsesség kezdete az Úrnak félelme, és a Szentnek megismerése ad értelmet.”* A hittanoktató tehát vezetőként segítséget adhat a rá bízott diákoknak ahhoz, hogy Isten megismerésében előrébb jussanak. A héber szó újszövetségi megfelelője (*„didasko”)* ugyanezt támasztja alá. A tanítást végző személy, a tanító, a

[310] Ef 2,8: „Hiszen kegyelemből van üdvösségetek a hit által, és ez nem tőletek van: Isten ajándéka ez…”

[311] Az utóbbi években holland protestáns alapokon hasonló gondolatok láttak napvilágot. W. Werboom (és követői) szerint az egyén életútja azonos az illető tanulási, fejlődési útjával. Ennek szellemében a katechéta segít tanulóinak fölfedezni Isten szándékait az ő saját életükben; illetve vezeti őket saját útjukon. Hívja őket a saját útjukon keresztül, de nem pusztán csak rámutat az útra, hanem hozzásegíti őket ahhoz hogyan találják meg Istent a saját útjukon, saját körülményeik között. A képnek megfelelően, ahogyan én magam is kifejtettem, a hittanoktatót vezetőként értelmezik, aki a gyermekek utazásának lett a részese.
Werboom, W.: De levensweg als leerweg, In: Perspectief of leren. Verkenningen naar onderwijs es leren vanuit de christelijke traditie, Driestar Educatief, Gouda, 2005, 11-12.
The Essence of Christian Teaching, A Portrait of the Christian Teacher, Driestar Educatief, Gouda, 2009, 15-39.

[312] Dr. Németh Dávid G. Schmidt alapján fogalmazza meg, hogy a vallásos nevelésnek ilyen ráutaló, felkínáló jellegűnek kell lennie. Kiindulópontja, hogy minden embernek szüksége van általános orientációs rendszerre, de ezt erőltetni nem lehet, mindenkinek magának kell megtalálnia. Dr. Németh Dávid: i.m. 45..

„didaskalos”. Az Újszövetség használja ezt a kifejezést Jézusra, aki katechéták paradigmája - és így mutat példát a hittanoktatói szerep megélésére. Természetesen Jézus több mint paradigma, Ő maga az Út is az Atyához.[313] A katechéta, mint *„didaskalos”*, a Szentírásból, mint életre vezető vezérfonalból mutatja az Isten szerinti utat. Mint tanítvány, ő maga is ez alapján él, és saját elsajátított tudásának megfelelően segíti a hit útján járni a diákjait. Mindeközben a tanítás hitből - hitbe történik. A hittanoktató szerepe tehát érthető úgy, mint a vezető, útmutató szerepköre, bár túl is mutat azon. Éppen ezért felelőssége is komplex. Sem hitet, sem megváltást nem adhat diákjainak, de felelőssége minden tanulót a saját élethelyzetében meglátni és megszólítani, illetve tőle telhető módon, az összes rendelkezésére álló eszközt felhasználni a hatékony tanítás érdekében. Ilyen eszköz lehet egy jól fölépített hittankönyv is.

Más kifejezést használva, a hittanoktató tekinthető tolmácsnak, aki a Szentírás nyelvezetét, gondolatkörét segít megérteni a tanulóknak. Ugyanakkor idegenvezető is, aki a diák számára ismeretlen terepen segít a tájékozódásban - fölhasználva ehhez a gyermek/fiatal korábbi ismereteit, általa tapasztaltakat, élethelyzetét. Mindeközben túlmutat önmagán, tetteivel, viselkedésével egyaránt. Összecseng ez azzal, amit Barth mondott arról, hogyan válhat példává (szóhasználatában: példázattá) az ember, aki Isten ítélete alatt meghajtja magát. Nem önmagától, de Isten kegyelme által alkalmassá válhat arra, hogy példa legyen az Istenbe vetett hitre, a tanítványi lét megélésére.

Szimbolikus szerepe révén a katechéta, - akarva vagy akaratlanul -, de életvitelével, stílusával, megnyilvánulásaival a tanítványi lét megélésének a (vonzó vagy riasztó) példájaként áll a tanulók előtt. Pedagógiailag ezek a megnyilvánulások a rejtett tanterv körébe tartoznak, melyről tudjuk, hogy sokszor többet jelentenek és többet hatnak, mint a leírt vagy tudatosan végiggondolt tanterv. Ugyanakkor a hittanoktató konkrét céljának - ha be akarja feladatát tölteni, többnek kell lennie, mint pusztán ismeretek átadása. Ahhoz, hogy élővé váljanak a tanultak, a hallottak, látottak belsővé válására (interiorizáció), és belső motivációra van szükség. A tanítványi lét megélése csakis a Jézus Krisztus által tanultak beépülése, és a belülről jövő vágy (hitben élni) által lehetséges. A hittanoktatás, és a hittanoktató pedagógiai célja így lehet a maradandó (intrinsic) motiváció felkeltése. Úgy is megfogalmazhatnánk ezt, hogy pedagógiai cél lehet az Isten iránt való vágyakozás felkeltése, illetve annak fenntartása. Az Istenre és a Benne való életre vágyakozó ember ugyanis keresi a Vele való találkozás alkalmait, legyen szó akár a Biblia napi olvasásáról, vagy a gyülekezeti közösség megéléséről, illetve az általa megértett üzenet mindennapi gyakorlattá való átformálásáról, azaz a szeretet kettős parancsolatának megéléséről.

5. Ábra
Hitre nevelés folyamata a hittanoktatásban

Jézus Krisztus parancsa: tanítvánnyá tétel, ill. tanítványi lét megélésének segítése

⇩ Eszköz: hittanoktató, mint vezető
Általa használt segédeszközök

Pedagógiai megjelenés: Istenről való ismeretre és a bölcsességre való vezetés.

⇩ Eszköz: Isten iránt való vágyakozás (maradandó motiváció) fölébresztése különböző eszközök által

Gyakorlati konzekvencia: Isten ismeretében való gyarapodás és a szeretet kettős parancsának a megélése a tanítványságban.

Vezetőként, tolmácsként, idegenvezetőként értve a hittanoktatót túlléphetünk a klaszszikus tanár értelmezésen, és ez esetben a hittanórai közösség jellege is megváltozik. Nem tanár - diák (alá- és fölérendelt) viszonyról beszélünk már ekkor, hanem egy partneri kapcsolatról, ahol a hittanoktató a tanítványság megélésére bátorít, annak megélésében támogat, és

[313] Rengstrof: i.m. 153-157.

tanít.[314] A Szentírás alapján mondhatjuk, hogy minden hittanoktatási közösség, mely Jézus Krisztus nevében gyűlik össze gyülekezetnek tekinthető. Speciális gyülekezet ez, a hívők közössége, ahol testvérek (tanulók és hittanoktató) vannak jelen. Ebben a közösségben más - más feladata és elhívása van a hittanoktatónak, és más a tanulóknak. A hittanoktatók különleges, Istentől kapott szerepe ebben a közösségben a diákok istenismeretét segíteni. A testvéri viszony pedig a partneri jelleget és partneri kapcsolatot erősíti meg.[315]

3.1.6. A hittankönyv szerepe és kritériumrendszere a hittanoktatásban

A dolgozat 1. fejezetében szó volt arról, hogy a tankönyvek, hittankönyvek megjelenése az átadni kívánt tananyag érthetővé tételéből eredt. A hittankönyv e dolgozat által elfogadott fogalmi meghatározása szerint kimondottan a hitismeretek átadása, az oktatás számára készülnek, didaktikai célzattal. A tanuló és a tananyag közötti kommunikációt, és a tananyag diák számára elsajátíthatóvá válását segítik.

Ugyanakkor teológiai oldalról nézve, Tillich korreláció elméletéből kiindulva a hittanoktatásnak közvetítő jellegűnek kell lennie: az emberi megértés és Isten ismerete között szükséges közvetítenie. Teológiailag ez meghatározza a hittankönyvek kritériumrendszerét is: bibliakusnak kell lenniük, melyben a Szentháromság Isten által kijelentettek hűen és a tanulók számára érthetően jelennek meg.

Ugyanakkor a hittankönyv pedagógiai oldalról tekintve tankönyv, mivel a hittanoktatásban kerül használatba didaktikai célzattal. Sajátossága nem is ebből fakad, hanem sokkal inkább a hittanoktatás speciális jellegéből. Nem pusztán egy tantárgy, melyben csupán elsajátítandó ismeretek vannak. Az élő Ige áll középpontjában, illetve a tanítványi lét, a hit megélésének a segítése. Ez azonban túl is mutat a betűk és a könyvek hatókörén.

Fogalmilag, a hittankönyv: *A hittanoktatás eszköze, mely hosszabb időre szóló tantárgyi-tantervi tananyagot tartalmaz. Lexikális tudás forrása, melynek készség- és képességfejlesztő hatása is van. A hittanoktatás számára készült, ahol didaktikus feldolgozásban kínálja a tananyagot a tanulók életkorának, fejlettségi szintjének megfelelő módon a diákok számára. Így teszi az elsajátítandó tananyagot tanulhatóvá, elsajátíthatóvá. A hittankönyv, mint tankönyv a felhasználók (gyermekek/fiatalok) számára készül, hatékonynak akkor tekinthető, ha az ő sajátosságaikat, adottságaikat veszi figyelembe. Ez utóbbi tényből adódik, hogy a hittankönyv tanuló-központú szemléletmódot igényel.*[316] *Olyan segítő eszköz a diák számára, mely összegzi, rendszerezi, átadja a szükséges ismereteket.*

Már a fogalom meghatározása megmutatja azt a helyet, amit a hittankönyv betölt a katechézisben. Segítő eszköz a tananyag és a tanuló között, melyet elsősorban a diák használ. Nem nélkülözhetetlen, de rendkívül hasznos eszköz a mindennapi munka során. Ugyanakkor

[314] Dr. Bodó Sára kutatásaira, és az általa bevezetett fogalomra szeretnék itt utalni, hiszen ez a fajta hittanoktatói attitűd az „életre bátorítás" szemléletéből ered.

[315] A már említett holland elmélet erről nem beszél. Mivel inkább a pedagógia oldaláról igyekszik megközelíteni a kérdést, így főként a hittanoktató szerepére, felelősségére teszi a hangsúlyt. Kifejti, hogy mi mindent kell tennie a katechéták ahhoz, hogy a tanítás során ismeret és bölcsesség felé mutasson utat a tanulói számára.

[316] Napjaink katechetikai írásaiban kevés szó szerepel a hittankönyvekről. Imre Lajos 1942-ben egyértelművé tette, hogy hittankönyvekre szükség van a hittanoktatás munkájának elősegítésére. Ezeket azonban sem lebecsülnünk, sem túlértékelnünk nem szabad. A hittankönyvekhez kritériumrendszert is alkotott, melyekben a tanulóközpontúság már jelen van. Imre Lajos: Katechetika... 362-365.

Dr. Boross Géza valláspedagógiai bevezetésében hasonló módon ír róluk. A tárgyra vonatkozó bővebb-szűkebb alapismeretek összefoglalásának tartja, illetve bevezetésnek a tárggyal kapcsolatos tudnivalókba. Ilyen értelemben ő a tanár és a diák számára is használható vezérfonalként értelmezi, mely beszélgetési alap, de a tanulókat utalásaival a további önálló kutatómunkára ösztönzi. *„A tankönyv segítség egyrészt az információban, másrészt a problémák interpretálásában, és a tanulók inspirálásában."*-írja. Dr. Boross Géza: Bevezetés... 74.

a hittankönyv, legyen bármilyen jól megírt, sem önmagától ható.[317] A hittanoktató vezető (idegenvezető, tolmács) szerepét nem helyettesíti, sem a személyes kapcsolat jelentőségét a hittanoktatásban. A hittankönyvek nem csodaszerek a hittanoktatásban, ugyanakkor az ismeretek gyűjtésében, átadásában, rendszerezésében fontos segédeszközök. Közvetítő szerepük van a gyermek és a tananyag között, éppen ezért megformálásuk, írásuk folyamán fontos középpontba helyezni az adott korosztály sajátosságait, illetve az egyéni különbözőségekhez való adaptivitás lehetőségét. Ez az a terület, melyben a pedagógia, illetve pedagógiai pszichológia segítségét kell hívnunk, ha hatékony hittankönyveket szeretnénk készíteni.

A hittankönyvet, mint segítő eszközt a hittanoktatónak is jól kell ismernie, de ezeken túlmutatva az élő hit kontextusába szükséges beágyaznia az ott szereplő ismereteket, segítve azok élővé válását a diákban is.

A református hittankönyvek fejlődéstörténetének bemutatásakor szó volt arról, hogy a hittankönyveket nem a Szentírás helyett használták. Ennek a gondolatnak jelen kell lennie a jövő hittankönyvi koncepciójában is. A Szentírás Isten szava a hívő ember számára, melynek forgatására kell buzdítanunk. A hittankönyv ezt nem helyettesíti, és nem is helyettesítheti. Fejlődési célként mégis kitűzhető hatékony, jó segítséget adó hittankönyvek készítése. Olyan hittankönyveké, melyek segítik és felkészítik a tanulót az Istennel való élő kapcsolatra, annak a megélésére különböző élethelyzetekben, ill. buzdítanak Isten Írott Igéjének, a Szentírásnak a naponkénti forgatására.

A hittankönyv mellett jól ismert és bevált gyakorlatként létezhet a tanári segédkönyv (kézikönyv), mely a hittanoktató számára ad segítséget az adott tananyag differenciált, tanuló központú és életes átadásában; illetve a feladatgyűjtemény mely a tankönyv mellett a tanuló eszköze a tanultak elsajátításában, feldolgozásában.

Mindezeket figyelembe véve, melyek lehetnek a hatékony, jól használható hittankönyv kritériumai? A következőkben a legfontosabb kritériumok rövid összegzése, fölsorolása történik, de a 7. függelék egy részletesebb koncepciót tartalmaz. Ez a koncepció a RPI Tankönyvfejlesztő munkacsoportjának közösen átgondolt kritériumrendszere, mely a hittankönyv-család egyes tagjainak helyét és szerepét tekinti át. A fő kritériumok a jelenleg hatályban lévő állami tankönyvvé nyilvánítási eljárásban használt szakértői értékelő lapokat veszi alapul, de a hittankönyvek teológiai és valláspedagógiai sajátosságait figyelembe véve készült. E koncepció javaslat, mint az alábbi fő kritériumok megvalósulási lehetősége a RPI engedélyével került a függelékbe.

A kritériumrendszerben *teológiai oldalról* nézve ilyen vezérgondolatok lehetnek a következők:

- *A hittankönyv biblikus*. Ez magában foglalja azt is, hogy a hittankönyv hangvételében, fogalmazásmódjában, tartalmában a Szentháromság Istenre mutat. Mindeközben biblikusan beszél az emberről, Istenről, Isten és ember kapcsolatáról.
- *A hittankönyv segítség a hitre nevelésben.* Segíti az adott csoport/ egyén Szentháromság Istennel való találkozását. Segítséget kíván nyújtani abban, hogy a gyermek/fiatal meghallja Isten hozzá szóló elhívását, valamint élő kapcsolatot alakítson ki Istennel, illetve megélhesse azt.
- *A hittankönyv segítséget ad a Szentírás üzenetének, illetve a református tanok transzformálásában.* Mivel magyar református hittankönyvekről beszélünk, ezek az anyagok abban is segítséget nyújtanak, hogy a református egyház által vallott központi tézisek átnyújthatóvá, értelmezhetővé váljanak a tanulók számára. A középpont azonban nem elsősorban a református tanok, hanem a Szentírás üzenete, és segítségnyújtás a tanulóknak saját életükben egy biblikus értékrendszer kialakításához.

[317] Annál is inkább igaz ez, ha számításba vesszük, hogy tanulóink sokfélék, különböző háttérrel érkeznek a hittanórákra, és tele vannak egyéni sajátosságokkal.

- *Gyülekezeti kapcsolódásra buzdít.* Mivel a hit közösségben élhető meg igazán, a hittankönyv biblikus alapokon arra buzdít, hogy a tanulók kapcsolódjanak be az anyaszentegyházba.
- *A hittankönyv hozzájárul az embertárs iránti nyílt, őszinte és toleráns attitűd kialakulásához.* Már a megjelenésével, fogalmazásmódjával, illusztrációival, stb. olyan értékrendet közvetít, mely példa a tanulók számára a többi ember iránti őszinte, együtt érző és toleráns attitűd tekintetében

A *valláspedagógia olda*láról közelítve, mivel a tanulók számára készülő anyagról van szó, a kulcs kifejezés a *tanuló- központúság* lehet. Tanuló központúnak kell a hittankönyvnek lennie mind felfogásában, mind megfogalmazás módjában, mind a tananyag feldolgozásában. Napjaink hittankönyvekre vonatkozó valláspedagógiai utalásai hangsúlyozzák még a hittankönyvek *érthető nyelven való megfogalmazását* is. Dr. Boross Géza ezt a „*mai koiné*"-ként említi, mely nem szleng, de a diákok számára dekódolható nyelvezet.[318] Finn evangélikus valláspedagógusok egyetértenek ezzel, és hangsúlyozzák azt, hogy az érthető nyelvezetű hittankönyvek segítségével lehetőség adódik a Szentírásban és keresztyén körökben használt nyelv és fogalomrendszer elsajátítására.[319] Érthető, világos, logikus, átlátható nyelvezetet jelent ez, mely nélkül a hittankönyv esetleg csak a diákok egy szűk rétegét érheti el.

Dr. Boross Géza tankönyvkritériumai nagyrészt megállják ma is a helyüket, melyekhez a következő megjegyzéseket tehetjük:

A jó hittankönyv…

- … *tanácsadó, felüthető, eligazító. A* hittanóra után segítséget ad az elhangzottak rendszerzésében, átgondolásában, értelmezésében.
- … *memorizálható.* A diákok nyelvén, logikája alapján szólal meg, így elsajátíthatóvá teszi a tananyagot számukra.
- … *szemléletes.* Nemcsak illusztrációkkal dúsítottságot jelent ez, hanem azt is, hogy megfogalmazás módjaiban képszerű és színes. Az illusztrációknak helyük van a tananyag egészében, nem pusztán a külsőség miatt kerültek oda.
- … *életközeli.* Azaz a tanulók élményvilágából, tapasztalataiból, mindennapjából indul ki, illetve ezekhez kapcsolódik applikációiban, értelmezésében. [320]

A fölsoroltakon kívül a következő pedagógiai jellemzőket sorolhatjuk még a hatékony hittankönyvek jellegzetességei közé:

- *Élményszerűség.* A hittankönyvek felépítésükben, tartalmukban, leckék feldolgozási módjaiban élmény adására törekszenek. Ezzel is motiválnak, illetve az érdeklődés felkeltésében segítenek.
- *Megszólító jellegű, motiváló.* A hittankönyv önmagában is kommunikál. Ha közvetlenül a tanulókhoz szól, nemcsak verbális eszközökkel, hanem a könyvek nonverbalitásával (rejtett üzenetek, rejtett tanterv, hangvétel, stb.) akkor megszólító, imperatív jellegűvé válik.
- *Egyéni képességek figyelembe vételére törekszenek.* Diákjaink sokfélék, akik különböző módokon értik meg a világ eseményeit, történéseit. Különböző háttérből jönnek, illetve különböző egyéni képességekkel rendelkeznek. A tanuló-központúság egyik hangsúlyos eleme ezekre az egyéni képességekre való odafigyelés is, mely a differenciált tanulást segíti elő. Ennek a hittankönyvekben való megjelenési lehetőségei a következő részekben kerül kifejtésre.

[318] Dr. Boross Géza: Bevezetés... 74-75.
[319] Kalevi Tamminen - Laulikki Vesa - Markku Pyysiainen: Hogyan tanítsunk hittant? Vallásdidaktika, Evangélikus Sajtóosztály, Budapest, 2001. 70.
[320] Dr. Boross Géza: Bevezetés... 74-75.

- *A teljes tanulói személyiség aktivizálására törekszik.* Nem csak a kognitív szintet célozza meg, hanem érzelmi, attitűdbeli formálást is céloz és lehetővé tesz. Ezzel a tankönyvek nevelő szerepkörét valósítja meg, illetve a hittanoktatónak ad segítséget a hitre nevelésben.
- *Módszertanilag sokszínű és sokrétű.* Az előző két szemponthoz szorosan kapcsolódik, azok gyakorlati megjelenése a hittankönyv sokszínű módszertani skálája. A módszertani lehetőség megjelenése és felhasználása lehetőséget ad az egyéni képességek figyelembe vételére, differenciálásra, illetve a teljes tanulói személyiség aktivizálására.
- *Mint oktatáspolitikai dokumentum az aktuálisan erre vonatkozó jogszabályoknak megfelelően jár el a tananyag kiválasztásában.* Mivel a hittankönyvek az oktatási intézményekben történő, számon kérhető tanítás dokumentumai, így a tananyag kiválasztásában igazodniuk kell az aktuálisan érvényben lévő tantervhez, és keretekhez.
- *Formájában esztétikus, vonzó és jól áttekinthető.*

Látható tehát, hogy napjainkban elég komoly kritériumrendszert állíthatunk a hatékony hittankönyvek elé követelményként. Nemcsak elvárásként, hanem igényként is jelentkezik ez – ha korunk pedagógiai - pszichológiai felfedezései, társadalmi, szociális változásai, és egyházunk belső elvárásait vesszük figyelembe. A valláspedagógia, ill. a pedagógiai-pszichológia oldaláról közelítve mindezt *„tanulóközpontú hittankönyv”* néven tehetjük kézzel foghatóvá. A dolgozat következő fejezete a tanuló-központú hittankönyvi koncepció körvonalait, és a mögötte álló pedagógiai-pszichológiai felfedezéseket veszi sorra.

3.2. A tanulóközpontú hittankönyv a pedagógiai-pszichológiai felfedezések tükrében

Az előző alfejezet rámutatott arra, hogy a jó és hatékony hittankönyv tanulócentrikus szemléletű. A hittanoktatás, és a hittankönyv használata sem történik légüres térben. Gyermekeket, fiatalokat ér el, akiket meg kíván szólítani. A tanulóközpontú gondolkodásmódhoz át kell tekintenünk a hittankönyv által elért diákok, diákcsoportok jellemzőit. Természetesen a terjedelmi korlátok miatt itt sincs lehetőség minden részterület tökéletes kifejtésére, így egy fő csapásvonalat érdemes kijelölni az elemzéshez.

A téma első megközelítési irányaként jelen dolgozat a fejlődéslélektant hívja segítségül Erik H. Erikson elmélete alapján, majd a hit fejlődésének végiggondolásához James W. Fowler téziseit mutatnak utat. Mivel tankönyvi értelemben hittankönyveink fő célja a gyermekek/fiatalok tanulásának segítése, így a bemutatandó másik szempont a tanuláselmélet oldaláról történik. Kiindulópontként Jean Piaget alapvető felfedezései szolgálnak, valamint a *„Megértést célzó tanítás”*, és a tanulók egyéni tanulási módjai és lehetőségeit fölfedező Howard Gardner hasznos elméletének konzekvenciái zárják a sort.

Itt azonban nem csupán eltérő elméletek bemutatása következik. Már a korábbiakban is volt szó arról, hogy a hittanoktató számára (mint közvetítőnek, tolmácsnak, idegenvezetőnek) fontos föltérképezni és fölhasználni mindazokat az eszközöket, melyek segítséget jelenthetnek számára a hittanoktatásban. Sőt, ha korszerűen, e világi módon akar beszélni, érthetően Isten evangéliumáról, akkor tisztában kell lennie napjaink tanulóinak életkérdéseivel is. Ehhez adnak segítséget a pedagógia, ill. pedagógiai-pszichológia felfedezései. Természetesen nem minden pszichológiai, ill. pedagógiai-pszichológiai felfedezés tartalmaz egyértelmű következtetéseket a hittanoktató és a hittanoktatás számára, hiszen az elméletek gyakran csak egy vázat, keretet adnak nekünk. Sőt, a tudományos teóriákban gyakran a hasonlóságokból, azonosságokból indulnak ki a szerzők. A humán segédtudományok napjainkban azonban egyre inkább odafigyelnek arra az általános tapasztalatra is, hogy a hasonlóságok mellett egyedi vonások is jellemzők az emberekre, melyekre néhány elmélet külön ki is tér. Ezek az elmé-

tek, mint vázak tehát segítséget adhatnak a hittanoktató számára abban, hogy látókörüket tágítsák, illetve magyarázatot találjanak, értelmezzék az általuk tapasztaltakat is. Jelen dolgozat is így használja az elméleteket. Nem merev sablonként, melybe mindenképpen bele kell kényszeríteni a tanulókat, hanem olyan alapként, mely segítséget ad megértésükhöz, és a valóban nekik szóló, őket megszólító, hatékony hittankönyvek készítéséhez. A hasznos következtetések levonása érdekében minden egyes fejlődési szakasz után röviden kiemelésre kerülnek az adott szakasz hittanoktatásra, hittankönyvekre vonatkozó konzekvenciái.

Akárcsak a hittanoktatónak, a hittankönyvnek a lehetőségei is korlátozottak. A 6. ábra összegzi mindazokat a legfontosabb hatásokat, melyek a hittanoktatáson, azaz a hittankönyvön és a hittanoktatón kívül is érik a tanulókat (a teljesség igénye nélkül). A vonalak vastagsága a hatás erősségét jelzi, ezzel is hangsúlyozva a hittanoktató és a hittankönyv korlátozott lehetőségeit. Mindezekből kiindulva a következő fejezetek azt vizsgálják meg, hogy mindezen hatások között mire kell figyelnie a tanulóközpontú hittankönyvnek.

6. ábra
Hittankönyv és hittanoktató lehetősége a mindennapi világ eseményei között

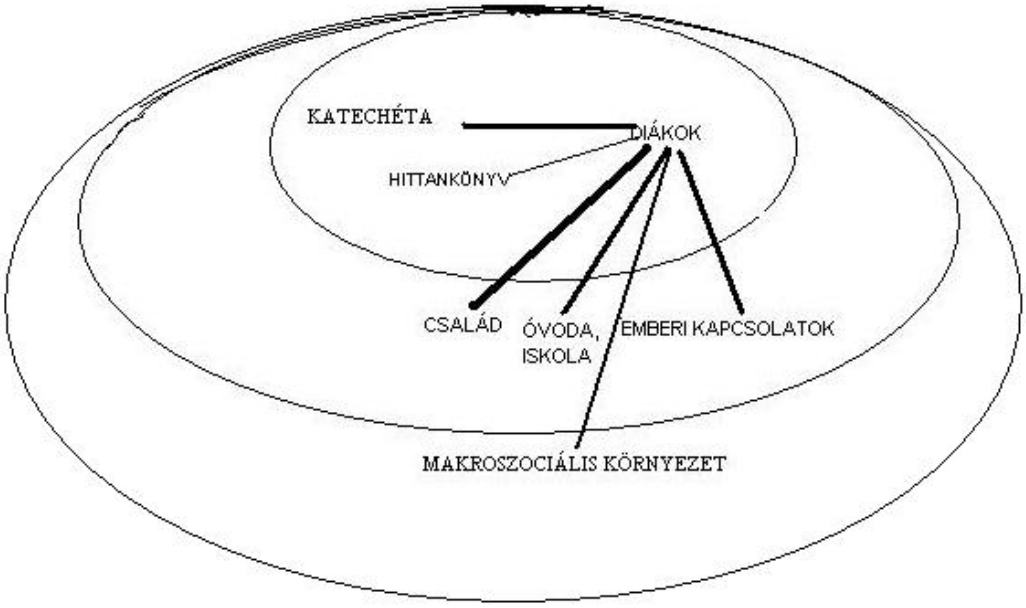

3.2.1. Fejlődéslélektani megközelítés

3.1.1.1. Erik H. Erikson pszichoszociális fejlődéselmélete

Erik H. Erikson elmélete pszichodinamikai alapokon nyugszik. Az emberi életet folyamatos fejlődésként értelmezi, mely a bölcsőtől a koporsóig tart. Az emberi lehetőségekre koncentrálva ebben az élethosszig tartó fejlődésben nyolc különböző fázist különböztet meg, melyeket életkorokhoz kapcsol. Véleménye szerint minden kornak megvan a maga központi krízise, mellyel az egyénnek meg kell küzdenie. A küzdés hatására előrelépés, változás akkor történik, ha az egyén szemléletmódban radikális változás következik be. Ez a változás aztán fordulópontként átsegíti az individuumot a következő fejlődési fázisba. A fejlődés ilyen értelemben nem más, mint fordulópontok sorozata, melyben mindig van egy központi krízis. Ezeket a kríziseket Erikson nem negatívumként értelmezi, sokkal inkább kihívásoknak tartja őket, melyekkel az embernek meg kell küzdenie. A küzdés, illetve az aktuális kihívás megoldása révén pszichoszociális erőt nyer az egyén, mely fejlődését segíti.[321] Erikson ugyanakkor azt is hang-

[321] Erik H. Erikson: Identity and Life Cycle, W. W. Norton and Company, New York, 1980. 57.

súlyozza, hogy egy adott életkorban és fejlődési fázisban nemcsak egy kihívás, illetve krízis lehetséges, de általában az életkornak megfelelően egy központi krízis emelkedik ki. Erikson arról is beszél, hogy a krízispontok más életkorban is előjöhetnek (bár nem központi kihívásként) mivel a korábbi fázisokból az egyén magával viszi azokat. Az életszituáció, körülmények befolyásolhatják ezeknek a kríziskérdéseknek a megjelenését, illetve előtérbe kerülését. A többi, továbbra is létező krízispont pedig a központi kérdés (központi krízis mellett) hat az egyénre. Ezek egymás mellett, illetve „egymás alatt" élnek, mivel az adott fejlődési fázisban egy elem található központi krízisként, az összes többi pedig a „mélyben" él és munkálkodik. A központi krízis kiemelkedése miatt a szerző elméletére az „*epigenetikus növekedés*" kifejezést használja.[322] Az epigenetikus növekedés során az emberi fejlődésben a szerző nyolc szakaszt különböztet meg. Ezekben a szakaszokban mindig egy pozitív és egy negatív pólus áll egymással szemben, amelyek közötti ingadozás krízis helyzetet okoz. Az Erikson által fölfedezett fejlődési szakaszok, és a hozzájuk kapcsolt életkorok a következőek:

- *bizalom a bizalmatlansággal szemben* - csecsemőkor (kb. 1 éves korig),
- *autonómia a szégyennel és a kétellyel szemben* - korai gyermekkor (3 éves korig),
- *kezdeményezés a bűntudattal szemben* - 3-7 éves kor,
- *teljesítmény a csökkentértékűséggel szemben* - 7-12 éves kor,
- *identitás a szerepbizonytalansággal szemben* - 12-18 éves kor,
- *intimitás az izolációval szemben* - fiatal felnőttkor,
- *alkotóképesség a stagnálással szemben* - felnőttkor,
- *énintegritás a kétségbeeséssel szemben* - időskor.

Bár ez a fejlődéselmélet sok érdekes következtetést és információt ad minden fejlődési fázisról, az aktuális téma szempontjából jelenleg az iskoláskorú tanulók jellegzetességei fontosak. Így a következőkben a 3-5. szakaszra térünk ki.

Kezdeményezés a bűntudattal szemben

Főként óvodásokra jellemző ez a fejlődési fázis, de néhány eleme jelen van az első iskolaévekben is, így mindenképpen fontos szót ejteni ezekről az elemekről. A kor központi krízisként Erikson a kezdeményezés és bűntudat kettősségét fedezte fel. Az az időszak ez a gyermekek életében, amikor az elsődleges kapcsolat számukra még mindig a család, valamint fontos számukra a felfedezés és a környezet megismerése. Miközben vágyakoznak a környezetük megismerésére és fölfedezésére, fontosak számukra a szabályok. Az általuk ismert szabályok betartását kötelezőnek vélik. Ha pedig valaki nem engedelmeskedik ezeknek a szabályoknak, azokat akár el is utasítják.[323]

Az első iskolaévek alatt az iskolai kapcsolatok (tanárok, osztálytársak) egyre nagyobb hangsúlyt kapnak. Ennek eredménye az is, hogy a tanulók önmagukat is a körülöttük lévő emberek róluk szóló véleménye alapján ítélik meg. Ugyanakkor e korosztály nagyon nyitott. a gyermekeknek sok kérdésük és megjegyzésük van, mellyel a hittanórákon is találkozhatunk. Ha a hittanoktató nem foglalkozik ezekkel a kérdésekkel, illetve ítélkezik fölöttük, akkor bűntudatot ébreszthet a gyermekekben. Ez a bűntudat a tanuló későbbi spirituális fejlődésére, illetve az Istennel való személyes kapcsolatára is kihatással lehet.

Az általános iskola első éveiben tanító hittanoktatók a gyermekek szabályokhoz való ragaszkodását néha úgy élik meg, hogy ez a korszak a legalkalmasabb a Tízparancsolat tanítására. A tanításban gyakran azt hangsúlyozzák, hogy mindenkinek követnie kell Isten törvényét. Aki pedig nem teszi azt, az nem tartozik Istenhez és bűnös. Ezeken az órákon elhangzik az is, hogy mi mindennel szegjük meg Isten törvényét - mely akár azt is eredményezheti a gyermekek gondolkodásában, hogy minden lépésüket hibásnak és bűnösnek vélik. Különösen

[322] Uo. 54.
[323] Erik H. Erikson: Childhood and Society, W. W. Norton and Company, New York, 1963. 235-258.

igaz ez, ha közben alig esik szó Isten kegyelméről és az ember megváltásáról. Mivel a bonyolult teológiai igazság megértésére az éppen iskolába került gyermekek még nem képesek, így akár téves következtetéseket is levonhatnak az elhangzottakból. A szabályok számukra biztos pontot jelentenek ekkor, melyekhez azért ragaszkodnak, hogy átlátható legyen a világuk. A fejlődésük része a szabályok, illetve a határok keresése. Ezek a szabályok azonban nem mindig ugyanazok, változhatnak. A Tízparancsolat azonban örökérvényű, melynek az ilyen módon való meg nem értése mély bűntudatot, és Isten mindent látásától való rettegést is eredményezhet a gyermek számára.[324]

Más oldalról közelítve a szabályokhoz való ragaszkodás kérdését, a hittanoktató hamis „elit tudatot"-ra is nevelheti diákjaiba. Az Istenhez tartozó ember különlegességének túlhangsúlyozása azt is eredményezheti, hogy a tanulók lenézik a többieket, akik véleményük szerint nem tartoznak Istenhez. Mivel gondolkodásmódjuk konkrét, ezért az Istenhez tartozást is konkrétumokhoz kötik: hittanórára járás, gyermek-istentisztelet látogatása, imádkozás, stb. Istenhez pedig azok nem tartoznak - véleményük szerint - akik ezeket a dolgokat nem teszik meg.

Mit jelent ez a hittankönyvekre vonatkoztatva? A szabályokhoz való ragaszkodás magában hordja a logikus, átlátható, szabályokat követő struktúra igényét. Az általános iskola alsós korosztálya számára különösen fontos az átlátható, rendszerezett, azonos struktúrát követő hittankönyvek léte, hiszen ezek vezérfonalat jelenthetnek számukra a tanulásban.

Tartalmilag a hittanoktatás első éveiben részt vevő tanulók hittankönyvei segítséget adhatnak, vagy visszahúzó erővé is válhatnak az attitűdformálásban. A hittankönyvek írása/fejlesztése során pedig több szempontra is érdemes odafigyelni. Egyrészt a kisdiákok még nem, vagy alig tudnak olvasni, tehát nem az írott szövegnek kell dominálnia e korosztály hittankönyveiben. Fontosabbá válnak a kifejező képek, illetve rajzos feldolgozások, piktogramok, melyek a hittankönyv/hittanóra fő menetét segítik elsajátítani, megérteni. Tartalmukat tekintve a megfogalmazások, képek, illusztrációk rejtett üzenetei emelhetőek ki. Alsós korban általában bibliai történeteket tanítunk a hittanoktatásban. Árulkodóak lehetnek a hittankönyv szemléletmódjáról az adott történethez kapcsolódó rajzok, képek, egyéb illusztrációk. Bűntudatot kelthetnek, elrémíthetnek a félelmet ébresztő, torz arcokat, alakokat ábrázoló képek, melyek esetleg nem egy beteg, hanem egy teljesen egészséges embert ábrázolnak. Hittankönyveink számára tanulság lehet a pozitív bibliai példák, pozitív bibliai személyek szimpatikus, vonzó megjelenéssel való ábrázolása is.

A már olvasni tudó tanulók értelmezik a leírtakat. Az értelmezés során a félreérthető, nem világos, nem egyértelmű mondatok, kijelentések téves következtetéseket is eredményezhetnek bennük. A hittankönyvek fogalmazásmódja legyen tehát világos, logikus, a korosztály számára egyértelmű és követhető.

Fontos kérdés a hittankönyvek nyelvezete. Napjaink katechetikai tapasztalata azt mutatja, hogy kevés óvodában van lehetőség hittanoktatásra. Kivételt képeznek ez alól a református óvodák. Mivel nem mindenki találkozik már óvodás korban az egyházi élet színtereivel és az egyházi nyelvezettel, ezért az általános iskolába bekerülő gyermekek (gyülekezeti vagy egyházi oktatás keretén belül is) gyakran először szembesülnek azzal. Egy jól felépített, végiggondolt hittankönyv segítséget adhat számukra abban is, hogy ezt az egyházi nyelvet az évek alatt elsajátítsák. Így ismerőssé válhatnak számukra a gyülekezeti közösség által használt speciális kifejezések, és felnőttként nem fogják kánaáni nyelvként, ill. idegenként kezelni

[324] Napjainkban több kutatás is folyik a hívő emberek gondolkodásmódjáról, Istenképéről, hitéről. Az is egyre nyilvánvalóbb, hogy sajnos a hit nem minden esetben hat felszabadító és életet kibontakoztató módon. Vannak emberek, akik rettegésben, félelemben, hitük által elnyomásban élnek, melynek oka lehet egy bűnt és bűntudatot túlhangsúlyozó hittanoktatás is. A témához érdekes adalékokkal szolgál:
Elke Endraβ - Siegfried Kratzer: Megbetegítő hit? Kiutak a válságból, Kálvin János Kiadó, Budapest, 2006.
Karl Frielingsdorf: Istenképek, Ahogy beteggé tesznek - és ahogy gyógyítanak, Szent István Társulat, Budapest, 2007.

azokat (pl. az egyszerűbb: ima, templom, gyülekezet, hit, fogalmak, illetve később, megfelelő szinten az elvontabb: megváltás, Szentháromság, üdvösségtörténet stb. kifejezések is).

Teljesítmény a csökkentértékűséggel szemben

Erikson elméletében fölvázolt következő szakasz az iskolakezdéstől körülbelül 6. osztályig tart. A központi krízishelyzetet a teljesítményre törekvés (mint a valamire való alkalmassá válás) és a csökkentértékűség belső érzésének a kettőssége és szembeállása okozza. Erikson a szakasz pozitív pólusát a „*szorgalom*", „*tettrekészség*", „*igyekezet*"-ként jelzi, mely tökéletesen jellemzi ezt az időszakot. A kisdiák teljesíteni akar. Törekszik arra, hogy a környezete - elsősorban a tanító, majd később a társai - elismerjék, és be tudja bizonyítani, hogy ő maga értékes és különleges. Ha ezt valamilyen módon nem tudja megtenni, akkor kudarcként éli meg, mely a csökkentértékűség érzését erősíti benne.[325]

A hittanoktatásban ez az időszak több szempontból is fontos lehet a számunkra. Az elfogadásra, értékelésre törekvő tanulók számára fölmutathatjuk azt a szemléletmódot, hogy mindenki értékes, különleges és elfogadott Isten szemében. A hittanoktató nyílt, őszinte és elfogadó attitűdje sokat segíthet ennek a látásmódnak a kommunikálásában, átadásában.[326] Természetesen ez elsősorban a személyes bánásmódban jelenik meg a hittanórák idején, de a tankönyveknek is lehet szerepük benne. A tananyag diákot megérintő megszólítása, a fogalmazásmód szintén tükrözheti ezt a látásmódot. Sikerélményeket adhatnak, és ezzel az adott szakasz krízisében előrelépést érhetnek el a tanulók, ha a hittankönyvek általuk érthető, értelmezhető, elsajátítható módon közvetíti tananyagot; és általuk elvégezhető, rájuk szabott feldolgozásokat hoz. A dolgozat későbbi részében, Howard Gardner elmélete révén részletesebben szó lesz a tanulók különböző tanulási módjairól.

Éppen a teljesítménykényszer miatt ez a korosztály rendkívül jól motiválható. Kezdetben a körülötte lévő felnőtteknek, később a kortárscsoportnak szeretne megfelelni, előttük jól teljesíteni. Ez a vágy fölhasználható a játékos feldolgozások, ismétlések során, amikor akár versenyszerűen kerülnek átgondolásra a már tanultak. A közös munkálkodás lehetőséget ad a kooperativitás elsajátítására is.

Ugyanakkor fontossá válik számára a közösség is, szívesen végez tevékenységeket együtt a többiekkel, melyekben ki is tűnhet. A hittankönyvek által javasolt énekek, bibliaolvasás, stb. éppen ennek felel meg, mely tevékenységek révén rejtetten sajátítja el a hívők közösségének szókincsét és tapasztalja meg a Biblia forgatásának szépségeit.

Identitás a szerepbizonytalansággal (identitászavarral) szemben

A serdülőkort fogja át az Erikson által fölfedezett következő fejlődési szakasz, melyet életkor szempontjából 14-18 éves korra tesz. Ez a négy éves szakasz napjainkra már nem tartható. Pszichológusok vizsgálatai és kutatásai alapján a serdülőkor ma már 12 éves kor körül (egyénektől függően 11-13) kezdődik, és az identitás megtalálása későbbre - 19-20 éves korra tolódott ki.[327] Ennek megfelelően az eriksoni szakasz jellegzetességeinél is kb. 12-19 éves tanulókra gondolhatunk.

A központi krízis ebben a fázisban az identitás keresése, megtalálása vagy éppen elvesztése. E szakasznak a feladata az én-integritás kialakítása. Erikson figyelt föl arra, hogy lelki válságot válthat ki, ha az emberek megélik azt, hogy már nem azonosak önmagukkal. Értelmezésében ez a fogalom egyfajta érzést jelent, ami szerint az egyén énje olyan képességek

[325] Erik H. Erikson: Childhood... 258-261.

[326] Egyetértek Kenda Creasy Dean amerikai gyakorlati teológus véleményével, aki szerint minden emberi lény különleges. Különlegességét azonban nem pusztán önmagától nyeri, hanem Isten szeretete és Jézus Krisztusban megjelent kegyelme által. Ennek a látásmódnak a teológiai alapján a Luther által fölismert paradoxonban fedezhető fel: az ember egyszerre bűnös és megigazult Isten szemében.
Kenda Creasy Dean, Practicing Passion, Youth and the Quest for a Passionate Church, Eerdmans Publishing, Grand Rapids, Michigan, 2004. 56-58.

[327] Jeffrey Jensen Arnett: Emerging Adulthood, University Press, Oxford, 2004.

birtokában van, melyekkel saját azonosságát, folytonosságát meg tudja őrizni, s el tudja saját egyéniségét, stílusát határolni másoktól, úgy, hogy a környezetének stílusával összhangban van. Az önazonosság keresésének egyik megnyilvánulási formája, hogy a fiatal különböző szerepeket próbál ki, majd azokat igyekszik integrálni a saját személyiségébe. E szakasz előnye és lehetősége, hogy a fiatal a környezeti hatások által formálódik, és megerősödhet saját stílusában, identitásában. Ugyanakkor veszélyként ott áll annak a lehetősége, hogy az identitása egyfajta szerepkonfúzióban elveszhet. Ha bizonytalan a szerepeivel kapcsolatban, akkor leginkább a nemi identitásban és a hivatással kapcsolatos identitásban kétkedik. Ha nem sikerül egységesnek, és önazonosnak megélnie önmagát, akkor ez számára szerepbizonytalanságot okozhat. Amíg a fiatal nem éli meg ezt az egységességet és önazonosságot, ezt a krízist viszi magával tovább. Legyen bármilyen korú, ha képtelen túllépni az identitás krízisén akkor ugyanazokkal a problémákkal kell szembe néznie, mint fiatalabb társainak.

Az önazonosság keresése és megtalálása azonban egyáltalán nem könnyű feladat. Erikson elénk tár egy ún. „negatív identitás" nevű fogalmat is, mely a szerepbizonytalanságain felülkerekedni képtelen egyénre vonatkozik. Akinek nem formálódik, nem alakul ki az identitása, nehezen tud elköteleződni is. A folyamat akár az identitás teljes elvesztéséig is elvezethet. Erikson az identitástudat kialakulásában látja, nem engedi a belső pánik kialakulását. Az önmaga megismeréséért, önértelmezéséért küzdő serdülőből ekkor fiatal felnőtt lesz, aki képes perspektívában látni az életét.[328] Az identitás keresésének és megtalálásának kérdésköre szorosan összefügg az önismeret, önértékelés gondolatköreivel is. Leggyakoribb megnyilvánulási formái a nemi szerepek és a pályaválasztás kérdéseiben fedezhető fel.[329]

E fejlődési szakasz a hittanoktatásban a 12-18 éves ifjakat jelenti. E korosztály esetében valóban 12 éves kortól megindul az identitás keresése, de ez igazán fontossá a középfokú oktatásban (14-15 éves kortól) válik.

A serdülőkor jellemzői közé tartozik az is, hogy a diákok sokkal érzékenyebbé, ingerültebbé válnak, és több konfliktusuk van, mint a korábbi években. Bár már 9 éves kor körül megnövekszik a csoporttársak, barátok és a kortárs csoport szerepe, ez a tinik között teljesedik ki igazán. Itt már nemcsak a kortársak a fontosak, hanem mindenki, akinek a véleménye valamilyen szempontból befolyásoló a számukra. Ugyanakkor az ifjak elfogadást keresnek. Egy olyan helyet, olyan csoportot, olyan közeget, ahol nem kívülállók lehetnek, hanem valóban taggá válhatnak. Teljes elfogadásra törekszenek, miközben küzdenek azzal, hogy saját magukat megtalálják, és önmagukat egy általuk beépült, elfogadott értékrendszer alapján azonosítsák.[330] Ebből a vágyakozásból fakad az identitásválság során felfedezett eriksoni gondolat, az odaadás és tagadás szükséglete. Ez a felfedezés a hittanoktatás számára sok lehetőséget tartogat. A serdülő vágyik egy helyre, ahol elfogadják őt úgy, ahogyan van - ugyanakkor keresi azokat a helyeket, helyzeteket és csoportokat, melyekhez azonosulhat, értékrendszerüket átveheti. Fontos számára, hogy valamilyen ideológiával azonosuljon, ugyanakkor lázadozik és tagad, hogy saját határait megtapasztalhassa. Az azonosulás és tagadás révén körvonalazódik és épül be egy értékrendszer a gondolkodásába, mely majd a továbbiakban a gondolatait és a viselkedését meghatározza. Miközben értékrendszereket, ideológiákat keres az azonosulni kívánó fiatal, rendkívül fontos számára a hitelesség. Amely ideológiát, és az azt képviselő személyt nem látja hitelesnek, attól elfordul.[331]

Mindezek alapján hittankönyveink tartalma, szemléletmódja sok lehetőséget tartogat e fejlődési szakaszban lévő ifjak számára is. Tisztában kell lennünk azzal is, hogy általában e korosztály számára kevésbé fontos a könyv, és nagyobb hangsúlyt kapnak a személyes kapcsolatok. Vannak azonban diákok, akik szívesen olvasnak, így számukra egy személyes hang-

[328] Erik H Erikson.: Identity, Youth and Crisis, Northon & Company, New York, London, 1968. 90-130.
[329] Jane Kroger: Identity in Adolescence, The balance between self and other, Routledge, London and New York, 2004. 30-31.
[330] Erik H. Erikson: Identity... 132.
[331] Erik H. Erikson: A fiatal Luther és más írások, Gondolat Kiadó, Budapest, 1991. 56–57.

vételű, hozzájuk szóló tankönyv sokat jelenthet. A személyesség megszólító jellegű lehet az olvasást kevésbé szeretők számára is. Mivel napjaink hittanoktatásának sajátossága, hogy a középfokú oktatásban elsősorban iskolai hittan keretén belül (egyházi iskolák) történik. Itt kötelező részvételről és számonkérésről is szó van, így mindenképpen fontos, hogy a tanulók kezébe a tanulást (megértés, elsajátítás) segítő, személyes megszólításra törekvő anyag kerüljön.

A serdülőkor az azonosulások, és az identitás keresésének az ideje is. E korban a hittanoktatás, így a hittankönyv segítséget nyújthat a fiatalnak önmagát Krisztus tanítványaként azonosítani. A hittanoktatás alapvető céljai közé tartozik a tanítványi lét megtalálásának, illetve megélésének a támogatása, segítése, akkor a serdülőkor különösen alkalmas erre. Természetesen ehhez nem elég a hittankönyv. A hittanóra légköre, gyülekezeti közösség támogató, befogadó és segítő háttere, a hívő családi háttér adja meg elsősorban a keresztyén léttel való azonosulás lehetőségét. Ugyanakkor a hittankönyvek rámutathatnak fogalmazásmódjukban, tartalmukban arra, hogy mindnyájan elfogadottak vagyunk Jézus Krisztus által. Hozzásegíthetik a tanulót ahhoz is, hogy a körülötte lévőket szintén így tekintse.

A folyamatos belső harcok gyakran külső ingerültségben, rosszkedvben, motiválatlanságban jelentkeznek. Itt a hittankönyvek fölmutathatnak biblikus konfliktuskezelési megoldásokat is egy-egy illeszkedő téma kapcsán, tanítói célzattal.

Keresztyén értékek kimondott és rejtett formában való kommunikálása szintén lehetőség a hittankönyvek fiatalokra való formáló hatása során. Mindezeknek hiteles módon kell megjelenniük, mely az álságosra, hamisra érzékeny fiatalok számára valóban vonzó lehet.

Ebben az időszakban már nem pusztán a kortárs csoportnak van nagy jelentősége az ifjú életében, hanem az általa választott, elfogadott személyeknek, barátoknak. Napjaink fiataljai számára vonzó az érdekes, illetve az, aki valamilyen módon hasonló hozzájuk, megérinti őket. A 21. század tankönyveinek egy része (főként a nyelvkönyvek) már fölfedezte ezt, és ennek megfelelően figyelemfelkeltő, érdekes, kulcspontokat kiemelő és sokrétű anyagok születtek. A hittankönyvek is tanulhatnak e szemléletmódból, és a serdülők számára baráttá is válhatnak, ha érdekesek, személyesen megszólítanak, külsőleg és tartalmuk tekintetében egyaránt vonzóak.

3.2.1.2. James W. Fowler és a hit fejlődésének fázisai

A hittanoktatásban a hit fejlődését kívánjuk segíteni. James W. Fowler fejlődéslélektani alapokon nyugvó elmélete éppen ezt a területet vizsgálja. Mindehhez teológiai alapként Paul Tillich és Richard Niebuhr gondolatmenetét használja. Pszichológiai oldalról a már említett eriksoni elmélet, Piaget tanuláselmélete, Kohlberg erkölcsi ítéletalkotási folyamat teóriája, ill. Levinson gondolatai szolgálnak alapul.

Mindezekből kiindulva Fowler a hit fejlődésének vizsgálata során egy fogalmi tisztázással indít. Különbséget tesz hit, vallásosság és meggyőződés között, valamint hangsúlyozza, hogy a hit mélyebb és személyesebb, mint a vallásosság. A hit mélységét és személyességét emeli ki, majd arra a következtetésre jut, hogy a hit az emberi élet legalapvetőbb kategóriája a Transcendenssel való kapcsolat keresésében. Kiemeli azt is, hogy a hit nem korlátozódik le az élet egy elkülönített területére, hanem a teljes személyiséget áthatja, s megjelenik az egyén kitőzött céljaiban, gondolataiban, tetteiben. Ezzel szemben a vallásosság és a meggyőződés esetleg az életnek csak bizonyos területeire korlátozódik. Fontos számára, hogy a hitnek saját nyelvezete van, mely szimbólumokat, koncepciókat, metaforákat tartalmaz.[332]

[332] James W. Fowler: Stages of Faith, The Psychology of Human Development and the Quest for Meaning, Harper One, New York, 1981. 3-31.

Fowler hisz a hit univerzalitásában, de a hit fejlődésében is, mely szerinte születésünktől fogva hozzánk tartozik, s halálunkig formálódik és fejlődik bennünk.[333] Ebben tehát csatlakozik az Erikson által is hangsúlyozott életen át történő fejlődés gondolatához. Egyetért Eriksonnal abban is, hogy a krízisek nagy hatással vannak az emberi élet alakulására, s elfogadja mind ő, mind Levinson felosztását az élet fejlődésének szakaszaira nézve.

Ugyanakkor az általa használt *„hit"* fogalom nem csak a keresztyén hitet jelenti. Igaz ez más kifejezésekre is. Bár használja a *„kegyelem"* és *„Lélek"* teológiai fogalmakat, ezek nem keresztyén értelműek szóhasználatában. Röviden összefoglalva, Fowler értelmezésében a hit az egyén személyes módja arra, hogy értelmet adjon a világ eseményeinek, illetve megtalálja az élet értelmét.[334] Mindezek alapján elméletében 0+6 szakaszt különít el, ahol a 0. szakaszként a legelső, kezdeti stádiumot jelöli. Bár hangsúlyozza teóriájának kifejtésében, hogy nem egy életkor alapú fejlődéslélektanról beszél, leírása alapján mégis szorosan összekapcsolódnak a hit fázisok bizonyos életkorokkal.[335] Minden fejlődési szakasznak egyedi sajátosságai vannak, melyekről azonban Fowler hangsúlyozza, hogy egy másik szakasznál is megjelenhetnek. Éppen úgy, mint ahogyan Erikson elméletében minden kornak megvan a saját központi krízise, de a mélyben jelen lehetnek más krízis kérdések is, úgy a hitfejlődési fázisok jellegzetességei is előkerülhetnek más-más fázisoknál is. Fowler ezt azzal magyarázza, hogy fiatalabb életkorunk hitéből egyéni jellegzetességeinket továbbra is magunkkal hordozzunk, melyek már nem központiak a számunkra, de jelen vannak a hitünkben és továbbra is formálnak bennünket.[336] A hitfázisok folytonossága a szerző szerint abból adódik, hogy két fokozat között átmenet van. A felismerések, a korábbi fokozat hiányosságainak, gyengeségeinek a leküzdései jelentik ezeket az átmeneteket, melyek segítségével a továbblépésre, fejlődésre adódik lehetőség.

Fowler elméletében a következő hit-fázisokkal találkozhatunk:

0. *Differenciálatlan hit* (csecsemőkor),
1. *Intuitív - projektív hit* (korai gyermekkor),
2. *Mitikus - szó szerinti hit* (iskolai évek),
3. *Szintetikus (összegző) - konvencionális hit* (serdülőkor),
4. *Individualizáló - reflektív hit* (fiatal felnőttkor),
5. *Konjunktív (összekötő) hit* (középkorú és idősebb felnőttkor),
6. *Univerzáló hit.*

Bár fejlődéslélektani oldalról közelítünk, a vizsgálatok során nem feledkezhetünk el arról a teológiai igazságról, hogy a hit Isten ajándéka. Ez azt is jelenti (Fowler elméletére kritikusan reagálva), hogy nem mindig köthető egy adott életkorhoz egy bizonyos típusú hit fokozat. Emellett Isten kegyelme, a családi háttér és az egyéni körülmények révén lehetséges már fiatalabb korban is olyan jellemvonásokat mutatni, mely esetleg az elmélet szerint csak későbbi életkorban jellemző. Mindezek mellett is igaz, hogy bizonyos tipikus sajátosságok köthetőek az egyes fázisokhoz – különösen gyermek- és ifjúkorban. A továbbiakban, mivel a dolgozat témája elsősorban az iskolás korosztályra korlátozódik, így a fowleri fokozatok közül ezek kerülnek kiemelésre, azaz: a mitikus-szó szerinti hit, illetve a szintetikus-konvencionális hit jellegzetességei és konzekvenciái.

---

[333] Kutatásai során közel hatszáz emberrel beszélgetett (4-81 éves kor között, vallási hovatartozásra tekintet nélkül) a következő kérdésekről:
- Van-e az életnek értelme vagy célja?
- Mi az, amivel harcol reggelenként, amikor a legelkeseredettebb?
- Mikor és hol tapasztalt csodát, érzett mélységes áhítatot vagy extázist?

[334] James W. Fowler: i.m. 13.

[335] Lásd a táblázatot: James W. Fowler: i.m. 113.

[336] Uo. 109-110.; 136.

Mitikus-szó szerinti hit

Az iskoláskor 6-12 éveihez tartozó hitfokozat kiindulópontjaként Fowler fölfedezte, hogy a gyermek kezdi magára vállalni a közösségéhez tartozó történeteket, meggyőződéseket és jellegzetességeket. Ezeket szó szerint értelmezi, éppen úgy, mint az erkölcsi szabályokat és attitűdöket is. A szimbólumok számára szó szerint értelmezhetőek és segítséget nyújtanak a világ megértésében. Ugyanilyen módon, a történetek is egyre fontosabbá válnak a gyermek számára, melyeken keresztül képes jobban megérteni és kifejezni a tapasztalatait, valamint a körülötte lévő világot. Ez a szakasz az iskolás gyermekek hit fázisa, bár néha ezeket a jellegzetességeket bizonyos esetekben felfedezhetjük serdülőknél és felnőtteknél is.

E korban találkozhatunk a perspektívaváltás kezdeteivel is. A gyermekek már értenek és látnak más szemszögeket is a sajátjukon kívül. Fontos alkotórészei ennek az időszaknak a kölcsönös becsületesség érzése, valamint a kölcsönösségen alapuló ítélkezés gondolata, illetve az antropomorf gondolkodásmód is. A gyermekek történeteinek szereplői antropomorf alakok, éppen úgy, mint ahogyan istenképük is rendkívül antropomorf, emberi és konkrét ebben az időszakban. Ezekben a történetekben a gyermekek sok szimbólumot használnak, és a történet tartalmazza és hordozza a jelentést számukra. A történetek központi szerepe miatt a hitfokozat erősségei közé tartozik a narratíva (történetek, drámák, mítoszok) szerepe a tapasztalatok átadásában.

A gyengeségek közé tartozik azonban a szó szerintiség. Fowler ennek okát abban látja, hogy a gyermekek mindent szó szerint értenek, mely lekorlátozza őket.[337]

A már említett fölfedezéseket a hittanoktatásra vonatkoztatva kiemelten fontos szerepe van e korosztály esetében a narratívának, a lineáris gondolkodásmódnak és az antropomorfizmusoknak. Ezek közül a legfontosabb a történetiség, és a történetek szerepe a gyermekek életében. A narratíván (történetek, mesék, stb.) keresztül értik meg a diákok a világ dolgait. Ebben a megértésben a Szentírás történeteinek is szerepe van (és szerepe lehet). Éppen emiatt mind tantervileg, mind tankönyvileg érdemes a hittanoktatás első 6 éve (6-12 év) elsősorban bibliai történetek tanítására építeni. 10-12 éves korban, a szemléletmód váltás, illetve a komplexebb gondolkodásmód megjelenésével lehetőség nyílik a korábban tanultak összefoglalására, párhuzamok, összefüggések megmutatására is. A hittankönyvek leckéinek felépítésében is a legnagyobb részt így maga a történet foglalhatja el.

A történetekhez kapcsolódik a szimbólumok megértése, illetve a szimbólumok használata, mely a hittanoktatás számára szintén fontos. Egyházunk nyelvezete, élete és a Szentírás maga is tele van szimbólumokkal. A hit e fokozatában lévő gyermekek számára az egyházi nyelvezet elsajátításában, illetve a bibliai szimbólumok megértésében hasznos lehet ezt a sajátosságot szem előtt tartó, és jól kommunikáló hittankönyv.[338]

Mivel e korosztály nehezen, ill. egyáltalán nem bánik az elvont fogalmakkal, a hittankönyveknek erre is tekintettel kell lenniük. Az egyszerűen és konkrétan megfogalmazott kijelentések, illetve példák az átláthatóságot, értetőséget segítik, miközben figyelmüket nem kerüli el a gyermek szó szerintisége sem. A gyermekek szó szerinti értelmezéséből fakad hitük mitikus jellege is. Mivel a gyermek minden egy dimenzióban értelmez, ezért amit nem ért, azt hozzá kombinálja. A kor jellemzője a kiváló fantázia, mely szintén a mitikus szemléletmódot erősíti.[339] A szó szerinti értelmezés, illetve az antropomorf istenkép jelenléte miatt a hittan-

[337] U o. 135-150.

[338] Szintén Fowler nevéhez köthető a szimbólumok értelmezésének életkorok szerinti szétbontása is. Az általános iskolás kor nagy részére, így a mitikus-konvencionális szinthez az egydimenziós értelmezést kapcsolja. Ez azt jelenti, hogy egy szimbólumnak csak egy jelentése van. A pubertáskorba lépés, illetve a kognitív szint fejlődése során ez is tovább fejlődik. A szintetikus-konvencionális hit szintjén tartó serdülők ennek megfelelően akár több dimenzióban is képesek értelmezni a szimbólumokat. A mondanivaló erejét pedig a szimbólum adja, nem pedig az, amire utal.
Friedrich Schweitzer: Vallás és életút, Vallási fejlődés és keresztyén nevelés gyermek- és ifjúkorban, Kálvin János Kiadó, Budapest, 1999. 175-177.

[339] James W. Fowler: i.m. 148-150.

könyveknek oda kell figyelniük azokra a fogalmakra, kijelentésekre, kifejezésekre, melyek Istenre utalnak.[340] A bibliai történetek biblikus, de gyermekek által érthető megfogalmazása pedig segíthetnek abban, hogy a gyermekek ne pusztán a fantáziájuk, hanem valóban a Szentírás alapján jussanak el Isten megismerésére.

A következő fázisra való áttérést segíti elő, amikor a gyermek a történetekben, illetve a történetek között lévő ellentéteket és belső ütközéseket fölfedezi és fölismeri. A formális gondolkodásra való áttérés (Piaget) időszaka ez, melyben a szó szerinti értelmezés meggyengül és egy új, kognitív gondolkodásmód jelenik meg. Ez akár a korábban hitelesnek tartott személyekből, tanításokból való kiábrándításhoz is vezethet.

Szintetikus - Konvencionális hit

Fowler harmadik hit fokozata a serdülőkorhoz kapcsolható. E szakasznak általában kevés jellegzetessége jelenik meg a késői gyermekkorban, illetve a korai pubertásban, tipikusabbak a késő serdülőkorban. Fowler e korosztály esetében hangsúlyozza a csoporthoz való tartozás fontosságát, valamint Erikson elméletét használva utal az identitás krízisére is. Kiemeli a szemléletmód váltás szerepét, aminek következtében az individuum tapasztalatai egyre inkább túlnyúlnak a családon. Az egyén saját identitását formálja, illetve egy saját nézőpontot kezd kialakítani.

Piaget elmélete alapján arról beszél, hogy a serdülők már jobban bánnak az elvont fogalmakkal, valamint folyamatosan fejlődnek a teóriák alkotásában és megértésében, ill. az események közötti összefüggések felismerésében.[341] Antropomorf látásmódjuk folyamatosan formálódik, így a tinédzser diákok Isten, a hit, és a világ dolgainak komplexitását mélyebben látják és élik meg. Arra is lehetőség adódik ezzel, hogy mélyebb ismereteket, összefüggéseket tanítsunk diákjainknak a hittanoktatásban is. Mivel a kor az értékrendszerek meglátásának, körvonalazódásának, elsajátításának az időszaka is, így erre a hittanoktatásban is hangsúly kerülhet. Az eddig önállóan kommunikált értékek (szeretet, hit, hűség, stb.) egységes rendszerbe kerülhetnek. Magának a hit fokozatnak az elnevezése a szakasznak a rendszerező, ugyanakkor alkalmazkodó sajátosságából fakad. Ez a rendszerezés az egyén saját, belső logikája és rendszere alapján történik. Vannak általa tapasztaltak, melyeket be tud építeni saját rendszerébe, másokat pedig nem.

Fowler kiemeli a serdülők tekintély iránti elköteleződését is. Ez azonban nem automatikus tekintély. Akkor válik azzá, ha a serdülő maga tulajdonít nekik tekintélyt és fontosságot.

A történetiséghez, történetekhez való hozzáállás is változik ebben az időszakban. Míg korábban átvett történetek (mesék, narratívák) formálták a személyiséget, most a hitfokozat erősségeként tartható számon a személyes élettörténetek formálódása.

A fejlődési szakaszban kettős veszéllyel is számolnunk kell. Egyrészt az alkalmazkodás, a mások elvárásaihoz való igazodni akarás akár a későbbi autonómia kialakulását is veszélyeztetheti. Másrészt a korábban elfogadott, tisztelt ideológiákban, értékekben, személyekben való csalódás akár nihilista szemléletmódhoz is vezethetnek. Ennek szélsőséges példája, amikor a hit és az Istenben való bizalom (Vele való kapcsolat) a csalódások kompenzációjaként jelenik meg.

[340] Bár dolgozatomban nem térek ki külön rá, de az istenképekre vonatkozó kutatás fölfedezte, hogy ebben az időszakban a szülőkről mintázott istenképet fölváltja egy főként, a történetek és tapasztalatok által formált istenkép. Ezt a gyermek maga alkotja meg azok alapján, amit ő levont következtetésként. Késői gyermekkorban és serdülőkorban viszont akár az általa alkotott istenkép összeütközésbe is kerülhet az egyházban hivatalos vagy a hittanoktatóban élő képpel. Friedrich Schweitzer: i.m. 188-190;
Anna-Marie Rizutto: The Birth of the Living God, A Psychoanalitic Study, University of Chichago Press, Chicago, 1979.

[341] James W. Fowler: i.m. 150-154.

A következő szakaszhoz vehető utat az értékek, korábban hitelesnek tartott forrásokban, személyekben tapasztalt ellentmondások, a személyes fölfedezések jelentik, melyek átvezetnek az egyénivé váló hit, és a kritikusan reflektív gondolkodásmód felé.[342]

A hittankönyvek segítséget jelenthetnek e hit-fázisban a szemléletmód fejlődéséhez, illetve keresztyén identitás és keresztyén értékrendszer kifejlesztéséhez. Ennek eszközei lehetnek a leckékben található összegzett, korosztály számára értelmezhető biblikus gondolatsorok egy-egy témák vonatkozásában (pl. megváltás). Ugyancsak jó szolgálatot tehetnek a találó esettanulmányok, figyelemfelkeltő, elgondolkodtató idézetek, példák, bibliai vonatkozások. A hittankönyvön túl nyúlik azonban ezek alkalmazása, hiszen a hittanórai közös átgondolás, megbeszélés alkalmával válhat igazán élővé.

3.2.2. Tanuláselméleti megközelítés

A tanulócentrikus hittankönyv témájában gondolkodva az előző alfejezetben Erikson és Fowler elméleteinek segítségével vizsgáltuk a fejlődéslélektan oldaláról a tanulók sajátosságait középpontba állító hittankönyv lehetőségeit és kihívásait. Mivel a hittankönyvek a tanulást kívánják elősegíteni, így a dolgozat következő szempontja a tanuláselméleti megközelítés, melynek a hittankönyvi fejlődést elősegítő két kiemelkedő elmélete a következőekben kerül kifejtésre.

3.2.2.1. Jean Piaget és a genetikus episztemológia

Bár a tanuláselméleti megközelítések közé tartozik, mégis mind Erikson, mind Fowler munkásságában alapozó és jelentős helyet kap Jean Piaget elmélete. Maga a szerző eredetileg biológus volt, aki tanulmányokat végzett a gyermekek kognitív felfogóképességének fejlődésével kapcsolatban. Kutatásai eredményét a *„genetikus episztemológia”* néven is ismert elméletében foglalta össze, mely négy fokozatot tartalmaz.

Az intellektuális fejlődésről vallott felfogásában a biológia és az ismeretelmélet hatása tükröződik. Kiemelten fontosnak tartja az öröklött hajlamot, ahol szerinte két dolog öröklődik: az organizáció (rendszerbe való szerveződés) és az adaptáció (környezethez való igazodásra törekvés). A környezet hatása rendkívül fontos az elméletében, mely szerint minden ember interakcióban él a környezetével. A gyermek azonban nem pusztán passzív elszenvedője a körülötte lévő változásoknak, aktív formálója is annak. A belső törekvés és a környezet hatásai között Piaget szerint a cél az egyensúlyi állapot elérése. Teóriájában azt is hangsúlyozza, hogy a mentális növekedés elválaszthatatlan a fizikai fejlődéstől, illetve az idegi- és endokrin rendszer fejlődésétől. Ennek megfelelően 16 éves korig vizsgálja a fejlődést, mivel ekkora befejeződik az idegrendszer formálódása.

Korának nagy felfedezéseként a gyermeket nem tartja kis felnőttnek, de minden gyermeket potenciális tudósként kezel, akik ismeretet szerezni és az eseményeket megérteni csak a saját tevékenységükön át képesek. Mindezeket alapul véve életkorokhoz kapcsolódva hozza a kognitív fejlődés szakaszait, melyeken minden gyermeknek keresztül kell mennie Piaget szerint.[343]

Ezek a szakaszok a következők:

- *Szenzomotoros szakasz* - második életév betöltéséig, a járás megtanulásáig. Sémák kialakítására képesek ekkor a gyermekek, melyek a saját testük és érzékszerveik felfedezésével jön létre.
- *Műveletek előtti szakasz*: az óvodáskor időszaka ez, amikor a gondolkodásmódra a szimbólumhasználat a jellemző. Ezek a szimbólumok képeket és testi élményeket tartalmaznak. A gyermekek általában ekkor egy –egy tulajdonsá-

[342] James W. Fowler: i.m. 151-173.
[343] Jean Piaget - Barbel Inhelder: The Psychology of the Child, Basic Books Inc., New York, 1969. 3-150.

got tüntetnek ki a figyelmükkel és cselekvéseiket mentálisan még nem tudják megfordítani. Kb. 7 éves korig jellemző.[344]

- *Konkrét műveletek szakasza*: 7-12 éves korú gyermekek gondolkodása, amikor a cselekvések mentális megfordítására képesek, de műveleti gondolkodásuk konkrét tárgyakra terjed. Bár már képes a gyermek általánosítani, de azt csak konkrét tapasztalatok alapján.
- *Formális műveletek szakasza* - 12 éves kor fölött jellemző ez a gondolkodásmód, amikor az egyén már képes általánosítani, hipotéziseket alkotni, azokat ellenőrizni, s képessé válik az absztrakt gondolkodásmódra.

Bár jelen dolgozat használja Piaget elméletét, de fontos megjegyeznünk - munkásságát tisztelve és megbecsülve –, néhány téren elmélete már túlhaladott. Az alapvető tanuláselméleti tételek részeként továbbra is számon tartjuk az általa elkülönített négy szakaszt, de ezek korántsem ugyanolyan módon és ugyanabban a korban jelennek meg minden gyermeknél. H. Gardner teóriájának későbbi bemutatása arra is példát ad, hogyan érdemes tovább gondolni Piaget szakaszait.

A következőkben jelen dolgozat által érintett korosztályra jellemző utolsó két szakaszról olvashatjuk mindazok a piageti jellemzőket, melyek napjainkban is megállják a helyüket.

Konkrét műveletek szakasza (iskoláskor, 12 éves korig)

Bár Piaget maga mondja, hogy ez a konkrét műveleti szakasz 6-7 éves kor körül már elkezdődhet, néhány gyermek esetében ez akár 8 éves korra is tehető. Ez alatt az időszak alatt változik a gyermek gondolkodása és megértése. Logikusan gondolkodik tárgyakról és eseményekről, illetve kezd megérteni elvont/absztrakt fogalmakat és szabályokat is. Képessé válik dolgozni a számokkal, tömeggel és súllyal. Ekkor még mindig konkrét a gondolkodása, tehát ha képes is elvont fogalmakkal operálni, ezeket konkrét tárgyakhoz köti. A gondolkodásmódja is egydimenziós és egy irányú. (Fowler „szó szerinti" értelmezésként beszél ugyanerről.) Az egydimenziós gondolkodásmód és felfogóképesség eredményeként szigorúan követi az általa ismert szabályokat. Szereti a szabályjátékokat, akár maga is képes szabályt alkotni a társaival való együttes játékban.[345]

Mivel a korábbiakban ezek a jellegzetességek, mind Erikson, mind Fowler teóriájában előkerültek, így csak kulcsszavakban kívánok utalni a hittankönyvek által figyelembe vehető jellemvonásokra.

- Az elvont fogalmak, absztrakciók használata e korban nagy figyelmet kíván, hiszen könnyen meg nem érhetővé, vagy félreérthetővé teszi a hittankönyvben leírtakat.
- A könnyebb érthetőség kedvéért a csoport által érthető magyarázatokra van szükség az idegen szavak, illetve absztrakciók esetében.
- A hittankönyv feldolgozási javaslataiban ne szerepeljenek több dimenziós gondolkodást igénylő feladatok, ötletek, illetve nem konkrét szituációba belehelyezendő elméletek.

Formális műveletek szakasza (12 éves kor fölött)

A formális műveletek szakasza a pubertáskor időszakára esik. A korábbi egy dimenziós gondolkodást fölváltja a több dimenziós látásmód, illetve a perspektívaváltás (és ezeknek kezdetei), aminek az eredményeként a diák több absztrakciót kezd megérteni. Képessé válik az elvont fogalmakkal, illetve absztrakt teóriákkal való munkálkodásra is. Természetesen mindez egy folyamat eredménye, melynek kialakulása és megvalósulása sok tényezőtől függ.

A hittankönyvekben, illetve a hittanoktatásban ez a váltás ad lehetőséget arra, hogy teóriákat alkossanak, illetve gondoljanak végig a tanulók az előttük álló lehetőségekről, jövőről,

[344] Piaget, Jean: A gyermek szellemi fejlődése, in: Piaget, Jean: Hat pszichológiai tanulmány, Piaget Alapítvány, Budapest, 1996. 5-28.
[345] Jean Piaget - Barbel Inhelder: i.m. 92-129.

ideológiákról. Serdülőkorban, a formális műveleti gondolkodás teszi lehetővé, hogy logikus és koherens választ adjanak egy teoretikus kérdésre, illetve érveljenek egy bizonyos válasz mellett/ellen. Míg, ha korábban került egy nem konkrét kérdés a diák elé, általában csak ötletszerűen adott rá válaszokat.

A formális műveleti gondolkodás magával hozza a perspektívaváltást is, azaz hangsúlyosabban megjelenik mások szemszögének, nézőpontjának a megértése is.[346]

A hittanoktatásban, és a hittankönyvekben ez lehetőséget ad arra, hogy a tanulók az események mögé lássanak, elkülönítsenek nézőpontokat. Bibliai háttérismeretek, életstílus, egyháztörténeti háttér, stb. rövid és tömör bemutatása éppen a különböző nézőpontok megértéséhez adhat segítséget.

Az imént bemutatott három elmélet a hittankönyv által megcélzott tanuló korosztályokat több oldalról közelítette meg (kognitív, érzelmi, hitbeli fejlődés). Bár különböző szemszögből vizsgálták a diákokat, mégis felfedezéseik által elsősorban a hittankönyvek tartalmára, formaiságára tudtam következtetéseket levonni. Ezekkel szemben a következőkben bemutatandó teória nincs korosztályhoz kötve, és ezért nem egy adott életkor, illetve szakasz fejlődési sajátosságait vizsgálja. Mélyebben megy bele a „hogyan kérdésébe", és arra ad javaslatokat, hogy a különböző képességekkel, érdeklődéssel, tanulási módozattal rendelkező diákok hogyan válhatnak megszólíthatóvá, ha figyelembe vesszük az ő megértési, elsajátítási útjaikat.

Mielőtt azonban erre rátérnénk, a mögöttünk lévő három elmélet fölfedezett konzekvenciáit rendszerezése található az 4. táblázatban. A röviden megfogalmazott konklúziók elsősorban a „*Mit?*", „*Mikor?*" és részben a „*Hogyan?"* kérdésekre adott válaszokat tartalmazza a hittankönyvekre vonatkoztatva.

[346] Uo. 130-159.

4. *Táblázat*
Piaget, Erikson, Fowler fejlődéselméleteinek hittankönyvi konzekvenciái

Életkor	**Fejlődési szakasz**	**Hittankönyvi konzekvencia**
Kisiskolás kor (6-12)	*Konkrét műveletek szakasza (Piaget)*	• Elvont fogalmak, absztrakciók óvatos használata. • Alapos magyarázatok a nehezen érthető részek, elvont fogalmak, absztrakciók esetében. • Feldolgozási ötletek, feladatok, melyek konkrét szituációban való elhelyezést igényelnek.
	Kezdeményezés a bűntudattal szemben (Erikson) *(csak az iskoláskor kezdetén)*	• Szabályszerűségek szeretete miatt igény a logikus, szabályokat követő struktúrára. • Írott szövegek helyett kifejező, tartalmat közlő képek, illusztrációk, piktogramok. • Bűntudat keltése helyett az Isten Igéjével való találkozásra bátorítás, Isten szeretetének, elfogadásának kommunikálása (tartalmak által). • Jól átgondolt, felépített rendszer az egyházi nyelvezet átadására.
	Teljesítmény a csökkentértékűséggel szemben (Erikson)	• Szabályszerűségek szeretete miatt igény a logikus, szabályokat követő struktúrára. • Jól átgondolt, felépített rendszer az egyházi nyelvezet átadására. • Sikerélményt adó feldolgozási javaslatok, • Közösség megélését célzó feldolgozási javaslatok: a hittancsoport együtt éneklése, bibliaolvasás, közös értelmezése a történetnek, stb. • Kooperatív munkamódszerek megjelenése a feldolgozás során.
	Mitikus-szó szerinti hit (Fowler)	• Biblikus, de egyértelmű kijelentések a Szentháromság Istenről. • Egydimenziós fogalmazásmód. • Főként bibliai történetek tanítása, az utolsó évben (években) összegző áttekintés. • - Egydimenziós szimbólumtartalmak kommunikálása.
Serdülőkor (12-18)	*Formális műveletek szakasza (Piaget)*	• Elvont fogalmak, absztrakciók használhatósága. • Teóriák, elméletek megjelenése, melyek közös átgondolást/megvitatást igényelnek. • Egy téma több szempontból való megvilágítása.
	Identitás az identitászavarral (szerepbizonytalansággal) szemben (Erikson)	• Tanítványi lét napjainkban megélhető vonzó példaként való bemutatása, mint lehetőség a tanuló tanítványsággal való azonosulásának segítésére. • A korábban kommunikált keresztyén értékek értékrendszerré formálása, annak bemutatása és vonzóvá tétele. • Isten az embert Jézus Krisztusban elfogadó attitűdjének kiemelt kommunikálása. • Biblikus konfliktuskezelési megoldások fölmutatása. • Hiteles fogalmazásmód, hiteles példák kommunikálása. • Figyelemfelkeltő, motiváló, megszólító hittankönyvek.
	Szintetikus-konvencionális hit (Fowler)	• Összefoglaló, rendszerezett ismeretátadás. • A hit választhatóságának és megélhetőségének vonzóvá tétele. • Keresztyén értékrendszer kommunikálása.

Exkurzus: differenciált tudásfelfogás és a konstruktivista pedagógia
A tanulócentrikus hittankönyv pedagógiai alapjai

Ha hatékony tanulásról, illetve a hatékony tanulást elősegítő eszközökről esik szó, akkor nem kerülhetjük meg napjaink pedagógiai fölfedezéseit, illetve azt a tényt, hogy a pedagógia egyre inkább ráeszmél arra, hogy tudás fogalma változásokon ment keresztül. A régebbi egysíkúbb, sokszor csak a kognitívumokra építő tudás értelmezése helyett megjelent a differenciált tudásfelfogás az elméleti és a gyakorlati pedagógiában is. A modern pedagógusok, pedagógiai - pszichológusok egyre inkább hangsúlyozzák annak a jelentőségét, hogy nem elég egy bizonyos tananyagot megtanítani az iskolában, vagy éppen kiművelni az értelmet - hanem az iskolán túli, iskola utáni életre is föl kell készíteni a diákokat. A gondolkodás és megismerés képességeinek fejlesztése mellett, valamint a diszciplináris-, és a szakértelem típusú tudás mellett így jelent meg a 20. század végének és napjainknak fejlesztési irányai között a képességfejlesztés, kompetenciafejlesztés és az elsajátított ismeretek gyakorlati alkalmazhatóságának igénye.[347]

Mindez abból a felismerésből fakad, hogy a tudás nem pusztán elsajátított ismereteket tartalmaz, hanem több típusa fedezhető föl. Olyan szintek ezek, melyekkel jó tisztában lenni annak, aki tankönyvek/hittankönyvek kérdéskörével foglalkozik.

A téma nagy kutatói, Lundvall és Johnson a következő típusokat különítették el a tudás, kompetenciák és ismeretek megszerzésére, megszervezésére és elsajátítására és alkalmazására irányuló vizsgálataik révén:

- Deklaratív tudás: adatokat, tényeket, ismereteket alkalmaz (a klasszikus „*know what*", azaz „*valamit tudni*" típusú tudás).
- Procedurális tudás: megszerzett ismeretek alkalmazása különböző szituációkban, helyzetekben („*know how*", azaz „*tudni hogyan*").
- Forrás jellegű tudás: „*tudni, hogy honnan és kitől*" származik az információ, stb. („*know who*").
- Indokokat ismerő tudás: „*tudni, hogy miért*", pl. miért fontos tudni azokat a bizonyos információkat, stb. („*know why*").[348]

A tudásról való felfogás változása azzal is együtt járt, hogy megváltozott a tanítás célja és irányultsága. Kutató pedagógusok, pedagógiai-pszichológusok projektjeikben arra tették és teszik a hangsúlyt, hogy a tudástípusok minél mélyebb elsajátítását segítsék elő, illetve azt vizsgálják hogyan alakul ki a tudás a tanulóknak, és hogyan lehet ezt hatékonyan elősegíteni pedagógiai oldalról. Az egyik ilyen fontos projekt a főként Nyugat-Európában és angol nyelvterületen ismertté vált és elterjedt „*Megértésre való tanítás"*. A Harward Egyetem projektjének a tanulók felfogóképessége, illetve az átadott ismeretek megértésének, elsajátításának és belsővé válásának módjai álltak.[349]

---

[347] Csapó Benő: A taneszközfejlesztés megalapozása: a tudásról való tudás, In: Tankönyvdialógusok, szerk. Simon Mária, Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet, Budapest, 2008. 11-21.

[348] Lundvall, B. - Johnson, B.: The Learning Economy, Journal of Industry Studies, 1994/1. No.2. 23-42.

[349] A ma is működő kutatás kiindulópontja az a világszerte mérhető és felismerhető tapasztalat volt, mely szerint az iskolák nem segítik eléggé az átadott információk megértését, sokkal inkább egyfajta „betanulást" segítenek elő csak. A kutatás során pedagógusok és kognitív pszichológia területén működő pszichológusok dolgoztak (dolgoznak) együtt, s azt vették vizsgálat alá hogyan jelenik meg a megértés az oktatásban, s hogyan lehet megértésre tanítani. Ennek során a következő kérdéseket használták kiindulópontként:

- Milyen téma éri meg azt, hogy megértsék?
- Mit kell ezeken a témákon belül megérteni?
- Hogyan segíthetjük elő a megértést?
- Hogyan kell elmondanunk azt amit a tanulók megérthetnek?

A kb. 10 éves első projekt részeként megalkották a megértés fogalmát, illetve azt vizsgálták, hogyan tud hozzájárulni a pedagógus és az iskolában használt segédeszközök a megértési folyamat elősegítésében. Martha Stone Wiske: What is Teaching for Understanding, In: Teaching for Understanding, Linking Research with Practice, szerk. Martha Stone Wiske, Jossey-Bass Publishers, San Francisco, 1998. 58-61.

Nemcsak a tudásról való felfogásunk van azonban folyamatos formálódás és változás alatt. A 20. század 70-es éveiben létrejött egy olyan pedagógiai irány, mely erőteljesen hozzájárult a tudás paradigmaváltásához és annak gyakorlati megvalósulásához. E szerint a tanuló ember nem átveszi a tudást (azaz pusztán passzív befogadó), hanem a tudást a tanuló ember maga hozza létre, önmaga konstruálja önmagában. Tehát már létező, egész világról alkotott ismeretrendszert átfogó tudásrendszerek válnak egyre kidolgozottabbá, részletesebbé. Ezek azonban nem légüres térben léteznek. A konstruktivista pedagógia feltételezi nemcsak a tanuló aktivitását a tudás elsajátításában, formálásában, hanem már meglévő, előzetes ismereteket (sémákat) is az adott tanulandó területtel kapcsolatban. Fontossá válik tehát a megelőző tudás, illetve az is, hogy milyen módon építi be a kapott új információkat a diák a már meglévő sémájába az adott területről.

Szintén fontos fölfedezése a konstruktivista pedagógiának a környezet hatása, illetve a tudás szociális jellegének föltárása. Bár egyes konstruktivista kutatók hangsúlyozzák, hogy tudáshoz csak társas közegben lehet jutni - e kizárólagosságot nem osztja mindenki. Az azonban a konstruktivizmus alapelvei közé tartozik, hogy az egyén tudása formálódik a környezetéből (társas közegből) származó instrukciók, tapasztalatok, információk, benyomások hatására.

Mindezen tapasztalatok miatt a tudás személyes, egyéni konstrukció, maga a tanulási folyamat pedig dinamikus, melynek kimenetele változatos lehet a hagyományosan elfogadottnál. Az egyén tehát az őt ért hatások, információk eredményeként egy világképet, világmodellt épít föl a saját agyában, mely formálja a személyiségét és cselekedeteit.[350]

A fentiek alapján új tanítási paradigma körvonalait fedezhetjük föl a pedagógiában, melynek középpontjában a tanulók személyes konstrukcióinak figyelembe vétele, illetve a tanulókhoz való alkalmazkodás áll. Többféle elnevezés ismert e paradigmára: konstrukciós, adaptációs, differenciáló, gyermekközpontú gondolkodásmódként is ismert.[351] E tanítási paradigmának része egy olyan tanítási stílus kialakulása/kialakítása, melyben a tanulók tipikus és egyéni sajátosságai egyaránt fontosak, valamint az egyénekre szabott tanulás segítése a cél. E tanítási stílusban helye van:

- a tanulók előzetes tudását felmérő,
- a differenciált érdeklődésre,
- differenciált oktatásra,
- differenciált számonkérésre,
- kreativitásra,
- módszertani sokszínűségre,
- tanulói aktivitásra,
- tanulók alapos megismerésére építő és mindezeket alkalmazó módszereknek.[352]

A konstruktivista pedagógia felfedezéseiből, illetve a tudás különböző szintjeinek és típusainak felismeréseiből fakad annak a meglátása is, hogy a tanulók, egyéni sajátosságaiknak megfelelően más-más utakon képesek a legjobban és leghatékonyabban a környező világ megismerésére, megértésére és saját tudásrendszerük megalkotására. Az oktatási segédeszkö-

[350] Nahalka István: Konstruktivista pedagógia - egy új paradigma a láthatáron. Iskolakultúra, 1997. 2. szám. 21-33, 3. szám. 22-40, 4. szám. 21-31.
Perkins, David: The Many Faces of Constructivism, Educational Leadership, 1999, No.3. 6-11.
Nahalka István: Hogyan alakul ki a tudás a gyerekekben? Konstruktivizmus és pedagógia, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2002.
[351] Knausz Imre: A tanítás mestersége, Egyetemi jegyzet. Soros Alapítvány, Miskolc, 2000. 60.
[352] Uo. 16-18.

zöknek, így a hittankönyveknek szintén jó tisztában lenniük ezekkel a különböző tanulói utakkal, melyek alapos kifejtésére kerül sor a következő részben.

3.2.2.2. Howard Gardner és a sokrétű intelligencia elmélet

Minden hittanoktató tapasztalhatta már, hogy bár tanítványa nem a legügyesebben fejezi ki magát írásban vagy szóban, de rajzai beszélnek helyette. Akár azt is, hogy míg egyesek jól értik és átlátják a táblázatokat, mások képtelenek eltájékozódni a sorok és az oszlopok között. Sőt, a jó tanár azzal is tökéletesen tisztában van, hogy minden gyermek, minden diák csodás kis világ, aki képes tanulni és fejlődni. És természetesen a hittanoktató pedagógiai álma, hogy megtalálja a kulcsot a rá bízott gyermekekhez és segítsen kihozni belőlük a legtöbbet, kibontakoztatva egyéni képességeit. Annál is inkább igaz ez, ha a keresztyén antropológia oldaláról szemléljük a kérdést. Egyetérthetünk Dr. Kocsis Elemérrel, aki egy írásában az embert nagyra hivatott lénynek tartja, aki azzá lehet, amit nyitottságban, erkölcsi felelősségben és erőben megvalósít az önmagában rejlő lehetőségekből.[353] Az antropológia az ember küldetésének és jövőjének témakörét taglalva napjainkban tehát számol azzal, hogy minden emberben rejlenek lehetőségek, melyre a katechézis csak úgy válaszolhat, hogy azok kibontakoztatására, illetve a kibontakoztatás segítésére törekszik.

Annak ellenére, hogy kiindulópontja nem a keresztyén antropológia és nem is teológiai megalapozású, Howard Gardner (Harward pedagógiai-pszichológiai tanszékének kognitív pszichológia professzora) kutatásai és felfedezései mégis a már említett kulcsnak a megtalálásához, illetve az egyénben rejlő képességek kibontakoztatásához segítenek bennünket. Elmélete az 1970-es évek végétől formálódott, mely elsősorban angol nyelvterületen terjedt el, és a különböző tanulói utakra irányul.

A szerző maga tudományos háttérként használja Piaget elméletét, melyet túl is lép néhány fölfedezésében. Piaget-hez visszanyúlva hangsúlyozza az akkori felfedezések fontosságát. Egyrészt kiemel Piaget felismerését az elme fejlődése terén, másrészt azt is, hogy a gyermekkép változásához hozzájárult az addig kis "*kis felnőtt*"-ek gyermekként való látásával és értelmezésével.[354]

Ugyanakkor Gardner kritizálja is Piaget eredményeit. Fő kritikája szerint Piaget kutatásai és innovációi elsősorban a nyugati kultúrák körében érvényesek, s kevésbé igazak a világ más tájaira. Másrészt a francia tudós minden gyermeket potenciális tudósként kezel, s így azok a gyermekek, akik más jellegű talentumokkal rendelkeznek, nem jöhetnek számításba nála (pl. egy művész, festő, atléta, stb.) Ezzel szemben Gardner hangsúlyozza a különbségeket emberek és képességek között, sőt – e különbözőségek már a fejlődés korai szakaszában is jelen vannak.

A másik fontos pont, ahol Gardner Piaget gondolkodásmódja mögé megy, a különböző területeken való különböző képességek közötti különbségtétel. Gardner hangsúlyozza, hogy a gyermekek intelligenciája nem lehatárolt, de más módon értenek, mint ahogyan a felnőttek. Ráadásul míg Piaget nézetében a fejlődés ugyanolyan módon, s előre kiszámíthatóan ugyanabban az időben történik mindenkinél, ezt Gardner nem fogadja el. Nagy hangsúlyt fektet az egyéni különbségek figyelembevételére, s kiemeli a fejlődésben történő különbözőségeket is. Saját kutatásai is alátámasztják azt, hogy bár vannak hasonlóságok, azonosságok az egyéni fejlődésben, de teljesen különböző módon is fejlődhetnek.

A két tudós eltérő módon értelmezi az intelligencia fogalmát is. Míg Piaget csak egyetlen típusú (a kognitív) intelligencia fogalmát használja és ismeri, addig Gardner munkásságában kiterjesztette az intelligencia értelmezését a különböző részterületeket is figye-

[353] Dr. Kocsis Elemér: A teológiai antropológia időszerűsége,

[354] Howard Gardner: The Disciplined Mind, What All Student Should Understand, Simon and Schuster, New York, 1999. 69.

lembe véve.[355] Maga az elmélete is az intelligenciák kiterjesztéséről kapta a nevét. Első magyar említései *„Többszörös intelligencia”* elméletként utalnak rá, illetve mutatják be rendkívül röviden, mely név azonban nem takarja a teória igazi tartalmát.[356] Mivel hazánkban alig ismert még, és a szerző által használt eredeti név sokkal mélyebb jelentésű, így e disszertáció szóhasználatában a kifejezőbb, *„Sokrétű intelligencia”* elmélet kifejezés kerül elő.

Gardner elméletének másik nagy pillére a már bemutatott epigenetikus elv, és az életen át tartó fejlődés gondolata. Erik H. Erikson követőjeként, sőt az ő tanítványaként személyes instrukciókat kapott mesterétől e területen, melyet aztán saját kutatásai meg is erősítettek. E kutatások középpontjába az agy vizsgálatát, illetve a tanulás elméleteit állította.[357]

A két fő tudományos háttéren kívül négy alapon nyugszik Gardner gondolatmenete:

- Biológiai alapok (pl. genetika, agykárosultak agyi izolációjának potenciálja);
- Logikai analízis (pl. szimbólumrendszer dekódolására való emberi képesség);
- Fejlődéspszichológia felfedezései (pl. elkülönülő fejlődéstörténetek; eltérő embertípusok létezése, pl.: szórakozott professzor, autisták különleges képességei, tehetségek);
- Hagyományos pszichológiai kutatások (pl. pszichometrikai felfedezések, tapasztalati pszichológia eredményei).

Mindezeket fölhasználva, kutatásaiban Gardner elsőként azt a következtetést vonta le, hogy nemcsak az emberi elme pluralizált, de az egyes emberek felfogóképessége (mellyel a környezetük, s a világ dolgait igyekszenek megérteni) is lehet különböző. [358] Kiindulópontja szerint minden ember törekszik arra, hogy a körülötte lévő eseményeket, a világ dolgait megértse, és így jelentést adjon mind a körülötte lévő dolgoknak, mind saját életének. Ez azonban nem azonos módon történik, mivel az embereknek eltérő adottságaik vannak. Ezek az eltérő adottságok, képességek azt eredményezik, hogy az egyén a saját adottságának megfelelő módon tudja leghatékonyabban fölfogni, megérteni és elsajátítani mindazokat az információkat, melyek őt érik. Ezeket az adottságokat Gardner a *„talentum”*, illetve *„képesség”* kifejezéssel

---

[355] Howard Gardner: The Unschooled Mind, How Children Think & How Schools Should Teach, Basic Books, New York,1991. 23-29.; Howard Gardner: Frames of Mind, The Theory of Multiple Intelligences, Basic Books, New York, 1993. 17-30.

[356] Cole: Fejlődéslélektan c. alapmunkájában utal rá, melynek magyar fordítása során a fordítók az eredeti *„multiple”* kifejezést így (többszörös) használták. Hazánkban rendkívül kevés irodalom található magyar nyelven e témához, melyek különböző elnevezéseket használnak. Lásd: Michael Cole-Sheila R. Cole: Fejlődéslélektan, Osiris Kia, Budapest, 1998. 513.; Richard C. Atkinson: Pszichológia, Osiris Kiadó, Budapest, 2005.

[357] Gardner, mint a Bostoni Egyetem idegtudományi tanszék professzora és a Harward Egyetem kognitív pszichológiai tanszékének professzora kutatásokat végzett agykárosodást szenvedett betegek segítségével. Gyermekek és felnőttek egyaránt részt vettek a munkájában, mely során azt vizsgálta, hogy az agykárosodás során (baleset, születési rendellenesség, genetika, stb.) az agy mely részei sérültek, illetve ez az egyén mely funkcióira, képességeire van hatással. Vizsgálatának következő tárgya a sérülések korrigálása, illetve a meglévő készségekkel, funkciókkal való teljes életet élés lehetőségének a felmutatása, tanítása volt. E kutatások során fölfedezte az agyban bizonyos képességek helyének behatárolhatóságát, valamint kutatási alanyainak eltérő adottságait. Érdeklődése ekkor fordult a különböző tanulási módok felé, melynek eredményeként megalkotta először felnőttekre vonatkoztatva a „*Sokrétű intelligencia*” elméletét.
Howard Gardner: Intelligence Reframed, Multiple Intelligences for the 21st Century, Basic Books, New York, 1999. 27-47.
Gardnernek lehetősége nyílt a Harward Egyetem gyakorlóiskolájában egy projektet vezetni (Zero Projekt), melynek révén teóriáját a gyermekek valóságában is lemérhette. A *„Megértésre való tanítás”* című, az exkurzus során már említett alprojekt középpontjában a tanulók felfogóképessége, illetve az átadott ismeretek megértésének, elsajátításának és belsővé válásának módjai álltak. A projekthez lásd: Martha Stone Wiske: i.m. 58-61.
Ezek a kutatások tovább erősítették Gardner elméletét, melyen ezután egyre több gyakorlati pedagógiai konzekvenciája látott napvilágot. Maga a szerző, de a teóriát gyakorlatban alkalmazó pedagógusok is megjelentettek tanulmányokat, cikkeket, könyveket e témáról, illetve folyamatosan tartanak konferenciákat a tapasztalatok megosztása céljából. A beszámolók és tapasztalatok egy részéhez saját magam a Princeton Theolgical Seminary (Princeton, NJ, USA) folytatott kutatómunkám során juthattam hozzá egyéni beszélgetések, illetve már publikált anyagok alapján.

[358] Howard Gardner: Frames... 31-58.

is illeti. Nem véletlenül, hiszen emberképe pozitív, mindenkit valamilyen talentummal megáldottnak lát. A talentumok azonban nem feltétlenül tesznek kimagaslóan tehetségessé valakit, azaz Gardner elmélete elkülönül a tehetséggondozástól. Bizonyos emberek ügyesek és jók adott területeken (írásban, beszédben, rajzban, stb.), de nem kimagasló tehetségűek. Egyénenként változhat az is, hogy kinek milyen téren vannak erősségei, melyek segítik a világ megértését (felfogását), és a világról való tudása konstruálását, a számára.[359] Bár a szerző maga rendkívül szereti ezeket az adottságokat a *„talentum"* szóval jelölni, a szakirodalom kedvéért használja rájuk az *„intelligencia"* kifejezést. Ezzel az intelligencia-kutatásban is nagy változást hozott, kibővítve az intelligencia fogalmát.[360] Mindenki intelligens valamely területen/területeken, mely segítségével képes a világ dolgainak, és az őt ért információknak értelmet adni. Ugyanezekkel az intelligenciákkal képes legjobban kifejezni is önmagát, megértetni véleményét és érzéseit a körülötte lévők számára. Az egyéni intelligenciákra két tényezőnek van hatása:

- Az egyén biológiai-pszichológiai lehetőségei (pl. genetikai adottságok),
- Az individuumot körülvevő kultúra hatása és befolyása.

A kulturális tényezők hatásának kiemelése szintén nóvum az elméletében. Fölfedezte, hogy egy bizonyos népcsoporthoz tartozó egyén kulturális adottságai miatt is érzékenyebb, fogékonyabb, s áldottabb lehet egy bizonyos típusú intelligencia területén.

A *„sokrétű intelligencia"* fogalmának bevezetésével azonban Gardner nem törli el az általános intelligencia értelmezését sem. Ennek létét továbbra is elfogadja, de az emberi értelmezés és emberi különbözőségek teljesebb figyelembe vételét igyekszik elősegíteni az intelligenciák kiterjesztésével. Az általa fölfedezett típusokat rendszerbe foglalta, melynek eredményeként kezdetben 7, majd napjainkra 11 eltérő típust különböztet meg. Jelen munka során nem kerülhet sor mind a 11 típus részletes kifejtésére, hiszen az utolsó három még a szerző munkásságában továbbra is formálódik, pusztán fölvetette ezek létét, így azok a dolgozatban is csak említésre kerülnek majd.[361]

A sokrétű intelligencia nyolc alaptípusa:

- *Verbális - nyelvi intelligencia* (linguistic, *word smart*);
- *Logikai - matematikai intelligencia* (logical-matematical, *number smart*);
- *Zenei intelligencia* (musical, *music smart*);

---

[359] Howard Gardner: The Disciplined Mind... 72-82.

[360] Gardner továbblép az intelligencia hagyományos értelmezésén, s azt mondja, hogy a korábbi, IQ teszteken alapuló vizsgálatok túlságosan lehatároltak, s csak egy bizonyos területet mérnek. Ezzel szemben Gardner tágítani akarja a határokat, s az emberi képességeket szélesebb körben kívánja mérni. Ahogyan már korábban említettem, Gardner érvel amellett, hogy mindenki a saját maga módján fejlődhet, s ez a sajátos, egyedi fejlődési mód a diákokra is jellemző. Nemcsak eltekint a korábbi intelligencia-fogalom használatától, hanem vizsgálataira alapozva megalkot egy újabb definíciót is. Egész elméletének ez a kiindulópontja, mely egy paradigmaváltáson alapul. Ennek megfelelően, úgy értelmezi az intelligenciát, mint az individuumnak azt a megközelítési módját, amivel a világot, s saját életét értelmezi. Az intelligencia tehát nem pusztán a „valamit tudni", hanem a „valahogyan tudni", s ez különböző módokon nyilvánulhat meg. Gardner hangsúlyozza, hogy mindenkiben észre vehető az intelligenciának (azaz a környező világ értelmezésének) a képessége, de ennek megnyilvánulása egyénenként különböző lehet. Az intelligenciának ilyen tekintetben különböző módokon való megnyilvánulását veszi figyelembe, amikor teóriáját a *„sokrétű intelligencia"* kifejezéssel illeti.
Az általa megalkotott intelligencia fogalom így hangzik: *„Egy biológiai-pszichológiai potenciál az információk fejlesztésére, melyek egy adott kulturális közegben aktiválódnak abból a célból, hogy problémákat oldjanak meg, illetve az adott kultúrában értékes produktumokat hozzanak létre."*
Howard Gardner: Frames of Mind... xv-xix. p.; 31-33. p.; 68-69. p.
Howard Gardner: Intelligence Reframed, Multiple Intelligences for the 21st Century, Basic Books, New York, 1999.

[361] www.howardgardner.com
Howard Gardner: Intelligence Reframed, Multiple Intelligences for the 21st Century, Basic Books, New York, 1999. 47-66.

- *Vizuális - térbeli intelligencia* (visual-spatial, *picture smart*);
- *Testi - mozgásos intelligencia* (bodily - kinesthetical, *body smart*);
- *Kapcsolati intelligencia* (interpersonal, *people smart*);
- *Önismereti intelligencia* (intrapersonal, *self smart);*
- *Természeti intelligencia* (naturalist, *nature smart).*[362]

Ha az egyes intelligenciatípusok tartalmát nézzük akkor a következő ábrák jól kifejezik tartalmukat. Bár a továbbiakban csak rövid bemutatásuk történik, a dolgozat 5. számú függeléke további ábrákat és információkat is tartalmaz az egyes intelligenciatípusokról.

Verbális –nyelvi;

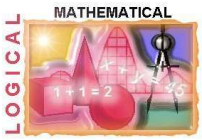

Matematikai-logikai;

Testi-mozgásos

Zenei

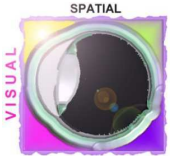

Vizuális – térbeli

Kapcsolati

Önismereti

Természeti

Ezek az intelligencia típusok nem kezelhetőek teljesen elkülöníthetően, bár egyes emberek bizonyos területeken ügyesebbek, mint másokon. Ugyanakkor a katechetikai felhasználhatóságuk, illetve a hittankönyvekre vonatkozó konzekvenciáik előtt érdemes kitérnünk arra, hogy egy-egy feldolgozás, feladattípus, információ értelmezés több különböző intelligenciatípus használatát is igényelheti egyszerre (lásd 5. Függelék). Egyetérthetünk Gardnerrel abban is, hogy valamilyen módon mindegyik intelligencia típus jelen lehet az emberben, bár nem mindegyik tartozik az erősségei közé. Rendkívül érdekes hozadéka a Zero Projekt kutatásnak, illetve az elméletet használó pedagógusok tapasztalatainak az a felfedezése, hogy általában felnőttként egy-három részterületen (intelligenciatípusban) vagyunk ügyesebbek. Ez az arány gyermekkorban (különösen kisgyermekkorban) akár kétszer annyi is lehet. Ugyancsak a tapasztalatok mutatják azt is, hogy az intelligenciák elsősorban gyermekkorban fejleszthetőek.[363]

Gardner felismerései a hittanoktatásban is hasznosak, hiszen ezek segítségével hozzásegíthetjük diákjainkat befogadni a Szentírás üzenetét. Hogyan is történhet ez? Az elmélet tágíthatja a hittanoktató látókörét, segítheti kreativitását, illetve hasznos eszközöket

[362] Gardner kutatásaiban említi még az *„egzisztenciális”*, *„morális”* és *„spirituális”* intelligenciatípusokat, melyeket nem tart alaptípusnak. Ezekre a válfajokra vonatkozóan még nem fejtette ki elmélet, csak utalásokat tett rá előadásai, illetve napjainkban megjelent cikkei alapján. A dolgozat során így ezekre én sem fogok kitérni.
A fordítások mellé zárójelben található az eredeti angol kifejezés is. Ennek oka az, hogy bizonyos esetben nem szó szerint fordítottam le a neveket, hanem inkább az általuk kifejezett tartalomra kerestem egy találóbb szót. A név mellett, dőlt betűvel hozom a szerző által újabban bevezetett rövid összefoglalást az adott intelligencia típus tartalmára vonatkozóan. Ezekben az összegzésekben Gardner azt sugallja, hogy az adott adottsággal milyen közegben boldogul jól és ügyesen az egyén.

[363] www.education-world.com
Howard Gardner: Multiple Intelligences, New Horizons, Basic Books, New York, 2006. 89-90.

adhat a kezébe az oktatási folyamat során.[364] Diákjaink egyéni jellegzetességeit, erősségeiket keresve fölfedezhetjük az intelligencia-típusaikban megnyilvánuló egyediségüket. Ezeket figyelembe véve és használva hozzásegíthetjük őket a Szentírás Igéi és a Szentháromság Isten alaposabb megértéséhez, a keresztyén értékek elfogadásához és beépüléséhez, valamint Jézus Krisztus tanítványává váláshoz és a tanítványság megéléséhez a mindennapokban. Az ilyen típusú, diák-központú katechézis, a tanulók különböző képességeinek megfelelően, sokszínű és sokoldalú eszközöket használ az oktatás hatékonyságáért.

7. Ábra
Egy-egy adott intelligenciatípushoz tartozó jellemzők[365]

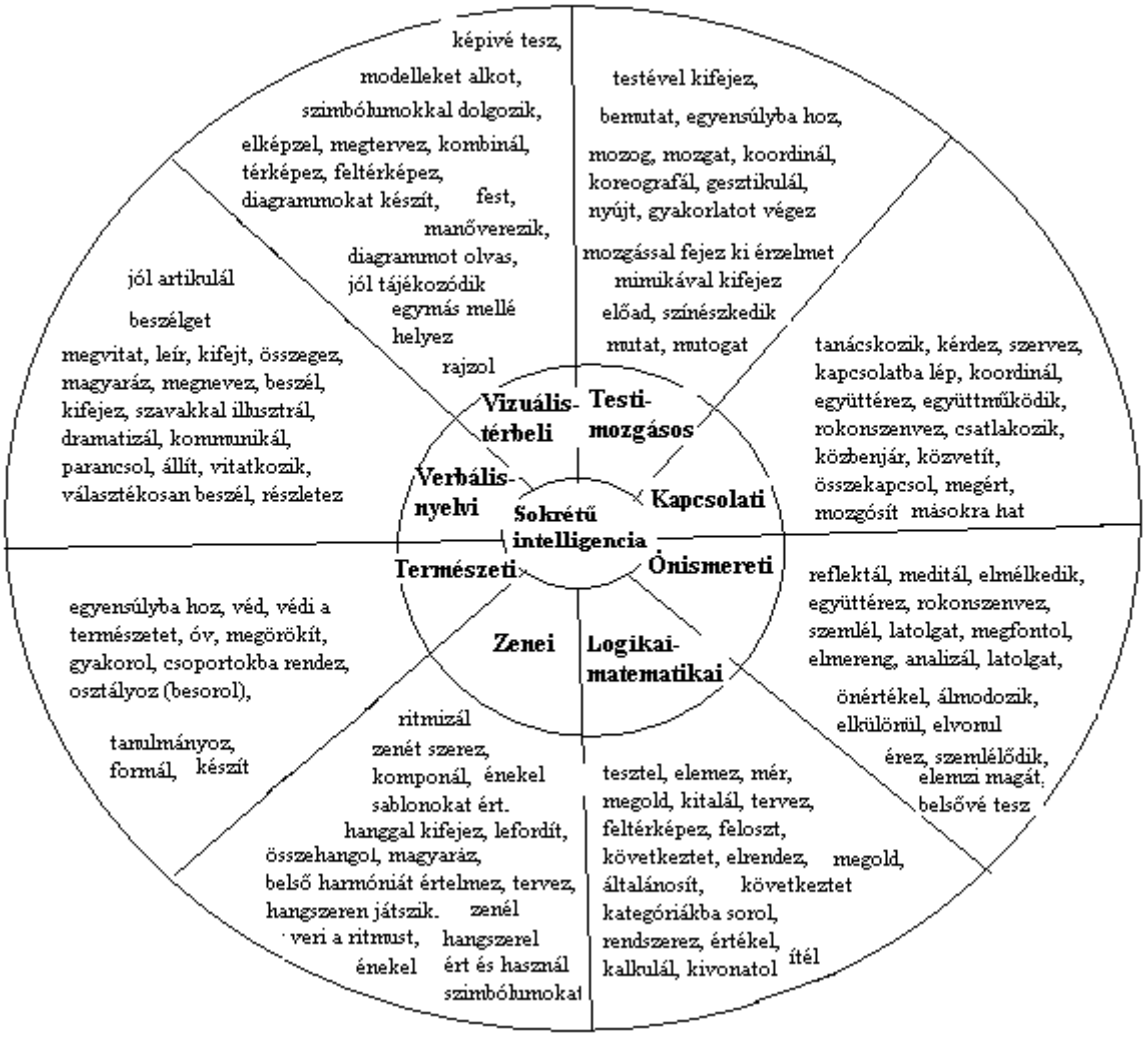

Milyen módon használhatjuk és vehetjük figyelembe a diákok egyéni képességeit (intelligenciájának, erősségének) a tanítási-tanulási folyamatban? Gardner 3 utat javasol erre:[366]

a. *Motiválás.* E lehetőség alatt elsősorban a tanóra elejének aktivitását érti, melynél

[364] Richard Robert Osmer: The Teaching Ministry of Congregation, John Knox Press, Louisville, 2005. 96-97, 122-125.
[365] Nina L. Greenwald táblázata alapján. www.cct.umb.edu
[366] Howard Gardner: The Unschooled Mind, How Children Think & How Schools Should Teach, Basic Books, New York,1991. 117. ; Howard Gardner: The Disciplined Mind...186-188.

különösen is kihangsúlyozza, hogy egy erős kezdőpont segít fölkelteni a különböző beállítottságú diákok érdeklődését. Hittankönyveink esetében ez a tananyag bevezetésében, a leckék kezdő motivációjában jelenhet meg.

b. *Ismeretlen információk megértésének előkészítése.* Gardner második javaslata a diákok számára korábban nem ismert ismeretanyag megértésének elősegítésével kapcsolható össze. Az új információk, vagy ismeretlen anyagrészek elsajátítását a diákok számára (erősségeiket felhasználva) érthető példákkal lehet előkészíteni és segíteni.

c. A tananyag tartalmának sokoldalú közvetítése. A harmadik felhasználási javaslat a lecke magvának, központi üzeneteinek sokoldalú megvilágításához kapcsolódik. A sokszínűséget, és könnyebben érthetőséget szolgálja, ha a lecke központi mondanivalója a különböző intelligenciatípusokra tekintettel, sokoldalúan kerül feldolgozásra.

A református hittankönyvek fejlesztésében van tehát helye és szerepe Howard Gardner felfedezéseinek. A következő részben ezek részletesebb kibontása következik az egyes intelligencia típusok bemutatásával és olyan gyakorlati példákkal, ill. ötletekkel, melyek a hittankönyvekben felhasználhatóak. Mivel az adott csoporttól, illetve hittanoktatási közegtől függően jól használhatóak a leíró, illetve munkáltató és a kombinált tankönyvtípusok is, így ezek az összeszedett felhasználási javaslatok mindhárom területre kiterjednek.

Verbális-nyelvi intelligencia

Az egyénnek arra képességére utal, mely a nyelvi kifejező eszközök terén jelenik meg. Verbális-nyelvi intelligencia birtokában az individuum képes megérteni, fölhasználni, alkalmazni, manipulálni a szavakat, illetve a nyelv különböző elemeit. Mindenkiben ott van ennek az intelligenciának valamilyen szintje, és az iskolában az egyik leghálásabb intelligencia-típusként ismert. Magába foglalja az írást, olvasást, beszédet, illetve bármilyen formáját a szóbeli és írásbeli kommunikációnak. Mindazok, akiknek fejlett (erős) lingvisztikai intelligenciájuk van mesteri módon képesek a beszélt világ eszközeit használni, értelmezni és munkálkodni a különböző hangzásokkal, ritmusokkal, hangszínekkel, s egyéb a beszédre jellemző eszközökkel. Akik erős nyelvi intelligenciával rendelkeznek, azok megértik, értelmezik, könnyen elsajátítják és emlékeznek mindarra, amit a katechéta mond. Ugyanez igaz az olvasási készségeikre is. Mivel jól bánnak a szavakkal, s a beszéd eszközeivel, ezért általában jól használják a nyelvtani szabályszerűségeket. Szívesen készítenek naplót, interjúkat, játszanak játékokat a szavakkal (akasztófa, stb.), vagy bátoríthatóak egy beszélgetésre. Ezek a tanulók legjobban olvasás, jegyzetelés, illetve előadások hallgatása által tanultak. [367]

Az erős nyelvi intelligenciával rendelkező tanuló további jellemvonásai:

- Szereti mindazokat a játékokat, melyek a szavakkal kapcsolatosak (szóban, írásban).
- Könnyen megjegyez verseket, idézeteket, melyekre jól emlékszik.
- Szépen, érthetően fogalmaz.
- Könnyen tanul új szavakat, akár idegen nyelveket is.
- Szereti a szójátékokat, speciális fordulatokat, melyeket szívesen használ.
- Érdeklődik a könyvek, írás-olvasás iránt. [368]

Hittankönyvek lehetőségei erős verbális-nyelvi intelligenciájú tanulók felé:

- Történeket, tananyag élvezetes megfogalmazása.
- Aranymondások kreatív, szójátékokkal való tanítása.
- Feldolgozási javaslatok, melyek írást - olvasást, illetve szavakkal való munkálkodást igényelnek.

[367] Howard Gardner: Frames of Mind..., 73-98.

[368] Linda Campbell: Teaching & Learning Through Multiple Intelligences, Allyn & Bacon, Needham Heights, 1996. 4-5.

- A tananyag tartalmának, applikálásának, értelmezésének írásban, szóban való kifejezésére buzdító feladatok.
- Bibliai történet elmondása/elmondatása a diák saját szavaival.
- Egyházi nyelvezet elsajátítása a speciális kifejezések használata révén.
- Témához kapcsolódó versek, regények, irodalmi alkotások, lexikonok ajánlása.

Az oktatás sajátos kereteit tekintve a verbális-nyelvi intelligenciának nagy szerepe van. Elsősorban szavakkal dolgozunk a tankönyveinkben és az órákon is. Jó nyelvi képességgel bíró diákok könnyen értelmezik és elsajátítják mindazok az átadni, közvetíteni kívánt ismereteket. Ugyanakkor arról sem szabad elfeledkeznünk, hogy a tanulók olvasási-írási készsége az első iskolaévekben még a kialakulásának, fejlődésének a kezdetén jár. Ez a az erős nyelvi intelligenciával rendelkező diákokra is igaz. Lehetséges, hogy remekül beszélnek, és hamar megértik mindazokat a dolgokat, melyek elhangzanak az órán, de nem biztos, hogy írásban és olvasásban is már a kezdetektől kiválóak. Az írás, olvasás túlzott alkalmazása (pl. munkáltatások során) éppen ezért nem a legjobb oktatási módszer a számukra sem, hiszen nem biztos, hogy elég sikerélményhez jutnak ez által. Sokkal fontosabb az ilyen jellegű feladatok előre megtervezett, átgondolt használata. Az életkori sajátosságokat figyelembe véve a serdülőkor időszakában kapnak a verbális eszközök újra nagy jelentőséget (12-18 év elsősorban), mint az ifjak önkifejeződésének eszközei. Az erős verbális képességekkel rendelkező tanulók esetén ez jól használható a diákok közös munkába való bevonására is.

Logikai - matematikai intelligencia
Adatok, számok hatékony manipulálásának képessége tartozik ide. Az egyén képes gyűjteni, rendszerezni, analizálni és értelmezni a hozzá eljutott információkat, adatokat. Ezekből következtetéseket von le, ill. a jövőre vonatkozó tendenciákat állapít meg belőlük. A gondolkodásban általában a számok terén, induktív és deduktív logikában, valamint az absztrakciók megértésében és használatában jelenik ez meg. Azok a diákok, akik jók a logikai-matematikai intelligencia területén könnyen átlátják az összefüggéseket, kapcsolatokat események között. Ezek a tanulók jók a problémamegoldásban, valamint a kritikus (mérlegelő) gondolkodásmódban. Szeretik a stratégiai játékokat, ügyesen oldanak meg matematikai problémákat. Piaget maga is ezt a típust vizsgálta főként, mely alapján potenciális tudósként értékelte a gyermekeket.[369]

Az erős logikai-matematikai intelligenciával rendelkező tanuló további jellemvonásai:
- Szereti a számokat, logikát igénylő feladatokat, játékokat.
- Kategóriába rendez adatokat, eszközöket, információkat.
- Általában elvont gondolkodó.
- Korosztályi sajátosságaihoz mérten jól bánik absztrakciókkal.
- Akár tipikus korosztályi sajátosságait meghaladó módon alkot hipotéziseket, próbálja ki és alkalmazza azokat.
- Könnyen kódol és dekódol.
- Általában a logikus magyarázatokat keresi. [370]

Hittankönyvek lehetőségei erős matematikai-logikai intelligenciájú tanulók felé:
- Jól strukturált, átlátható, követhető hittankönyvi felépítés.
- Leckék, tananyag rendszerezett, logikus struktúrája.

[369] Howard Gardner: Frames of Mind... 128-169.
[370] Linda Campbell: i.m. 35.

- Táblázatok, idővonalak, grafikonok, diagramok használata a leckéken belül szemléltetésként, ill. az összefoglalások segítésére.
- Vázlatkészítést, információ rendszerezését (táblázat, idővonal, grafikon, stb.) igénylő feldolgozási feladatok.
- Összefüggések keresésre, átlátására irányuló feldolgozások.
- Munkáltatások, melyek logikai képességet, kritikus gondolkodásmódot (vita, érvelés, összefüggések találása események és személyek között, stb.) igényelnek.

Testi - mozgásos intelligencia
Ezzel az intelligencia-típussal az egyén képes információkat kifejezni, átadni, fölfogni testének mozdulataival. Erős testi-mozgásos intelligenciájú emberek szeretnek mozogni, megérinteni dolgokat (pl. másokat, akikkel beszélnek), játszani (eljátszani), sportolni, élvezik a fizikai aktivitásokat, fizikai relaxációs gyakorlatokat. Gyakran fejezik ki önmagukat a táncon keresztül. Fontos számukra az érintés és szívesen fejezik ki érzéseiket mozgással. Diákként szeretik a drámajátékokat. Szeretnek beszélni, képesek olvasni az érintésből, s más emberek nonverbális jeleiből (elsősorban mozdulatokból és gesztusoktól). Ezek a tanulók a testüket, mozgásukat használják problémáik megoldására is, pl. testedzéssel vagy tánccal vezetik le a bennük lévő feszültséget, stb.[371] Éppen ezért a tanítási-tanulási folyamatban is élvezik azokat a gyakorlatokat, melyben aktívan vehetnek részt, pl. szerepjátékok, egyéb játékok, fizikai aktivitások.

Az erős testi-mozgásos intelligenciával rendelkező tanuló további jellemvonásai:
- Cselekvés által tanul.
- Szereti megérinteni azt, amit néz, amit éppen tanulmányoz.
- Jók a motorikus képességei.
- Sok mozgásra van szüksége.
- Élvezi a tantermen kívüli tevékenységeket.
- Szereti az egész kezet - testet igénylő játékokat.
- Élvezi a szerepjátékokat.[372]

Hittankönyvek lehetőségei erős testi-mozgásos intelligenciájú tanulók felé:
- Történetek drámapedagógiai feldolgozási javaslatai.
- Szituációs játékok használata a feldolgozások, munkáltatások idején.
- Feloldásként, illetve tananyag végi zárásként használható mozgást igénylő játékok a tananyaghoz kapcsolva. (Pl. Kiscsoportban mozdulatokkal kifejezni a Noét figyelő emberek reakcióit.)
- Kisebb tanulók esetén az ún. „*keresztyén mozgásos énekek*" és „*dalos játékok*" használata.
- Bibliai történet mimikával, gesztusokkal, hang nélküli mozgással történő bemutatására irányuló munkáltatások. [373]

Vizuális - térbeli intelligencia
Ez az intelligencia-típus a gondolatban való megformálás és azzal való munkálkodás képességére utal. Erős vizuális-térbeli intelligenciájú diákoknak nagy a képzelőerejük is, és rendkívül vizuálisak. Képesek dekódolni, olvasni és tanulni különböző vizuális eszközöket, prezentációkat, képeket, modelleket, diagramokat, térképeket, grafikonokat, stb. Képesek formálni

[371] Howard Gardner: Frames of Mind..., 205-236.
[372] Linda Campbell: i.m. 65.
[373] Ezek a javaslatok természetes túlnyúlnak a hittankönyvek keretein, és a hittanoktató vezetését, aktív közreműködését és kreativitását is igénylik.

és manipulálni elképzelt modelleket. Élvezik a munkáltatásnak mindazon módszereit, amikor vizualitásukat használhatják, pl. rajzolhatnak, festhetnek, vagy az információkat egy konkrét, vizuális formában jeleníthetik meg. Ennek megfelelően tanulni is leginkább a látható, vizuális, szemléltetőeszközökkel dúsított tanításból és tananyagból tudnak.[374]

Az erős vizuális-térbeli intelligenciával rendelkező tanuló további jellemvonásai:

- Elképzeli a hallottakat, melyet képszerűen lát is maga előtt, illetve gyakran így ad tovább.
- Hatalmas képzelőereje van.
- Fontosak számára a színek és a formák.
- Képes tájakról szóló, illetve történetek belső térképeinek az elkészítésére.
- Ügyesen értelmezi és használja a térképeket.
- Szereti a szemléltetéseket a tanításban, könnyen tanul képekről, rajzokról, grafikonokból, stb.
- Jó a tájékozódásban.[375]

Hittankönyvek lehetőségei erős vizuális-térbeli intelligenciájú tanulók felé:

- Fogalmazásmód szemléletességére építő történetírás, illetve a leckék anyagának szemléletes megfogalmazása.
- Adott témakörhöz, leckéhez jól illeszkedő illusztrációk széles skálája (képek, rajzok, festmények, táblázatok, grafikonok, stb.)
- A belső logika és struktúra hangsúlyozására, illetve a fontosabb tények kiemelésére színskála, vagy eltérő betűtípus használata.
- Diákok képzelőerejére építő feldolgozások, munkáltatások.
- Térképek, vaktérképek használata.
- Témához kapcsolódó filmek, prezentációk, képes lexikonok, gyűjtemények ajánlása.

Zenei intelligencia

A zene megértésének, zenei eszközök, zene alkotórészeinek manipulálására, alkotására, megértésére, értelmezésére és ezekkel való önkifejezésre való képesség tartozik e típushoz. Nemcsak a zene élvezetét jelenti, hanem a zene alkotórészeinek (ritmus, stb.) használatát, s az azokkal való mesteri bánást is magában foglalja. Ide tartozik a zenei részek alkotása, magyarázata; ritmusok, tónusok értelmezése; vagy akár a zenei kompozíció is, illetve egy hangszeren való játék.

Mindazok a diákok, akik erős zenei intelligenciával rendelkeznek, mesteri módon használják a különböző hangzásokat, a zenei elemeket, énekelnek, vagy játszanak egy hangszeren. Mindezt képesek egyedül, vagy akár egy csoport részeként is végrehajtani. A zenei intelligenciát Gardner szerint összekapcsolódik a nyelvi és a logikai-matematikai intelligenciával is. A nyelvi intelligenciához való kapcsolópontjai a ritmusosságban, a logikai-matematikai intelligenciával való kapcsolat pedig a zenei elemek belső logikájában fedezhető fel.[376]

Az erős zenei intelligenciával rendelkező tanuló további jellemvonásai:

- Jó a ritmusérzéke.
- Könnyen megtanul dallamokat, énekek szövegeit.
- Gyakran jár egy dallam a fejében, ezért dúdol, kopog, fütyül, stb.
- Élvezi a zenét és rezonál annak hangulatára.

[374] Howard Gardner: Frames of Mind..., 170-204.
[375] Linda Campbell: i.m. 97.
[376] Howard Gardner: Frames of Mind... 99-127.

- Jól használja a zene különböző kifejezőeszközeit.
- Játszik valamilyen hangszeren.
- Fölfedezi a belső ritmust a zenén kívül (vers, stb.) is.[377]

Hittankönyvek lehetőségei erős zenei intelligenciájú tanulók felé:

- Biblikus és témához illeszkedő református énekeskönyvi énekek, keresztyén gyermek- és ifjúsági dalok kapcsolása egy-egy leckéhez, magához a hittankönyvhöz. (Ezek akár függelékben is megjelenhetnek.)
- Kisebb gyermekek esetében a keresztyén dalos játékok, mozgásos énekek használata.
- A tanult korból származó zenére, táncra való utalás (esetleg ezek használatát igénylő feldolgozás, munkáltatás).
- A történetek belső zenéjének, hangzásvilágának feleleventése a történetleírásban, illetve a munkáltatásban.

A zenei intelligencia különösen jól kapcsolható a hittanoktatáshoz, a hittankönyvek lehetőségein túlnyúlva is. A Szentírásban a zene használatáról, gyülekezeti szerepéről elsősorban az istentiszteleteken hallhatunk, de olvashatunk hangszeres zenéről és önálló énekről is. A Szentírás szövegéből nyilvánvaló, hogy az éneket táncszerű ritmikus mozgás kísérte. A Zsoltárok könyve különösen is fontos ebből a szempontból. Amikor már a liturgia része volt az ének - zene, akkor meghatározott ünnepekre meghatározott zsoltárokat javasoltak. Ezeknek a zsoltároknak néha nem volt külön, a számukra írt dallama, hanem más közismert, elterjedt, sokszor világi dallam alatt vált ismertté. A fogság után egyre inkább előtérbe került az istentiszteleteken a laikus éneklés is.[378]

Az Újszövetségben azt láthatjuk, hogy maga Jézus Krisztus is énekel zsoltárokat. Gyakran énekelt a tanítványokkal, pl. dicséreteket énekelve megy az Olajfák hegyére velük, vagy a kereszten a 22. zsoltárból idézett. Pál apostolnál azzal szembesülhetünk, hogy kiemeli a zsoltárok, dicséretek, lelki énekek szerepét, melyeket alkalmasnak talál a mindennapi életben és az istentiszteleteken való használatra is. Nem véletlenül. Napjainkra is igaz, hogy a zene sokat jelenthet minden korosztály számára. A serdülőknek a zene sokszor menekülésként, kitörésként szolgál, míg a kisgyermek számára inkább jelent megnyugvást. A zene és az ének közös használata lehet a hittanórákon motiváció, és segítséget adhat a csoporttá válásra is. Az ének, zene segít abban, hogy elhatároljuk magunkat másoktól, amikor erre van szükségünk, de abban is segít, hogy átlépjük határainkat, és ezáltal megtapasztaljuk mások közelségét.[379] A hittanoktatásban az ének és a zene bekapcsolhat a közösségbe, képes közösséget teremteni, segít a feloldódásban, megérinti a lelket, nyitottabbá tesz. A dallam mellett a tartalom szinte észrevétlenül sajátítódik el, így segíthet az egyházi nyelvezet beépülésében is.

A hittankönyvek fejlődését vizsgálva a dolgozat korábbi részeinél szó volt arról, hogy hamar megjelent az énekek használata a tananyag részeként. Ez mára általában a hittankönyv függelékében összegzetten, vagy a Református Énekeskönyv önálló használatában van jelen.

Kapcsolati intelligencia

Howard Gardner utal egy ún. „*személyes*" (personal) intelligenciára, melyet két további típusra bont. Az elsőt az ember-ember közötti kapcsolatokban tehetségesnek mutatkozók viselkedésmódja alapján állapítja meg. Ez az ún. kapcsolati intelligencia abban nyilvánul meg, hogy az individuum képes értelmezni a körülötte lévő emberek viselkedését, hangulatát,

[377] Linda Campbell: i.m. 133-135.
[378] Máté János - Sepsy Károly: Egyházi ének-zene, Budapest, 1981. 1-4.
[379] Decker-Voight, Hans-Helmut: Zenével az életbe, Medicina Könyvkiadó Rt, Budapest, 2004.

érzelmeit, cselekedeteit. Az értelmezés mellett képes ezekre megfelelő módon reagálni, akár kezelve, alakítva azokat. E típusú intelligencia jellemzője még a jó kommunikációs készség, valamint a mások iránt való empátia tanúsítása is.

Az erős kapcsolati intelligenciával rendelkező egyén észleli a hangulatokat, érzéseket, az embertársak motivációit, és képes azokra reagálni is. Könnyen meglátja mások kiindulópontjait, így más perspektívákból is képes vizsgálni egy-egy történést. Törekszik mások megértésére, képes kialakítani, alakítani és formálni a szociális kapcsolatokat. Mivel észleli mások érzéseit, viselkedésének motivációit, ezért alapvetően hatékonyan kommunikál akár verbális, akár non-verbális módon.[380]

Az erős kapcsolati intelligenciával rendelkező tanuló további jellemvonásai:

- Beilleszkedik a társaságba.
- Hatékonyan kommunikál.
- Érdeklődik az események mozgatórugói, a háttérmotivációk iránt.
- Kooperatív a csoportban.
- Szívesen, és általában érthetően magyarázza el a tananyagot társainak.
- Életkori sajátosságaihoz mérten több szempontból is szívesen megvizsgál szituációkat.
- Empatikus.[381]

Hittankönyvek lehetőségei erős kapcsolati intelligenciájú tanulók felé:

- A megértéshez szükséges háttér-motivációk közlése.
- Kooperativitást igénylő munkáltatások (kiscsoportos munka, pármunka, stb.), feldolgozások.
- Szituációs játékok, szerepjátékok használata a feldolgozások, munkáltatások során.
- Többdimenziós, több szempontú megközelítés.
- Adott témához tartozó személyek bemutatása, kiemelése.
- Adott témakörhöz kapcsolódó imapéldák, illetve másokért való imatémák ajánlása.

Önismereti intelligencia

Szintén a *„személyes”* (személyhez kötött) intelligenciák közé tartozik. Míg az előző típus mások megismerésében, a másokkal való hatékony kommunikációban fejeződött ki, addig ez az intelligencia-típus az önmagunkkal való hatékony kommunikációt jelenti. Az erős önismereti (intrapersonalis) intelligenciával rendelkező emberek megértik, átlátják, irányítják saját érzelmeiket, cselekedeteiket. Erős belső motivációval rendelkeznek, s törekszenek a fejlődésre, feltérképezve önmaguk erősségeit és gyengeségeit.

A hittanoktatásban az ilyen típusú intelligencia rendkívül fontos, mivel az erős önismereti intelligenciájú diákok könnyen fogadnak be és alakítanak ki (sajátítanak el) egy etikai értékrendszert. Ugyanakkor a belső motiváció miatt ezek a tanulók kiválóan dolgoznak egyedül is, tehát alkalmasak az önálló kutatómunkára. Folyamatosan fejlődni szeretnének, így keresik a választ az élet nagy kérdéseire, illetve hibáik kiküszöbölésére.[382]

Ahogyan a zenei intelligenciát, ezt a típust is hozzá kapcsolhatjuk a hittanoktatáshoz. Míg az első főként sok lehetőséget tartogat számunkra, addig ez a kiemelten fejlesztendő területek közé tartozik. A tanítványi lét megélésére kívánjuk segíteni, nevelni diákjainkat, melynek fontos része önmagunk reális, Isten előtt való meglátása, megismerése.

Ez azonban egyik legnehezebben oktatható, nevelhető intelligencia, hiszen ez rendkívül sok önállóságot, s belső motivációt igényel.

[380] Howard Gardner: Frames of Mind... 237-276.
[381] Linda Campbell: i.m. 160-161.
[382] Howard Gardner: Frames of Mind... 237-276.

Az erős önismereti intelligenciával rendelkező tanuló további jellemvonásai:

- Szeret naplót írni, illetve saját érzéseit, tapasztalatait valamilyen módon rögzíteni. Pl. önéletrajz.
- Érzékeny.
- Gyakran minősíti saját munkáját.
- Önállóan is képes jól dolgozni. Gyakran önállóan dolgozik a legjobban.
- Szüksége van „csöndre", azaz önmagában eltöltött időre a gondolkodáshoz, a történtek mérlegeléséhez.
- Szereti beosztani az idejét.
- Általában jó a koncentrációs készsége.
- Gyakran von le magára vonatkozó következtetéseket.[383]

Hittankönyvek lehetőségei erős önismereti intelligenciájú tanulók felé:

- Egyháztörténeti, bibliai személyek memoárjainak, emlékiratainak használata.
- Munkáltatások, feldolgozások, mely egyéni, csöndes munkát igényelnek.
- Munkáltatások, melyekben a diák maga von le az adott történet, téma alapján applikációkat a mindennapi életre.
- Múltra, jövőre vonatkozó beszélgetés témák, munkáltatások, melyek a tanuló bevonását, önkifejezését igénylik. Pl.: „Milyennek képzeled azt a gyülekezetet, melybe öt év múlva szívesen tartoznál?"; „Mit tettél volna Ábrahám helyében?"; „Mit mond számodra ez a történet?", stb.
- Leckét, témát bevezető motivációk, mely a diák gondolataira vonatkoznak. Pl.: „Mik azok az értékek, melyeket a legfontosabbnak tartasz?"; „Mi lennél, ha… gomb lennél, csésze lennél, virág lennél, bibliai könyv lennél, bibliai/egyháztörténeti személy lennél?" típusú játékok, stb.

Természeti intelligencia

Az emberek azon képességére utal, mellyel a természetből képesek következtetéseket levonni, s a környezet változásai, s különböző események hatására tanulnak, sajátítanak el ismereteket, stb. Különösen jellemző az ilyen típusú emberekre (diákokra is), hogy képesek felismerni és kategorizálni állatokat, növényeket, vagy a természet egyéb objektumait. Az erős naturalista intelligenciával rendelkező emberek szívesen kísérleteznek, s tesznek fölfedezéseket a természetben tapasztaltak alapján. A természetben általában előforduló mellett fölfedezi a szokatlant, melynek segítségével következtetések von le, és értelmezi azt. Gyakran elvonatkoztat a természetben tapasztaltaktól, és a világ nagy kérdéseire vonatkozó válaszokat szűr le abból. Szeret a természetben lenni, kirándulni, tevékenykedni a lakáson/tantermen kívül.[384]

A hittanoktatásban ez a típusú intelligencia olyan módon is megjelenhet, hogy a természetben felismert tényezők hatására egy diák jobban megérti Isten létét, erejét, s világban való munkálkodását.

Az erős természeti intelligenciával rendelkező tanuló további jellemvonásai:

- Érdeklődik a föld jövője iránt. Ezért zavarja a környezetszennyezés, valamint környezettudatos életre törekszik.
- Élvezi, ha háziállatot tarthat.
- Szívesen tanul a természetről, állatokról, növényvilágról, stb.
- Természetből származó tárgyakat gyűjt.
- Kedveli a táborozást, kinti időtöltéseket.

[383] Linda Campbell: i.m. 196.
[384] Howard Gardner: Intelligence Reframed... 48-52.

Hittankönyvek lehetőségei erős természeti intelligenciájú tanulók felé:

- Bibliai kortörténet, földrajz, természetrajz köréből származó ismeretek, illusztrációk használata a tananyagban.
- Feldolgozási módozatok, munkáltatások természetes anyagokkal.
- Tanulmányi kirándulás ötlettára az adott témához kapcsolódóan.
- Szentírási részletek, melyek a növény, ill. állatvilágból hoznak példákat. Ezek használata lehetséges elsajátításra szánt aranymondásként, vagy éppen motivációként is egy témához kapcsolódó beszélgetésben, munkáltatásban.

A különböző intelligenciatípusokat röviden elemezve látható tehát, hogy Gardner fölfedezései komoly segítséget nyújthatnak a tanulóközpontú hittankönyv tartalma, illetve módszertana iránt. Természetesen a hittankönyvek lehetőségei korlátozottak a tanulók egyéni sajátosságainak figyelembe vételével kapcsolatban, mivel a tankönyvek készítői nem ismerhetik a jövőbeni felhasználók mindegyikét. Ez már a hittanoktató odafigyelését és kreativitását igényli. A különböző tanulási típusok alapvető sajátosságaira való odafigyelés, és azok megjelenítése a hittankönyvekben azonban a különböző tanulócsoportok számára is megközelíthetővé teszik az elsajátítandó tananyagot.

3.2.3.A hittankönyv a közegyházi elvárások tükrében

Ha a magyar református hittankönyvi fejlődés irányát szeretnénk végiggondolni, akkor nem szabad elfeledkeznünk a kontextustól sem, ahol a hittankönyvek használatba kerülnek. A korábbiakban (3. táblázat) már áttekintettük a mai magyar református hittanoktatás két színterének (iskolai- és gyülekezeti hittanoktatás) sajátosságai. Ezeken kívül a közegyházi elvárások feltérképezésében a Református Pedagógiai Intézethez (RPI) érkező visszajelzések adnak segítséget. A MRE 2007/II. tc. a hittankönyvek fejlesztésének feladatát az RPI-re ruházta. A minél hatékonyabb és hasznosabb hittankönyvek készítése, illetve meglévő anyagok fejlesztése érdekében a RPI gyűjti a katechéták visszajelzéseit, javaslatait a hittankönyvekkel kapcsolatban. Néhány fejezettel ezelőtt láthattuk a jelenlegi hittankönyv-családra vonatkozó visszajelzések összesítését. Az alábbiakban a visszajelzésekben körvonalazódott: elvárt és javasolt hittankönyvi fejlődési tendenciák három fő iránya található.[385]

Ugyanaz a hittankönyv - kettős kivitelben

Az iskolai- és gyülekezeti keretben történő hittanoktatásra eltérő hittankönyvek nem készültek, így azok egyéni sajátosságainak figyelembe vétele a hittanoktató, illetve a helyi hittanoktatási tanterv feladata. A visszajelzések szerint az iskolai közegben tevékenykedő katechéták sokkal elégedettebbek voltak a hittankönyvekkel, mint akik gyülekezeti keretben használták azokat. Ez elsősorban abból adódott, hogy a gyülekezeti hittanoktatás általában heti egy órával dolgozik, mely éves szinten éppen az aktuálisan tanítandó hittankönyv felének a felhasználására ad lehetőséget. A jobb felhasználhatóság érdekében ezért jogos igényként fölmerült a jelenlegi hittankönyvek gyülekezeti keretet figyelembe vevő óraszámára átdolgozott kiadásainak megjelenítése. Ezek a kiadványok az érvényben lévő kerettanterv éves törzs-

[385] 2007 szeptembere óta az RPI katechetikai szakértőjeként dolgozom, ahol a feladataim közé tartozik ezeknek a visszajelzéseknek a gyűjtése is. E munka keretén belül 2008 májusában konferenciát tartottunk a hittankönyvek fejlődési irányának, illetve az ekkléziológiai elvárásoknak a feltérképezésére. Minden évben legalább egy alkalommal sor kerül az egyházmegyei katechetikai előadók szakmai értekezletére, ahol ők saját egyházmegyéjük tapasztalatait hozzák magukkal és osztják meg velünk és egymással. Szintén e munka részeként figyelemmel kísérem az RPI hittankönyvre vonatkozó beérkezett írásos véleményeket, valamint a tankönyveladási statisztikákat. Ez utóbbiak segítségével a hittankönyvek fogyási arányából a hasznosnak és hatékonynak tartott hittankönyvekre tudok következtetni.
Dolgozatomnak ehhez a részéhez tehát saját munkám révén föltérképezett információkat kívánok használni, melyek egy része az RPI belső feljegyzéseiben található meg.

anyagát tartalmaznák, míg az iskolai hittanoktatás számára készült hittankönyvek a kiegészítendő anyagok is magukba foglalhatnák. Természetesen ahol a gyülekezeti hittanoktatás heti két órát használhat, ott az illetékes hittanoktató csoportjaival használhatja ezeket a kibővített hittankönyveket is.

Ugyanannak a hittankönyvnek a kettős kivitelű kiadása a hittankönyvek árának csökkenését is jelentheti a törzsanyagot tartalmazó kiadások tekintetében. Mivel a tanulói részvétel önkéntes a hittanórákon, melyre a szülők nem szívesen veszik meg gyermeküknek a könyvet, ezért néhány gyülekezet minden évfolyam számára maga vásárolja meg a szükséges tankönyveket. Ezeket általában tartós tankönyvként, több évig kívánják használni. A gyülekezetek többségében azonban rendkívül kevés a financiális háttér erre. Általában a jelenlegi gyakorlat szerint általános iskolai korosztály esetében néhol az „*Így szerette Isten a világot*" hittankönyvei kerülnek a gyermekek kezébe, melyek azonban nem a jelenlegi hittanoktatási kerettanterv anyagát tartalmazzák. Mások az RPI hittankönyveket használják, az általuk szükséges anyagok fénymásolásával és kézbe adásával. Ha valóban az ő szituációjuknak megfelelően, a törzsanyagot tartalmazó, olcsóbb kiadások is elérhetővé válnak, az egyházközségek nagyobb része adhat a gyermekek kezébe teljes könyveket és nem csak fénymásolatokat.

Hittankönyv-család és „kapcsos könyv"?

Bár református egyházközségeinknek csak egy része használja az RPI által kiadott hittankönyveket, a tanári segédkönyvek és feladatgyűjtemények kedveltek a hittanoktatók körében. A visszajelzések alapján a feladatgyűjtemények hatékonyan segítik a tananyag hittanórai feldolgozását. Ezek az anyagok gyakran fénymásolás útján kerülnek a tanulók kezébe, melynek oka ugyancsak a tankönyv-család heti két órai tervezésében keresendő. E mellett, ha a gyülekezet/szülő meg is tudja venni a hittankönyveket, nem biztos, hogy a feladatgyűjteményre is jut financiális keret.

A tanári segédkönyvek esetében azonban nem hangzott el kifogásként ez a tananyagbőség. Mivel ez a mű a hittanoktatót célozza meg és segíti az óra előkészítésében, ezért nem jelent problémát több tananyag bevétele, illetve részletesebb kifejtése. Az ötletbús, bőséges javaslatot tartalmazó tanári segédkönyv jó fogadtatásra talált, és ez a továbbiakban is igényként jelent meg a visszajelzések között.

A fentiekből kiindulva, a feladatgyűjteményeket és a tanári segédkönyveket, mintegy kézikönyvként lehetne kombinálni, mely a gyülekezeti hittanoktatás munkáját segítené elsősorban. Ez az egységesítés új megjelenést igényelne, mely „kapcsos könyv" formátumban képzelhető el, ahol kivehetővé válnának az egyes lapok.[386] Természetesen az iskolai hittanoktatás sajátosságai miatt a feladatgyűjtemények a tanulók számára elérhető, füzet formában továbbra is megjelenhetnének, a gyülekezeti munkában nagyobb segítséget jelentenének a kivehető, fénymásolható lapok.

A 21. századi tankönyvcsaládok fejlődéseinek tendenciáit, illetve a technikai fejlődést tekintve elképzelhető és elvárható a hittan tanári segédkönyv és feladatgyűjtemény (kapcsos könyv) multimédiás (CD, DVD) kiadása is, mely további bővítésekre ad lehetőséget.[387]

Eltérő igények a hittankönyv típusok terén

Ha az elmúlt öt év hittankönyv eladási statisztikáit nézzük, akkor nyilvánvaló, hogy a legkelendőbb hittankönyv a munkáltató és leíró típust ötvöző „*Hittan 2. tankönyv*". E mellett a statisztikák szerinti 2-5. helyen 2005-2010 között az általános iskola 1. és 3-6 évfolyamára készült hittankönyvekkel találkozhatunk, évente változó sorrendben. Az eladási statisztikák

[386] A későbbiekben, exkurzusként, három jól bevált hittankönyv-családot kívánok bemutatni. Ezek közül a PC USA által használt „The Story of God and His People" c. sorozat az általános iskolás korosztály tananyagát dolgozza fel, ahol a tanári segédkönyvek hasonló jelleggel működnek. Bár az amerikai példában nincs különálló feladatgyűjtemény, ez a magyar sajátosságnak nem feleltethető meg.

[387] Pl.: Lejátszható, tanulható énekgyűjtemény; ötlettár a speciális eseményekhez (műsorok); játéktár; RPI honlapról letölthető bővítmények a későbbiekben, stb.

azt a katechéták által kommunikált gondolatot erősítik meg, mely szerint hittanoktatás a gyülekezeti kereteken belül elsősorban 1-6 osztályban van, melyet általában a konfirmáció követ. Ez utóbbi – az egyházközség egyéni szokásaitól függően –, lehet egy vagy év éves előkészítés. A konfirmáció után jó néhány gyülekezetekben elmarad a hittanosok nagy része, így jelentősen lecsökken a csoportok létszáma és ezzel együtt a hittankönyvi használat is.

A szóbeli és írásbeli visszajelzések alapján a MRE sokszínűsége az elvárt hittankönyvi típusok terén is megjelenik. Az egyházi/alapítványi iskolákban történő hittanoktatásban éppúgy kérik a leíró (tehát munkáltatást nem tartalmazó) hittankönyveket, mint a református egyházközségekben. Ugyanakkor kombinált (feladatokat is magába foglaló) tankönyveket szívesen használnak a református egyházközségek éppen úgy, mint az iskolai hittanoktatásban tevékenykedők. E gondolatok alapján tehát nem vonható le egyértelmű következtetés arra nézve, hogy a közegyházi elvárások milyen hittankönyv típust részesítenek előnyben. Azonos azonban az a kérés, hogy akár kombinált, akár leíró hittankönyvről legyen is szó, ez kivitelében, tartalmában, minőségében igényes és több évig használható legyen.

A fönti három fő tendencia kiemelése is azt mutatja, hogy a közegyházi elvárásokat figyelembe véve tartalmilag nincs szükség eltérő hittankönyvekre a hittanoktatás különböző színterein. A megjelenő könyvek azonban adjanak lehetőséget a differenciálására és az egyéni lehetőségek figyelembe vételére.

3.3. Kitekintés: példák a hatékony hittankönyv-családra

Nemcsak a magyar reformátusságnak kell szembenéznie a hittankönyvek kérdésével. Nemzetközi téren végzett kutatásaim azt mutatják, hogy világszerte minden nagy keresztyén felekezet küzd a hatékony, hasznos hittanoktatási anyagok készítésének igényével és kihívásával. Ha hittankönyvi tendenciákról és napjaink igényét és lehetőségét tükröző modern koncepcióról beszélünk, akkor érdemes azt is áttekinteni, hogy vannak-e olyan magyar/külföldi példák, melyek számunkra segítséget nyújtanak az útkeresésben. Mit és hogyan tanulhatunk tőlük? Vannak-e jól bevált módok, módszerek, típusok, minták, gondolatok, utak, melyek számunkra is hasznosak lehetnek? A dolgozat harmadik nagy fejezetének utolsó része ezzel foglalkozik. Ökumenikus és világra kitekintő perspektívában négy hittankönyv-család bemutatása következik, melyek modernek, a MRE sajátosságaihoz hasonló szituációban használják őket, és a visszajelzések alapján hatékonynak mondhatóak.

„The Story of God and His People" - amerikai presbiteriánus hittankönyv-család

A USA protestáns hittanoktatási segédanyaga széles piacon jelenik meg, ahol helyet kapnak a különböző protestáns felekezeteinek anyagai. E mellett, a hittankönyv-piacot bővíti az olyan tananyagok skálája is, ahol nem iskolaévekre és 8 vagy akár 12 évre előre terveznek, hanem általában 3 évre előre végiggondolt tematika alapján negyedévente jelennek meg a tananyag csomagok. Ezekben a csomagokban bölcsődés kortól egészen a felnőttek katechéziséig minden korosztály számára található tankönyv, tanári segédkönyv, illetve egyéb segédanyagok nemcsak a hétközi, hanem a vasárnapi katechézis számára is.[388] Hazánkban ez alig ismert forma még, és bár sok hasznos tanulság levonható ezekből az anyagokból, most mégsem ezek közül kerül egy kiemelésre. Az egyházi iskolák világában keresgélve találkozhatunk egy több,

[388] A Princeton Theological Seminary-n folytatott kutatásaim során lehetőségem nyílt egészen behatóan vizsgálni e típusból 20 kiadó, közel 100 ilyen jellegű, több évre szóló kiadványát. Ezek tanulságairól egy összegző tanulmány található a www.refpedi.hu oldalon.

mint egy évtizede folyamatosan használt sorozattal, mely a *The Story of God and His People"*címet viseli. [389]

Ez, az USA presbiteriánus és református felekezetek által fenntartott iskoláinak jelentős részében használt hittankönyv-család az általános iskola nyolc évére tervez. De nemcsak az iskolai közeg, hanem néhány konzervatívabb presbiteriánus és református egyházközségek gyülekezeti hittanoktatása is használja. Az USA egyházi helyzetének jellegzetességéből kiindulva, bár a tankönyvcsalád református tanárok műve, az előszó maga leszögezi, hogy más felekezetre jellemző kérdéseket is igyekszenek érinteni.

A hittankönyv-család bár tartalmaz tankönyvet, tanári segédkönyvet és feladatgyűjteményt is, bizonyos évfolyamok esetében csak két kötetben jelenik meg. A tankönyv a tanulóknak szól, és ha az adott évfolyamon létezik, akkor külön kötetben van. A feladatgyűjtemény és a tanári segédkönyv egy lefűzhető mappában található, együtt tárolva az órai előkészítést és a feldolgozásra javasolt feladatokat. Ez, a minden évfolyamra külön kötetben megjelenő kézikönyv tartalmaz egy kb. 700-800 oldalas tanári segédkönyvet, melyet lefűzhető mappa fog össze, és egy kb. 200 oldalas munkafüzetet a diákok számára. Ugyanakkor minden évfolyamra külön megvásárolhatóak és kézbe adhatóak a munkafüzetek, melyek a tankönyvet helyettesítik 1-5 évfolyamok esetében. Emellett az első két évfolyamon néhány kisméretű képpel találkozhatunk, melyek az egyes témákhoz kapcsolódnak. 6-8. évfolyam esetében tankönyvvel gazdagodik a család, s a legutolsó osztály anyagának része egy összefoglaló videó is.

A „kapcsos könyv" - tanári segédkönyv és feladatgyűjtemény

Forma

A „tanári kézikönyv" elnevezés csalóka e család esetében, hiszen nem egyetlen, összetartozó könyvről van itt szó, hanem egy-egy vastag mappáról minden évfolyamon. Minden tanári segédkönyv 700-800 A/4-es oldalt tartalmaz, amely tekintélyes kinézetet kölcsönöz a segédanyagnak. Ezekben a vaskos mappákban találhatunk egy-egy hasznos és alapos óratervet, az évfolyamra javasolt énekek gyűjteményét, valamint mindazokat a feladatokat, melyek a diákok munkafüzetének részét képzik. Mivel mindezek egy mappában találhatóak, a katechéta az egész éves anyagot együtt tudja tartani. A lefűzhető megoldás lehetővé teszi azt, hogy a hittanoktató az éppen számára aktuálisan szükséges óra anyagát vigye csak magával (magában foglalva az énekeket, a hittanóra háttéranyagát, s a javasolt ötleteket; valamint a diákok számára kézbe adható feladatokat), s ne cipelje az egész éves gyűjteményt. Így a tanári segédkönyv formája praktikus és követendő példa.

Tartalom

A tanári segédkönyvek egy bevezető (20-22 oldalas) fejezettel kezdődnek. Ez a bevezető rész tartalmazza a tankönyvcsalád által megfogalmazott célokat, és mindazokat az alapel-

[389] A tankönyv-család az általános iskola 8 osztályára íródott. Egyes évfolyamok címei és központi tartalmuk a következőek:

- Isten terve
- Isten ígéretei
- Isten családjának tagjává elhívottan
- Isten népének a feljegyzése
- Az evangélium tanúi
- Izrael háza
- Az Úr napja
- A pogányok világossága

The Story of God and his People Series, szerk.: Beth Lantinga, Dick J. Ritzema, stb., Christian School International Publishing, Grand Rapids, Michigan, 1998.

Mára a sorozat az óvodák és a gimnáziumok számára is elkészítette a tankönyvét és a hozzá tartozó segédletet. Ezeket azonban a kutatásom során még nem tudtam tanulmányozni.

veket, melyek a sorozat vezérgondolatai. Szó esik arról, hogy mi a helye és a szerepe a Szentírásnak a hittanoktatásban, illetve a katechézis lehetőségeiről az egyházi iskolákban.

Bár a hittankönyv-család egységes koncepció mentén született, minden évfolyam anyaga külön összegzi az adott évfolyamhoz tartozó speciális, kiemelendő célokat és tartalmazza az évfolyam tantervét is.

A hittanoktatók háttérbázisának bővítésére a kötetek elején olyan lista szerpel, mely tartalmazza mindazokat a segédanyagokat, melyet a szerzők/szerkesztők az összeállítás folyamán használtak, vagy éppen további használatra javasolnak. Az óratervek mellett az anyag hozza a javasolt énekek összeszedett jegyzékét és másolatait is (kottával együtt), valamint az adott évfolyamra vonatkozó feladatok gyűjteményét. Mindezekkel, valamint a rendkívül bőséges módszertani, feldolgozási skálával a tanári segédkönyv gyűjteményes jelleget kap.

Mivel a központi célok között szerepel a Szentírás egységének hangsúlyozása, ennek megfelelően a tankönyvcsalád kronologikusan szervezett. E mellett azonban hangsúlyosan megjelenik a diákok életkori sajátosságainak figyelembe vétele, valamint az ötlettár segítséget ad az élményt adó tanításhoz. Nemcsak az általános bevezetőben, hanem az egyes leckékben is megvan ennek a helye. A hatékonyság érdekében a leckék sok olyan instrukciót tartalmaznak, mely az adott téma korosztályszerű valláspedagógiai kapcsolódását hozza.

A gyűjtemény szerves része még az adott korosztálynak megfelelő módszertani ajánlások sorozata, valamint a témakörök súlypontjainak megfelelő, diákok életvalóságához kapcsolódó applikációs lehetőségek és javaslatok.

A tananyagok (leckék) általános struktúrája a tanári segédkönyvekben:

Az általános bevezetők után találkozhatunk a tanári segédkönyvek nagy részét kitevő óra-tervekkel, illetve mindazokkal az instrukciókkal, javaslatokkal, melyek az órák előkészítését és tervezését segítik.

Minden tanári gyűjtemény 11 nagyobb témakört tartalmaz, s ezeken belül különböző számú leckét. Ezek a témakörök a teremtéstörténettől a Jelenések könyvéig kronologikusan követik egymást.

A témakörök egy áttekintéssel kezdődnek, mely magában foglalja a témakör fő mondanivalóját, kiemeli a tanítandó kulcspontokat röviden. Ugyancsak tömören található meg a leírások között, a témakörhöz kapcsolódó legfontosabb háttér információk összegzése, néhány ötlet a leckék szervezéséhez, felhasználható háttéranyag javaslatok, valamint néhány forrásmunka a szemléltetéshez

Az órák tananyagához kapcsolódó tervek rendkívül felépítettek, logikusak, követhetőek és hasznosak. Az általános felépítésük a következő:

„Bibliai hivatkozások” – a feldolgozandó és kapcsolódó igerészek igehelyeit hozva.

„Tanárnak szóló információk” - melyek tartalmazzák a lecke fókuszpontjait, illetve néhány gyakorlati tanácsot a konkrét tanításhoz (hogyan és milyen módon lehet leginkább közvetíteni az átadni kívánt súlypontokat).

„Lecke súlypontjai” - külön kiemeli a csomópontokat az adott témából. A bevezetéshez képest itt konkrétan a tanítandó bibliai történet súlypontjai kerülnek elő, míg a tanárnak szóló információkban nagyobb hangsúly esik a tanulói értelmezésre, és a megértés segítésére.

„Háttér információ” - az adott téma bibliai, kortörténeti, történelmi hátterét foglalja össze röviden, áttekintő jelleggel. Utal a segédanyagokra az ismeretek elmélyítése érdekében.

„Órához szükséges anyagok listája” - összegzi mindazokat az anyagokat, melyeket a katechétának elő kell készíteni, vagy éppen használhat az órán.

„Lecke lépései” - ez a rész foglalja magába a konkrét óratervet, mely szintén 3 különböző részre van osztva.

„Híd” - ez a egység leginkább bevezetés funkciót lát el, az aktuális téma előkészítését szolgálja.

„Bibliai kapcsolópont” - az adott téma vázlatos leírása, néhány segítő instrukcióval.

„Diákok munkáltatása” - a közös feldolgozáshoz ad segítséget. Nagyon pozitív az a gondolat, hogy nem pusztán a feladatgyűjtemény anyagát javasolja itt feldolgozásra, hanem más tanácsok, ötletek is szerepelnek.

+1: *„Gazdagítás”* - Különálló részben, plusz anyagként szerepel ez a pont, mely szintén minden óratervhez kapcsolódik. Nem képezi a vázlatok szerves részét, sokkal inkább arra mutat rá, hogyan lehet még élvezetesebbé, még tartalmasabbá tenni az órát, vagy éppen más irányok felé is elmenni. Néha újabb ének javaslatokat hoz, segédanyagot ajánl, beszélgetést indító kérdéseket, drámajáték ötleteket, művészi alkotásokat javasol, stb.

A hasznos kiegészítő anyag gyengeségeként említhető, hogy csak az ötletek felsorolása történik, s néhány esetben nem találhatunk akárcsak egy rövid kis leírást sem

A differenciálást segíti az is elő, hogy a tanári kézikönyv folyamatosan alternatív megoldásokat és javaslatokat hoz az egyes feldolgozásokhoz s „gazdagítás” részen kívül, az adott óratervekben is. Ezzel megkönnyíti az oktatók munkáját, s valóban sokszínű és sokrétű lehetőséget biztosít arra, hogy a katechéták figyelembe tudják venni a helyi szokásokat és sajátosságokat, illetve a tanulók egyéni tulajdonságait és lehetőségeit.

A tanári anyag része az ún. *„poszter-kártyák”* kis gyűjteménye az 1-2. évfolyamon. Mivel nekik nincs tankönyvük, így számukra ezek a kisméretű, B/4-es (7 inch), színes képek helyettesítik a hittankönyveket, mely azonban nem mindig jut el a gyermekekhez. Csak a katechéta kezében (a tanári gyűjtemény részeként) található sokszor, hiszen külön elég drága lenne megvenni. A képek az adott történet egy központi eseményét, esetleg személyét jelenítik meg. Használati jelentőségük azonban vitatható, nemcsak a képek minősége miatt (sok esetben az ábrázolt alakok nem igazán bíztató arcúak), hanem a képek kis mérete miatt is. Ha pedig csak a katechéta kezében található egy példány belőlük, akkor szemléltetésre használhatná, de ahhoz szintén túl apró.

Mivel a sorozat elsősorban egyházi iskolák használatára készült, ahol a hittanóra kötelező tantárgyként szerepel, s éppen ezért osztályzásra, értékelésre is szükség van. 3. osztálytól kezdve találkozhatunk ún. *„értékelési feladatsorral”* minden témakör végén. Ezek általában dolgozat jellegű kérdések, feladatok, melyek törekszenek az elsajátított anyag sokrétű (főként szummatív) felmérésére.

Feladatgyűjtemény

A bevezető, és a leckék részletes leírása mellett a tanári segédkönyv magában foglalja mindazoknak a feladatoknak a gyűjteményét is, melyek a diákok számára készültek. A kivehető lapokon található feladatgyűjtemény szintén terjedelmes, kb. 200 -250 lap/év. Sűríthető lenne az oldalszám, ha nem csak a lap egyik oldalára lennének nyomtatva feladatok, hanem kétoldalasra tervezték volna őket. Ezt leszámítva azonban sokrétű, sokoldalú feldolgozásokkal találkozhatunk itt, melyek valóban az órai közös munka feldolgozását teszik lehetővé. Ugyanakkor, ha azzal számolunk, hogy a diákoknak nem szükséges megvenniük ezt az anyagot, s a katechéta tetszése szerint válogathat és fénymásolhat belőle tanulóinak, akkor valóban jól használható, s okosan összegyűjtött feladatsorokról van szó, melyeknek van helye a tanári segédkönyvként szolgáló gyűjteményben.

A feladatgyűjtemény azonban önállóan is megvásárolható, illetve kézbe adható. A vaskos, A/4-es formátumú könyvek ugyanazt a logikát követik 1-2, 3-5 és 6-8. évfolyamok esetében.[390] Mivel az első 5 évfolyamnál hittankönyvük nincs a diákoknak, a feladatgyűjtemény tankönyvi funkciót is betölt. Ez különösen jól sikerült a 3-5. osztályos anyag esetében.

[390] Az 1-2, 3-5, 6-8 évfolyamok közösen kezelése a tanári gyűjteményekre is igaz. A hittankönyv-család írói fölfedezték, hogy ezek az osztályok hasonló fejlődési fázisban vannak, így hasonló típusú feladatok, feldolgozási módszerek segítséget jelenthetnek a számukra. Hazánkban ez a gondolkodásmód napjainkban kezd megjelenni.

Az első két évfolyamhoz tartalmazó feladatgyűjtemények minden leckéhez általában egy feladatot kapcsolnak, melyek 1-2 oldalt is elfoglalnak. Fekete - fehér kivitelűek, és nem igazán segítik a játékos, képes feldolgozások minőségét. A korosztály tanulási sajátosságait kiválóan tudatosították az írók, hiszen kevés írást-olvasást igénylő feladat található a gyűjteményben. Ha mégis előfordulnak szövegek (mely a második osztályos rész esetében található), ott kiemelt (16-18-as) betűtípussal írottak, melyek könnyítik a diákok olvasási készségének fejlődését. Ennek ellenére nem korosztályszerű feladat is feltűnik (pl. titkos-kód megfejtése).

A 3-5. évfolyam feladatgyűjtemény-tankönyv kombinációja a legjobban sikerült anyagok közé tartozik. Újdonságként jelenik meg egy átlátható tartalomjegyzék, illetve egy ún. „*bibliai szótár*", mely az adott évfolyam anyagát hozza színes képes szótár formában. Maguk a képek kortörténetileg hitelesek, érdekesek, a szövegek pedig könnyen értelmezhetőek a tanulók számára. Ugyancsak a tankönyvi jelleget erősítik, és a tanulók gondolkodásmódjának fejlődését segítik elő a bibliai korszakokat ábrázoló idővonalak és egy nemzetségfa Ádámtól Jézusig. Ezek az anyagok segítik a tanultak kronológiai elhelyezését, illetve az események összekapcsolását, és az összefüggések kezdeti meglátását.

A gyűjtemény érdekességei közé tartozik a bibliai aranymondásokat, memoritereket tartalmazó kártyasor, melyek a feladatgyűjtemények utolsó 10 oldalát foglalja el. Használati utasítást vagy javaslatot azonban sem a feladatgyűjteményben, sem a tanárok számára készült kézikönyvben nem találhatunk hozzájuk.

Harmadik osztálytól csökken a betűméret, majd ötödik osztályra normál méretűvé válik. Ez a méretcsökkenés magával hozza az órai feladatok számának megnövekedését. Sokféle módszert felhasználó, változatos és élvezetes feladatskálát lelhetünk az adott leckékhez kapcsolva, melyek szintén fekete-fehér képeket tartalmaznak.

A 6-8. évfolyamok feladatgyűjteménye visszaszürkül az írás-olvasásra épülő feladatokra. Elmaradnak a korábbi ötletes, élvezetes, játékos javaslatok, és kitöltendő, kiegészítendő kérdések maradnak főként. Elég hosszúak a munkalapok, több oldalasak, melyek elég sok anyagot kínálnak egy tanórára. A képes és az idővonal szintén kimarad a feladatgyűjteményből, melynek oka a tankönyv megjelenésében kereshető.

Tankönyv

3 évfolyam anyaga jelent meg tankönyvben, melyek címlapjukon színes, figyelemfelkeltő képet tartalmaznak a központi témáról. Külsejüket tekintve A/5-ös méretűek, keményfedelűek, de éppúgy terjedelmesek, mint a tanári gyűjtemények, ill. feladattárak (230-300 oldal). Stílusukat tekintve elsősorban leíró tankönyvként jelennek meg, illetve a forma akár a tartós tankönyvi használatot is megengedné.

A tankönyvek tudatosan használják a vizuális elemeket (színek használata, eltérő betűtípusok, stb.), bár ez egységes a tankönyvekben. Logikus, strukturált ismeretátadásra törekszenek, ami főként a csomópontok kiemelésében jelenik meg.

Mivel a sorozat egyik alapelve a Szentírás használatára való nevelés, a tankönyv tudatosan is épít erre. Folyamatosan feladat az adott igeszakasz szentírási vonatkozásának olvasása, megbeszélése. Ehhez maga a tankönyv elsősorban háttér információkat ad. Fogalmazásmódjában, stílusában a hittankönyv törekszik a tanuló központúságra, több-kevesebb sikerrel.

Bár a leírtak több tanulságot is tartalmaznak számunkra, kettőt emeljünk ki közülük! A *„The Story of God and His People"* sorozat pozitív és jó példa lehet számunkra a tanári segédkönyvek gyűjteményes jellegében. A hittanoktató egy helyen találja az ötlettárakat, óravázlatokat, énekgyűjteményt, illetve a szemléletmódot közvetítő koncepcionális alapokat is. A

Általában a hagyományosabb, 1-4, 5-8, 9-12. évfolyamok összevonása volt a jellemző a világi tankönyvek, tankönyv-családok vonatkozásában is.

lefűzhető jelleg miatt azonban mégsem kell magával vinnie minden órára a bőséges gyűjteményt, elég az aktuális leckéhez tartozó anyagokat kiemelnie és használnia az előkészítéskor.

Nem elég azonban hittankönyvet csak 6-8. évfolyamon használni. Okosan megkonstruált, rövid és tartalmas hittankönyvek segíthetik a tanultak elsajátítását a korábbi osztályok esetében is. Ilyen anyagok készítéséhez viszont jól használhatóak a sorozat 3-5. évfolyamában látható színes képes szótárak, illetve a kronológiák.

„Wir gehören Zusammen", a fejlődés centrikus hittankönyv-család

A német evangélikus egyház általános iskola 1-4 osztályára készített hittankönyv sorozata az amerikai példával ellentétben jóval kisebb és átláthatóbb kivitelben készült. Minden évfolyamon van tankönyv, tanári segédkönyv és munkafüzet is. A német protestantizmus sajátosságaiból kiindulva a gyülekezeti hittanoktatás heti egy órájára terveznek a szerkesztők. Ahogyan az előző példa esetében is, maga a sorozat szerkesztőbizottság munkája, bár az egyes évfolyamok tankönyveit és alapanyagát egy-egy személy dolgozta ki. A sorozat maga központi címet visel, de az egyes évfolyamok anyagai nem kaptak önálló, a címlapokon is megjelentethető címeket. Így azok csak az 1-4. jelölést tartalmazzák.

Míg az amerikai tankönyv-család a Szentírás kronológiájában haladt, addig ez a sorozat tanuló-centrikusan választja ki minden évfolyam központi témáit. Olyan anyagokat keres és választ, melyek a diákok számára érthetőek és élvezhetőek is. Így találkozhatunk életből kiinduló példákkal (barátok, közösség, ki vagyok én, stb.), de bibliai történetekkel és egyházismereti alapismeretekkel szintén.

Már a megjelenése is a tanuló központúságot mutatja, mivel a tankönyvek színes és élményt adó formátumúak, a munkafüzetek pedig rendkívül széles módszertani skálával dolgoznak.

Hittankönyv

A középpontban maga a tankönyv áll. A tanári segédkönyvek hátteret kínálnak az órák előkészítéséhez, a feladatgyűjtemények segítséget adnak a hittanórai feldolgozáshoz, de a konkrét törzset maga a hittankönyv adja.

Formátumát tekintve rendkívül színes, strukturált, átgondolt anyaggal találkozhatunk, ahol az adott korosztály tipikus jellemzőit figyelembe vették a szerkesztők. Ennek megfelelően az első osztály tankönyve szinte csak képeket tartalmaz, melyek a gyermekek élettapasztalataihoz, mindennapi életéhez kapcsolódnak. A felhasznált bibliai történetek képregényes jellegűej. Második osztálytól már megnő a szöveges részek használata, de még mindig sok a színes és érdekes kép. A képek célja inkább az illusztrálás, és kevésbé a tartalom közlése. A központi információkat maguk a leírt szövegek tartalmazzák. Bővül a leckék hossza is, néhol akár énekjavaslattal is találkozhatunk. A hittankönyvek a 4. (utolsó) évfolyamra egészen az általunk is ismert hittankönyvi jelleget hozzák. Itt főként a szöveges részek, feldolgozási javaslatok a hangsúlyosabb, kevesebb és illusztráció jellegű a képhasználat. A témák és feldolgozások során ekkor versek, idézetek, figyelemfelkeltő történetek is megjelennek.

A tankönyvek jellegzetessége, hogy személyessé kívánják tenni a kapcsolatot a könyv anyaga és a tanuló között. Ezt a célt szolgálja a két kisdiák: Anke és Sven képe, akik az első kötettől kezdve végigkalauzolják a tanulótársakat a tanulandó leckéken és a hittankönyvön.

Tanári segédkönyv

Mind a négy évfolyam anyaga ugyanarra a koncepcióra épül. A tanuló-központú hittanoktatás lehetősége az élményszerű, élvezetes és gyermek-központú tananyagátadás, amihez a tanári segédkönyv háttér kíván lenni. A segédkönyv előszavában hangsúlyozza a szimbólumdidaktika jelentőségét, illetve hangsúlyozza, hogy a katechéta építsen a gyermekek kíváncsiságára a nevelés során. A feldolgozás minden leckében a következő módon tagozódik:

- fejezetek felépítése és célkitűzése,
- valláspedagógiai megfontolások,
- óravázlatok,

A tanítási vázlatokat megelőzi az adott cél, célrendszer kitűzése és a témakör egészében való elhelyezése. Ezt követi a valláspedagógiai megfontolás, mely az adott fejezet koncepciójáról ad információt. Kifejti a célokat, a bibliai háttér exegetikai információit, és megfontolandó didaktikai gondolatokat tár a hittanoktató elé. Végül zárásként konkrét óravázlatot találhatunk, súlypontozott tematikával és metodikai segédlettel az adott tananyag átadásához.

Új és kiemelkedő ebben a koncepcióban, hogy nem egyetlen célt tűz ki minden lecke esetében a segédkönyv, hanem több irányultságot is megad, amelyekhez eltérő óravázlatokat, feldolgozási javaslatokat is közöl. A bőséges módszertani választékot, illetve feldolgozási javaslatot bővítik a leckékhez tartozó énekjavaslatok is.

Itt is gyűjteményes jellegű a tanári segédkönyv. A szerzők ugyanis függelék gyanánt azokat az anyagokat gyűjtötték össze, melyek kifénymásolhatóak és bevihetőek a hittanórákra is (pl. énekek).

Feladatgyűjtemény

A fekete-fehér, A/4-es formátumú, vékony könyvecskék alapvetően követik a tankönyv témáit a munkáltatásra javasolt feladatok terén. A feladatgyűjtemény módszertani skálája változatos, ahol elsősorban a tanuló saját tapasztalataira és véleményére kíváncsiak a feladatok, kevésbé az elhangzott, tanult tényanyagra. Jól mutatja ez a hittankönyv-család valláspedagógiai irányultságát, mivel itt elsősorban nem az információ átadás és tényanyag elsajátítás a lényeg, hanem az érdeklődés felkeltése, illetve a hitnek a gyermek életvalóságával való kapcsolópontok megtalálása.

A *„Wir gehören Zusammen”* hittankönyv-család a gyermek-központú hittankönyvek példájaként, illetve a hittankönyv-családok belső következetességének mintájaként állhat előttünk. Hazánkban kevéssé elterjedt a koncepció által közvetített mindennapi élet és hit kapcsolópontjainak hangsúlyozása, de mindenképpen tanulságot jelentenek számunkra a hittankönyvek életszerű, gyermekek érdeklődését felkeltő és fenn tartó feldolgozásai. Ezek között szinte észrevétlenül adódnak át a hit alapjai a gyermekek számára. A szerzők jól érzékelték napjaink képszerűségét, illetve az elsősök nehézségét a betűkkel, amit a tartalom kifejezésére alkalmas illusztrációval hidaltak át. Az általános iskola első, második osztályára készült hittankönyvek esetében számunkra is megfontolható ez a tendencia.

Megfontolandó a szerkesztőcsoportok közös munkája, valamint az egységes alapkoncepció szerepe is. Bár már az amerikai példánál, illetve a majd bemutatandó magyar evangélikus példánál is szerkesztőbizottság dolgozott együtt, valamint vannak közös alapvonalak, ezek következetes végig vezetése elsősorban a német tankönyvcsaládnál fedezhető fel. A következetes, logikus belső struktúra megjelenik mind a tanári segédkönyvek azonos felépítésében, mind az egyes anyagok kidolgozásában is.

A jelenleg használatos RPI hittankönyv sorozat egyik hiányosságaként említhető a következetlenség. Vannak évfolyamok, ahol a tankönyv, tanári segédkönyv és feladatgyűjtemény más-más leckéket tartalmaz, így nem biztos, hogy megfelelően be tudják tölteni funkciójukat. A német sorozat következetessége és a családok belső egységének megjelenése tanulság lehet e tekintetben is. Mindezt ráadásul kézzelfogható, rövid és tömör formában teszi, mely tovább segíti a felhasználhatóságot.

Koncepcionális és tematikus hittankönyvek egymás mellett élése - magyar evangélikus hittankönyv-család

A bemutatni kívánt harmadik sorozat hazánkból, az evangélikus egyházból származik. A koncepció kidolgozói 12 évfolyamra terveznek, bár a saját jellegzetességeiknek megfelelően csak

1-8 évfolyamok esetében találhatunk elkülönített tankönyvcsaládokat. 9-12. osztályok helyett korosztályokat találhatunk a tankönyvek javaslataként, melyek az összevont csoportok realitásából indulnak ki, és így segítik a mindennapi használhatóságot. Nem klasszikus tankönyvcsalád ez, hiszen bár tankönyvek és tanári kézikönyvek minden évfolyamon van, feladatgyűjtemények nem. Ez utóbbiak helyett munkáltató típusú tankönyvekkel találkozhatunk.[391]

A magyar sajátosságokból kiindulva, 1-4, 5-8, illetve 9-12. évfolyamos beosztásban gondolkodnak a szerzők, ahol minden csoporthoz önálló szerkesztőbizottsághoz tartozik. E bizottságok tagjai maguk a szerzők is egyes könyvek esetében. E csoportbeosztáshoz tartozó anyagokat formailag és tartalmilag is igyekeztek strukturálni és egységesíteni a szerzők, szerkesztők. Az 1-4 évfolyam tankönyvei gyermek rajzokat, illetve gyermekek számára élvezhető rajzos formátumokat tartalmaznak. Az 5-8. évfolyam tankönyvei fényképes jellegűek (festmények, tájképek, stb.), míg 9-12. évfolyamban még inkább kibővül a skála, és a képek mellé szöveges illusztrációk (idézetek, gondolatok, stb.) társulnak.

Mivel a hittankönyvek és tanári kézikönyvek is ugyanazt a struktúrát és logikát követik minden csoport esetében, így rövid bemutatásuk is így történik.

1-4. évfolyam

Tankönyvek

Formájukat tekintve A/4-es kivitelűek és egységesen fehérek, ahol a borítón gyermekszerű rajzzal találkozhatunk, ami kapcsolódik az adott tankönyv címéhez. A sorozat ugyanazzal az illusztrátorral dolgozott, de az alsós hittankönyvekben gyermekek rajzai is megjelennek. A gyermek-központúságot mutatja nemcsak a sok képet és színt használó formátum, de a betűk méretének változása is. Első osztályban (kevés a szöveges rész) de jóval nagyobb betűtípust használnak, mint normál esetben. A betűméretek végül negyedik osztályra csökkennek le a megszokottra.

Kedves, megszólító hangvételű előszó szól a gyermekekhez. Erre a megszólításra minden hittankönyv különös hangsúllyal törekszik mind a történetek érthető, gyermekszerű megfogalmazásában, mind általános hangvételében.

Munkáltató tankönyvekről ezek, melyek sokféle feladattípus használatára törekszenek, bár jellemzőek az írást - olvasást igénylő munkáltatások. A feldolgozások a nálunk is ismert és a „*Hittan 2. –tankönyvre*” jellemző logikát követik. Általában figyelemfelkeltő bevezetéssel, történetmondással, feldolgozási javaslattal, aranymondással és néhol énekjavaslattal is találkozhatunk.

A hittankönyvek témaválasztása részben téma centrikus, részben kronologikus, de a Szentírás belső logikáját követi. Az első osztály különbözik csak, mely a német evangélikus szemléletet követő „vallásos környezetismeret” stílusát tükrözi.

[391] A hittankönyvek önálló címet viselnek. Szerzőjük és címük azonos a tanári segédkönyvekével.

1. osztály, Lackerné Puskás Sára: Isten ajándékai
2. osztály, Kratzné Budaker Dóra, Lackerné Puskás Sára, Toma Pálné: A hit útján
3. osztály, Baranyayné Rohn Erzsébet, Schaller Bernadett, Tillai Zsófia: Isten cselekszik
4. osztály, Koczorné Heinemann Ildikó, Pitér Zsuzsanna: Isten közöttünk van
5. osztály, Solymár Mónika, Sólyom Anikó: Örömhír Jézus Krisztusról
6. osztály, Sólyom Anikó: Veled szövetségre lépek
7. osztály, Sárkányné Horváth Erzsébet, Trajtlerné Koppányi Ágnes: Krisztus tanúi a változó világban
8. osztály, Balicza Iván, Sándor Éva, Sólyom Anikó: Kapcsolatok

14-16. éveseknek: Sándor Éva: Közelebb Jézus Krisztushoz

14-16 éveseknek: Sándor Éva, Sólyom Anikó: Közelebb az úton

15-17 éveseknek: Solymár Mónika: Közelebb a Bibliához

15-17 éveseknek: Varga Gyöngyi, Zsugyel Adél: Közelebb az Ószövetséghez

15-17 éveseknek: Sólyom Anikó: Közelebb az Újszövetséghez

Tanári kézikönyvek

A tanári kézikönyvek kivehető mellékleteként néhány lapból álló, színes segédanyagot találunk, melyek a tananyaghoz kapcsolódó szemléltetések, illetve munkáltatások. A hittanoktató munkáját a leckefeldolgozások mellett átlátható, eligazító tartalomjegyzék; összegző, fő irányvonalakat megadó előszó adja.

Egy kézikönyv általában évi 33 órás tanmenetre tervez. A leckék feldolgozásaiban háttér információkat, illetve didaktikai megjegyzéseket és ötlettárakat hoznak. Az óravázlatok mindig a gyermekek gondolkodásából és tapasztalataiból indulnak ki, majd ezekből vezetik le az óra célját is. Pontokba szedett, motiváló óravázlatok ezek, melyek a tankönyvet tekintik törzsanyagnak. Mégsem egységes a belső struktúra az óravázlatokban. A 2. és 3. osztály anyagai esetében alaposabb, ahol a háttér információ mellett kiemeli a segédkönyv az ismeretlen fogalmakat, szavakat. Ezután kerül sor a súlypontok meghatározására, majd a tananyag feldolgozásához adott motivációs, módszertani, illetve munkáltatási feladatokra. A bővítést, differenciálást segítik a további ötletek, melyek elkülönülnek az óravázlatoktól.

5-8. évfolyam

Bár az alapvető koncepció erre a csoportra is igaz, a tankönyveknek és kézikönyveknek nincs következetes, azonos struktúrája.

Tankönyv

Az ötödik osztályos hittankönyv főként az alsós anyagok stílusában íródott, ugyanúgy munkatankönyv jellegű. Jellegzetessége a szülőket megszólító speciális előszó, mely *„nyílt levél”* néven jelenik meg. A szerzők érzik és látják a felsősök hittanoktatásában keletkező feszültséget, illetve azt, hogy sok felsős gyerek marad el a hittanórákról. Ebben kérik a szülő segítségét rejtetten, illetve a hitre nevelés munkájában is, melyet összefonódó, kapaszkodó kezekkel szemléltetnek.[392]

A felsősöknél rendszeresen találkozhatunk bibliai igehelyekkel, gyakoriak az elgondolkodtató kérdések, megjegyzések, illetve imatéma javaslatok is. Mindez szép, élvezetes, színes kivitelben. A hatodik osztály újdonságként térképeket is hoz, mely segíti a tanulót a tájékozódásban. Applikációként szolgálnak itt a „*Fölfedezted*?” címet viselő egységek.

Bár a tankönyvcsalád új anyagként jelent meg, a régi sorozat 7. osztályra szóló egyháztörténeti feldolgozását módosítva vették át a szerkesztők. Ennek megfelelően kicsit ki is lóg ez tankönyv és tanári kézikönyv a többi anyag közül. Ehhez az évhez kapcsolódva jelent meg a konfirmációs korosztály kézikönyve, mely a hittanoktatónak, lelkipásztornak ad segítséget a konfirmációs oktatásban.[393]

Újra az életszerűség, és az általános iskolából kikerülő diákok aktuális életkérdései jönnek elő a nyolcadik osztályos tankönyvben, mely ennek megfelelően gyakorlatias és applikációs jellegű.

Tanári kézikönyv

Egységes séma itt sincs, de néhány központi jellegzetesség fölfedezhető a 5-8. évfolyam tanári segédleteiben. Az anyagok különlegessége, hogy nyomtatott formában 5-6. osztály esetén még nem jelent meg kézikönyv. A Luther Kiadó honlapjáról ingyen letölthetőek az elkészült kézikönyvek, melyeket azonban a szerzők továbbra is formálnak.

A letölthető és a nyomtatott anyagok továbbra is ötlettár jelleggel működnek. Bár hoznak háttér információkat is, de céljuk inkább a kreativitás serkentése és a tanulók életvalóságához kapcsolódás, mely a lecketervek középpontjában is áll. A tanulók kezébe adható feldolgozásokat ezek a könyvek fénymásolható, és a könyvből könnyen kiszedhető formában nyújtják át a hittanoktatóknak.

[392] Solymár Mónika, Sólyom Anikó: Örömhír Krisztusról, Hittankönyv ...,.
[393] A konfirmáció oktatás kézikönyve

A kézikönyvek egyetlen egységesnek tekinthető része az előszó, mely minden évfolyam esetében hozza az adott kor központi valláspszichológiai jellemzőit és a korosztály számára legkedveltebb, leghatékonyabb módszerek összegzését. Ez már az alsós kézikönyvekben is megjelent.

9-12. évfolyam

A gimnáziumi tananyagok nem évfolyamok szerint különülnek el. Ennek oka lehet a gyülekezeti ifjúsági munka segítése, mely inkább korcsoportokat foglal össze és nem évfolyamokat. Ezek az anyagok tehát az életkorok szerinti megjelölést hozzák, és 2-2 évet kapcsolnak össze. Alapvetően mindegyik A/4-es formátumú, vékony és rendkívül motiváló, élvezetes anyag, melyek akár ifjúsági órák alapjaiként is felhasználhatóak.

Tanári kézikönyv

Teljesen egységes séma nem fedezhető fel bennük, bár nyilvánvaló cél az adott témával kapcsolatos biblikus, alapvető ismeretek átadása és a tanítványi lét mindennapi megélésének a segítése. A háttér információk ennek megfelelően gyakran inkább valláspedagógiai, valláspszichológiai jellegűek, mint exegetikaiak. A szerzők arra is gondolnak, hogy esetleg különböző évfolyamok tanulnak ugyanabból az anyagból. Ebben az esetben (pl. Közelebb Jézus Krisztushoz) külön színnel jelölik a két évfolyam anyagát és koncentrikus kör jellegűvé teszik a feldolgozásokat.

A tanári kézikönyvek erősségei az adott témákhoz kapcsolódó idézetekre, illetve szépirodalmi művekre, filmekre, stb. való utalások, illetve a bőséges módszertani javaslatok.

Tankönyvek

A szerzők elsősorban a nyelvkönyvek és a magazinok stílusát követik. Ez látszik a megjelenési formában is, mivel a színskálát, illusztrációkat és betűtípusokat is jól használó hittankönyvekkel találkozhatunk.

Tartalmilag konkrét információkat hoznak, jól strukturálva, ahol helye van a rövid applikációknak is. A komplex nevelés igényeként a leckék középpontjában nemcsak a kognitív ismeretátadás áll, hanem jelen van bennük az egyház, hit és Jézus Krisztus iránti pozitív attitűdre nevelés, és a személyes élethez való kapcsolópontok megtalálása is.

A tankönyvek feldolgozásaikban bőséges módszertani skálát sorakoztatnak fel, mely a különböző intelligenciatípusokkal rendelkező tanulók számára is lehetőséget adnak az ismeretek mélyebb elsajátítására és a közvetítendő cél megértésére.

Ez a hittankönyv sorozat elsősorban arra mutathat nekünk példát hogyan is érdemes fölépíteni hittankönyveinket, ha azoknak munkáltató jelleget kívánunk adni. Másrészt a középiskolás korosztály számára készített tananyag egyszerre veszi figyelembe az egyházi iskolák és a gyülekezeti közeg hittanoktatását. Moduláris jellegű, tömör, figyelemfelkeltő és élvezetes hittankönyvek mellett, bőséges ötlettárat a rendelkezésünkre bocsátó tanári kézikönyvek segíthetik az ifjúsági csoportok és az iskolai hittanórákat.

Az egyházi identitás megerősítése és a tankönyvelmélet hatása alatt: az új római katolikus hittankönyv-sorozat

A Szent István Társulat által 2010-ben kiadott római katolikus hittankönyv-sorozat formailag és tartalmilag olyan modern és figyelemfelkeltő koncepciót tartalmaz, mely e kitekintésbe kívánkozik. Hittankönyv-családról itt nem beszélhetünk, mivel minden évfolyam anyagához csak tankönyv tartozik, mely néha munkafüzettel van kombinálva. Tanári kézikönyvek pedig nem készülnek a sorozathoz. Mindezek mellett újszerű kezdeményezéssel mégis, mely mind tantervében, mint alap koncepciójában újat akar hozni. E mellett a modern kor vívmányait is felhasználja, és a sorozathoz Internetes háttér is készült, mely egyszerre használható a diákok

és a hitoktatók számára is. A tankönyveket olvasva, és a sorozatszerkesztővel való beszélgetés során nyilvánvalóvá vált, hogy az előzetes koncepcióra hatottak a tankönyvelmélet és a pedagógiai - pszichológia felfedezései, melyet tudatosan igyekeztek beépíteni a hittankönyvekbe is. [394]

A tanterv

Maga a sorozat teljesen új tantervi alapokról indul, csak részben épít a hivatalos katolikus tantervre. Külön kiadott tanterv nem készült hozzá, így a hittankönyv-sorozatot használók számára a tankönyv tartalomjegyzéke egyszerre funkcionál tanmenetként, illetve az egész család együtt tantervként. Jelenleg 8 év anyaga került kiadásra, de a sorozatszerkesztők mind a 12 évfolyamra terveznek hittankönyvet, melynek témái még nem hozzáférhetőek.

Minden évnek van egy központi tantervi témája és hívószava, mely már a hittankönyvek kézbevételekor is áttekinthető. Koncentrikus felépítésű, ahol minden fő témakör kb. 3-4 év múlva újra előkerül más oldalról megvilágítva. A központi témák a következők:

1. osztály: az egyházismeret alapjai, imádság, templom és a szentmise.
2. osztály: a bibliaismeret alapjai.
3. osztály: alapfokú ismeretek az egyházról.
4. osztály: hit- és erkölcstan alapjai.
5. osztály: bevezetés a Biblia világába, bibliaismereti áttekintés és a Szentírás eseményeinek háttere.
6. osztály: egyháztörténet, mint a katolikus egyház változásai a történelem során.
7. osztály: rendszerezett dogmatika és etika alapjai.
8. osztály: a katolikus identitás megélése napjainkban.

A tantervi (és a tankönyvekben is megjelenő) koncepció teológiai hátterében az áll, hogy a gyermekek katolikus hitének megélését segítsék. Kiindulópontjuk Isten megváltó szeretete, a hit katolikus egyházban való megélésének lehetősége, valamint az a realitás, hogy napjainkban nem minden család jár gyülekezeti alkalmakra. Így azzal is számolnak, hogy a gyermeknek esetleg nincs alapvető ismerete a templomi kellékekről, a miséről és más gyülekezethez kapcsolódó dolgokról. Ennek megismertetése végighúzódik a 8 év során, de különösen erős az első év anyagában. Célja, hogy a gyermekek megismerjék és megszeressék a római katolikus hit alapjait, és megtanulják, hogyan lehet hívő katolikusként élni már gyermekkorukban, de felnőttként is. Nem kizárólag a gyülekezethez, magához a római katolikus egyházhoz kíván kapcsolni. Ennek érdekében fényképeken és rajzokon keresztül, környezetismeret jellegű egyházismereti alapozás történik elsőben.

Szintén a tanterv koncepciójának kiemelkedő eleme a lassítás pedagógiai elvének alkalmazása. Évi 40-41 témakörre tervez, ahol azonban nem teljesen új anyagot tanul a diák minden órán. Több olyan témával is találkozhatunk (különösen alsóban), mely egy-egy kulcs fogalmat több oldalról világít meg. Ilyen pl. első osztályban az imádság témaköre, melyet 10 leckén át néz meg a következő kérdések segítségével:

- Ki az Isten?
- Mi az imádság?
- Hogyan imádkozhatunk?
- Hol lehet imádkozni?

[394] A 8 osztály tankönyvei a következők:
Fülöpné Erdő Mária: Beszélgetés Istennel (Az imáról, a templomról, és a szentmiséről gyerekeknek)
Fülöpné Erdő Mária: Isten szava (A bibliaismeret alapjai
Fülöpné Erdő Mária: A Mennyei Atya gyermekei (Alapfokú ismeretek az egyházról)
Fülöpné Erdő Mária: Élet a hitben (Hit- és erkölcstan gyerekeknek)
Székely János: A Könyvek Könyve (Bevezetés a Biblia világába)
Bernolák Éva: A sziklára épült Egyház (Egyháztörténelem
Nemes György - Mácsik Mária: Isten útján (Dogmatika, erkölcstan)
Gallay Lászlóné: Életünk Krisztus (Alapvető hittan. Liturgia. Szentségek. Az ima a hívők életében)

- Mikor imádkozhatunk?
- Mit fejezhet ki az imádságunk?
- Mit imádkozzunk?
- Miért jó imádkozni?
- Mire figyeljünk, hogyan viselkedjünk ima közben?[395]

A lassítás és elmélyítés fontosságát az 5. osztályos hittankönyv bevezetése során ki is emeli a szerző.[396] Fölhívja a hittanoktató figyelmét arra, hogy akár több órát is szánhat a nehezebb témákra, különösen az egyházi iskolákban történő hittanoktatás során.

Hittankönyvek

Típusát tekintve a sorozat első négy tagja kombinált hittankönyveket tartalmaz (tankönyv és munkafüzet egyben). Nem puszta munkáltató tankönyvek ezek, hiszen a leckék a második osztálytól 2 oldalban hozzák a „tényanyagot" és a hozzá kapcsolódó képeket, majd általában a következő két oldal a munkafüzeti jellegű feldolgozást tartalmazza. Első osztályban csak két oldal a munkáltatás és az átadni kívánt ismeret is.

Felsőben a sorozat által használt megnevezések alapján hittankönyvekről beszélhetünk, melyek azonban klasszikus munkáltató tankönyveket takarnak. Ismeretanyag és feldolgozás vegyesen található bennük, de több helyen a tankönyvön kívül (füzetben) elvégzendő feladatokat javasolnak. Ezzel akár a tartós tankönyvi használatot is lehetővé teszik.

Formailag rendkívül vonzó, gyermekek számára érdekes kivitelű könyvek. A hittankönyvi koncepció számára fontos a vonzóvá tétel gondolata, ez már a címlapokon is megjelenik. Minden tankönyv címlapján gyerekek találhatóak, akik (valószínűleg) éppen olyan korúak, mint a hittankönyv forgatói. A címlapok szereplői kedvesek, mosolygósak, akikről sugárzik az a tudat, hogy jól érzik magukat a bőrükben, és azt közvetítik a tanulók számára, hogy jó dolog hittanra járni és hívő gyermeknek lenni.

Minden tankönyv bőséges és általában szép kivitelű, színes képanyagot tartalmaz, melyek között képzőművészeti alkotások és rajzok is találhatóak. A (jobbára katolikus identitást tükröző) művészeti alkotások ügyes és nagyon alapos összeválogatása a hittankönyv sorozat egyik erőssége. Az illusztrátor általában a korosztálynak gondolkodásának és képvilágának megfelelően választotta a művészeti alkotásokat, bár a rajzok színvilága időszakonként sötétnek tűnik második osztálytól kezdve az alsó évfolyamokon. Egy-két kép esetében pedig akár rémítőnek is láthatjuk a rajzokat. Ilyen pl. a 2. osztályos tankönyv ábrázolása Salamonról, ahol Salamon kezében egy óriási kard van, a két nő pedig nyújtja felé a gyermeket, illetve Jónás történeténél a rajzon a cethal hatalmas, rémítő fogsorral kap Jónás felé.[397]

Maguk a könyvek nem túl vaskosak, egy normál általános iskolai tankönyv méretéhez hasonlítanak (100-160 oldal), ami a használhatóságukat segíti, és nem riasztja el a gyermekeket sem.

Részben formai, részben tartalmi eleme a sorozatnak az alsós tankönyvek leckéinek „állandó struktúrája". A következő főbb részekkel találkozhatunk:

- Témához kapcsolódó indító kép (színes, kb. az oldal 3/4 része).
- Kép alatt az óra anyagának leglényegesebb gondolatai összegezve.
- Szemelvények, kiegészítő szempontok 2. osztálytól.
- Feladatok a feldolgozáshoz, elmélyítéshez.

[395] Fülöpné Erdő Mária: Beszélgetés Istennel (Az imáról, a templomról és a szentmiséről gyerekeknek), Szent István Társulat, Az Apostoli Szentszék Kiadója, Budapest, 2010.
[396] Székely János: A Könyvek Könyve (Bevezetés a Biblia világába), Szent István Társulat, Az Apostoli Szentszék Kiadója, Budapest, 2010.
[397] Fülöpné Erdő Mária: Isten szava (A bibliaismeret alapjai), Szent István Társulat, Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest, 2010. 70, 82.

Az állandó struktúra oka lehet az is, hogy az 1-4 osztály tankönyveinek ugyanaz a szerzője. Felsőben is sok a hasonlóság, de itt eltérőek a szerzők, és eltérésekkel is találkozhatunk. Néhol piktogramok segítik a tájékozódást, máshol színkódok vannak. Ugyanaz a típusú feladat sem mindig ugyanazzal a jelzéssel található 5-8. osztályban.

Alapvetően a tankönyvek nemcsak a gyermeket, hanem a hitoktatót is célozzák. Éppen ezért az 5. osztályos anyag minden leckéje külön magyarázatokat is tartalmaz a katechéta számára. Ez azonban nem igazán szerencsés egy hittankönyvben, hiszen összezavarhatja a gyermekeket, akik nem tudják eldönteni, hogy mi is a számukra megtanulandó és elsajátításra szánt anyag, és mi az, ami háttérmagyarázat a tanáruk számára. Egy tanári kézikönyv (akár Interneten hozzáférhető módon) segítséget jelentene a szétválasztásban.[398]

Módszertanát tekintve pedagógiailag jól megkonstruált anyagokat hoznak a tankönyvek, ahol élményekre törekvő és bőséges a módszertani skála. Az alsós hittankönyvek a következő fő feladattípusokat tartalmazzák:

- lerajzolandó feladatok,
- interjúk készítése (házi feladat gyanánt)
- szöveg kiegészítés,
- kérdésekre írásos válaszok adása,
- aranymondás megtanulása,
- kép készítése segédletek segítségével,
- bekarikázni a helyes választ,
- szóban válaszolni a kérdésekre,
- összetartozó nevek összekötése,
- igaz- hamis állítások,
- füzetbe rajz készítése.

Természetes az elsősök feladatai között inkább a képekről való beszélgetés és a játékos átgondolás a domináns, hiszen ők még nem tudnak írni, olvasni. Már azonban náluk is megjelenik a rövid központi üzenet kiemelése minden lecke elején.

Az alsós feladatok között játékos feldolgozásokkal is gyakran találkozhatunk, melyeknek a célja elsősorban az ismétlés és az ismeretek elsajátítása. Pl. „Játszatok együtt! A hitoktató középre áll, és az a gyerek, akinek a labdát dobja, mond egy igaz állítást a templomról.”[399]

Felsőben ugyanúgy bő a módszertani skála, de itt már megjelennek az átgondolása, beszélgetésre késztető feladatok is. A valláspedagógiai koncepció részeként mind a nyolc év feladatai között jelen van az imádságra nevelés gondolata. Nem pusztán egy imádsággal zárja a leckéket (ilyen is van), hanem mindig feladat kapcsolódik az imádság gondolatához. A tanulóknak vagy gondolkodniuk kell egy ismert/kevésbé ismert imádságról, vagy pedig egy kapcsolódó imatémát ajánl a lecke a figyelmükbe, melyről az iskolában együtt, otthon a szülőkkel, esetleg önmagukban imádkozhatnak.

Internetes háttér segítségével akarja még vonzóbbá tenni a gyermekek számára a hitet és az egyházat a hittankönyv-sorozat. A www.hittansuli.hu oldalon regisztráció után a gyermekek saját évfolyamuknak megfelelően az egyes leckékhez kapcsolódva további feladatokat, magyarázatokat, képeket, kisfilmeket, hanganyagokat tölthetnek le. Ezeket természetesen a hittanoktatók is használhatják, akár kiegészítésként az órákon is. E mellett - a hittanoktatók a rendszer adminisztrátorától külön kérés után - jogosultságot kaphatnak arra, hogy minden évfolyamhoz tartozóan tanmeneteket, dolgozatokat és egyéb ötleteket tölthessenek le. Ezek feltöltése folyamatos, és nincs minden teljesen kidolgozva. Minden év anyagához találhat a

[398] A magyarázatok (jelük a fej), és a versek, idézetek (gyertyával jelölve) kimondottan a hittanoktatót célozzák meg, melyet a szerző a tankönyv bevezetőjében el is mond. Ezzel azonban egyrészt megnő egy-egy lecke oldalszáma (akár 5 oldal is néha), másrészt túl sok (és nem mindig gyermekek nyelvén megfogalmazott) információt tartalmaz.

[399] Fülöpné Erdő Mária: Beszélgetés…, 55.

hittanoktató mind az iskolai, mind a plébánia hittanoktatás számára tanmenetet (40 és 80 órás). [400]

A gyerekek az Interneten nemcsak újabb információkat és érdekességeket találhatnak, hanem akár pontokat is gyűjthetnek a feladatokra való válaszadás segítségével. Sőt, a tankönyv egy-egy munkáltatás az Internet (és e honlap) használatára buzdít.

<u>*Teológiai és valláspedagógiai koncepció*</u> tekintetében mindegyik hittankönyvön érezhetőek a következő gondolatok:

- A szerzőcsoport megfogalmazása alapján a sorozat fő célja, hogy „*hosszabb távon legyen alkalmas az egyházi iskolák tizenkét évfolyamán történő széleskörű használatra. Feleljen meg a plébániák által szervezett, és tartott katekézis céljaira. Nyújtson olyan tudást, amely elősegíti, hogy a felnövekvő nemzedék tagjai hitüket jól ismerő, és tudatosan gyakorló katolikusokká váljanak, olyan emberekké, akik képesek hittani ismereteiket a mindennapok szituációiban alkalmazni, nem sodródnak el a szekták, más vallások vagy a hitetlenség irányába.*”[401]
- Bár elég sok tényanyagot is közöl a tanulókkal egy-egy lecke, de az ismeretek mellett a gyakorlat, és a hit kompetens megélése központi.
- Tantervében szakít azzal a klasszikus gondolattal, hogy az alsó évfolyamok anyaga a Szentírás, de a 2. és az 5. osztály főként bibliaismerettel foglalkozik. E mellett azonban a felsős leckék mindig tartalmaznak utalásként elolvasandó szentírási részt, vagy pedig néhány igevers beleépül a leckébe.
- A hívő lét tudatosításának, római katolikus hit identitás erősítésének érdekében folyamatosan applikál, következtetéseket von le, és a mindennapi élethez kapcsol.
- Az imádságra, a Biblia folyamatos használatára, illetve az egyházi szokásrendszer gyakorlására nevelés mind az átadni kívánt üzenetek, mind a munkáltatások, feladatok központi elemei.
- A hit gyermeki nyelven megfogalmazott gyakorlati megvalósítására törekszik, aminek érdekében folyamatos cselekedtetésre késztet. Végig érezhető a leckéken, hogy a szerzők minden téma esetén föltették a kérdés: mit jelenthet ez a mindennapokban egy hitét gyakorló katolikus kisfiú/kislány számára?[402]
- Nem riad vissza korunk kihívásaira való reagálástól, és akár „kényes” kérdések föltételétől sem. Sőt, ezekre egyértelmű válaszokat is megfogalmaz a gyermekek számára.[403]

[400] www.hittansuli.hu

[401] Uo.

[402] Nagyon találó és gyermekek értékrendjét fejleszteni kívánó (saját élethelyzeteikre utal „Az Egyház 5 parancsolata” c. lecke Itt az irgalmasság 7 testi és 7 lelki cselekedetéről utal, amihez a korosztály konkrét gondolkodásmódjának megfelelően konkrét javaslatokat is kapcsol. pl. Felöltöztetni a ruhátlanokat (az irgalmasság egyik testi cselekedete) - javaslat a gyermeknek: „Felesleges holmidat ne kukába dobd, hanem add oda valamelyik karitatív szervezetnek.” Mácsik Mária: Isten útján (Dogmatika. Erkölcstan), Szent István Társulat, Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest, 2010. 88.o.

[403] *Korunkban többször felröppentek a médiában olyan hírek, hogy megtalálták Noé bárkájának maradványait. Ezeket a ’felfedezéseket’ megalapozatlanságuk miatt ugyanolyan áltudományos elméleteknek kell tekintenünk, mint azokat a - kereszténységet joggal felháborító - történeteket, melyek szerint Jézus nős volt és gyermeke született. A filmek, a tudományosnak látszó, valójában hamis képet adó könyveknek nem szabad megtéveszteniük minket.”* Nemes György - Mácsik Mária: Isten útján… 22.

Napjaink hittankönyv-koncepciójának vázlata

Katechézis és hittankönyvek napjainkban. Alapos átgondolást, átdolgozást, koncepcióváltást igénylő terület, melyben a váltás lehetősége egyrészt a hitre nevelés fogalmának formálódásában gyökerezhet. A hitre nevelés bármilyen formája, így a hittanoktatás is személyes, partneri kapcsolatban történik, amelyben hittanoktató és a tanuló vannak egymással közösségben. Ez nem pusztán tanítási - tanulási folyamat, élménynek kell lennie, ahol többről van szó, mint puszta ismeretátadásról. A kognitív tanítás mellett jelen kell lennie a szív és a lélek megszólításának is, valamint a tettekre való késztetésnek. A katechézis bibliai alapja Krisztus missziói parancsában található, melyből kiindulva a hittanoktatás a tanítványi lét megélésére kívánja segíteni az e keretben megszólított gyermekeket és fiatalokat. Isten megismerése, és a tanítványi lét megélése azonban nem önmagától adódik. Egyrészt, mint hit - Isten ajándéka, melyet az Ő kegyelméből kaphat felnőtt és gyermek egyaránt. Isten ajándéka, Isten válasza az elidegenedett ember létére mindig ugyanaz: a Jézus Krisztusban megtörtént megváltás, melynek a megértése azonban a folyamatos történelmi, társadalmi, emberi változások miatt nem mindig ugyanolyan módon történik. Isten Szava, Isten válasza a Szentírásban található kézzel fogható formában, írott műként előttünk - melynek a megértése sokszor akadályokba ütközik. Emberi oldalról nézve ezért van szükség közvetítőre Isten Szava és az emberi megértés között, aki/ami az örök alapot, Isten Igéjét és az adott kontextusban lévő embert közelebb segíti egymáshoz. Természetesen a Szentháromság Isten oldaláról ez a közvetítő nem más, mint a Szentlélek Isten. Emberi tényezőként pedig, az aktuális kontextust figyelembe véve, a hittanoktatásban ez a személy a hittanoktató, aki közvetítő feladatánál fogva tolmács, idegenvezető a gyermekek, fiatalok számára. Míg a Szentírás örök formában közli a hit igazságait és lehet életre vezérlő kalauz, Isten szava a hívő ember számára, addig a mögöttünk lévő évszázadok tapasztalatai azt mutatják, hogy a gyermekek számára szükség van az általuk érthető, megfogható bevezetőre. Tárgyi értelemben pedig egyfajta útikalauzként ilyen segítő és közvetítő a hittankönyv, mely változtatható és formálható az adott életkornak, illetve az adott korszak sajátosságainak megfelelően. Ezekből a változásokból adódtak a hittankönyvi paradigma fejlődései, változásai is, melyek részletesen kifejtésre kerültek jelen disszertációban. Napjainkban ezek a változások (társadalmi, fejlődéslélektani, pedagógiai, pszichológiai téren) egy új hittankönyvi gondolat megjelenését igénylik és tárják elénk, mely a *„tanulócentrikus hittankönyv*” névvel foglalható össze.

Ez a fogalom olyan segítő, közvetítő eszközt takar, melyben az adott életkorú tanuló számára érthető és megközelíthető módon gyűjtve, összegezve, rendszerezve találhatja meg a szükséges ismereteket. Ezzel a tanulócentrikus hittankönyv a belső (intrinsic) motivációt fölkeltve, a tanulót az elsajátítandó anyaggal kommunikációra bírva teszi lehetővé a hatékony belsővé válást (interiorizációt).

Mivel tankönyvekről beszélünk, ezért a szerzőknek, szerzőcsoportoknak számolniuk kell a hittankönyv korlátaival is. Az első ilyen korlátból adódik egy újabb kritériuma az új paradigmának: a tanulócentrikus hittankönyv csak a *„tanulócentrikus hittankönyv-család”* részeként képzelhető el, és válhat igazán hatékonnyá. Olyan családról van itt szó, melyben minden szatellitnek megvan a maga funkciója. A hittankönyv, mint e család szíve, a tanulók számára készül, elsődleges célja ezért a megszólítottak (diákok) minél hatékonyabb elérése. Jogos igényként fölmerül azonban a hittanoktatók támogatása is ebben a munkában. Ezért a hittankönyv-család tagjai közé mindenképpen tartoznia kell egy katechéták számára készült segédletnek. A bemutatott minták alapján az e paradigmához tartozó katechéta segédlet legjobban és leghatékonyabban lefűzhető formátumú, tanári kézikönyvként funkcionálhat. Itt az adott témához/tananyaghoz kapcsolódóan ötlettárakat, háttér információkat, valláspedagógiai javaslatokat, megfontolásokat találhat a katechéta. A lefűzhető formátum lehetővé teszi az aktuálisan használt rész elővételét, illetve szükség esetén egyes részek aktualizálását, cseréjét is. A 21. században nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy ez a katechéta segédanyag megjelenhet CD, DVD formában, illetve Interneten is hozzáférhetővé válhat. Ez utóbbi variáció a

bővítést, kiadói fejlesztést könnyítheti meg, valamint a felhasználók visszajelzéseinek beépítését a már meglévő anyagokba. Pozitív gazdasági következményként az elektronikus adathordozók használata a segédleteket költséghatékonyabbá is teheti.

Szintén a hittankönyv család alapvető részét kell képeznie olyan segédanyagnak, mely a tanuló és a katechéta közös munkálkodását segíti elő, azaz az aktuális téma földolgozását a hittanórákon. Ezt akár kiegészítő füzetként, akár munkafüzetként, feladatgyűjteményként is elképzelhetjük. A feldolgozást elősegítő segédlet elsődleges célja az órai közös munka támogatása, elősegítése. Ennek jelentősége főként akkor nő meg, ha olyan hittankönyvekben gondolkodunk, melyek nem munkatankönyvként funkcionálnak, azaz a könyvben elvégzendő, beírandó, rajzolandó, stb. feladatot nem tartalmaznak.

Az említett három elem lehet a tanulócentrikus hittankönyv-család magja. A hittankönyv-piac lehetőségeinek, illetve s közegyházi szükségleteknek megfelelően természetesen a család különböző szatellitekkel bővíthető a hatékonyság felhasználhatóságot növelhetik. Ilyen szatellitek lehetnek az olvasókönyvek (akár gyermekbibliák is), képgyűjtemények (akár CD, DVD formában is), ellenőrző feladatsorok, audiovizuális, illetve elektronikus anyagok, feldolgozások, stb. A 21. század hittankönyv-piaca tehát bővíthető és bővítendő a hatékonyság és a minél sokrétűbb felhasználhatóság érdekében.

Vitathatatlan azonban az a tény, hogy a család középpontja a tanulócentrikus hittankönyv. Ehhez visszatérve fontos föltennünk a kérdést, hogy mi lehet a tanulócentrikus hittankönyv kritériumrendszere?

A legelső ismérv, melyet említenünk kell a *biblikus, hiteles teológiai szemléletmód.* A hittankönyv teológiai szemléletmódot közvetít, éppen ezért a MRE által elfogadott és elfogadható teológiai alapokon kell nyugodnia. A magyar református hittankönyv-történet (2. fejezet) egyik fő levonható tanulsága, hogy minden hittankönyv személetmódjában nyomon követhető a kor teológiai látásmódja. Napjainkban nincs egy központi teológiai irányzat református egyházunkban, de a hittankönyv-koncepció igényel egy összegzett, elfogadható és felvállalható teológiai látásmódon alapuló elvrendszert. Éppen ezért a hittankönyvek alapelvei között helye van a tanulóközpontú valláspedagógiai alapelvek mellett és fölött az evangéliumot középpontba állító teológiai alapelveknek is. A hittankönyv tehát legyen biblikus, mutasson szüntelenül Krisztusra és Isten hívogató szeretetét közvetítse hangvételében, tartalmában a gyermek/fiatal felé. Isten, Krisztusban adott bűnbocsátó kegyelméről úgy szóljon a diákhoz, hogy ő saját életvalóságában megszólítva érezhesse magát. Ráutaló, felkínáló jelleggel hívogasson Krisztushoz, és a tanítványi lét megélésére. A hittankönyv – minden korlátjával együtt sem munkálkodhat kevesebben -, mint a Szentháromság Isten iránti olthatatlan vágyakozás felébresztésén.

Természetesen a hittankönyv soha nem pótolhatja Isten Szavát, a Szentírást, de közvetíthet annak megértésében, illetve az abba való bevezetésben. Éppen ezért túl is mutat önmagán. Mind fogalmazásmódjában, mind az általa közölt üzenetekben biblikusnak kell lennie, és szüntelen a Szentháromság Istenre mutatnia. Vezesse be a Szentírás használatába is az olvasóit olyan módon, hogy ők kedvet kapjanak Isten Igéjének a mindennapi olvasására és tanulmányozására, hogy megéljék: Isten Szava az ő élettörténetükhöz is kapcsolódik. Hitet ébresztő, és hitet mélyítő találkozások ezek, melyek tele vannak élménnyel. A jó és hasznos hittankönyv segítheti ezeket az Isten-élményeket is, ha a leckék nem pusztán információt adnak át - de hitet, a napjainkban megélhető tanítványság szemléletmódját sugározzák a tanulók felé.

A valláspedagógiai alapelvek és kritériumok hívószava a *tanuló-központúság.* A hittankönyvet nemcsak megírják egy korcsoportnak, hanem benne kell lennie az adott korosztály tipikus kognitív, érzelmi és attitűdbeli sajátosságainak is. A szerző azonban arról sem feledkezhetnek meg, hogy a gyermekek, fiatalok nem skatulyázhatóak be és egyéni sajátosságaik, adottságaik is vannak. Ennél a pontnál a tanulócentrikus hittankönyv egy újabb korlátjába ütközünk. Sem a szerzők, de akár egy szerzőcsoport sem ismerhet minden későbbi tanulót, aki használni fogja a hittankönyvet - így az egyedi sajátosságaikat, életvalóságukból adódó különbözőségeiket sem tudják tökéletesen levetíteni a hittankönyvi anyag előkészítése során.

Arra azonban lehetőségük van, hogy sokszínű, gazdag motivációs anyaggal, többféle feldolgozási, rendszerezési és összegzési módszer felhasználásával, gazdag módszertani kultúrát használva, több oldalról közelítsék meg a felhasználókat, és a közvetíteni kívánt anyagot is. Szintén ezek által van lehetősége a hittankönyvnek a tanulók már meglévő ismereteihez, tudásához kapcsolódni, és segítséget adni abban, hogy a hallott, látott, tapasztalt új információkat fölhasználhassa tudásának megkonstruálásában. Jelen disszertáció harmadik nagy egységének pedagógiai-pszichológiai feltárásai a tipikus életkori sajátosságok, valamint az egyéni jellegzetességek feltárásában adtak útmutatást a hittankönyv-írók, szerkesztők számára.

A biblikusságból és tanuló-központúságból együtt adódik a *kommunikativitás* kritériuma. Hittankönyvi vonatkozásban ez jelenti azt is, hogy maga a könyv legyen megszólító jellegű és kommunikáljon a tanulókkal, ugyanakkor késztesse őket párbeszédre. Az a tanuló, aki kézbe veszi a hittankönyvet, érezze meg, hogy Isten szól hozzá - de azt is, hogy ő is szólhat Istenhez. Buzdítsa élő kapcsolatra Istennel, és valódi kommunikációra felebarátaikkal, tanítványtársaikkal. Ennek eszköze a világos, nyílt, és érthető fogalmazásmód, illetve képi eszközhasználat, valamint a motiváló stílus és vonzó attitűd.

Mivel a hittankönyv sokkal többet hordoz, mint puszta adathalmaz, ezért *nevelő jellegűnek* kell lennie. Legyen olyan külső megjelenésében, esztétikájában, stílusában, mind tartalmában, amivel valóban formálhatja a megszólítottak szépérzékét, gondolkodásmódját, erkölcsi érzékét. Ez a kritérium átvezet bennünket egy újabb hittankönyvi határig: a hittankönyv nem nélkülözheti a katechéta jelenlétét a hittanoktatás során. Bár elsődleges felhasználói a tanulók, de a hatékony neveléshez szükség van egy hitben élő, az aktuális tanulócsoportot, illetve az adott gyermeket, fiatalt jól ismerő hittanoktató vezető és közvetítő szolgálatára, illetve a vele való személyes kapcsolatra.

Utolsóként, de egyáltalán nem utolsósorban a hittankönyv és a hittankönyv-család *közegyházi érzékenységéről* essen szó. Nem pusztán a tanulócentrikus hittankönyv ismérveként értelmezhető, hanem az egész hittankönyv-családról való gondolkodás fontos pontja. Már a hittankönyv-történeti áttekintés is rámutatott arra, hogy a katechéták évszázadok óta vágyakoznak az egyházi realitásokon belül jól használható hittanoktatási segédletre. Ebből kiindulva, mivel a MRE keretén belül kerül felhasználásra a hittankönyv, így napjaink református egyházának sajátosságaival, gyülekezeti igényeivel is tisztában kell lennie. Része ennek az, hogy vezessen be a MRE alapvető szemléletmódjába, struktúrájába és ismertesse meg a tanulót a gyülekezeti élet (tankönyvben is megismertethető) valóságával. Ide tartozik azonban a gazdaságosság kérdése, és református egyházközségeink realitása is. Ennek elemeként gyülekezeteink, katechétáink a hatékony, hasznos és jó hittankönyv-családnál fontosnak tartják az elérhetőséget és finanszírozhatóságot, valamint a rétegcsoportok megszólítását és figyelembe vételét is.

„Szitával merít vizet az, aki könyv nélkül akar tanulni." – hangzott a rigmus a 14. század iskoláiban, mely napjainkban is megállja a helyét. Igaz, a papír formátumú könyvek mellett egyre több a digitális adathordozó, de a lényeg ugyanaz. Ismeretközlő, tanulást, nevelést elősegítő eszközre szükség van a napjaink hittanoktatásában is. Isten kegyelme által legyen a 21. század magyar református hittankönyve olyan segédlet, mely nem fölösleges és haszontalan a tanuló táskájában vagy asztalán, hanem jóbarát és útitárs a hit alapjainak megismerésében!

An outline for today CE concept

Christian Education (CE) and schoolbook series are cohering nowadays. There are a lot of good ideas what a useful CE textbook means, but these ideas are different. For this very reason, within MRE there is a claim for a CE schoolbook theory. This area is also calling for a good and useful conception. Finding a root of this conception we have to consider the meaning of CE which has been forming today. What is this transformation? What does it mean?

How we can understand it? How does it effect for the theory and practice of teaching the Bible? There are many questions and we do not have enough place for answering them in this dissertation. Making the bases of the Hungarian CE textbook theory, this dissertation works with the biblical roots of nurturing faith. Considering these roots we could see that CE always has to be a parental relationship. We can call it as partnership. CE teacher and students are fellows (brothers and sisters) in this situation. CE has to be more than simple education; it needs experience about God, living of discipleship and faith. Within CE has to present the invitation of students' hearts, souls and minds. All of them help children to act out their faiths. The Bible root of catechesis is Jesus' mission commandment. Obeying to Jesus, CE wants to help students to live as God's today disciples. Of course, CE does not give faith. We know that faith is God's gift to children and adults by God's grace. This grace (salvation in Jesus Christ) is the real answer for the sinful human beings in every era. Although the answer is the same, but how people can understand God's answer can be different because of the human, historical and social changes. We also can find God's written answer to our lives in the Holy Scripture which is God's Word for us. For today, there are many blocks to understand the Bible because of the cultural, historical and other changes. It is also true for children and youth and this fact calls for a mediator between God's Word and human being. Of course, from God's perspective, the real mediator is the Holy Spirit who helps to understand and live out what God says to us. Seeing from human perspective (and considering CE) we also need a human mediator who can be a faithful CE teacher who knows the actual social and human contexts and interprets between God's Word (the Bible) and children. In his/her service, CE teacher is like a guide and also an interpreter. From the side of materials, that kind of mediator is the CE schoolbook. Looking backwards for the experiences of older centuries in this work, we could see that the church always had been seeking a good and useful textbook which helped children to learn, to understand and to use the Bible. These CE schoolbooks were formed by using typical age characteristics of children or counting special contexts of the actual era in order to make useful textbooks. In this dissertation we could see many changes which effected to the paradigm of CE schoolbooks. Today we face to social, pedagogical, psychological changes which claim and show a new paradigm.

This paradigm can be called as "*student-centered CE schoolbook.*" This definition means a helping, mediating tool which collects, summarizes and systematizes information of the theme for student in an understandable and approachable way. This student-centered CE schoolbook raises inner (intrinsic) motivation and invites for communicating between the topic and students.

When we talk about CE schoolbooks, we have to count the limits of CE textbooks too. One of these limits is that the student-centered CE schoolbook has to be the part of a "*student-centered CE schoolbook family"*. The CE schoolbook can be effective just belonging to its family. There can be many members within this schoolbook family, and everyone could have own place and function. The heart of this family is the CE schoolbook which is made for students and it has to reach pupils very effectively.

In CE we want a good, useful and effective textbook. What are the main criterions of making them? Looking the mentioned limit, the first criterion can be the effective CE textbook family which supports the main parts of CE. It means also a teacher supporting tool. We have a chapter which introduces 4 different very effective CE textbook series. Knowing them, we can say that the most effective and best supporting tool for teachers is an attachable teacher guide. It can contain ideas, background information of the Bible stories or themes, thoughts for nurturing faith by using the actual theme from the pedagogical and psychological perspectives, etc. Living in 21th century, we cannot forget about the opportunities of using CD, DVD, and Internet. They can make easy to change or develop the actual material by using feedbacks. Using electronic date medium has another positive economical consequence which means fewer prices for these materials. During CE lessons teacher and students work together. This needs also a material which can be a complementing book or a student workbook.

The main aim of this tool is supporting students' common work in class. It can be more important if the schoolbooks do not have own worksheets.

Although workbook, teacher guide and student book are the main parts of the CE schoolbook family, we also have an opportunity to develop other effective and useful tools for expanding the market. These tools could be a children Bible, picture books, albums, evaluating sheets, CD, DVD or other visual and electronic materials, etc. It means that the market of CE schoolbooks is expendable in the light of needs and usefulness.

Besides them, the heart of the textbook family is the student-centered schoolbook. What are the main criterions of the good and useable schoolbook?

The first criterion is the "*biblical and authentic perspective"*. One of the main lessons from the Hungarian CE-textbook history is that every CE textbook transmit a theological view and it shows the actual theological point of view of the church (and its authors). There are many different theological approaches in our age, which present in our CE schoolbook-series too. In our age there is a claim for a deep, authentic and accepted theological conception of MRE.

What does it mean in the practice of making CE textbooks? We know that a CE schoolbook can mediate to understand the Bible and live as Jesus' today disciple. For that very reason, CE schoolbook shows more than itself. It has to be biblical and authentic within its composition and also in its terms. It always has to point out to Trinity God, and it has to guide into how to use the Holy Scripture and how to live with and by God's Word. It has to invite children and youth toward to God. It consequences that a CE schoolbook has to give experiences of faith and helps encountering with God to pupils. It also has to show faith and discipleship for students. Although CE textbook has many limits, it also has to work on raising students' inextinguishable desire to live and know God.

Another important criterion from the side of the religious pedagogy is the "*student-centered perspective"*. It includes that the student-centered CE schoolbook consider the target audience for whom it is made. Authors have to be aware of the typical cognitive, affective and attitude characteristics of children and youth. They have to keep in mind children' social, developmental, and other differentiates as well. This criterion points out another limit of CE schoolbook. No authors and nor author teams can know every later student who use that book. It means that nobody can make a perfect textbook which knows and answers to every special situation in the students' life. Besides this authors have to consider the typical children' and youth' questions and situations which are rising from today circumstances. Knowing and considering them the authors can reflect and react for these questions and situations by using rich methodical culture, different methods for summarizing and synthesizing, teaching and transmitting information. It is an opportunity to join and use the students' earlier knowledge in order to help them to acquire the main message. The authors also can consider students' different learning styles and interests. We could read about it in the third main chapter of this dissertation.

The third criterion is rising from the criterions of the biblical and student-centered view. We can call that as the "*ability for communication*". It means that CE textbook has to call and communicate with students and invite them for dialogue with God, the actual theme and each other. The understandable and clear sentences and pictures, or the motivating style and appealing attitude of the textbook are good tools for this criterion.

CE textbook bears more than cognitive information so it has to be an "*educative aspect"*. The schoolbook has to educate children and make them sensitive for good, morality, aesthetic and beauty by its own style in and out of the book. This criterion leads us to another limit of the textbook too. CE textbook always need a teacher and a relationship between humans. CE clams a personal contact between students and a faithful, student-centered CE teacher, who knows God, lives discipleship and know their classes as well.

Speaking about the criterion system of CE schoolbook we have to mention the "*sensibility for church situations*". This criterion belongs to the criterion system of student-centered

CE schoolbook family, not only the textbook. We would like to use this family and CE schoolbook within MRE, so we have to face to the real needs of the all church and local congregations. A good and effective CE textbook has to introduce students into the main habits, structure and theological view of MRE. Considering and discussing church situation the CE textbook theory has to contain a real economical part too. Looking this question from congregations' perspective, it means that CE teachers and local congregations require effective, useful, available and payable CE schoolbook family which keeps in mind and speaks to different groups (ethnical, social, etc.)

"*Drawing water by sieve who wants to study without a book"* This wise phrase was very popular and true in the 14th century. Today we have more and more digital tools in education, but his phrase have been being true. In CE we need supporting tools which helps nurturing faith. May God bless us to make useful and effective Hungarian CE schoolbook family for the the church of the 21th century!

Függelék

1. Függelék

Válogatás *„Száz és négy válogatott bibliabeli históriák, melyeket az Ó- és Újtestamentomi Szent Írásokból a gyengéknek kedvéért öszve szedett Hübner János”* c. írás anyagából

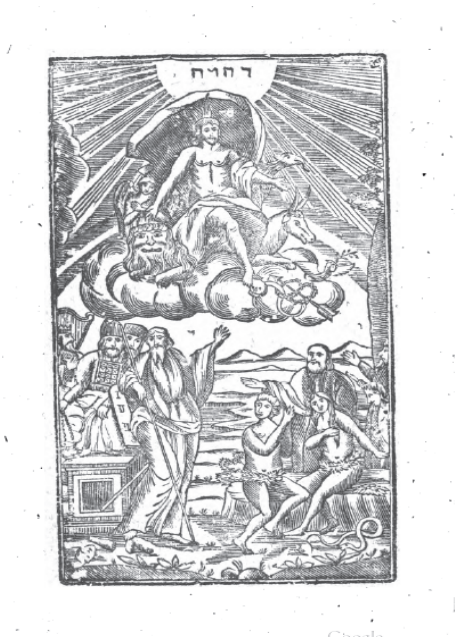

Magyar kiadás, 1840. Buda

Német kiadás címlapja, 1842. Leipzig

***Ifjú olvasókhoz való beszéd;* 1860. magyar kiadás előszava**

„Kedves Ifjú Olvasók!
Ezen könyvből azt fogjátok látni, hogy a legszerencsésebb ember, akinek Isten a barátja. Ellenben azt is fogjátok látni, hogy a gonosz mind Istentől, mind emberektől elhagyattatik. A jónak békessége van szívében, ha bátor a szerencsétlenség nagy hatalommal tódul reája.
Ti is tapasztalni fogjátok, hogy azoknak a gyermekeknek vagyon legjobban dolgok, akik ezt tudják: Az Isten nékem szerelmes Atyám, Jézus pedig leghívebb barátom. Mely sokat cselekedett Jézus ti érettetek! Ebben a könyvben azt fogjátok olvasni, hogy a ti érántatok való szeretetből inséget és nyomorúságot, s a legkeservesebb halált is elszenvedte.
Nagyok azok az ígéretek, melyeket az Isten néktek adott. Jobbat valamivel királyok, mint amit minden ember öszvesen adhatnak. Adjátok magatoknak jól idején egészen idején őnéki! Fogjátok tapasztalni, hogy aki szíves szeretettel imádkozik Istenhez, aki eránta való szeretetből örömest akarja cselekedni a jót, az tapasztalja, hogy az Isten őtet a jóra segíti és a gonosztól megőrzi.
A tavasznak virágai elhervadnak, a ti ifjúságotok is, valamint a ti mostani örömeitek elfognak enyészni. Boldogok lesztek akkor, hogyha a ti életetek őszében, a ti tavaszotok gyümölcsét szedhetitek. Most gyűjtsetek magatoknak esméretet, most gyűjtsetek sok tapasztalásokat az Istennek szeretete felől, hogy legyen vigasztalásotok midőn majd a szenvedés napjai érkeznek.”

2. Függelék

Az Egyetemes Konvent által engedélyezett vallásoktatási tankönyvek jegyzéke (289/1941. Konventi határozat, 10. számú melléklet)

I. Népoktatás

1. Elemi iskolák

a. Osztott iskolák

2. osztály - Gergely Ilona: Bibliai történetek
3. osztály - Beliczai Angéla: Bibliai történetek
4. osztály - Beliczai Angéla: Bibliai történetek
5. osztály - Dr. Szabó Aladár: A keresztyén egyház története
6. osztály - Dr. Vass Vince: Keresztyén hit- és erkölcstan
7. osztály - Szilágyi Kiss Zsuzsanna: Bibliai ismertetés
8. osztály - még nincs tankönyv

b. Osztatlan iskolák

2. osztály - Gergely Ilona: Bibliai történetek
3-4. osztály - Kovács - Székely-Kovács - Takács: Bibliai történetek
3-6. osztály - Takács Károly: Valláskönyv tanyai iskolák számára
5-6. osztály –Takács Károly: Egyháztörténelem és vallástan

c. Konfirmációi káték

Apostol Elek: Konfirmációi Káté az elemi iskola VI. osztályát végzettek számára
Virágh József: Konfirmációi Káté a VI. osztályt nem végzett, tanyákon és szórványokon lakó konfirmálók számára

2. Ismétlő, gazdasági és továbbképző iskolák

1-3. osztály - Tóth Dezső: Református keresztyén valláskönyv

3. Iparos és kereskedői tanonciskolák

1-4. osztály - Dr. Budai Gergely: A mi vallásunk

II. Középfokú oktatás

1. Polgári Iskolák

1-2. osztály - Farkas Kálmán: Az ó- és újszövetségi kijelentés
3. osztály - Dr. Révész Imre: A keresztyénség története (fiúk számára)
Dr. Patay Pál: A keresztyénség története (leányok számára)
4. osztály - Dr. Patay Pál: Konfirmációi Káté
Rácz Kálmán: Hit- és erkölcstan

2. Tanító- és tanítónőképző intézetek

1. osztály - Hamar István: Bibliaismertetés (Ószövetség)
2. osztály - Czeglédi Sándor: Bibliaismertetés (Újszövetség)
3. osztály - Dr. Révész Imre: Egyháztörténelem I.
4. osztály - Dr. Révész Imre: Egyháztörténelem II.
5. osztály - Szele Miklós: Népiskolai keresztyén vallástanítás módszertana
Dr. Vass Vince: Keresztyén hit- és erkölcstan

3. Gimnáziumok

1-2. osztály - Farkas Kálmán: Az ó - és újszövetségi kijelentés
3. osztály - Dr. Révész Imre: A keresztyénség története (fiúk számára)
Dr. Patay Pál: A keresztyénség története (leányok számára)
4. osztály - Dr. Patay Pál: Konfirmációi Káté
Rácz Kálmán: Hit- és erkölcstan
5. osztály - Czakó-Czeglédy: Vallástörténet
6. osztály - Dr. Révész Imre: Egyháztörténelem I.
7. osztály - Dr. Révész Imre: Egyháztörténelem II.
8. osztály - Szele Miklós: Apologetika

4. Líceumok

1. osztály - Szilágyi Kiss Zsuzsanna: Bibliaismertetés
2. osztály - Dr. Szabó Aladár: A keresztyén egyház története

5. A különféle középfokú szakiskolák

1. osztály - Czakó-Czeglédy: Vallástörténet
2. osztály - Dr. Révész Imre: Egyháztörténelem I.
3. osztály - Dr. Révész Imre: Egyháztörténelem II.
4. osztály - Szele Miklós: Apologetika

6. Fa- és fémipari szakiskola

1. osztály - Czakó-Czeglédy: Vallástörténet
2. osztály - Dr. Révész Imre: Egyháztörténelem I.
3. osztály - Dr. Révész Imre: Egyháztörténelem II.

3. Függelék

A hittanoktatás számára készült hittankönyvek, 1989 - 1998. között

Óvodai keresztyén nevelés

Csűri Lajos: Jöjjetek Jézushoz - Református hittankönyv 5-7 éves gyermekek számára, Református Sajtóosztály, Budapest, 1989.

Általános iskolai hittanoktatás, Református Sajtóosztály kiadványai, Budapest, 1989.

Vladár Gábor: Református keresztyén vagyok - Református hittankönyv 7-8 éves gyermekeknek

Vladár Gábor: Útaid, Uram mutasd meg! - Református hittankönyv 8-9 éves gyermekeknek

Vladár Gábor: Jézus a mi megváltónk - Református hittankönyv 9-10 éves gyermekeknek

Vladár Gábor: Így szerette Isten a világot: Összefüggő bibliai kijelentéstörténet - Református hittankönyv 10-11 éves gyermekeknek

Molnár Miklós: Te taníts engem! Református hittankönyv 12 éven felülieknek

Gimnáziumi hittanoktatás

Herczeg Pál: Érted is, amit olvasol? - Bibliaismereti hittankönyv a konfirmáció utáni korosztálynak, Református Sajtóosztály, Budapest, 1991.

Cseri Kálmán: Református hitünk - Hittankönyv a konfirmáció utáni korosztálynak, Református Sajtóosztály, Budapest, 1991.

Rózsai Tivadar: Bibliaismertetés, Kálvin Kiadó, Budapest, 1995.

Dr. Szathmáry Sándor: Bibliaismeret I-II, Kálvin Kiadó, Budapest, 1996.

Olvasókönyvek, segédanyagok

Dr. Bajusz Ferenc: A keresztyénség és más világvallások - Ökumenikus és vallástörténeti áttekintés a konfirmáció utáni korosztálynak, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1991.

Rienk Bouke Kuiper: Az egyház: Krisztus dicsőséges teste - Az egyházról szóló tanítás a konfirmáció utáni korosztálynak (fordítás), Kálvin János Kiadó, Budapest, 1994.

György Antal: A tizenharmadik apostol - Egyháztörténeti olvasókönyv, Kálvin János Kiadó, Budapest, 1995.

György Antal: Sötét helyen világító szövétnek - Kis úti kalauz a biblia világához, Kálvin János Kiadó, Budapest, 1997.

György Antal: A hit példaképei - Egyháztörténeti olvasókönyv, Kálvin János Kiadó, Budapest, 1997.

Bottyán János: Hitünk hősei, Kálvin Kiadó, Budapest, 1997.

Szénási Sándor: Megtaláltuk a Messiást! - Református konfirmációi olvasókönyv, Kálvin János Kiadó, Budapest, 1990.

Tanári segédkönyvek

Csűri Lajos: Jöjjetek Jézushoz - Tanári kézikönyv az 5-7 éves gyermekek hittankönyvéhez, Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1991.

Vladár Gábor: Tegyetek tanítványokká! - Tanterv és tanári útmutató a 7-11 éves gyermekek hitoktatásához, Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1991.

Benke György: Egyháztörténelem korszakokban és személyekben - Segédkönyv az iskolai hitoktatáshoz, Borsod-Gömöri Református Egyházmegye Katechetikai Bizottsága, 1993.

4. Függelék

1998 óta kiadott hittankönyvek listája (RPI sorozat)

Dr. Fodorné Dr. Nagy Sarolta: Hittan 1. - Tankönyv, RPI, Budapest, 2001.
Dr. Fodorné Dr. Nagy Sarolta: Hittan 1. - Feladatlapok, RPI, Budapest, 1999.
Dr. Fodorné Dr. Nagy Sarolta: Hittan 1. - Tanári segédkönyv, RPI, Budapest, 1998.

Dr. Kustár Zoltán - Kustár Gábor: Hittan 2. - Tankönyv, RPI, Budapest, 2002
Turbucz Erzsébet: Hittan 2. - Feladatgyűjtemény, RPI, Budapest, 1999.
Turbucz Erzsébet: Hittan 3. - Tanári segédkönyv, RPI, Budapest, 1999.

Bárdos Péterné: Hittan 3. - Tankönyv, RPI, Budapest, 2003.
Bárdos Péterné: Hittan 3. - Feladatgyűjtemény, RPI, Budapest, 1999.
Bárdos Péterné: Hittan 3. - Tanári segédkönyv, RPI, Budapest, 1998.

Kustár Gábor: Hittan 4. - Tankönyv, RPI, Budapest, 2005.
Siteri Erika: Hittan 4. - Feladatgyűjtemény, RPI, Budapest, 1999.
Siteri Erika: Hittan 4. - Tanári segédkönyv, RPI, Budapest, 1999.

Lukácsné Dákos Ibolya - Kósa Zoltánné: Hittan 5. - Tankönyv, RPI, Budapest, 2001.
Baráth Julianna: Hittan 5. - Feladatgyűjtemény, RPI, Budapest, 2000.
Baráth Julianna: Hittan 5. - Tanári segédkönyv, RPI, Budapest, 2000.

Szélné Sebor Lilla: Hittan 6. - Tankönyv, RPI, Budapest, 2000.
Szélné Sebor Lilla: Hittan 6. - Feladatgyűjtemény, RPI, Budapest, 1999.
Szélné Sebor Lilla: Hittan 6. - Tanári segédkönyv, RPI, Budapest, 2006.

Dr. Benke György: Hittan 7. - Tankönyv, RPI, Budapest, 2000.
Dr. Benke György: Hittan 7. - Tanári segédkönyv, RPI, Budapest, 2000.

Dr. Bodó Sára: Hittan 8. - Tankönyv, RPI, Budapest, 2000.

Fodorné Ablonczy Margit: Hittan 9. - Tankönyv, RPI, Budapest, 2007.
Fodorné Ablonczy Margit: Hittan 9. - Tankönyv, RPI, Budapest, 2009.
Fodorné Ablonczy Margit: Hittan 9. - Tanári segédkönyv, RPI, Budapest, 2000.

Dani László: Hittan 10. - Tankönyv, RPI, Budapest, 2002.

Tóth Kása István– Tőkéczky László: Egyháztörténet 1. (A kezdetektől 1711-ig)
Ladányi - Papp Kornél - Tőkéczky László: Egyháztörténet 2. (1711-től napjainkig), Tankönyv és tanári kézikönyv, RPI, Budapest, 1999.

Dr. Szűcs Ferenc: Hittan 12. - Feladatgyűjtemény, RPI, Budapest, 1997.
Dr. Szűcs Ferenc: Hittan 12. - Tanári segédkönyv, RPI, Budapest,1997.

5. Függelék
Howard Gardner többrétű intelligencia elmélete képekben

a. Intelligenciatípusok összekapcsolódási lehetőségei

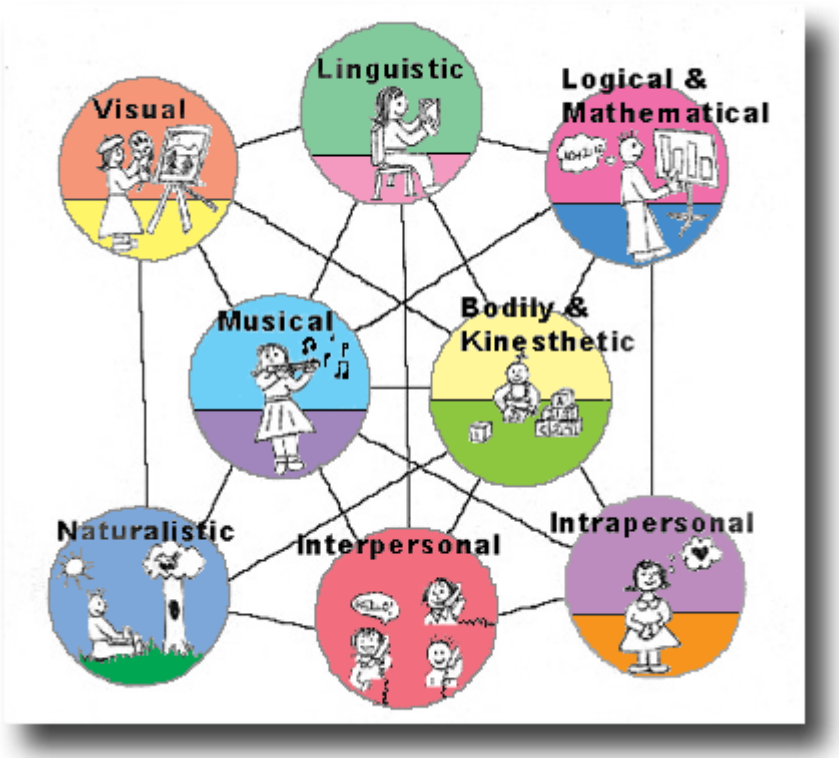

Kép forrása: www.new-oceans.co.uk/new/education/multi7.htm

b. Intelligenciák, mint egy adott területen megjelenő képesség alkalmazásai

Kép forrása: http://www.theintellectualdevotional.com/blog/2010/03/29/the-theory-of-multiple-intelligences/

6. Függelék
Kísérlet egy tanulócentrikus hittankönyv egy fejezetére

Napjaink hittankönyvi paradigmaváltásában egyszerre beszélünk tanulócentrikus hittankönyvről, mely a hatékony, motiváló ismeretelsajátítást segíti a tanuló számára. Ugyanakkor hittankönyv-családról is beszélünk, mely azt jelenti, hogy a hittankönyvek nem önmagukban állnak a katechézis szolgálatában. Éppen ezért nem várható el egy hittankönyvtől, hogy önmagában hordozzon minden motivációs eszközt, feldolgozási lehetőséget, ötletet, mely a katechéták segíti a felkészülésben. Többek között azért sem, mert a hittankönyv elsődlegesen a tanulónak készül és nem a hittanoktatónak. Ennek megfelelően e kísérlet, mely egy tanulócentrikus hittankönyv egy fejezetét igyekszik elénk vázolni a következő munkamegosztással tervez:

a. Tanári kézikönyv: tartalmaz háttérgondolatokat, ötleteket, módszertani, valláspedagógiai megfontolásokat, a differenciáláshoz eszközöket, javaslatokat és lehetőségeket, óratervezetet, melyek segítségével a katechéta a saját csoportjának, lehetőségeinek, tanulóinak megfelelően segítséget kap az adott tananyaghoz tartozó órára való felkészülésben.
b. Hittankönyv: a tanuló kezébe kerül, és elsősorban az ő motiválását, témára való ráhangolódását segíti; az adott témához kapcsolódó központi ismereteket rendszerezi, összegzi, azok belsővé válását, készség szintűvé fejlődését kívánja elősegíteni.
c. Kiegészítő füzet (Munkafüzet, feladatgyűjtemény) a hittankönyvhöz: olyan feladatokat, tevékenységeket tartalmaz, melyek a tanórai közös feldolgozást segítik elő.

A hittankönyv-család egységéből most a tanulócentrikus hittankönyv egy fejezete kerül kiemelésre, mely a következő egységekre épülhet:

a. Motiválás, előzetes ismeretek előhívása, kapcsolat keresése a tanuló és a tananyag között.
b. Téma központi (elsajátítandó) anyagának rendszerezett, összegzett, tanuló számára érthető közvetítése.
c. Tevékenységek-kérdések: önellenőrzést, elgondolkodást, készséggé válást segítő, elgondolkodtató tevékenységek. Ezek elvégzése nem kötelező, de lehetőség van akár a hittanórán, akár önállóan azok végrehajtására.

A tanulócentrikus hittankönyv piktogramok segítségével segítheti a tájékozódást, illetve a hittankönyvi munkálatokat. Ezek a piktogramok a hittankönyv elején, a közvetlen, barátságos és megszólító hangvételű előszó után kerülnek megmagyarázásra, a leckékben magyarázat nélkül szerepelnek. A mellékelt tervezet kb. 2 óra anyaga lehetne.
Piktogramok jelentése:

Bevezetés - kapcsolópontok

Tananyag

Fogalomtár (a témához kapcsolódó új fogalmak röviden)

Kapcsolódó bibliai igehely (elolvasásra)

Feladat - tevékenységtár (kérdések, feladatok)

A személyiség komplex fejlesztését célzó tevékenységek, feladatok.

Önellenőrzést segítő feladatok (amivel a tanuló saját magát ellenőrizheti le)

Énekjavaslat

Évfolyam: 5. osztály, Téma: Ünnepkörök (Református hittanoktatási tanterv, RPI, 1998. alapján)

Mi jut eszedbe ezekről a képekről és gondolatokról?

Mit gondolsz: mitől ünnep az ünnep? Te hogyan ünnepelsz a barátokkal, otthon és az iskolában?

Milyen ünnepet ismersz?

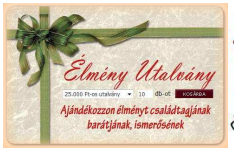

Az ünnep:

„Talán ünnepet nem is vehetsz boltban, mert az ünnep inkább benned, legbelül van." (Grincs c. film)

Isten ajándéka

Isten nemcsak a hetedik napot szentelte meg azért, hogy erőt kapjunk a folytatáshoz, hanem ünnepeket is adott.
Az ünnepek az ő ajándékai, különleges alkalmak. Változatossá teszik az életünket

Lehetőség a pihenésre

A 4. parancsolatban ad Isten útmutatást a munka és a pihenés harmóniájára. A mindennapi munka (tanulás) után szükség van pihenésre, kikapcsolódásra, hogy új erővel folytassuk a munkát.
Az ünnep azonban nem csak a pihenésre lehetőség.

Lehetőség a találkozásra

Az ünnepek lehetőséget adnak a találkozásra: Istennel és az embertársakkal. Nemcsak a családtagjainkkal, barátainkkal ünnepelhetünk együtt, hanem Istennel és református testvéreinkkel is.

Lehetőség az emlékezésre

Az ünnepek lehetőséget adnak arra, hogy megemlékezzünk arról, hogy milyen sok jót tett velünk Isten. Amikor ünneplünk, eszünkbe juthat, hogy Isten eljött hozzánk. Arra is gondolhatunk, hogy ő velünk van az egész évben: ételt, italt ad nekünk és vigyáz ránk.

Lehetőség a hálaadásra

Amikor ünnepelünk és emlékezünk mindarra a jóra, amit Isten tett és tesz velünk, megköszönhetjük ezt neki. Az ünnep tehát lehetőség az Istennek való hálaadásra.

Református testvéreinkkel is együtt ünnepelhetünk, emlékezhetünk és hálát adhatunk Istennek.
A református egyházi év 3 nagy ünnepkörre van felosztva:

1. **karácsonyi,**
2. **húsvéti,**
3. **pünkösdi ünnepkör.**

A református egyházi év ünnepkörei:

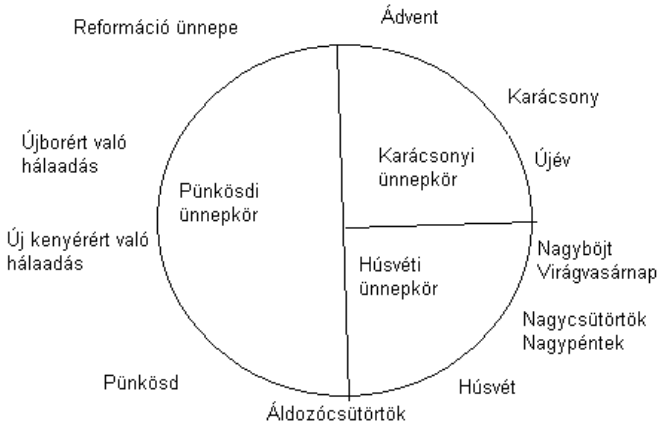

Legfőbb ünnepeink

Amit ünneplünk

Ádvent (4 hét karácsony előtt): Várakozást, eljövetelt, megérkezést jelent. Elkészülünk arra, hogy emlékezzünk Jézus Krisztus első eljöveteléről (karácsony). Arra is készülünk lelkünkben és gondolatainkban, hogy Krisztus az idők végén másodszor is eljön, visszajön közénk.

Karácsony: Jézus Krisztus születése.
Isten emberré lett és közénk jött.

Nagyböjt (húsvét előtt 40 nap): Lélekben való felkészülés a húsvétra. Egy konkrét időre szóló önmegtartóztatás. A böjt lényege az, hogy lemondunk bizonyos dolgokról (pl. hús, édesség, TV, számítógép stb.), azért, hogy jobban oda tudjunk figyelni Istenre és embertársainkra.

Virágvasárnap (húsvét előtti vasárnap): Arra emlékezünk, ahogyan Jézus bevonult szamárháton Jeruzsálembe.

Nagyhét (húsvét előtti hét): Jézus Krisztus földi életének utolsó hete, mely virágvasárnappal kezdődik és húsvéttal ér véget.

Nagycsütörtök: Húsvét előtti csütörtök. Ezen a napon volt Jézus és a tanítványok utolsó vacsorája, és az Úrvacsora szerezztetése. Erre emlékezünk.

Nagypéntek: Jézus keresztre feszítésének és halálának a napja. Arra emlékezünk, hogy ezt miattunk, helyettünk és értünk szenvedte el.

Húsvét: Jézus Krisztus feltámadásának az ünnepe. Hálával emlékezhetünk arra, hogy nem kell félnünk a haláltól.

Pünkösd (húsvét után 50. nap): Jézus miután visszament az Atyához elküldte a Szentlelket hozzánk. Ekkor ünnepeljük a keresztyén egyház születésnapját is.

Zsolt 95.

Ez a zsoltár azt mutatja meg nekünk, hogyan ünnepelt egykor Izrael népe. Arról beszél hogyan adtak hálát Istennek, és mi mindenre emlékeztek.
Hogyan tudnád elképzelni Izrael ünneplését a 95. zsoltárt olvasva?

A református egyházi év ünnepei

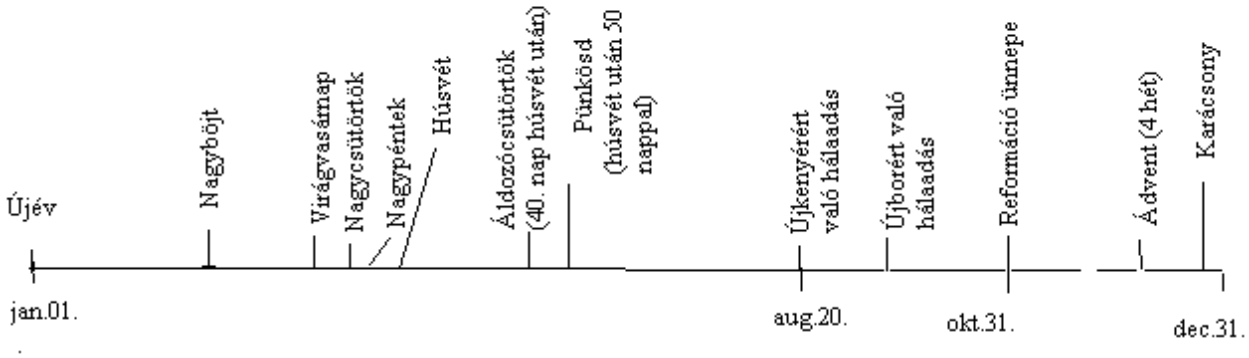

Mi lenne, ha…

Képzeld el, hogy te is ott vagy Izraellel az ünnepléskor! Készíts egy rajzot, plakátot, meséld el vagy játszd el a barátaiddal ezt az eseményt!

Mit szólnál hozzá, ha a szüleid/barátaid rád bíznák, hogy döntsd el, hogyan ünnepeltek együtt? Te szeretnéd, ha ők is éreznék, hogy az ünnep Isten ajándéka. Hogyan mutatnád ezt meg nekik a közös ünnepléskor?

Vezettél már naplót? És arra szoktál-e emlékezni, hogy milyen jó dolgok történnek veled a héten? Mi lenne, ha hétfőtől szombatig minden nap fölírnád, hogy mi az a jó, amit Istentől kaptál és szeretnéd neki megköszönni. A vasárnap is ünnepnap. Ezen a vasárnapon ünnepelj úgy, hogy olvasd föl a naplódat Istennek, és emlékezz arra, hogy mennyi jó dolgot tett veled a héten!

Szoktad lapozgatni a Református Énekeskönyvet? Milyen zsoltárok és dicséretek kapcsolódnak az egyházi év ünnepeihez? Van, amit ismersz közülük?

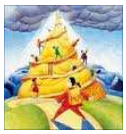

Ünnepeljetek együtt! Terítsétek meg hitoktatótokkal az ünnepi asztalt, és ha előre készültetek, keressétek meg a helyét a magatokkal hozott ünnepi kelléknek! Írjatok egy-egy ünnepi jókívánságot, amit tegyetek az asztalra, ill. mondjatok ott el! Az ünnepi asztalnál akár énekelhettek és imádkozhattok is közösen!

Énekeljünk együtt!

Menjetek be kapuin hálaadással…
RE 95. Jertek, örvendjünk mindnyájan…

Ma tanultuk

Milyen lehetőségek vannak az ünneplésben?
Milyen ünnepekből áll a református egyházi év?
Mire emlékezünk az egyházi év főbb ünnepeken?

7. Függelék
RPI hittankönyvi koncepció[404]

I. A tankönyv

Tartalmilag nem érdemes külön hittankönyvet készíteni a gyülekezeti-, és az iskolai hittanoktatás számára. A cél közös, a tanterv szerinti átadandó kötelező tananyag azonos –tehát érdemes egy „mag-hittankönyvet" elkészíteni. Ezek olyan hittankönyvek, melyben a „mag-hittankönyv" a gyülekezeti hittanoktatás óraszámát és kötelező tananyagát veszi figyelembe. Ez vékonyabb, áttekinthetőbb, teljes egészében felhasználható és megfizethetőbb hittankönyveket eredményezne. Továbbra is kérdés, hogy mely típusú tankönyvek a leginkább szükségesek a hittanoktatás során. *A financiális problémák a tartós tankönyvek igényét vetik föl, míg a hatékonyság érvei a munkatankönyvek mellett szólnak.*
Az iskolai hittanoktatás igényeiről sem szabad elfeledkezni, ezért számukra kiegészítő tananyag oktatása válik lehetővé, mely szintén a hittanoktatási kerettanterv alapján készülne el. Ezeknek egyik lehetősége olyan tankönyvek születése, melyek több évfolyam kiegészítő anyagát együtt tartalmazzák (akár pl. 1-2, akár 1-4 osztályra vonatkoztatva).

A hittankönyvek nem csodaszerek a hittanoktatásban, ugyanakkor az ismeretek gyűjtésében, átadásában, rendszerezésében fontos segédeszközök. *Közvetítő szerepük van a gyermek és a tananyag között*, éppen ezért megformálásuk, írásuk során fontos középpontba helyezni a megcélzott korosztály sajátosságait, illetve az egyéni különbözőségekhez való adaptivitás lehetőségét.
Ahhoz, hogy hatékony hittanoktatási segédeszközök készülhessenek fontos letisztáznunk mindazokat az alapelveket, melyek alapján elkészülnek/fejleszthetővé válnak a hittankönyvek.
A hittankönyvek készítésére, fejlesztésére munkacsoportot érdemes létrehozni. A munkacsoport tagjai között fontos, hogy jelen legyen olyan szakember, aki a tankönyvi szöveggel; aki a munkáltatásokkal; aki az illusztrációkkal, stb. foglalkozik. A hatékony és egységes tankönyvi koncepció érdekében hasznos lenne olyan munkacsoportok létrehozása, melyek az 1-4, 5-8, 9-12. évfolyam számára készült tankönyvek fejlesztését, írását végzik/kísérik figyelemmel.

Cél: Olyan hittankönyvek készítése, melyek a hittanoktató számára hasznos segédeszközök a Szentháromság Istenre való mutatásban. A megcélzott korosztály sajátosságai, illetve az egyéni képességekhez való adaptivitás alapján segítik a tanulókat az adott ismeretanyag elsajátításában, belsővé válásában, református keresztyén attitűd és a Szentháromság Istennel való élő kapcsolat kialakulásában, fejlődésében.

Alapelvek:
Biblikus elvek

- A hittankönyv a hittanoktatás segédanyagaként segítséget kíván nyújtani a hittanoktatónak a gyermekek/fiatalok hitre jutásában, Istennel való élő kapcsolatának kialakulásában, fejlődésében, hitben élésükben.
- Mindezeknek érdekében a hittankönyv hangvételében, fogalmazásmódjában, tartalmában a Szentháromság Istenre mutat.
    - A hittankönyv biblikusan használja a Szentháromság Istenre/egyházra/Szentírásra/üdvösségtörténetre vonatkozó szakkifejezéseket.
- Tartalmával, az általa közvetített rejtett és konkrét tantervvel, együtt segíti az anyaszentegyházba, mint hívők közösségébe való betagolás elősegítését.

Teológiai és valláspedagógiai elvek:

- A hittankönyv a hittankönyv család tagja, mely funkciójának megfelelően az átadni kívánt tananyaghoz szükséges ismereteket gyűjti, rendszerezi és adja át.

[404] A Tankönyvfejlesztő Munkacsoport közös együttműködése során a következő javaslat született a hittankönyv család fejlődésének irányáról, illetve koncepciójáról a fejlesztéshez/új tankönyvek, segédkönyvek írásához, 2009. december - a koncepció alapja általam készített munkaanyag volt. A koncepció PhD dolgozatban való megjelenését a RPI igazgatója engedélyezte.

- A tananyag kiválasztása megfelel a jogszabályokban előírtaknak (követelményrendszer, időkeret szempontjából; érvényes hittanoktatási kerettanterv, érettségi vizsgakövetelmények).
- Mivel a hittankönyv elsősorban a gyermekek/fiatalok számára készül, így a tananyag átadása az adott korosztály tipikus és egyéni sajátosságait figyelembe véve történik.
- A korosztályi sajátosságok figyelembevétele nem jelent egy zárt keretet, a hittankönyv tekintettel van az egyének közötti különbözőségekre. Ez megjelenésében, tartalmában, módszereiben is megnyilvánul. A hittankönyv törekszik arra, hogy lehetőséget nyújtson az egyéni fejlesztésre, a differenciált tanításra/tanulásra is.
- A hittankönyv tartalmában, hangvételében felkelti és fenn tartja az olvasó (a megcélzott korosztály) érdeklődését, valamint fölkelti az Istennel való kapcsolat iránti vágyakozást.
- A hittankönyv tartalmában, hangvételében segíti az anyaszentegyház iránti pozitív, nyílt, elfogadó és őszinte attitűd kialakulását, fejlődését.
- A hittankönyv a teljes személyiség aktivizálására törekszik.
- A gyülekezeti és iskolai hittanoktatás céljára készült hittankönyvek alapkoncepciója (biblikus és valláspedagógiai elvek), kiegészítő részek tartalmazzák az eltéréseket.
- Hittankönyvek megjelenése tekintetében ez azt jelenti, hogy az alaphittankönyv a gyülekezeti hittanoktatás számára készült anyagmennyiséget veszi figyelembe, míg az iskolai hittanoktatás számára kiegészítő modulokat tartalmazó füzetek jelennek meg.

II. Hittan tanári segédkönyv fogalma, funkciója:

- A hittankönyv-család szerves része, melynek feladata a vallástanár, katechéta valláspedagógiai munkájának segítése.
- Az általa tartalmazott információk, segédanyag megcélzott rétege a hittanoktató.
- A hittankönyv-családban a hittantankönyvnek irányító szerepe van. A tanári segédkönyv által tartalmazott információk, háttéranyagok, javaslatok, instrukciók a tankönyv anyagának hátterét, annak hatékony feldolgozását segítik elő.

Forma

- Kapcsos formában megjelenő tanári segédkönyv, melyből kivehetőek a leckék, illetve változás esetén beilleszthetőek az újak.
- Internetről letölthető, nyomtatható változat a nyomtatásban kapcsos formátumban megjelent tanári segédkönyv esetén.

Alapelvek

- Legyen összhangban a tankönyv, tanári segédkönyv és a munkafüzet.
- Ennek megfelelően: a tanári segédkönyv figyelembe veszi a tankönyv anyagát, ahhoz közöl segédanyagokat, szükséges plusz információkat. Ismeri és szem előtt tartja a munkafüzet anyagát is.
- Azonos koncepció alapján készüljön az 1-6 (1-2,3-4,5-6), a 7-8 és a 9-12. évfolyamok anyaga.
- A tanári segédkönyv feldolgozási javaslatai a Szentírás egészén alapuló, hiteles Isten és emberképet közvetítenek.
- A tanári segédkönyv olyan információkat, segédanyagokat tartalmaz, mely segíti a hittanoktató tanórai munkáját, ill. annak előkészítését.
- A tanári segédkönyv a feldolgozási javaslatok során szem előtt tartja a korosztályi sajátosságokat, ill. lehetőséget ad az egyéni különbségek figyelembevételére és a differenciálásra.
- A tanári segédkönyv feldolgozási javaslatai, ötletei lehetőséget adnak a tananyag sokoldalú és differenciált feldolgozására.
- A tanári segédkönyv a teljes személyiség fejlesztését célozza meg.
- A tanári segédkönyv javaslatai alkalmasak a tankönyvi ismeretek belsővé válására, illetve a személyiség komplex fejlesztésére.
- A tanári segédkönyv lehetőséget nyújt, ötleteket ad a motiválásra, illetve a motiváció fenntartására.
- A tanári segédkönyv segíti a hittanoktató kreativitásának fejlődését, illetve a javasolt ötletek fejlesztik a tanuló kreativitását.
- A tanári segédkönyv jól áttekinthető.

- A tanári segédkönyv javaslatainak, gondolatainak megfogalmazása egyértelmű, könnyen és jól követhető.
- A tanári segédkönyv segítséget nyújt a témákban való további kutatáshoz, elmélyüléshez.

Tanári kézikönyv felépítése

1. Bevezető
   - Előszó a hittanoktatóhoz. (Tartalmazza a tananyagra, éves anyagra, stb. vonatkozó információkat.)
   - Korosztályi sajátosságok rövid összegzése.
   - Módszertani ajánlás: az adott korosztály munkáltatásában, aktivizálásában leghatékonyabban használható módszerek.

2. Tartalmi rész (segédanyagok)

Háttér

- Lecke (témakör) helye a tananyag egészét tekintve.
- Kortörténeti, teológiai háttérinformációk (röviden, kulcsszavakban) az adott témához.
- Valláspedagógiai megfontolások: az adott lecke korosztályi sajátosságokhoz, életvalósághoz való kapcsolódásának lehetőségei.
- Néhány lehetséges cél, üzenet fölsorolása - illetve az adott téma súlypontjai.

Lecketerv (ill. leckétervek annak megfelelően, hogy az adott leckéhez kapcsolható-e kognitív, affektív és pragmatikus megközelítés)

- Motiválás.
- Feldolgozási javaslat a téma átadásához. (Vázlatosan, akár a téma tömör vázlata, akár a feldolgozáshoz, szemléltetéshez, bemutatáshoz javasolható korosztályszerű ötletek.)
- Munkáltatás lehetőségei: ahol több lehetőség is megjelenhet.
- *Alternatívák*
- Plusz ötletek a feldolgozáshoz, további javaslatok.
- Adott témához kapcsolódó ajánlott irodalom a további kutatáshoz, segédanyag gyűjtéséhez.

3. Minden témakörhöz szerepeljen 1-2 tudáspróba, mely segítséget nyújt a tanári értékeléshez.

III. A munkafüzetek koncepciója a következő módon került elfogadásra:

Szóba került, hogy nem egységes a megnevezése sem a füzeteknek, mivel egyes anyagaink munkafüzetek, mások feladatgyűjtemény néven futnak. Dr. Bodó Sára ajánlására a jelenlévők egyetértettek abban, hogy érdemes lenne egy találóbb nevet használni. A javasolt név: „Kísérő füzet a …. című hittan tankönyvhöz”

Kísérő füzetek koncepciója

Fogalma

- A hittankönyv-család szerves része a tankönyvhöz tartozó kísérő füzet, mely a tanulók számára készül.
- A tananyag feldolgozásához tartalmaz feladatokat, munkáltatásokat, melyeket közösen, egyénileg vagy kis csoportban kell a diákoknak feldolgozniuk.

Formája

- Áttekinthető, esztétikus kivitelű füzet, melynek a lapjai nem esnek ki könnyen.
- A feladatok és az írott részek a korosztálynak megfelelő szintű szószerkezeteteket tartalmaznak és korosztály számára jó kezelhető betűnagysággal írottak.

Közös koncepcionális alapelvek

- A kísérő füzet áttekinthető, a tanuló számára érthető és könnyen kezelhető.
- A kísérő füzet szerkezetében, felépítésében, használt jelrendszerében belső összhang van.

- A kísérő füzet tartalmi struktúrája összhangban van a hozzá tartozó tankönyv és tanári segédkönyv struktúrájával.
- A kísérő füzet kivitelezése esztétikus, ezzel igényességre nevel.
- A kísérő füzet a személyiség komplex fejlesztésére törekszik.
- A kísérő füzet lehetőséget ad a tanulói kreativitás érvényesülésére és fejlődésére.
- A kísérő füzet feladatai segítséget nyújtanak a kompetenciafejlesztéshez.
- A kísérő füzet a tankönyv adott témához tartozó anyagának feldolgozásához és a tankönyvben található ismeretek elsajátításához és belsővé válásához nyújt segítséget.
- A kísérő füzet feladatai lehetőséget kínálnak a képességek és készségek fejlesztéséhez.
- A kísérő füzet lehetőséget nyújt a tananyag több szempontú feldolgozásához és a differenciált tanulásszervezéshez.
- A kísérő füzet módszertani kultúrája változatos, figyelembe veszi a korosztályi sajátosságokat és különbözőségeket, illetve gyermekközpontú.
- A kísérő füzet az ismereteket a tanulók fejlettségi szintjének megfelelő módon gyakoroltatja, alkalmaztatja.
- A kísérő füzet feladatai segítik Isten, az anyaszentegyház és az embertárs iránti pozitív attitűd kialakulását.
- A kísérő füzet feladatai a Szentírás alapján reális Isten- és emberképet közvetítenek.
- A kísérő füzet feladatai lehetőséget adnak az önismeret fejlődésére.
- A kísérő füzet feladatai a tanulók életvilágával kapcsolatba hozható példákkal segítik a tanulást.
- A kísérő füzet szóhasználata a tanulók számára élet közeli, és érthető.
- A kísérő füzet fogalmazásmódja, írásmódja megfelel a magyar nyelvtan szabályainak, helyesírási hibáktól mentes.

A hittankönyvi koncepció két mellékletet tartalmaz. Ebben a magyar tankönyvé nyilvánítási eljárásban használt szakértői értékelőlapokat alapul véve (a kötelezően előírt struktúrát figyelembe véve, hittankönyvekre átdolgozva) két szakértői értékelőlap szerepel:

a. valláspedagógiai - didaktikai értékelőlap.
b. tudományos - szakmai értékelőlap.

Ezek az értékelő lapok egyrészt abban akarnak segítséget nyújtani, hogy a leendő hittankönyvek író a tankönyvvé nyilvánítás szempontjaival tisztában legyenek. Másrészt a hittankönyvek használatba vétele előtt teológiai, valláspedagógiai és pedagógiai - pszichológiai szempontok alapján előzetes elemzésen, vizsgálaton menjenek át.
Mivel a két értékelőlap 14 oldalt igényelne, ezért a tömörítés kedvéért a különböző fő szempontok alatt található, szöveges elemzésre biztosított hely kimaradt.

Tudományos - szakmai szakértői értékelőlap

Szakértő neve:
A könyv címe:
A könyv szerzői/ szerzői:
Megcélzott korosztály/évfolyam:

A könyv tervezett használati helye:
GYÜLEKEZETI-, ISKOLAI HIT- ÉS ERKÖLCSTANOKTATÁS

A könyv hittankönyvvé nyilvánítását[405]:

TÁMOGATOM NEM TÁMOGATOM FELTÉTELLEL TÁMOGATOM

Feltétel:

A szakmai értékelés szempontjai[406]:
1. Általános etikai követelményeknek való megfelelés
2. Szakmai hitelesség, pontosság
3. A tartalom strukturáltsága, belső logikája
4. Szakmai újdonság

……. **…….**
Aktuális dátum szakértő aláírása

1. Általános etikai követelményeknek való megfelelés

Szempont	Értékelés	
a. A hittankönyv összhangban van az általános emberi normákkal, értékekkel, a humanizmus általános követelményeivel.	IGEN	NEM
b. A hittankönyv mentes az egyenlő bánásmód követelményét, a nemek egyenlőségét sértő, az esélyegyenlőséget erősítő tartalmaktól (kijelentés, ábra, fotó, grafika, stb.).	IGEN	NEM
c. A hittankönyv mentes a nemzeti, etnikai kisebbségre, vallási közösségre nézve sértő tartalmaktól (kijelentés, ábra, fotó, grafika, stb.).	IGEN	NEM
d. A hittankönyv mentes a gyűlölet keltésére alkalmas tartalmaktól (kijelentés, ábra, fotó, grafika, stb.).	IGEN	NEM
e. A hittankönyv mentes a politikai állásfoglalástól	IGEN	NEM
f. A hittankönyv mentes az iskolai reklámcélú tevékenység korlátozására vonatkozó rendelkezésbe ütköző tartalmaktól (1993. évi LXXIX. törvény 122. §. (12).)	IGEN	NEM

[405] Nem támogatható a könyv hittankönyvvé nyilvánítása, ha:
- Nem felel meg az Általános etikai követelmények valamelyikének,
- Tartalmában a Szentírás tanításával összeférhetetlen kijelentéseket tartalmaz,
- A tananyag kiválasztása nem felel meg a Magyarországi Református Egyház által meghatározott Hit- és erkölcstan oktatási Alap-,/ Kerettantervnek,
- A tananyag kiválasztása nem teszi lehetővé a református középfokú oktatási intézmények számára készített könyvek esetében a gimnáziumi hit- és erkölcstan érettségi követelmények elsajátítását,
- A Szentírás alapján megfogalmazott anyagrészek nem biblikusak, az ismeretek közlésében nem pontosak.

[406] Az OM 23/2004 (VII.27) rendeletének figyelembe vételével.

2. Szakmai hitesség, pontosság

Szempont	Értékelés		
1. A tananyag kiválasztása megfelel a jogszabályokban (aktuálisan érvényes hittanoktatási kerettanterv/ alaptanterv/ érettségi vizsgakövetelmények) előírtaknak (követelményrendszer, időkeret).	IGEN	NEM	RÉSZBEN
2. A hittankönyv tartalmazza az új szakszavak szószedetét, alapfokú oktatás esetén azok rövid értelmezését.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
3. Szakszerű, teológiailag megalapozott, pontos ismereteket tartalmaz	IGEN	NEM	RÉSZBEN
4. A bibliai idézetek szövegei hitelesek/ pontosak.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
5. Nem szerepel a hittankönyvben olyan tartalom (kijelentés, ábra, fotó, grafika, stb.), mely nem egyezik/ellentétes a Szentírással.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
6. A hittankönyv teológiailag pontosan használja a Szentháromság Istenre/egyházra/üdvösségtörténetre/Bibliára vonatkozó szakkifejezéseket.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
7. A hittankönyv az ismereteket a tanulók tipikus fejlettségi szintjéhez igazodva tárgyalja.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
8. A szakszavak használata a korosztálynak és a tananyagnak megfelelő mértékű.	IGEN	NEM	RÉSZBEN

3. A tartalom strukturáltsága, belső logikája

Szempont	Értékelés		
1. Az egyes részek egymásra épülnek, logikusan tagolt rendszert alkotnak.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
2. Az egyes fejezetek, tananyagrészek kifejtése mennyiségi és minőségi szempontból arányos.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
3. Az egyes leckéken belül az anyagrészek egymásra épülnek, következésük sorrendje logikus.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
4. Az egyes leckéken belül az anyagrészek mennyiségi aránya megfelelő.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
5. A tartalomjegyzék segíti a tanulókat az előző tájékozódásban.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
6. A hittankönyv témaköreinek, leckéinek tartalma könnyen áttekinthető a tanuló számára.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
7. A hittankönyv színkóddal/piktogrammal segítséget ad a különböző részek és feladattípusok közötti eligazodásban.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
8. A hittankönyv által használt színkód/piktogram egyértelmű, használata következetes.	IGEN	NEM	RÉSZBEN

4. Szakmai újdonság

Szempont	Értékelés		
1. A megközelítés sokoldalú.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
2. A hittankönyv sokféle lehetőséget kínál a képességek, készségek fejlesztéséhez.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
3. A hittankönyv tartalmai (kijelentés, ábra, fotó, grafika, stb.) megfelelő módon veszik figyelembe a teológia mai állása szerinti elméleteket, felfedezéseket.	IGEN	NEM	RÉSZBEN

Tételes megjegyzés lista:

oldal	Tankönyv szövege	Szakértői megjegyzés

……. **……**

Dátum szakértő aláírása

Valláspedagógiai - didaktikai értékelőlap

Szakértő neve:
A könyv címe:
A könyv szerzői/ szerzői:
Megcélzott korosztály/évfolyam:

A könyv tervezett használati helye:
GYÜLEKEZETI-, ISKOLAI HIT- ÉS ERKÖLCSTANOKTATÁS

A könyv hittankönyvvé nyilvánítását[407]:

TÁMOGATOM NEM TÁMOGATOM FELTÉTELLEL TÁMOGATOM

Feltétel:

A valláspedagógiai - didaktikai értékelés szempontjai[408]:
1. Általános etikai követelményeknek való megfelelés
2. Szakmai kritériumok
3. Ismeretanyag tartalma: szövegek, illusztrációk, kérdések/feladatok, kapcsolódó részek mennyisége és minősége
4. Az ismeretek alkalmazását biztosító művelet tanulása
5. Problémák, problémahelyzetek elemzése és a problémamegoldás tanulása
6. A tanulás módszereinek tanulása
7. Gondolkodási eljárások tanulása
8. Szociális viszonyulások, magatartásformák tanulása
9. Nemzeti, etnikai, vallási kisebbségek szerepe
10. Nyelvhelyesség és helyesírás
11. A tankönyv nagyobb rendszer részét képezi-e, kapcsolódó tankönyvek és tananyagok

……. **…….**
Aktuális dátum szakértő aláírása

1. Általános etikai követelményeknek való megfelelés

Szempont	Értékelés	
a. A hittankönyv összhangban van az általános emberi normákkal, értékekkel, a humanizmus általános követelményeivel.	IGEN	NEM
b. A hittankönyv mentes az egyenlő bánásmód követelményét, a nemek egyenlőségét sértő, az esélyegyenlőséget erősítő tartalmaktól (kijelentés, ábra, fotó, grafika, stb.).	IGEN	NEM
c. A hittankönyv mentes a nemzeti, etnikai kisebbségre, vallási közösségre nézve sértő tartalmaktól (kijelentés, ábra, fotó, grafika, stb.).	IGEN	NEM
d. A hittankönyv mentes a gyűlölet keltésére alkalmas tartalmaktól (kijelentés, ábra, fotó, grafika, stb.).	IGEN	NEM
e. A hittankönyv mentes a politikai állásfoglalástól	IGEN	NEM
f. A hittankönyv mentes az iskolai reklámcélú tevékenység korlátozására vonatkozó rendelkezésbe ütköző tartalmaktól (1993. évi LXXIX. törvény 122. §. (12).)	IGEN	NEM

[407] Nem támogatható a könyv hittankönyvvé nyilvánítása, ha:
- Nem felel meg az Általános etikai követelmények valamelyikének,
- Tartalmában a Szentírás tanításával összeférhetetlen kijelentéseket tartalmaz,
- A tananyag kiválasztása nem felel meg a Magyarországi Református Egyház által meghatározott Hit- és erkölcstan oktatási Alap-,/ Kerettantervnek,
- A tananyag kiválasztása nem teszi lehetővé a református középfokú oktatási intézmények számára készített könyvek esetében a gimnáziumi hit- és erkölcstan érettségi követelmények elsajátítását,
- A Szentírás alapján megfogalmazott anyagrészek nem biblikusak, az ismeretek közlésében nem pontosak.

[408] Az OM 23/2004 (VII.27) rendeletének figyelembe vételével.

2. Szakmai kritériumok

Szempont	Értékelés		
1. A tananyag kiválasztása megfelel a jogszabályokban (aktuálisan érvényes hittanoktatási kerettanterv/ alaptanterv/ érettségi vizsgakövetelmények) előírtaknak (követelményrendszer, időkeret).	IGEN	NEM	RÉSZBEN
2. A hittankönyv tartalmazza az új szakszavak szószedetét, alapfokú oktatás esetén azok rövid értelmezését.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
3. Szakszerű, teológiailag megalapozott, pontos ismereteket tartalmaz	IGEN	NEM	RÉSZBEN
4. A bibliai idézetek szövegei hitelesek/ pontosak.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
5. Nem szerepel a hittankönyvben olyan tartalom (kijelentés, ábra, fotó, grafika, stb.), mely nem egyezik/ellentétes a Szentírással.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
6. A hittankönyv teológiailag pontosan használja a Szentháromság Istenre/egyházra/üdvösségtörténetre/Bibliára vonatkozó szakkifejezéseket.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
7. A hittankönyv az ismereteket a tanulók tipikus fejlettségi szintjéhez igazodva tárgyalja.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
8. A szakszavak használata a korosztálynak és a tananyagnak megfelelő mértékű.	IGEN	NEM	RÉSZBEN

3. Ismeretanyag tartalma: szövegek, illusztrációk, kérdések/feladatok, kapcsolódó részek mennyisége és minősége

Szempont	Értékelés		
A. Általános szempontok			
1. A hittankönyv tartalma (kijelentés, ábra, fotó, grafika, stb.) segít felkelteni és fenn tartani a tanuló érdeklődését Isten és az egyház iránt.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
2. A hittankönyv tartalma (kijelentés, ábra, fotó, grafika, stb.) segíti Isten és az egyház iránti pozitív attitűd kialakítását, fejlesztését.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
3. A hittankönyv a tanulók vélhető tapasztalataiból, életéből vett példákkal segíti az ismeretek megértését, alkalmazhatóságát.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
4. A hittankönyv módszertani kultúrája segíti a tartalmak belsővé válását.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
5. A hittankönyv tartalmában, stílusában a természetes hangételű személyes megszólítottságra törekszik.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
6. Az átadni kívánt ismeretek mennyisége összhangban van a korosztály vélhető teljesítő képességével és a rendelkezésre álló idővel.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
7. A hittankönyv az új ismereteket és összefüggéseket a korosztály számára érthető módon kifejti és magyarázza.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
8. A hittankönyv tartalmai elősegítik egy pozitív keresztyén szokásrendszer kialakulását.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
B. Strukturális szempontok			
9. Az egyes részek egymásra épülnek, logikusan tagolt rendszert alkotnak.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
10. Az egyes leckéken belül az anyagrészek mennyiségi aránya megfelelő.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
11. A hittankönyv által használt színkód/piktogram egyértelmű, használata következetes.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
C. Tartalmak			
12. A leckék módszertani skálája segíti a keresztyén értékrend megértését, beépülését.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
13. A hittankönyv tartalmai bibliai megalapozottságú Istenképet közvetítenek.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
14. A hittankönyv tartalmai bibliai megalapozottságú emberképet közvetítenek.	IGEN	NEM	RÉSZBEN

15. A hittankönyv tartalmai bibliai megalapozottságú világképet közvetíteni.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
D. Tartalmak 1: szövegek			
16. A bibliai szövegek használata pontos, szakszerű.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
17. A hittankönyv a szakszavakat, idegen szavakat a korosztály tipikus fejlettségi szintjének megfelelő mértékben használja.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
18. A hittankönyv a szakszavakat, idegen szavakat a tanulók számára érthető módon értelmezi és magyarázza.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
19. A magyarázatok, leírások, bibliai történetek átfogalmazásai nem tartalmaznak félre érthető direkt kijelentéseket, felszólításokat.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
20. A hittankönyv szövegezése, fogalmazásmódja a korosztály tipikus fejlettségi szintjének megfelelő.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
21. A Szentírásból idézett szövegek használata a megfelelő helyen és mennyiségben történik. (aranymondások, történetek, stb.)	IGEN	NEM	RÉSZBEN
22. A hittankönyv megfogalmazásai nem közvetítenek olyan rejtett tartalmat, mely a Szentírás tanításával nem megegyező.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
23. A fogalmazásmód árnyalt, szabatos, választékos.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
24. Nincsenek a megfogalmazásokban indokolatlan, zavaró időrendi, logikai ugrások.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
E. Tartalmak 2: ábrák, illusztrációk			
25. A hittankönyv ábrákkal, képekkel, más illusztrációkkal segíti az ismeretek megértését.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
26. Nincsenek funkció nélküli ábrák, illusztrációk a hittankönyvben.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
27. A hittankönyv illusztrációs anyag könnyen megérthető a tanulók számára.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
28. A hittankönyv illusztrációi esztétikusak.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
29. A szentírási ismeretet (történetet, stb.) illusztráló képek, ábrák biblikusak; teológiailag, kortörténetileg hitelesek.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
30. Az illusztrációk aránya megfelelő a hittankönyv egészéhez viszonyítva.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
F. Tartalmak 3: kérdések, feladatok			
31. A hittankönyv alkalmas a tevékenykedtetésre.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
32. A hittankönyv módszertani kultúrája változatos.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
33. A hittankönyv módszertani kultúrája a tipikus életkori sajátosságoknak megfelelő.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
34. A hittankönyv megfelelő feltételek biztosít a speciális készségek, képességek fejlesztéséhez.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
35. A hittankönyv kérdései túlnyomó részt nem egy kimenetelű (igen/nem válaszadós) kérdések.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
36. A munkáltatások, kérdések, feladatok segítik a gondolkodásmód fejlesztését.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
37. A munkáltatások, kérdések, feladatok segítséget nyújtanak az összefüggések meglátásában, megértésében.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
38. A munkáltatások, kérdések, feladatok segítik az ismeretek elmélyítését, alkalmazását.	IGEN	NEM	RÉSZBEN

4. Az ismeretek alkalmazását biztosító művelet tanulása

Szempont	Értékelés		
1. A hittankönyv utasításai, feladatleírásai érthetőek, pontosak.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
2. A hittankönyv munkáltatásai segítséget nyújtanak a differenciált tanuláshoz.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
3. A hittankönyv feladatai megfelelő arányban tartalmaznak rögzítést, elmélyítést, alkalmazást, problémamegoldást elősegítő feladatokat.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
4. A hittankönyv megfelelő feltételeket biztosít az ismeretek feldolgozásához, megértéséhez és alkalmazni tudásához szükséges képességek fejlesztéséhez.	IGEN	NEM	RÉSZBEN

5. A hittankönyv biztosítja a feltételeket a kulcsfogalmak, alap-összefüggések megértéséhez, elsajátításához.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
6. A hittankönyv leckéi segítséget adnak az előző leckékben tanultak rendszerezéséhez, alkalmazásához.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
7. A hittankönyv utal a tantárgyközi kapcsolatokra.	IGEN	NEM	RÉSZBEN

5. Problémák, problémahelyzetek elemzése és a problémamegoldás tanulása

Szempont	Értékelés		
1. A hittankönyv a problémák felismerésére, megoldási lehető-ségek keresésére és a következmények mérlegelésére ösztönöz.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
2. A hittankönyvben megjelennek a gyakorlati élet / gyakorlati keresztyén hit lehetséges és reális problémái.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
3. A hittankönyvben felvázolt problémák a tanulók tipikus fejlődési szintjét figyelembe véve megérthetőek.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
4. A hittankönyv tartalmaz nyitott kérdéseket.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
5. A hittankönyv segíti a tanulót a környezetében tapasztalt jelenségek, történések észlelésében, megértésében.	IGEN	NEM	RÉSZBEN

6. A tanulás módszereinek tanulása

Szempont	Értékelés		
1. A hittankönyv figyelembe veszi a tanulók fejlődés-lélektani, élettani fejlettségének szintjét.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
2. A hittankönyv figyelembe veszi a tanulók teljesítőképesség-ét, terhelhetőségét az életkori sajátosságok alapján.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
3. A hittankönyv többféle tanulási módszer elsajátítására és gyakorlására is lehetőséget ad.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
4. A hittankönyv megfelelő feltételeket biztosít az egyéni, önálló tanuláshoz is.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
5. A hittankönyv lehetőséget ad a tanulónak arra, hogy saját maga is rendszeresen ellenőrizze és értékelje, hol tart a tanulási célok teljesítésében.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
6. A hittankönyv felkelti a diákok érdeklődését és kíváncsiságát az egyes témák és feladatok iránt.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
7. A hittankönyv a tanulási céloknak és a tanulók fejlettségi szintjének megfelelő tájékoztató apparátussal van ellátva (név- és tárgymutató, fogalomtár, irodalomjegyzék, stb.)	IGEN	NEM	RÉSZBEN

7. Gondolkodási eljárások tanulása

Szempont	Értékelés		
1. A hittankönyv lehetőséget ad a rendszerező és kombinatív képességek tananyaghoz kapcsolódó gyakorlására.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
2. A hittankönyv lehetőséget ad a korosztálynak megfelelő mértékű kritikai gondolkodás fejlesztésére.	IGEN	NEM	RÉSZBEN

8. Szociális viszonyulások, magatartásformák tanulása

Szempont	Értékelés		
1. A hittankönyv az élet tiszteletére és védelmére nevel.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
2. A hittankönyv az emberi méltóság tiszteletére és védelmére nevel.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
3. A hittankönyv a hagyományok megismertetésére és átadására törekszik.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
4. A hittankönyv a természeti környezet és az emberiség kultu-rális örökségének védelmére ösztönöz.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
5. A hittankönyv pozitív attitűd kialakítására törekszik a gyen-gék, elesettek, fogyatékkal élők felé.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
6. A hittankönyv ízléses és esztétikus kivitelezésű, mellyel igényességre nevel.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
7. A hittankönyv segíti a tanuló társadalomba való beilleszke-dését.	IGEN	NEM	RÉSZBEN

8. A hittankönyv tartalmaz olyan ismereteket, feladatokat, mely az egyén énképének, önismeretének fejlesztését segítik elő.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
9. A hittankönyv segíti a református keresztyén azonosságtudat kialakulását.	IGEN	NEM	RÉSZBEN

9. Nemzeti, etnikai, vallási kisebbségek szerepe

Szempont	Értékelés		
1. A hittankönyv nem tartalmaz előítéleteket a nemzeti, etnikai, vallási csoportok irányában.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
2. A hittankönyv kép-, illusztráció anyaga nem közvetít előítéleteket, s nem ösztönöz hamis általánosításokra.	IGEN	NEM	RÉSZBEN

10. Nyelvhelyesség és helyesírás

Szempont	Értékelés		
1. A hittankönyv nyelvezete, nyelvhelyessége megfelelő.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
2. A hittankönyv szókincse változatos.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
3. A hittankönyvben nem találhatóak helyesírási hibák.	IGEN	NEM	RÉSZBEN

Szöveges értékelés a fentiek figyelembe vételével:

11. A tankönyv nagyobb rendszer részét képezi-e, kapcsolódó tankönyvek és tananyagok

Szempont	Értékelés		
1. A hittankönyv egy pedagógiai programcsomag része.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
2. A hittankönyvhöz tanári segédkönyv is tartozik.	IGEN	NEM	RÉSZBEN
2. A hittankönyv illeszkedik a kapcsolódó tankönyvekhez, a számára kijelölt célt ezen belül betölti.	IGEN	NEM	RÉSZBEN

Tételes megjegyzés lista:

oldal	Tankönyv szövege	Szakértői megjegyzés

Felhasznált irodalom

Könyvek

Magyar nyelvű szakirodalom

1. A Debreceni Református Kollégium Története, szerk: Barcza József, MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1988.
2. Apáczai Csere János: Magyar Encyclopaedia, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1959.
3. Atkinson, Richard C.: Pszichológia, Osiris Kiadó, Budapest, 2005
4. Az 1928. Évi május hó 8. Napján megnyílt negyedik budapesti országos zsinat által alkotott V. Tc./15. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomda Rt. Budapest, 1933.
5. Balogh Margit - Gergely Jenő: Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790 - 2005, Dokumentumok, I. kötet: 1790 - 1944, Budapest, História Kiadó, 2005.
6. Balogh Margit - Gergely Jenő: Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon 1790-2005. Dokumentumok II. kötet, 1945-2005. Budapest, História Kiadó, 2005.
7. Bartha Tibor: Az ószövetség népe, FÁROSZ nyomda, Szeged, 1998.
8. Bíró Sándor - Bucsay Mihály - Varga Zoltán - Tóth Endre: A magyar református egyház története, Sárospataki Református Kollégium Theológiai Akadémiája, Sárospatak, 1995.
9. Blau Lajos: Az óhéber könyv, A héber Bibliakánon. Adalék az ókori kultúrtörténethez és a bibliai irodalomtörténethez, Logos Kiadó, Budapest, 1996.
10. Boross Géza, Dr.: Bevezetés a valláspedagógiában, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar, Budapest, 1996.
11. Chadwick, Hanry: A korai egyház, Osiris Kiadó, Budapest, 1999.
12. Colijn, Jos: Egyháztörténelem, Előadások az egyetemes egyház történelmének körképéhez, Sárospatak, 1996.
13. Comenius, Jan Amos: Didactica Magna, Seneca Kiadó, Budapest, 1992.
14. Comenius, Jan Amos: Orbis Pictus, Wéber Simon Péter, Pozsony, 1793.
15. Czeglédy Sándor: A katechetika vázlata, Kézirat gyanánt, Debrecen, 1981.
16. Decker-Voight, Hans-Helmut: Zenével az életbe, Medicina Könyvkiadó Rt, Budapest, 2004.
17. Dénes Magda Dr.: Johann Friedrich Herbart pedagógiája, Tankönyvkiadó, Budapest, 1979.
18. Derzsi Endre: Mai vallástanításunk megújhodása - a vallástanítás problémái és azok megoldása, Székelyudvarhely, Boebek D. Fia Könyvnyomdája, 1917.
19. Didakhé, in: Vanyó László: Apostoli Atyák, Szent István Társulat, Budapest, 1988.
20. Didaktika szöveggyűjtemény, szerk. Szabó László Tamás, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2001.
21. Dienes Dénes: Minthogy immár schola mestert tartanak - Református iskolák Felső-Magyarországon 1596 - 1672. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak, 2000.
22. Drescher Pál: Régi magyar gyermekkönyvek, (1538-1875), Magyar Bibliophil Társaság, 1934.
23. Elke Endraβ - Siegfried Kratzer: Megbetegítő hit? Kiutak a válságból, Kálvin János Kiadó, Budapest, 2006.
24. Farkas Ignác: Katechétikai alapvetés, A bibliai anthropologia valláspaedagógiai jelentősége, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Debrecen, 1941.
25. Fekete Károly: Makkai Sándor gyakorlati teológiai munkássága, Dissertationes Theologicae 3. Debrecen, 1997.
26. Finánczy Ernő: Az ókori nevelés története, Könyvértékesítő vállalat, Budapest, 1984.
27. Finánczy Ernő: Az újkori nevelés története, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1927.
28. Finánczy Ernő: Az újkori nevelés története (1600-1800), Vezérfonal egyetemi előadásokhoz, Neumann Kht, Budapest, 2005.
29. Fischerné Dárdai Ágnes: A tankönyvkutatás alapjai. Budapest, Dialóg Campus, 2002.
30. Fodorné Nagy Sarolta: Történelmi lecke, A Magyar Köztársaság és a Magyarországi Református Egyház között 1948-ban létrejött „Egyezmény” megkötésének körülményei és hatása különös tekintettel a nevelésre, Budapest - Nagykőrös, 2006.
31. Fülöp Géza: Olvasók, könyvek, könyvtárak, (A kezdetektől 1848/49-ig), Művelődéstörténeti olvasókönyv, Magyar Médiapedagógiai Műhely, Budapest, 1993.
32. Gergely András: Magyarország története a 19. században, Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
33. Horváth Márton: A magyar nevelés története, Tankönyvkiadó, Budapest, 1988.
34. Imre Lajos: A keresztyén vallástanítás, Baross Nyomda, Győr, 1943.

35. Imre Lajos: Katechetika. A református keresztyén vallásos nevelés rendszere, Budapest, 1942.
36. Kalevi Tamminen - Laulikki Vesa - Markku Pyysiainen: Hogyan tanítsunk hittant? Vallásdidaktika, Evangélikus Sajtóosztály, Budapest, 2001.
37. Kálvin János: A keresztyén vallás rendszere, Református Főiskolai Könyvnyomda, Pápa, 1910.
38. Karl Frielingsdorf: Istenképek, Ahogy beteggé tesznek - és ahogy gyógyítanak, Szent István Társulat, Budapest, 2007.
39. Karlovitz János: Tankönyv - elmélet és gyakorlat, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2001.
40. Kathona Géza: Samarjai János gyakorlati theologiája, Debrecen, 1939.
41. Katzenbach, Friedrich Wilhelm: Teológiai irányzatok, Gondolkodók, iskolák, hatások Schleiermachertől Moltmannig, Református Zsinati Iroda Tanulmányi osztálya, Budapest, 1996.
42. Knausz Imre: A tanítás mestersége, Egyetemi jegyzet. Soros Alapítvány, Miskolc, 2000.
43. Komoróczy Géza: A sumér irodalmi hagyomány, Magvető Kiadó, Budapest, 1979.
44. Köleséri Sámuel: Az értelmes katechizálásnak szükséges volta, Debrecen, 1682.
45. Könyves Tóth Mihály: Emlékirat a Tiszántúli Református Egyházkerület életéről (1855), Debrecen, 1996.
46. Közérdekű határozatok és szabályrendeletek a Tiszántúli Református Egyházkerületben 1919-1943. Összeállította: Dr. Ferenczy Károly, Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda Vállalata, Debrecen, 1944.
47. Madas Edit - Monok István: A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1730-ig, Balassi Kiadó, Budapest, 1998.
48. Máté János - Sepsy Károly: Egyházi ének-zene, Budapest, 1981.
49. McGrath, Alister E.: Bevezetés a keresztény teológiába, Osiris Kiadó, Budapest, 1995.
50. Mészáros István - Németh András - Pukánszky Béla: Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe, Osiris Kiadó, Budapest, 1990.
51. Mészáros István: A tankönyvkiadás története Magyarországon, Tankönyvkiadó, Budapest, 1989.
52. Nagy Sándor: A vallásos nevelés és oktatás a debreceni kollégiumban a reformáció korától a XIX. század közepéig, Debrecen, 1933.
53. Nahalka István: Hogyan alakul ki a tudás a gyerekekben? Konstruktivizmus és pedagógia, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2002.
54. Narancsik Imre: A vallásoktatás mai kérdései, Városi Nyomda, Budapest, 1941.
55. Németh Dávid: Dr. Hit és nevelés, Valláslélektani szemléletmód a mai valláspedagógiában, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar, Budapest, 2001.
56. Patay Lajos: Kálvin János Valláspaedagógiája, Különlenyomat a Theológiai Szemle XI. évfolyamából, Debrecen, 1935.
57. Pukánszky Béla - Németh András: Neveléstörténet, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1995.
58. Ratio Educationis, 1777. - fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Dr. Friml Aladár, Kath. Tanáregyesület, 1913, In: Pedagógiai Könyvtár 1. kötet, szerk. Kornis Gyula
59. Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században, Osiris Kiadó, Budapest, 2004.
60. Rózsa Huba: Az Ószövetség keletkezése. Bevezetés az Ószövetség könyveinek irodalom- és hagyománytörténetébe, Szent István Társulat, Budapest, 1995.
61. Rózsai Tivadar: Katechetika, A Debreceni Református Teológiai Akadémia levelező tagozata hallgatói részére, Debrecen, 1981.
62. Salzmann, Christian Gotth.: Rák-könyvecske, vagy útmutatás az okossággal ellenkező gyermek nevelésre; fordította EHJ, Kolozsvár, 1832.
63. Samarjai János: A helvéciai valláson lévő eklézsiák egyh. ceremoniájokról és rendtartásokról szóló könyvecske, 1636.
64. Sawyer, Frank: Filozófiai perspektívák a teológiával párbeszédben Kant idealizmusától Nietzsche nihilizmusáig, Sárospatak, 2000.
65. Schultz, Regine - Seidel, Matthias: Egyiptom a fáraók korában, Vince Kiadó, Budapest, 2001.
66. Schweitzer, Friedrich: Vallás és életút, Vallási fejlődés és keresztyén nevelés gyermek- és ifjúkorban, Kálvin János Kiadó, Budapest, 1999.
67. Sheldrake, Philip: A spiritualitás rövid története, Kálvin Kiadó, Budapest, 2008.
68. Szántó Konrád: A katolikus egyház története az alapítástól a reformációig, I. kötet, Ecclesia Kiadó, Bp. 1987.
69. Szele Miklós: A népiskolai keresztyén vallástanítás módszertana, Debrecen Szabad Királyi város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomdavállalata, Debrecen, 1925.

70. Szele Miklós: A népiskolai keresztyén vallástanítás módszertana, Debrecen Szabad Királyi Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda Vállalata, Debrecen, 1925.
71. Tankönyvdialógusok, szerk. Simon Mária, Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet, Budapest, 2008.
72. Tillich, Paul: Rendszeres teológia, Osiris Kiadó, Budapest, 1996.
73. Tóth Ferenc: Homiletika, Győr, 1814.
74. Tóth Kálmán: A bibliai történetek tanítása, mint igehirdetés, katechetikai tanulmány különösen tekintettel a középiskolára, Kertész József könyvnyomdája, Karcag, 1943.
75. Vályi Nagy Ervin: Nyugati teológiai irányzatok századunkban, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1984.
76. Vanyó László: A kappadókiai atyák, Szent István Társulat, Budapest, 1983.
77. Vanyó László: Apostoli atyák, Szent István Társulat, Budapest, 1988.
78. Vanyó László: Az ókeresztény egyház és irodalma, Szent István Társulat, Budapest, 1980.
79. Várkonyi Nándor: Az írás és a könyv története, Széphalom Könyvműhely, 2001.
80. Zsarnay Lajos: Paptan, Sárospatak, 1857.

Idegen nyelvű szakirodalom

1. Anna-Marie Rizutto: The Birth of the Living God, A Psychoanalitic Study, University of Chichago Press, Chicago, 1979.
2. Arnett, Jeffrey Jensen: Emerging Adulthood, University Press, Oxford, 2004.
3. Augustine: On Christian Teaching, Oxford, University Press, 2008.
4. Bertholet, Alfred: A history of Hebrew civilization, Georg G. Harrap and Company LTD, London, 1926.
5. Brownson, James V.: The Promise of Baptism, An Introduction to Baptism in Scripture and the Reformed Tradition, Michigan, Grand Rapids, 2007.
6. Calhoun,Mike – Valker, Mel: Pushing the Limits, Unleasing the Potential of Student Ministry, Thomas Nelson Inc. Nashville, 2006.
7. Campbell, Linda: Teaching & Learning Through Multiple Intelligences, Allyn & Bacon, Needham Heights, 1996.
8. Cyril of Jerusalem: Catechetical lectures, in: www.newadvent.org/fathers/310100.htm
9. Dean, Kenda Creasy, Practicing Passion, Youth and the Quest for a Passionate Church, Eerdmans Publishing, Grand Rapids, Michigan, 2004.
10. Dietrich Bonhoeffer: Discipleship, Fortress Press, Minneapolis, 2001.
11. Erikson, Erik H.: A fiatal Luther és más írások, Gondolat Kiadó, Budapest, 1991.
12. Erikson, Erik H.: Childhood and Society, W. W. Norton and Company, New York, 1963.
13. Erikson, Erik H.: Identity and Life Cycle, W. W. Norton and Company, New York, 1980.
14. Erikson, Erik H.: Identity, Youth and Crisis, Northon & Company, New York, London, 1968.
15. Fowler, James W.: Stages of Faith, The Psychology of Human Development and the Quest for Meaning, Harper One, New York, 1981.
16. Gardner, Howard: Frames of Mind, The Theory of Multiple Intelligences, Basic Books, New York, 1993.
17. Gardner, Howard: Intelligence Reframed, Multiple Intelligences for the 21st Century, Basic Books, New York, 1999.
18. Gardner, Howard: Multiple Intelligences, New Horizons, Basic Books, New York, 2006.
19. Gardner, Howard: The Disciplined Mind, What All Student Should Understand, Simon and Schuster, New York, 1999.
20. Gardner, Howard: The Unschooled Mind, How Children Think & How Schools Should Teach, Basic Books, New York,1991.
21. Lisowsky, Gerhard: Konkordanz zum Hebräischen Alten Testament, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart
22. Modern Theology, Selections from twentieth-century theologians edited with an introduction and notes by E. J. Tinsley, London, Epworth Press, 1973.
23. Piaget, Jean –Inhelder, Barbel: The Psychology of the Child, Basic Books Inc., New York, 1969.
24. Richard Robert Osmer: The Teaching Ministry of Congregation, John Knox Press, Louisville, 2005.
25. The Essence of Christian Teaching, A Portrait of the Christian Teacher, Driestar Educatief, Gouda, 2009.
26. Tye, Karen B.: Basic of Christian Education, Danvers, MA: Chalice Press, 2000.

27. Werboom, W.: De levensweg als leerweg, In: Perspectief of leren. Verkenningen naar onderwijs es leren vanuit de christelijke traditie, Driestar Educatief, Gouda, 2005.

Hittanoktatási Tantervek

1. Tanterv, Iskolaügy, PEIL, 1901. 15. szám,
2. Polgári Iskolák vallástanítási anyagának kijelölése, Tiszántúli Református Egyházkerület 1904/98. határozat, TtREL I. 1.a. 37.
3. Tanterv a Tiszántúli Református Egyházkerület Népiskolái számára, Debrecen Szabad Királyi Város Könyvnyomda vállalata, Debrecen, 1909.
4. Népiskolai Tanterv, 1916.; Egyetemes Konvent 1916/215. Határozat/36. Számú melléklet.
5. Polgári Iskolai Tanterv, 1917.; Egyetemes Konvent 1917/82. Határozat/32. Számú melléklet
6. Vallástanítási és egyházi énektanítási tanterv és utasítás a Magyarországi Református elemi népiskolák és továbbképző (ismétlő) iskolák részére. Budapest, 1929.
7. Református Vallástanítási Tanterv és Utasítás az Általános Iskolák Számára, Református Egyetemes Konvent, Budapest, 1948.
8. Református Hittanoktatási Kerettanterv I-II., Református Pedagógiai Intézet, Budapest, 1998-1999.
9. Református Óvodai Alapprogram, Református Pedagógiai Intézet, Budapest, 2000.

Hittankönyvek, káték, olvasókönyvek, hittanoktatásban megjelent tanári segédkönyvek (a teljesség igénye nélkül a dolgozatban hivatkozott anyagok fölsorolása)

A reformációtól 1700-as évekig

1. A keresztyéni tudománynak fundamentuma. Rövid és hosszan való kérdésekbe belefoglaltatott, a magyar (írás) olvasásnak módjával egyetemben. A gyermekecskék és együgyű keresztyének épülésére. Kolozsvár, 1553.
2. Barcza József: Siderius János Kátéja, In: Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház négyszáz éves történetéből III., Tanulmányok és szövegek a Magyarországi Református Egyház XVI. Századi történetéből, szerk.: Dr. Bartha Tibor, MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1973. 851 - 875. p.
3. Félegyházi Tamás: Katekézis, Rövid kérdések és feleletek a keresztyén hitnek ágairól az gyermekeknek és együgyüeknek tanításokra, In: Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház négyszáz éves történetéből III., Tanulmányok és szövegek a Magyarországi Református Egyház XVI. Századi történetéből, szerk.: Dr. Bartha Tibor, MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1973.
4. Heidelbergi Káté, Kálvin Kiadó, Budapest, 2008.
5. Kálvin János: A genfi egyház kátéja, azaz a gyermekeknek Krisztus tudományában való oktatására szolgáló formula, Kálvin Kiadó, Budapest, 1998.
6. Luther Márton: Kis káté, magyarázatokkal ellátta Majba J. Vilmos, Hornyánszky Nyomda, Budapest, 1910.
7. Medgyesi Pál: Lelki ábécé, Keresd, Székelyfi Mihály Nyomdája, 1684.
8. Révész Imre: Magyar református egyháztörténet I. Debrecen, 1938.

Hübner: Száz és négy válogatott históriák c. könyv elért változatai

1. CENTUM QUATUOR Historias Sacras Vir De Re Scholastica Inprimis Bene Meritus Ioannes Hubner, Lipsiae, 1754.
2. CENTUM QUATUOR Historias Sacras Vir De Re Scholastica Inprimis Bene Meritus Ioannes Hubner, Lipsiae, 1770.
3. Száz és négy válogatott bibliabéli históriák, amelyeket az ó és új testamentomi szent írásokból a gyengéknek kedvéért öszve-szedett Hübner János, Buda, 1817.
4. Histories de la Bible Tirees du Vieux et du Nouveau Testament Pour L'Instruction de la Jeunesse, Par Mr. Jean Hubner, Blanchard, Laussanne, 1817.
5. Száz és négy válogatott bibliabéli históriák, amelyeket az ó és új testamentomi szent írásokból a gyengéknek kedvéért öszve-szedett Hübner János, Buda, 1825.
6. Johann Hübner: Biblische Historien aus dem alten und neuen Testamente, Leipzig, 1826.
7. Kazinczy Ferenc: Szent históriának summája, 1831., Reprint Kiadás Busa Margit, 1991.

8. Száz és négy válogatott bibliabéli históriák, amelyeket az ó és új testamentomi szent írásokból a gyengéknek kedvéért öszve-szedett Hübner János, 1839.
9. Száz és négy válogatott bibliabéli históriák, amelyeket az ó és új testamentomi szent írásokból a gyengéknek kedvéért öszve-szedett Hübner János, Buda, 1840.
10. Hübner's biblische Historien aus dem alten und neuen Testamente, Leipzig, 1842.
11. Száz és négy válogatott bibliabéli históriák, amelyeket az ó és új testamentomi szent írásokból a gyengéknek kedvéért öszve-szedett Hübner János, 1869.
12. Johann Hübner: Biblische Historien aus dem alten und neuen Testamente, Leipzig,1857.
13. John Hübner: Biblical histories from the Old and New Testament, London, 1882.

1800-as évektől - 1948-ig

1. Benedek Mihály: Útmutatás a keresztyén vallás előadására a helvétziai vallástételt követők értelme szerént, Készítődött a Tiszántúl lévő szuperintendentzia főtiszteletű consistóriuma rendeléséből az alsó iskolák számára I-III. Debrecen, 1835-1836.
2. Csécsi Imre: Tiszta erkölcstudomány jó igyekezetű növendékek számára, Debrecen, 1842.
3. Losonczy István: Hármas Kis Tükör mely a magyar királyi birodalomnak az az magyar országnak és hozzá kapcsolt egyébb részeinek … tanuló ifjak számára híven ábrázolja. : Magyarország és Erdély földabroszával. XII toldalékkal. Pest, Trattner és Károlyi, 1848.
4. Warga János: Magyar olvasókönyv, mindkét hitvallású evangéliumi algymnasiumok és alreáliskolák számára, Pest, 1859.
5. Kámory Sámuel: Vallástan a felgimnáziumok V-VI. osztály számára, Pest, 1862.
6. Warga János: Magyar olvasókönyv, mindkét hitvallású evangéliumi algymnasiumok és alreáliskolák számára, Pest, 1859.
7. Farkas József: Bibliai földrajz iskolák és családok részére, Pest, 1870
8. Warga János: Bibliai történetek Palesztina földrajzával és bibliaismerettel összekötve, második tanfolyamat mindkét hitvallású evangeliomi also reáliskoláknak és az I. s II. gymnasiumi osztályok számára, Pest, 1865.
9. Zákány József: Szent Biblia ismertetése helvét vallástétel szerint, kijelentett vallás elemeit tanuló fiu- és leányiskolák számára, Debrecen, 1895.
10. Egyedi Sándor: Rövid történetek az ó- és újszövetségből, Imák a népiskola második osztálya számára, Szeged, 1896.
11. Békési Péter: Bibliai történetek első és második osztályos népiskolai növendékek számára, Debrecen, 1900.
12. Titz Antal: Bibliai történetek, Debrecen, 1900.
13. Kovács Lajos: Az én valláskönyvem, református növendékek és szórványokban élő hívek családi és magánhasználatára, 1900
14. Református Népiskolai Olvasókönyv az elemi IV-ik osztály számára, Debrecen, 1900.
15. Gergely Károly: Összehasonlító vallástan a gymnasium VII. osztálya számára, jutalmazott pályamű, Debrecen. Az első kiadás, 1900 körül született meg.
16. Vass Vince: Református keresztyén hit- és erkölcstan az elemi iskolák VI. osztálya számára, Debrecen Szabad Királyi Város és Tiszántúli Református Egyházkerület könyvnyomda vállalata, Debrecen, 1900 után.
17. S. Szabó József: Keresztyén egyháztörténelem, különös tekintettel a magyar protestáns egyház történetére (jutalmazott pályamű), átdolgozva Gergely Károly és Kovács Lajos alapján, A tanítóképző intézetek számára és középiskolai vallásoktatás céljaira, Debrecen, Hegedűs és Sándor 1903.
18. S. Szabó József: Keresztyén erkölcstan és előkészítés a konfirmációhoz a középiskolák IV. osztálya számára, Kovács Lajos és Gergely Károly nyomán dolgozta át S. Szabó József, Debrecen, 1904.
19. Nagy István: Bibliai történetek, Jézus élete a IV. osztály számára, Debrecen, Pápa, Sárospatak, Budapest, 1910.
20. Jancsó Lajos - Fejes Áron - Felméri Sándor: Népiskolai református vallásoktatás a második osztályban, 6 képpel, Torda, Füssy J. Könyvkiadó, 1912.
21. Jancsó Lajos - Fejes Áron - Felméri Sándor: Népiskolai református vallásoktatás a harmadik osztályban, 6 képpel, Füssy J. Könyvkiadó, Torda, 1912.
22. Jancsó Lajos - Fejes Áron - Felméri Sándor: Népiskolai református vallásoktatás a negyedik osztályban, 7 képpel, Füssy J. Könyvkiadó, Torda, 1912.
23. Jancsó Lajos - Fejes Áron - Felméri Sándor: Népiskolai református vallásoktatás az ötödik és hatodik osztályban, egyháztörténelmi rész, 5 képpel, Füssy J. Könyvkiadó, Torda, 1912.

24. Nagy Sándor: Vallástani kézikönyv állami, tanyai és szórványokban lévő elemi iskolákban tanuló református növendékek számára, Hegedűs és Sándor, Debrecen, 1914.
25. Réz László: Vezérkönyv az elemi népiskola református vallásoktatásához az I. és II. osztályban, Vallásoktatók számára, Sárospatak, Református Főiskolai Könyvnyomda, 1916.
26. Kocsis János - Nánay Béláné: Bibliai történetek a református elemi népiskolák II. osztálya számára, Debrecen, Budapest, Sárospatak, Pápa, 1930.
27. Lévay Lajos: Kis hitoktató, tanyai vagy nem református felekezeti iskolába járó református vallású gyermekek számára, Budapest, 1931.
28. Ecsedy Aladár: A gyermekek barátja, vezérfonal a református keresztyén hitismereteknek az I-II. elemi osztályban való tanítására, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Tahitótfalu, 1935.

1948-1997 között

1. Beliczay Angéla: Református Hitünk és Életünk, Vallástankönyv az általános iskolák I-IV. osztályos tanulóinak, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1985. (7. Kiadás)
2. Beliczay Angéla - Hegyi-Füstös István - Pomothy Dezső - Dr. Rózsai Tivadar: Református Hitünk és Életünk, Vallástankönyv az általános iskolák V-VIII. osztályos tanulóinak, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1973. (1. Kiadás)
3. Vladár Gábor: Református keresztyén vagyok - Református hittankönyv 7-8 éves gyermekeknek, Református Sajtóosztály, Budapest, 1989.
4. Vladár Gábor: Útaid, Uram mutasd meg! - Református hittankönyv 8-9 éves gyermekeknek, Református Sajtóosztály, Budapest, 1989.
5. Vladár Gábor: Jézus a mi megváltónk - Református hittankönyv 9-10 éves gyermekeknek, Református Sajtóosztály, Budapest, 1989.
6. Vladár Gábor: Így szerette Isten a világot: Összefüggő bibliai kijelentéstörténet - Református hittankönyv 10-11 éves gyermekeknek, Református Sajtóosztály, Budapest, 1989.
7. Molnár Miklós: Te taníts engem! Református hittankönyv 12 éven felülieknek, Református Sajtóosztály, Budapest, 1989.
8. Herczeg Pál: Érted is amit olvasol? - Bibliaismereti hittankönyv a konfirmáció utáni korosztálynak, Református Sajtóosztály, Budapest, 1991.
9. Cseri Kálmán: Református hitünk - Hittankönyv a konfirmáció utáni korosztálynak, Református Sajtóosztály, Budapest, 1991.
10. Rózsai Tivadar: Bibliaismertetés, Kálvin Kiadó, Budapest, 1995.
11. Dr. Szathmáry Sándor: Bibliaismeret I-II, Kálvin Kiadó, Budapest, 1996.
12. Szénási Sándor: Megtaláltuk a Messiást! - Református konfirmációi olvasókönyv, Kálvin János Kiadó, Budapest, 1990.
13. Csűri Lajos: Jöjjetek Jézushoz - Tanári kézikönyv az 5-7 éves gyermekek hittankönyvéhez, Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1991.
14. Vladár Gábor: Tegyetek tanítványokká! - Tanterv és tanári útmutató a 7-11 éves gyermekek hitoktatásához, Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1991.
15. Dr. Bajusz Ferenc: A keresztyénség és más világvallások - Ökumenikus és vallástörténeti áttekintés a konfirmáció utáni korosztálynak, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1991.
16. Benke György: Egyháztörténelem korszakokban és személyekben - Segédkönyv az iskolai hitoktatáshoz, Borsod-Gömöri Református Egyházmegye Katechetikai Bizottsága, 1993.
17. Rienk Bouke Kuiper: Az egyház: Krisztus dicsőséges teste - Az egyházról szóló tanítás a konfirmáció utáni korosztálynak (fordítás), Kálvin János Kiadó, Budapest, 1994.
18. György Antal: A tizenharmadik apostol - Egyháztörténeti olvasókönyv, Kálvin János Kiadó, Budapest, 1995.
19. György Antal: Sötét helyen világító szövétnek - Kis úti kalauz a biblia világához, Kálvin János Kiadó, Budapest, 1997.
20. György Antal: A hit példaképei - Egyháztörténeti olvasókönyv, Kálvin János Kiadó, Budapest, 1997.
21. Bottyán János: Hitünk hősei, Kálvin Kiadó, Budapest, 1997.

1997 után, RPI hittankönyvcsalád

1. Dr. Fodorné Dr. Nagy Sarolta: Hittan 1. - Tankönyv, RPI, Budapest, 2001.
2. Dr. Fodorné Dr. Nagy Sarolta: Hittan 1. - Feladatlapok, RPI, Budapest, 1999.
3. Dr. Fodorné Dr. Nagy Sarolta: Hittan 1. - Tanári segédkönyv, RPI, Budapest, 1998.

4. Dr. Kustár Zoltán - Kustár Gábor: Hittan 2. - Tankönyv, RPI, Budapest, 2002
5. Turbucz Erzsébet: Hittan 2. - Feladatgyűjtemény, RPI, Budapest, 1999.
6. Turbucz Erzsébet: Hittan 3. - Tanári segédkönyv, RPI, Budapest, 1999.

7. Bárdos Péterné: Hittan 3. - Tankönyv, RPI, Budapest, 2003.
8. Bárdos Péterné: Hittan 3. Feladatgyűjtemény, RPI, Budapest, 1999.
9. Bárdos Péterné: Hittan 3. Tanári segédkönyv, RPI, Budapest, 1998.

10. Kustár Gábor: Hittan 4. - Tankönyv, RPI, Budapest, 2005.
11. Siteri Erika: Hittan 4. - Feladatgyűjtemény, RPI, Budapest, 1999.
12. Siteri Erika: Hittan 4. - Tanári segédkönyv, RPI, Budapest, 1999.

13. Lukácsné Dákos Ibolya - Kósa Zoltánné: Hittan 5. - Tankönyv, RPI, Budapest, 2001.
14. Baráth Julianna: Hittan 5. - Feladatgyűjtemény, RPI, Budapest, 2000.
15. Baráth Julianna: Hittan 5. - Tanári segédkönyv, RPI, Budapest, 2000.

16. Szélné Sebor Lilla: Hittan 6. - Tankönyv, RPI, Budapest, 2000.
17. Szélné Sebor Lilla: Hittan 6. - Feladatgyűjtemény, RPI, Budapest, 1999.
18. Szélné Sebor Lilla: Hittan 6. - Tanári segédkönyv, RPI, Budapest, 2006.

19. Dr. Benke György: Hittan 7. - Tankönyv, RPI, Budapest, 2000.
20. Dr. Benke György: Hittan 7. - Tanári segédkönyv, RPI, Budapest, 2000.

21. Dr. Bodó Sára: Hittan 8. - Tankönyv, RPI, Budapest, 2000.

22. Fodorné Ablonczy Margit: Hittan 9. - Tankönyv, RPI, Budapest, 2007.
23. Fodorné Ablonczy Margit: Hittan 9. - Tankönyv, RPI, Budapest, 2009.
24. Fodorné Ablonczy Margit: Hittan 9. - Tanári segédkönyv, RPI, Budapest, 2000.

25. Dani László: Hittan 10. - Tankönyv, RPI, Budapest, 2002.

26. Tóth Kása István– Tőkéczky László: Egyháztörténet 1. (A kezdetektől 1711-ig) Tankönyv és tanári kézikönyv, RPI, Budapest, 1998.
27. Ladányi - Papp Kornél - Tőkéczky László: Egyháztörténet 2. (1711-től napjainkig), Tankönyv és tanári kézikönyv, RPI, Budapest, 1999.

28. Dr. Szűcs Ferenc: Hittan 12. - Feladatgyűjtemény, RPI, Budapest, 1997.
29. Dr. Szűcs Ferenc: Hittan 12. - Tanári segédkönyv, RPI, Budapest,1997.

A kitekintés által bemutatott hittankönyv sorozatok tagjai

Evangélikus hittankönyvcsalád

1. Lackerné Puskás Sára: Isten ajándékai, Evangélikus hittankönyv 6-7 évesek számára, Luther Kiadó, Budapest, 2005.
2. Lackerné Puskás Sára: Isten ajándékai, Tanári kézikönyv, Luther Kiadó, Budapest, 2003.

3. Kretzné Budaker Dóra, Lackerné Puskás Sára, Tompa Pálné: A hit útján, Evangélikus hittankönyv 7-8 évesek számára, Luther Kiadó, Budapest, 2009.
4. Lackerné Puskás Sára: A hit útján, Tanári kézikönyv, Luther Kiadó, Budapest, 2006.

5. Baranyayné Rohn Erzsébet, Schaller Bernadett, Tillai Zsófia: Isten cselekszik, Evangélikus hittankönyv 8-9 évesek számára, Luther Kiadó, Budapest, 2009.
6. Baranyayné Rohn Erzsébet, Schaller Bernadett, Tillai Zsófia: Isten cselekszik, Tanári kézikönyv, Luther Kiadó, Budapest, 2003.

7. Koczorné Heinemann Ildikó, Pintér Zsuzsanna: Isten közöttünk van, Evangélikus hittankönyv 9-10 évesek számára, Luther Kiadó, Budapest, 2007.
8. Koczorné Heinemann Ildikó, Pintér Zsuzsanna: Isten közöttünk van, Tanári kézikönyv, Luther Kiadó, Budapest, 2004.

9. Solymár Mónika, Sólyom Anikó: Örömhír Jézus Krisztusról, Evangélikus hittankönyv 10-11 éves gyerekeknek, Luther Kiadó, Budapest, 2009.
10. Solymár Mónika, Sólyom Anikó: Örömhír Jézus Krisztusról, Tanári kézikönyv, Luther Kiadó, Budapest, 2009. Letölthető: www.lutherkiado.hu

11. Sólyom Anikó: Veled szövetségre lépek, Evangélikus hittankönyv 11-12 évesek számára, Luther Kiadó, Budapest, 2009.
12. Sólyom Anikó: Veled szövetségre lépek, Tanári kézikönyv, Luther Kiadó, Budapest, 2009. Letölthető: www.lutherkiado.hu

13. Sárkányné Horváth Erzsébet, Trajtlerné Koppányi Ágnes: Krisztus tanúi a változó világban, Egyháztörténeti tankönyv, Luther Kiadó, Budapest, 2007.
14. Sárkányné Horváth Erzsébet, Trajtlerné Koppányi Ágnes: Krisztus tanúi a változó világban, Tanári kézikönyv, Luther Kiadó, Budapest, 2002.

15. Balicza Iván, Sándor Éva, Sólyom Anikó: Kapcsolatok, Evangélikus hittankönyv 8. évfolyamos diákok számára, Luther Kiadó, Budapest, 2008.
16. Balicza Iván, Sándor Éva, Sólyom Anikó: Kapcsolatok, Luther Kiadó, Budapest, 2008.

17. Sándor Éva: Közelebb Jézus Krisztushoz, Evangélikus hittankönyv 14-16 évesek számára, Luther Kiadó, Budapest, 2003.
18. Sándor Éva: Közelebb Jézus Krisztushoz, Tanári kézikönyv, Luther Kiadó, Budapest, 2004.

19. Sándor Éva, Sólyom Anikó: Közelebb az úton, Evangélikus hittankönyv 14-16 évesek számára, Luther Kiadó, Budapest, 2004.
20. Sándor Éva, Sólyom Anikó: Közelebb az úton, Tanári kézikönyv, Luther Kiadó, Budapest, 2004.

21. Solymár Mónika: Közelebb a Bibliához, Evangélikus hittankönyv 15-17 évesek számára, Luther Kiadó, Budapest, 2004.
22. Solymár Mónika: Közelebb a Bibliához, Tanári kézikönyv, Luther Kiadó, Budapest, 2004.

23. Varga Gyöngyi, Zsugyel Adél: Közelebb az Ószövetséghez, Evangélikus hittankönyv 16-17 évesek számára, Luther Kiadó, Budapest, 2003.
24. Varga Gyöngyi, Zsugyel Adél: Közelebb az Ószövetséghez, Tanári kézikönyv, Luther Kiadó, Budapest, 2003.

25. Sólyom Anikó: Közelebb az Újszövetséghez, Evangélikus hittankönyv 16-17 évesek számára, Luther Kiadó, Budapest, 2004.
26. Sólyom Anikó: Közelebb az Újszövetséghez, Tanári kézikönyv, Luther Kiadó, Budapest, 2004.

27. Tanuló közösségben, A konfirmációi oktatás kézikönyve, szerk.:Szabóné Mátrai Mariann, Luther Kiadó, Budapest, 2008.

Katolikus hittankönyv-család

1. Fülöpné Erdő Mária: Beszélgetés Istennel (Az imáról, a templomról, és a szentmiséről gyerekeknek), Szent István Társulat, Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest, 2010.
2. Fülöpné Erdő Mária: Isten szava (A bibliaismeret alapjai), Szent István Társulat, Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest, 2010.
3. Fülöpné Erdő Mária: A Mennyei Atya gyermekei (Alapfokú ismeretek az egyházról), Szent István Társulat, Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest, 2010.
4. Fülöpné Erdő Mária: Élet a hitben (Hit- és erkölcstan gyerekeknek), Szent István Társulat, Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest, 2010.

5. Székely János: A Könyvek Könyve (Bevezetés a Biblia világába), Szent István Társulat, Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest, 2010.
6. Bernolák Éva: A sziklára épült Egyház (Egyháztörténelem), Szent István Társulat, Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest, 2010.
7. Nemes György - Mácsik Mária: Isten útján (Dogmatika, erkölcstan), Szent István Társulat, Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest, 2010.
8. Gallay Lászlóné: Életünk Krisztus (Alapvető hittan. Liturgia. Szentségek. Az ima a hívők életében), Szent István Társulat, Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest, 2010.
A hittankönyv-sorozat honlapja: www.hittansuli.hu

„The Story of God and His People" sorozat

1. God's Plan Teacher Guide and Student Activity Book, Grade 1., In: The Story of God and his People Series, Ed..: Beth Lantinga, Dick J. Ritzema, etc., Christian School International Publishing, Grand Rapids, Michigan, 1998.

2. God's Promises Teacher Guide and Student Activity Book, Grade 2., In: The Story of God and his People Series, Ed..: Beth Lantinga, Dick J. Ritzema, etc., Christian School International Publishing, Grand Rapids, Michigan, 1998.

3. Calling of God's Tribe, Teacher Guide and Student Activity Book, Grade 3., In: The Story of God and his People Series, Ed..: Beth Lantinga, Dick J. Ritzema, etc., Christian School International Publishing, Grand Rapids, Michigan, 1998.

4. Record of God's Nation, Teacher Guide and Student Activity Book, Grade 4., In: The Story of God and his People Series, Ed..: Beth Lantinga, Dick J. Ritzema, etc., Christian School International Publishing, Grand Rapids, Michigan, 1998.

5. Witnesses to the Gospel, Teacher Guide and Student Activity Book , Grade 5., In: The Story of God and his People Series, Ed..: Beth Lantinga, Dick J. Ritzema, etc., Christian School International Publishing, Grand Rapids, Michigan, 1998.

6. The House of Israel, Teacher Guide and Student Activity Book, Grade 6., In: The Story of God and his People Series, Ed..: Beth Lantinga, Dick J. Ritzema, etc., Christian School International Publishing, Grand Rapids, Michigan, 1998.

7. The House of Israel, Textbook, Grade 6., In: The Story of God and his People Series, Ed..: Beth Lantinga, Dick J. Ritzema, etc., Christian School International Publishing, Grand Rapids, Michigan, 1998.

8. The Day of the Lord, Teacher Guide and Student Activity Book, Grade 7., In: The Story of God and his People Series, Ed..: Beth Lantinga, Dick J. Ritzema, etc., Christian School International Publishing, Grand Rapids, Michigan, 1998.

9. The Day of the Lord, Textbook, Grade 7., In: The Story of God and his People Series, Ed..: Beth Lantinga, Dick J. Ritzema, etc., Christian School International Publishing, Grand Rapids, Michigan, 1998.

10. A Light to the Gentiles, Teacher Guide and Student Activity Book, Grade 8., In: The Story of God and his People Series, Ed..: Beth Lantinga, Dick J. Ritzema, etc., Christian School International Publishing, Grand Rapids, Michigan, 1998.

11. A Light to the Gentiles, Textbook, Grade 8., In: The Story of God and his People Series, Ed..: Beth Lantinga, Dick J. Ritzema, etc., Christian School International Publishing, Grand Rapids, Michigan, 1998.

„Wir gehören Zusammen" sorozat

1. Wir gehören Zusammen, Evangelishe Religion, 1. Schuljahr, von Helmut Hanisch, etc. Evangelische Verlagsanstalt, Cornelsen Verlag, Berlin, 2006.
2. Wir gehören Zusammen, Evangelishe Religion 1. Handreichung für den Unterricht, von Helmut Hanisch, etc. Evangelische Verlagsanstalt, Cornelsen Verlag, Berlin, 2002.
3. Wir gehören Zusammen, Evangelische Religion 1. Arbeitsheft, von Jutta Schliephake-Hovda, Evangelische Verlagsanstalt, Cornelsen Verlag, Berlin, 2006.

4. Wir gehören Zusammen, Evangelishe Religion, 2. Schuljahr, von Helmut Hanisch, etc. Evangelische Verlagsanstalt, Cornelsen Verlag, Berlin, 2006.
5. Wir gehören Zusammen, Evangelishe Religion 2. Handreichung für den Unterricht, von Helmut Hanisch, etc. Evangelische Verlagsanstalt, Cornelsen Verlag, Berlin, 2002.
6. Wir gehören Zusammen, Evangelische Religion 2. Arbeitsheft, von Jutta Schliephake-Hovda, Evangelische Verlagsanstalt, Cornelsen Verlag, Berlin, 2006.

7. Wir gehören Zusammen, Evangelishe Religion, 3. Schuljahr, von Helmut Hanisch, etc. Evangelische Verlagsanstalt, Cornelsen Verlag, Berlin, 2006.
8. Wir gehören Zusammen, Evangelishe Religion 3. Handreichung für den Unterricht, von Helmut Hanisch, etc. Evangelische Verlagsanstalt, Cornelsen Verlag, Berlin, 2002.
9. Wir gehören Zusammen, Evangelische Religion 3. Arbeitsheft, von Jutta Schliephake-Hovda, Evangelische Verlagsanstalt, Cornelsen Verlag, Berlin, 2006.

10. Wir gehören Zusammen, Evangelishe Religion, 4. Schuljahr, von Helmut Hanisch, etc. Evangelische Verlagsanstalt, Cornelsen Verlag, Berlin, 2006.
11. Wir gehören Zusammen, Evangelishe Religion 4. Handreichung für den Unterricht, von Helmut Hanisch, etc. Evangelische Verlagsanstalt, Cornelsen Verlag, Berlin, 2002.
12. Wir gehören Zusammen, Evangelische Religion 4. Arbeitsheft, von Jutta Schliephake-Hovda, Evangelische Verlagsanstalt, Cornelsen Verlag, Berlin, 2006.

Cikkek, folyóiratok tanulmányai

1. Ábrahám István: Gondolatok a tartós tankönyvekről, Könyv és nevelés, 1999/1. 51-55. www.opkm.hu/konyvesneveles/1999/1.
2. Bodó Sára Dr.: A gyermek joga - a jó hírre, A hit-és erkölcstan tanterv kritikai elemzése az öt év tapasztalatai alapján, MRN, 2004/V/1. 19-21.
3. Boross Géza: A magyar református gyakorlati teológia huszonöt éve, katechetika. Református Egyház, 1970. XII/4. 101-102.
4. Csikesz Sándor: A magyar református gyakorlati teológia, Theologiai Szemle, 1933. IX-X. szám, 207-218.
5. Csiszár Ákos: A vallásoktatásban szerzett tapasztalataim, Confessio, 1990. 14. Évf. 4. Szám, 70-84.
6. Darányi Mihály: A hitoktató-lelkészek kívánságai, Lelkészegyesület, 1913. 43. Szám, 829-831.
7. Dr. Fodorné Dr. Nagy Sarolta: Katechézisünk és katechetikánk harminc éve, Theologiai Szemle 2003/1. 12.
8. Előry Vilma: A tankönyvszöveg megértése, Iskolakultúra 2005/11. 59-62.
9. Fábián Dénes: Hitoktatás az állami és polgári iskolákban III., Lelkészegyesület, 1916. 19. szám, 310-312.
10. Fábián Dénes: Hitoktatás az állami elemi és polgári iskolákban V, Lelkészegyesület, 1916. 22. szám, 365 - 366.
11. Fercsik Erzsébet: A tankönyvek borítójáról, Könyv és nevelés, 2000/4. 55-60.
12. Nádasi András: Az elektronikus tankönyvek és taneszközök értékelése, Könyv és nevelés, 2004/4. www.opkm.hu/konyvesneveles/2004/4.
13. Gál Miklós. Népiskoláink vallástanításának problémája, Lelkészegyesület, 1939. 23. szám, 4-5.
14. Görgey János: A református elemi-népiskolai vallástanításról, Lelkészegyesület, 1913. 1. Szám, 3-5. 2. Szám, 22-25.
15. Gyürki László: A család méltósága az Ószövetségben, Teológia 1984/2.
16. Halász Gábor: Társadalmi igények és vallásoktatás, Educatio, 1992/ősz 65-68.

17. Honffy Pál: Megjegyzések a tankönyvek nyelvéről, Könyv és nevelés, 2003/4. 23-33.
18. Imre Lajos: Vallástanítás a nevelés szolgálatában, Confessio, 1990. 14. Évf. 4. Szám, 17-20.
19. Jáki László: Mozaikok a tankönyvkritika történetéből, Könyv és nevelés, 2002/4. 51-60.
20. Kántor József: Beszámoló a Vallásoktató Lelkészek Országos Egyesületének Miskolcon, aug. 22-24-én tartott gyűléséről, Lelkészegyesület, 1929. 37. Szám, 269-270. p.; 39. Szám, 285.
21. Karlovitz János: Tankönyvi, tankönyvelméleti alapfogalmak, Könyv és nevelés, 2000/2. 47-59. http://www.opkm.hu/konyvesneveles/2000/2/cikk7.html
22. Kojanitz László: A tankönyvek minőségének megítélése, Iskolakultúra, 2007/6-7. 114-126.
23. Kojanitz László: A tankönyvkutatás szerepe és feladatai, Új Pedagógiai Szemle, 2005/3.
24. Kojanitz László: Lehet-e statisztikai eszközökkel mérni a tankönyvek minőségét? Iskolakultúra, 2004/9. 38-55.
25. Kojanitz László: Tankönyvértékelés, tankönyvanalízis, tankönyvkutatás, 26-27. In: Tankönyvdialógusok, szerk. Simon Mária, Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet, Budapest, 2008.
26. Komáromy Lajos: A vallásos érzés fejlesztése iskoláinkban, PEIL, 1912. 50. szám, 804-806.
27. Kovács Bálint: Arcok az ifjúsági munka elmúlt évtizedeiből, Confessio, 1991. 15. évf. 4. szám 70-90.
28. Molnár Mihály: Ezsdrás könyvének magyarázata, in: Jubileumi Kommentár. A Szentírás magyarázata, I. kötet, Kálvin János Kiadó, Budapest, 1995.
29. Molnár Miklós: A gyermekmisszói szempontjai és problémái - ma, Teológiai Szemle, 1991/2. 77.
30. Molnár Miklós: Adalékok hittankönyv - kiadásaink helyzetképéhez, Magyar Református Nevelés 6-9.
31. Mózes Mihály: A vasárnapi iskola, PEIL, 1884. 13. 397-398.
32. Nagy Ferenc: Vallástanításunk revíziója, Lelkészegyesület 1937. 32-33. Szám, 235-236.
33. Nagy Péter Tibor: Az iskolai hittanoktatás visszaszorulása, Hipotézisek a hatvanas és hetvenes évekről. Iskolakultúra, 2001/1. 36-45.
34. Nagy Péter Tibor: Hittanoktatás és világnézeti nevelés 1956 után, Iskolakultúra 2000/6-7. 121.
35. Nahalka István: Konstruktivista pedagógia - egy új paradigma a láthatáron. In: Iskolakultúra, 1997. 2. szám. 21-33, 3. szám. 22-40. p., 4. szám. 21-31.
36. Nánay Béla: Középiskoláink nemzeti és vallásos nevelése, PEIL, 1915. 28. Szám, 207-209.
37. Péntek Ferenc: A református hitoktatók mozgalma, PEIL, 1903. 13. szám, 195-196.
38. Szimonidesz Lajos: Valláslélektani életrajzkutatás, Theologiai Szaklap, 1914. 1. szám, 36-42.
39. Tanterv, Iskolaügy, PEIL, 1901. 15. szám, 228.
40. Vajhay Bálint: Vallástanításunkról, Lelkészegyesület, 1911. 50. szám, 7-9.
41. Vajthay Bálint: Vallástanításunkról, Lelkészegyesület, 1911. 51. szám, 8-9.
42. Vasadi Balogh Lajos: A vallástanítás reformja, PEIL, 1908. 35. szám, 548-549.
43. Vásárhelyi István: Hitébresztés vallástanítás útján, PEIL, 1894. 9. szám, 134-135.

Tanulmánykötetek

Magyar nyelvű tanulmányok

1. Barcza József, Dr.: Az egyház iskolaügye, In: Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867 - 1978, Studia et acta ecclesiastica V. kötet, főszerk: Dr. Bartha Tibor, Dr. Makkai László, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1983.
2. Bodó Sára: Hitre nevelés a Szentírásban, In: Katechetikai és Valláspedagógiai szöveggyűjtemény Szerk.: Dr. Fekete Károly, DRHE, Debrecen, 1998.18-31.
3. Bucsay Mihály: Az egyház belső élete, In: Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867-1978. Studia et acta ecclesiastica V. kötet, főszerk: Dr. Bartha Tibor, Dr. Makkai László, Budapest, MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1983. 211-220.
4. Csapó Benő: A taneszközfejlesztés megalapozása: a tudásról való tudás, In: Tankönyvdialógusok, szerk. Simon Mária, Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet, Budapest, 2008. 11 - 21.
5. Fekete Károly: Medgyesi Pál Lelki A-Be-Ce (1645) című művének katechetikai jelentősége, In: Medgyesi Pál redivivus, Tanulmányok a 17. századi puritanizmusról, Debreceni Egyetem, Debrecen, 2008. 76-81.
6. Jánossy Imre: Teológiai irányzatok, In: Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867-1978. Studia et acta ecclesiastica V. kötet, főszerk: Dr. Bartha Tibor, Dr. Makkai László, Budapest, MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1983. 355-370.

7. Kocsis Elemér: Teológiai gondolkodás egyházunkban, In: Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867-1978. Studia et acta ecclesiastica V. kötet, főszerk: Dr. Bartha Tibor, Dr. Makkai László, Budapest, MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1983. 563-575.
8. Márkus Mihály: Teológiai irányzatok, In: Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867-1978. Studia et acta ecclesiastica V. kötet, főszerk: Dr. Bartha Tibor, Dr. Makkai László, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1983.
9. Nagy Barna: A Heidelbergi Káté jelentkezése, története és kiadásai Magyarországon a XVI. és XVII. században, In: Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház négyszáz éves történetéből I. A Heidelbergi Káté története Magyarországon, Szerk: Dr. Bartha Tibor, MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1965.
10. Nagy Géza: Fejezetek a Magyarországi Református Egyház 17. Századi történetéből, In: Ráday Gyűjtemény Egyháztörténeti Tanulmányai I. Szerk.: Buda Kálmán, Budapest, 1985.
11. Piaget, Jean: A gyermek szellemi fejlődése, in: Piaget, Jean: Hat pszichológiai tanulmány, Piaget Alapítvány, Budapest, 1996. 5-28.
12. Szőnyi György Dr.: Vallásoktatás, konfirmáció, In: Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867-1978, V. kötet, Főszerk.: Dr. Bartha Tibor, MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1983. 432-436.
13. Tóth Endre: A Heidelbergi Káté a magyar református gyülekezetekben és iskolákban, In: Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház négyszáz éves történetéből I. A Heidelbergi Káté története Magyarországon, szerk.: Dr. Bartha Tibor, MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1965.

Idegen nyelvű tanulmányok

1. Adam Gottfried: Johann Hübner - Biblische Historien, In: Religion, Children's literature and modernity in Western Europe, 1750-2000. Ed.: Jan de Maeyer, Universitz press, Leuven, 2005. 237-252.
2. Aleshire, Daniel: Christian Education and Theology, In Christian Education Handbook, szerk.: Bruce P. Powers, Broadman and Holman Publishers, Nashville, Tennessee, 1989.
3. Lundvall, B. - Johnson, B.: The Learning Economy, Journal of Industry Studies, 1994/1. No.2. 23-42.
4. Perkins, David: The Many Faces of Constructivism, In: Educational Leadership, 1999, No.3. 6-11.
5. Wiske, Martha Stone: What is Teaching for Understanding, In: Teaching for Understanding, Linking Research with Practice, ed. Martha Stone Wiske, Jossey-Bass Publishers, San Francisco, 1998. 58-61.

Szócikkek

Magyar nyelvű szócikkek

1. „Nevel" szócikk, in Bibliai Lexikon, szerk. Czeglédy Sándor - Hamar István - Kállay Kálmán, Sylvester Irodalmi és Nyomdai Intézet, Budapest, 1931
2. Benedek Mihály szócikk, In: Új Magyar Életrajzi Lexikon I. kötet, A-CS. Szerk.: Markó László. Magyar Könyvklub, Budapest, 2001. 620-621.
3. Herceg Pál: „Zsinagóga" szócikk, In: Keresztyén Bibliai Lexikon II., szerk. Bartha Tibor, Kálvin János Kiadó, Budapest, 1995.
4. Katecheo szócikk, In: Thayer and Smith, The New Testament Greek Lexikon. NAS Exhaustive Concordance of the Bible with Hebrew-Aramaic and Greek Dictionaries, Lockman Fundation, 1981.
5. Nagy Antal Dr.: „Nevel" szócikk, in Keresztyén Bibliai Lexikon II., Szerk.: Bartha Tibor, Kálvin János Kiadó, Budapest, 1995.
6. Szabó Csaba: „Könyv" szócikk, in Keresztyén Bibliai Lexikon II., Szerk.: Bartha Tibor, Kálvin János Kiadó, Budapest, 1995, 83.
7. Zoványi Jenő: „Fodor Pál" szócikk, in: Zoványi Jenő: Magyországi protestáns egyháztörténeti lexikon, szerk. Dr. Ladányi Sándor, Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1977. 202.
8. Zoványi Jenő: Siderius szócikk, In: Zoványi Jenő: Magyországi protestáns egyháztörténeti lexikon, szerk. Dr. Ladányi Sándor, Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1977. 543.

Idegen nyelvű szócikkek

1. A. S. Kapelrud "Lamad" szócikk In:Theological Dictionanary of the Old Testament, szerk. G. Johannes Botterweck, William B. Eerdmans, Grand Rapids, Michigan, 1990. 5-9.

2. Balz, Horst szócikkek, in: Exegetical Dictionary of the New Testament, I., ed. Horst Balz és Gerhard Schneider, William B. Eerdman Publishing Company, Grand Rapids, Michigan, 1994. 217 - 218.
3. Bertram "paideuo" szócikk In:"Theological Dictionary of the New Testament, szerk. Gerhard Friedrich, Eerdmans, 1968. Volume 5. 596-609.
4. Branson "jasar" article in "Theological Dictionanary of the Old Testament", ed. G. Johannes Botterweck, William B. Eerdmans, Grand Rapids, Michigan, 1990. 128-129.
5. "jasar" szócikk In: The Dictionary of Classical Hebrew, szerk. David J. A. Clines, Volume 4. Sheffield Academic Press, Sheffild, 1998. 238-239.
6. Kaster, J.: „Education" article, in: The Interpreter"s Dictionary of the Bible, Volume 2. Abingdon Press, Nashville, 1962, 27.
7. Rengstorf "didasko" szócikk, In Theological Dictionary of the New Testament, szerk.:. Gerhard Kittel, Eerdmans, 1968. Volume 2. 138-157.
8. Saldarini, Anthony J.: „Scribe" szócikk, in The Anchor Bible Dictionary, Volume V., Ed.: David Noel Freedman, Barton Doubleday Dell Publisching, Doubleday, 1992.
9. Towsend, John T.: „Education" szócikk, in The Anchor Bible Dictionary, Volume II., Ed. David Noel Freedman, Barton Doubleday Dell Publisching, Doubleday, 1992, 307.

Törvények, rendeletek

Tankönyvkiadásra vonatkozó állami törvények, Oktatási Minisztériumi rendeletek, melyek megtalálhatóak a www.om.hu oldalon:

1. 1993. évi LXXIX. Törvény a közoktatásról
2. 2003. évi LXI. Törvény az 1993. évi LXXIX. Törvény módosításáról (Magyar Közlöny 2003/85. szám).
3. 1993. évi LXXVI. Törvény a szakképzésről (Módosítás: 2003. 56. sz.)
4. 2001. évi XXXVII. Törvény a tankönyvpiac rendjéről (MK 2001. 69. sz.)
5. 2004. évi XVII. Törvény a tankönyvpiac rendjéről szóló 2001. évi XXXVII. Törvény módosításáról (MK. 2004/124. sz.)
6. Az 1990. évi LXXXVI. Törvény a tisztességtelen piaci magatartás tilalmáról.
7. Az 1159/2002. (IX. 26) az ingyenes tankönyvellátás meghatározott körben történő bevezetéséről (MK. 2002/124. sz.)
8. A 2004. évi CXL. törvény A közigazgatási hatósági eljárás és szolgáltatás általános szabályairól (MK. 2004/203. sz.)
9. A 23/2004 (VIII.27). Oktatási Minisztérium (OM) rendelet a tankönyvvé nyilvánítás, valamint az iskolai tankönyvellátás rendjéről (MK 2004/121. sz.)
10. A 6/2005 (III.17) OM rendelet a 23/2004 (VIII.27). OM rendelet módosításáról (MK 2005/32. sz.)
11. A 2005. évi IX. törvény a közbeszerzésekről szóló 2003. évi CXXIX. Törvény módosításáról (MK. 2005/34. sz.)
12. A 3/2004. (I/15) rendelet a közös jogkezelő egyesületek jogdíjakra vonatkozó közleményei. (MK 2004/5. sz.)
13. 2007. Évi XCVIII. Törvény a tankönyvpiac rendjéről szóló 2001. XXXVII. Törvény módosításáról.
14. A művelődési és közoktatásügyi miniszter 5/1998. (II/18.) MKM rendelete a tankönyvvé nyilvánítás, a tankönyvtámogatás, valamint az iskolai tankönyvellátás rendjéről. 2.§. 1/j.

Egyéb állami törvények, rendeletek

1. Az 1868. évi XXXVIII. Törvénycikk a népiskolai közoktatás tárgyában, In: Balogh Margit - Gergely Jenő: Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790 - 2005, Dokumentumok, I. kötet: 1790-1944, História Kiadó, Budapest, 2005. 240-243.
2. Az 1876. évi XXVIII. Törvénycikk a népiskolai hatóságokról, In: Balogh Margit - Gergely Jenő: Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790 - 2005, Dokumentumok, I. kötet: 1790-1944, História Kiadó, Budapest, 2005. 351-355.
3. Az 1883. évi XXX. Törvénycikk a középiskolákról és azok tanárainak képesítéséről, In: Balogh Margit - Gergely Jenő: Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790-2005, Dokumentumok, I. kötet: 1790 - 1944, História Kiadó, Budapest, 2005. 386-390.

4. Az 1940. Évi XX. Törvénycikk az iskolai kötelezettségről és a nyolcosztályos népiskoláról, In: Balogh Margit-Gergely Jenő: Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790-2005. Dokumentumok, I. kötet: 1790-1944, História Kiadó, Budapest, 2005. 750-751.
5. 1948. évi XXXIII. Tc. a nem állami iskolák fenntartásának az állam által való átvétele, az azokkal összefüggő vagyontárgyak állami tulajdonba vétele és személyzetének állami szolgálatba való átvétele tárgyában, In: Balogh Margit - Gergely Jenő: Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon 1790-2005. Dokumentumok II. kötet, História Kiadó, Budapest, 1945-2005. 853-855.

Egyházi törvények, egyházkerületi rendeletek, határozatok

1. Az 1904. év november havának tizedik napján megnyílt második budapesti országos református zsinat által alkotott VI. törvénycikk a köznevelési és közoktatási szervezetről, In: Egyházi törvények a Magyarországi Református Egyházban, Az 1904. év november havának tizedik napján megnyílt második budapesti országos református zsinat által alkotott kilenc törvénycikk, Debrecen Szabad Királyi Város Könyvnyomda-vállalata, Debrecen, 1906. 154.
2. Polgári Iskolák vallástanítási anyagának kijelölése, Tiszántúli Református Egyházkerület 1904/98. határozat, TtREL I. 1.a. 37.
3. Tiszántúli Református Egyházkerület 100. határozat, TtREL I. 1.a. 37.
4. Népiskolai Tanterv, Egyetemes Konvent 1916/215. Határozat/36. Melléklet
5. Polgári iskolai tanterv, Egyetemes Konvent 1917/82. Határozata, 32. Számú melléklet
6. Egyetemes Konvent 1923. Évi 72. Határozat
7. Egyetemes Konvent 287/2-1928. Számú határozat, In: Közérdekű határozatok és szabályrendeletek a Tiszántúli Református Egyházkerületben 1919-1943. Összeállította: Dr. Ferenczy Károly, Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda Vállalata, Debrecen, 1944. 23.
8. 287/2-1928. számú egyházkerületi közgyűlési határozat; Közérdekű határozatok és szabályrendeletek a Tiszántúli Református Egyházkerületben 1919-1943. Összeállította: Dr. Ferenczy Károly, Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda Vállalata, Debrecen, 1944. 23.
9. 233/3-5 - 1930. számú egyházkerületi közgyűlési határozat; Közérdekű határozatok és szabályrendeletek a Tiszántúli Református Egyházkerületben 1919-1943. Összeállította: Dr. Ferenczy Károly, Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda Vállalata, Debrecen, 1944. 28.
10. 398/7 - 1939. számú egyházkerületi közgyűlési határozat, In: Közérdekű határozatok és szabályrendeletek a Tiszántúli Református Egyházkerületben 1919-1943. Összeállította: Dr. Ferenczy Károly, Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda Vállalata, Debrecen, 1944. 50.
11. 418/3-1939. számú egyházkerületi közgyűlési határozat; Közérdekű határozatok és szabályrendeletek a Tiszántúli Református Egyházkerületben 1919-1943. Összeállította: Dr. Ferenczy Károly, Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda Vállalata, Debrecen, 1944. 23. p.; 54.
12. Egyetemes Konvent 1941/289. határozat, 10. számú melléklet
13. Egyetemes Konvent 213/1940. határozat, 7. Melléklet, In: Közérdekű határozatok és szabályrendeletek a Tiszántúli Református Egyházkerületben 1919-1943, Összeállította: Dr. Ferenczy Károly, Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda Vállalata, Debrecen, 1944. 497-522.
14. 352-1941. számú egyházkerületi közgyűlési határozat; In: Közérdekű határozatok és szabályrendeletek a Tiszántúli Református Egyházkerületben 1919-1943. Összeállította: Dr. Ferenczy Károly, Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda Vállalata, Debrecen, 1944. 54.
15. 124/2000. Számú Zsinati határozat, In: www.reformatus.hu/torvenytar
16. MRE 2007/II. Hittanoktatásról, In: www.reformatus.hu/torvenytar

Egyéb anyagok

1. A MRE 2004/2005. tanévi hittanoktatási létszámadatai, MRE Oktatásügyi Iroda, Budapest, 2004.
2. A MRE 2005/2006. tanévi hittanoktatási létszámadatai, MRE Oktatásügyi Iroda, Budapest, 2005.
3. A MRE 2006/2007. tanévi hittanoktatási létszámadatai, MRE Oktatásügyi Iroda, Budapest, 2006.
4. A MRE 2007/2008. tanévi hittanoktatási létszámadata, MRE Oktatásügyi Iroda, Budapest, 2007.
5. A MRE 2008/2009. tanévi hittanoktatási létszámadatai, MRE Oktatásügyi Iroda, Budapest, 2008.
6. A MRE 2009/2010. tanévi hittanoktatási létszámadatai, MRE Oktatásügyi Iroda, Budapest, 2009.
7. A RPI Hittankönyv-család tankönyv eladási adatai 2005-2009 között, RPI, Budapest, 2010.

8. www.cct.umb.edu
9. www.education-world.com
10. www.howardgardner.com
11. The Sheperd of Hermas, In: www.newadvent.org/fathers/0201.htm
12. www.om.hu
13. www.reformatus.hu/torvenytar
14. www.new-oceans.co.uk/new/education/multi7.htm
15. http://www.theintellectualdevotional.com/blog/2010/03/29/the-theory-of-multiple-intelligences/